مارتن ڤان بروونەسن
پرۆفیسۆری موتەمەڕیس لە زانکۆی ئوتریخت

مەولانا خالید و دەسەڵاتی میراتی ئایینی لە کوردستان و ئەندۆنیسیا

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: **محەمەد حەمەساڵح تۆفیق**

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

لێکۆڵینەوە (٣)

مارتن ڤان بروونەسن

پرۆفیسۆری موتەمەڕیس لە زانکۆی ئوتریخت

مەولانا خالید و دەسەڵاتی میراتی ئایینی لە کوردستان و ئیندۆنیسیا

هەولێرنامەی کتێب

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە:

محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

ناوەندی ڕۆشنبیریی
دکتۆر عیزەدین

لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنبیریی
دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ
زنجیرەی کتێب (٣)

ناوی کتێب: مەولانا خالید و دەسەڵاتی میراتی ئایینی
لە کوردستان و ئیندۆنیسیا
ناوی نووسەر: مارتن ڤان بروونەسن
وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

| بابەت: لێکۆڵینەوە

- دیزاین: سیروان خەلیل
- زنجیرەی کتێب: ٣
- تیراژ: ٥٠٠ دانە

| چاپی یەکەم: ٢٠٢٣
| چاپخانەی: پیرەمێرد

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتیی کتێبخانە گشتییەکانەوە
ژمارە سپاردنی (   )ی ساڵی ٢٠٢٣ی پێسپێردراوە.

هەواڵنامەی کتێب

ناوەندی ڕۆشنبیریی دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ

پڕۆژەیەکی ڕوناکبیریی خزمەتگوزاریی قازانج نەویستە، هەوڵی پەرەپێدان و پێشخستنی بوارەکانی ڕوناکبیری و ئەکادیمی و هونەریی و وەرگێڕان ئەدات، لە ڕێگەی چاپ کردنەوەی بەرهەمی نوسەران و لەناویشیاندا د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، کە لە خزمەت هۆشیار کردنەوە و بیری پێشکەوتنخوازی و مرۆڤ دۆستی دا بێت.

ئەم دەزگایە لە ڕێگەی تۆژینەوەی زانستی و وەرگێڕان و سازدانی کۆڕ و چالاکیی ڕوناکبیرییەوە خزمەت بە هزری زانستی و بوژانەوەی کەلتور و مێژووی کورد و گەلان دەکات.

ئەم دەزگایە بە فەرمانی وەزاریی ژمارە (١٧٢٥) لە ٢٠٢٢/٤/٧ مۆڵەتی کارکردنی لە حکومەتی هەرێمی کوردستان وەرگرتووە.

هەواڵنامەی کتێب

کۆنگرەی نێودەوڵەتیی مەولانا خالید

دەمێکە بیرۆکەی ڕێکخستنی کۆنگرەیەکی شایستە بۆ کەسایەتیی درەوشاوەی ئاسمانی عیرفان و ئەدەب، مەولانا خالید یەکێک بووە لە پڕۆژە هەرە گرنگەکانی ژیانم، نەک تەنیا لەبەر ئەوەی خۆم لە نەوەی ئەم زاتە هێژایەم و خوێنی هەقپەرستی و نیشتیمانپەروەری و ئینساندۆستی مەولانا لە دەمارەکانمدا دەگەڕێت، بەڵکو لەو سونگەیەشەوە کە بەرز ڕاگرتنی یاد و ئاکار و هەڵوێست و کاریگەرییەکانی زانایەکی یەکجار شکۆداری دنیای تەصەوف و تازەکەرەوەی ڕێبازی نەقشبەندی.

مەولانا خالید خاوەنی فیکری ئینسانی و نەتەوەییش بووە بە شێوەیەکی دیار.

ئێمە، بە هیمەت و هاوکاریی کەسانی دڵسۆز و شارەزا، لەم کۆنگرە نێودەوڵەتییەدا گەلێک زانیاری و بابەتی نوێ دەربارەی مەولانا خالید لە دوتوێی چەندین کتێب و هەروەها لە کۆڕ و بەرهەمە دۆکیومێنتارییەکانیدا پێشکەش دەکەین کە یەکەم جارە پەردەیان لەسەر هەڵدەدرێتەوە و هیوادارین لە ئاست بایەخ و مەزنیی ئەم پیاوە هەڵکەوتووەی سلێمانی و کوردستاندا بێ، پیاوێک کە هەم مێژووی میللەتەکەمان بەبێ ڕۆشنایی ئەو تاریک و نوتەکە، هەم جیهانی مەعنەویی ناوچەکەش کەم و کوڕ و ناتەواو ئەبێت. پیاوێک کە سەر مەشقی پیاو چاکان و ئوستاد و

ڕێنمای نالی و سالم و مەحوی، ڕەنگە زۆر خوێندەوار و ڕۆشنبیری نەوەی تازەی گەلەکەشمان نەزانن کە بێجگە لەو شاعیرە لوتکانەی ناوم بردوون کە ژمارەیەکی دیار لە شۆڕشگێڕانی کورد و سەرکردەکانی شۆڕشەکان پابەندی ڕێبازی نوێی مەولانا بوون وەکو:

- سەید تەهای نەهری و شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کە گەورەترین شۆڕشی سەرفرازیی کوردیان بەرپاکرد.

- شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران هەڵگیرسا لە پێناویشیدا هەزاران کەس شەهید بوون.

- شۆڕشی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی دژی داگیرکەران کە لە پێناویدا چووە سەر پەتی سێدارەو شەهیدکرا.

- دەیان زانا و ناوداری ئەو ڕۆژانەی ژیانی خۆی و دوای خۆی لەم وڵات و ناوچانەی جیهاندا وەکو: (هەتا سنوورەکانی دەوڵەتی عوسمانی و خودی ئیمپراتۆرییەتەکەی، ئاسیای ناوەڕاست، هیندستان، ئەندەنوسیا، ئێران، وڵاتە عەرەبییەکان و ئیسلامییەکان.

ئاواتەخوازم کۆنگرەکە ئەو ئامانجە بەدی بهێنێت کە ڕەنجێکی زۆری بۆ دراوە و چاوەڕوانین شایستەی مەولاناکەمان و مایەی ڕەزامەندی ئێوەی بەڕێز و خۆشەویستیش بێت.

پەیامێکیش بێت بۆ گەلانی جیهان کە ئێمەی کوردیش سوارچاک و بیرمەند و زانای گەورەمان هەبووە.

فاروق مەلا مستەفا

ناوەڕۆک

پێشەکی ٧

ساداتی نەهری یان گەیلانیزادە لە کوردستانی ناوەڕاستدا ٣٩

ئیسلامی میللی و ناسیۆنالیزمی کوردی و شۆڕشی دێهات:
شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران (١٩٢٥) ٧١

تەریقەتی نەقشبەندی وەک ئامرازێکی پرۆتێستی سیاسی لە
ناو کوردەکاندا (بە هەندێ تێبینی بەراوردەوە لەگەڵ ئیندۆنیسیادا) ١٠٩

عولەما کوردەکان و قوتابی و موریدە ئیندۆنیسییەکانیان ١٨٣

بنەما و پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیا ٢٤١

مەولانا خالید لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا ٣٢٧

لە پاش ڕۆژگاری ئەبو قوبەیس: گۆڕانکاریی تەریقەتی
نەقشبەندی - خالیدی لە ئیندۆنیسیادا ٣٥١

ڕێبازە سۆفیگەرییەکان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا:
لە پەرستشی تایبەتەوە بۆ تۆڕی کۆمەڵایەتی و کاری دامەزراوەیی ٤١٩

هەواڵنامەی کتێب

پێشەکی

کتێبەکە هەندێ وتاری تێدایە کە من لە ماوەی چل ســـاڵی ڕابوردوودا نووســـیومن لەســـەر مەولانا خالید و تەریقەتی سۆفیگەریی نەقشبەندیی خالیدی و ڕۆڵە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی لە کوردستان و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا. پێموایە کارێکی باشـــە کەوا کۆکراوەی ئەم وتار و بابەتانە بە هەندێ ســـەرنج و تێبینیی گشـــتی و ڕوونکردنەوەیەکی کورت بخەمەڕوو لەبارەی ڕووبەڕووبوونەوەکانم لەگەڵ ئەم ڕێبازە سۆفیگەرییەدا.

لە ســـاڵانی ١٩٧٤ تا ١٩٧٦ من توێژینەوەیەکی مەیدانیی ئەنسرۆپۆلۆجیم ئەنجامدا لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستاندا بۆ ئامادەکردنی تێزێکی دکتۆرا کە لە ساڵی ١٩٧٨دا پێشکەشی زانکۆی ئوتریختم کرد لە هۆڵەندا[1]. من پێشتر گەشتی ناوچەکەم کردبوو، لە واقیعیشدا ئاشنا بووم بە شارەکانی وەک دیاربەکر و

[1] ناوی توێژینەوەکەم "ئاغا و شـــێخ و دەوڵەت. لەبارەی ڕێکخســـتنی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە کوردستاندا" (ئوتریخت، ١٩٧٨)، پاشان ساڵی ١٩٩٢ لە شێوەی کتێبێکدا بڵاو کرایەوە. مارتن ڤان برووننەسن، *"ئاغا و شێخ و دەوڵەت: پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردستان"*. لەندەن: زەد بووکس. هەردوو ڤێرژنەکە وەرگێڕدراون بۆ زمانی کوردی.

هەولێر ئەکادیمی کتێب

مهاباد و کەرکووک و هەولێر و زانیارییەکی بنەڕەتیم هەبوو لەسەر مێژووی کوردەکان. کاتێکیش کە توێژینەوە مەیدانییەکەم ئامادە دەکرد، زۆربەی ئەو نووسینانەم خوێندەوە کە تا ئەو دەمە لەبەردەستدا بوو - کە هێشتا زۆر نەبوو.

لە بارەی مێژووی ناسیۆنالیزمی کوردییەوە، من کتێبە کانی حەسەن ئەرفەع و لویس ڕامبۆت و دێریک کینان و عەبدولڕەحمان قاسملووم خوێندەوە، لەگەڵ تێزە نایابە هێشتا چاپ نەکراوەکەی وەدیع جوەیدەدا[٢]. لە ڕێگەی ئەو نوسینانەوە گەیشتمە ئەو ئەنجامەی کەوا لە نێوان سالانی ١٨٨٠ و ١٩٢٥دا شێخە سۆفییەکان وەک سەرکردەی سیاسی کاریان کردووە و توانیویانە خێڵە کوردەکان یەکبخەن لەپێناو بەرژەوەندیی هاوبەشی کورددا. زۆرێک لە چاودێران وا یادەنێن کەوا ئەو ڕاپەڕینانەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری و شێخ سەعیدی پالوو (پیران - و) سەرکردایەتییان کردووە سەرەتاکانی ناسیۆنالیزمی

---

[٢] حەسەن ئەرفەع، "کوردەکان: توێژینەوەیەکی مێژوویی و سیاسی"، چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٦٦؛ لوسیان ڕامبۆت [ناوێکی خوازراوی تۆما بوایە]، "کورد و یاسا، دەق و ڕاستییەکان'، پاریس: چاپی دو سێرف، ١٩٤٧؛ دێریک کینان، *"کورد و کوردستان"*. ئۆکسفۆرد: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٧٠؛ عەبدولڕەحمان قاسملوو، *"کوردستان و کورد"*، پراگ: ئەکادیمیای زانستی چیکۆسلۆڤاکی، ١٩٦٥؛ وەدیع جوەیدە، "بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد: بناغە و پەرەسەندنی"، تێزی دکتۆرا، سکووڵی گراجوەیت، زانکۆی سیراکۆز، ١٩٦٠.

مۆدێرنی کوردی بووبێت. ئەم دوو شـێخە هەردوکیان سـەر بە تەریقەتی نەقشـبەندیی - خالیدی بوون. ئەمە هۆکاری سـەرەکیی بایەخدانم بوو بە نەقشــبەندی. من پێشــتر بایەخێکی تایبەتیم بە ئیسـلام و سـۆفیزم نەدەدا بە شـێوەیەکی گشـتی و دواتر بوو بە هۆکاری گرنگیدانی ســەرەکیم بە تەریقەتە ســۆفییەکان وەک هێزگەلێکی ســیاســی و ئەگەری پەیوەندیی نێوان تەریقەتی نەقشبەندیی - خالیدی و ناسیۆنالیزمی کوردی.

هەروەهـا هەنـدێ کتێبی ئەو گەڕیـدانەم خوێنـدەوە کە لە ڕابوردوودا ســەردانی کوردســتانیان کردبوو. پێموایە یەکێک لە یەکەمین کتێبەکان یاداشــتەکانی ســێســیل جەی. ئەدمۆنز بوو ســەبارەت بەو ســاڵانەی کە وەک ئەفســەرێکی ســیاســی لە کوردستاندا بووە لە ١٩٢٠کاندا، کە تا ڕادەیەک ئینسکلۆپیدیایەک بووە بۆ کوردســتان لەو ڕۆژگارەدا[3]. ئەدمۆنز لەبارەی بنەماڵە سـۆفییە کاریگەرە جۆراوجۆرەکانەوە نووسـیویەتی کەوا کاریگەر بوون لە کوردســتانی باشــووردا، وەک بەرزنجییەکـان و تـاڵەبـانییەکـان کە بەزۆری ســەر بە تەریقەتی قـادری بوون، هەروەهـا لەبـارەی شــێخە نەقشــبەنـدییەکـانی هەورامـان و کەرکووکیشــەوە. بە هەمان شـێوە گەڕامەوە سـەر گەڕیدەیەکی

---

[3] سـی. جەی. ئەدمۆنز، "*کورد و تورک و عەرەب. سـیاسـەت و گەشـت توێژینەوە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراقدا، ١٩١٩- ١٩٢٥*". لەندەن: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٥٧.

تری بەریتـانی و ئەویش کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ بوو، کە سـەدەیەک لەوەوپێش لە سـلێمانی بووە و ڕێکەوت وا بووە کە لەو کاتەدا مەولانا خالید ناچار کراوە لەو شـارە هەڵبێت[٤]. ڕیچ بریکاری کۆمپانیای بەریتانیی هندی ڕۆژهەڵات بووە لە بەغدا و سـەردانەکەی بۆ سـلێمانی لە سـاڵی ١٨٢٠دا ڕەنگە یەکەم ئامادەگیی بەرجەسـتەی ئیمپریالیزمی بەریتانی بووبێت لە کوردستانی باشووردا. ئەو باس لە ڕێز و شکۆدانانێکی بەرزی هەموو کورد دەکات بۆ مەولانا خالید و ئەو قەدرزانی و نەوازشە گەورەیەی بنەماڵەی پاشای بابان نواندوویانە بۆ شێخ، هەروەها ئاماژە بەو سەرسوڕمانە گەورەیەی دەکات کاتێ کە شێخ لەپڕ نێوانخۆشی و دۆستایەتیی پاشای لەدەستداوە و ناچاری جێهێشتنی سلێمانی بووە بۆ بەغدا.

من هەمیشە گرنگیم بەوە دەدا کەوا ڕیچ یەکێکە لە شایەتحاڵە سەرەتاییەکانی کاریگەرییە بەراییەکانی مەولانا خالید لە ناو کورددا. پابەندبوونی مەولانا خالید بە ڕێنمایی و تەعالیمی نەقشبەندییەوە کەوا لە هندستانەوە هێنابوویەوە بۆ کوردستان و هاتنی ئیمپریالیزمی بەریتانی بۆ ناوچەکە نزیکەی هەمان کات بووە. من وایبۆدەچم کە بڵاوبوونەوە و تەشەنەکردنی خێرای

[٤] کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ، *"گێڕانەوەی نیشتەجێیەک لە کوردستان..."*، ٢ بەرگ، لەندەن: دونکان، ١٨٣٦.

نەقشـبەندییەی شـێخ خالید لە سـەرانسـەری کوردسـتاندا دەکرێ وەک فۆرمێکی بەرگری لێکبدرێتەوە دژ بە زیادبوونی کاریگەریی ئەوروپییەکـان، چەشـــنی ئەو حـاڵەتەی لە کـاتێکی دواتری ئەو سـەدەیەدا کەوا نەقشـبەندییەکان لە قەوقازدا بەشـداری بەرگری بوون دژ بە داگیرکردنی ڕووسیا بۆ خاک و وڵاتەکەیان. بێگومان سروشتی پەیوەندیی نێوان سۆفیگەریی نەقشبەندی و هەست و هۆشـــیاریی بەرهەڵســـتی کردنی ئیمپریالیزم و ناســـیۆنالیزمی کوردی پرسیارێکە تا ئێستاش وەڵامی تەواوی دەستنەکەوتووە و مەســـەلەیەکە کەوا نەمتوانی هیچ وەڵامێکی لە کتێبدا بدۆزمەوە. ئەوجا دەبوو من خۆم چاوم بە شـێخانی نەقشـبەندی و مورید و شوێنکەوتووانیان بکەوێت، ئەگەر بمەوێ زیاتر تێبگەم لە کاریگەریی ئەم ڕێبازە سۆفیگەرییە بەسەر کۆمەڵگە و سیاسەتی کوردەکانەوە.

لە ســـاڵانی کارە مەیدانییەکەمدا کەوتمە خوێندنەوەی زیاتر لەبارەی تەریقەتی نەقشـبەندییەوە، چەشـنی کتێبەکەی تریمینگهام لەسەر تەریقەتە سۆفییەکان و ژمارەیەکی تری کەم لەو کتێبانەی پێشـــوو کە بوونی پەیوەندییەکی بەهێزیان دەگەیاند لە نێوان نەقشـبەندییە و نەریت و ترادیسـیۆنە ڕۆحییە هندسـتانییەکاندا[٥].

---

[٥] جۆن پ. براون، *"دەروێشـــەکان یان ڕۆحانییەتی ڕۆژهەڵاتی"*، لەندەن: تروبنەر، ١٨٦٨؛ جۆن ئە. ســـوبحان، *"ســـۆفیزم: پیاوە پیرۆزەکـانی و مەزارەکانی. پێشەکییەک بۆ توێژینەوەی سۆفیزم، لەگەڵ ئیشارەت کردنێکی*

هەواڵنامەی کتێب

ئەوەی لەوێدا خوێندمەوە لەسەر ڕاهێنان و باوەڕە جیاکار و تایبەتمەندەکانی ئەم ڕێبازە سۆفیگەرییە دیسان پەلکێشی کردم بۆ ئاستێکی تر. من دەمێک بوو گرنگیم دەدا بە تەسەووفی بوودایی و کریستیان و ئەوانەش کە بە بزووتنەوەی ئاینیی نوێ ناوزەد دەکران. لە پێش خۆئامادەکردنیشمدا بۆ توێژینەوەکەم نزیکەی نیو ساڵێکم لە هندستان و نیپاڵدا بەسەربرد و وەک خولیا و مەراقیش کۆرسم لە دوو شێوازی تێڕامانی بووداییدا وەرگرت. من لەو باوەڕەدا بووم کەوا لە هەندێ ڕاهێنان و پەرستشی نەقشبەندیدا توانیومە پەی بە هەندێ بواری ببەم کە بە توندوتۆڵی تێڕامانی بوودابیم بیردێنێتەوە. لە *ڕابیتەدا*، کە مەولانا خالید کردبوویە بەشێکی بنەڕەتیی ڕێوڕەسمی نەقشبەندی، دەبێ مورید مامۆستا و ڕابەرەکەی وێنا بکات و لە دڵەوە بیهێنێتە بەرچاوی خۆی *(تەسەووری شێخ)*. ئەمە ویناکردن و هێنانە بەرچاوی خواوەندەکان یان هێزە ڕۆحییەکانی بوودایی بیرهێنامەوە لە بووداییزمی تیبتیدا. چەندین پرەنسیپی نەقشبەندییە چەشنی *"هووش دەر دەم، نەزەر بەر قەدەم، خەڵوەت دەر ئەنجومەن"* تا ئاستێکی زۆر هاوشێوەیە لەگەڵ ئەو میتۆدانەی ڕامان و تێفکرین کەوا لە مامۆستایەکی بوودایی تێراقادواوە

تایبەت هندستان". نیویۆرک سەمۆیل ویزەر، ١٩٧٠؛ جەی. سپێنسەر تریمینگهام، *"تەریقەتە سۆفییەکان لە ئیسلامدا"*، ئۆکسفۆرد: چاپی کلارێندۆن، ١٩٧١.

فێریبووم لە بۆدگایای هندســـتان. مەســـەلەکە ماوەیەکی زۆری خایاند بۆ تێگەیشـــتنم لەوەی کەوا هەرچەندە هەندێک لە تەکنیکی نەقشبەندی ڕەنگە هاوشێوەی ئەوانە بن کە تایبەتن بەو قوتابخانە سۆفیگەرانەی لە ئاینەکانی تردا هەن، بەڵام بووە بە بەشێکی دانەبڕاو لە سیستەمێکی بەرفراوانتری مانا و دەلالەت لەوەی کە بەتەواوی ئیســلامی بێت. دەکرێ نەقشــبەندییەکانیش مشــتومڕ لەســەر ئەوە بکەن کەوا ئەم تەکنیکانە لە ژیانی پێغەمبەریشدا بدۆزرێنەوە.

یەکەم دیدارەکانم لەگەڵ شێخانی نەقشبەندیدا: شێخ عوسمان سیراجوددین

من بەباشـــی خۆم ئامادە نەکردبوو بۆ دیدارەکانی یەکەمجارم لەگەڵ شـێخە نەقشـبەندییەکاندا، چونکە هێشـتا زانیاریم زۆر کەم بوو لە سـەر ئیسـلام و تەنها زانیاریی ڕووکەشـم هەبوو لەبارەی سـۆفیزم و تەریقەتەکانی سـۆفیگەرییەوە. لە سـاڵی ١٩٧٤دا، کە یەکەم ســـاڵی توێژینەوە مەیدانییەکەم بوو، لە کوردســـتانی ڕۆژهەڵات و شـوێنانی تری ئێران بردمەسـەر، زۆرێکم لەسـەر شێخ عوسمان سیراجەدین بیستبوو، کە لە بنەڕەتدا خەڵکی بیارە بوو لە هەورامـانی بەشـــی عێراقـدا، بەڵام لە پـاش کوودەتـا چەپڕەوەکەی قاسـم (لە سـاڵی ١٩٥٨دا)، شـێخ عوسـمان عێراقی بەجێهێشـت و وا ئێستا لە گوندی دووڕوو دەژی لە بەری ئێرانی سـنوورەوە. دۆسـتە چەپەکان پێیانڕاگەیاندم کە حەزیان لێ نییە لەسـۆنگەی ئەوەوە کە خاوەنی زەویوزارێکی زۆرە و جووتیاران

دەچەوسێنێتەوە و پاڵپشتی ڕژێمی شای کردووە. بەڵام خەڵکی ئاسایی پێیاندەوتم کەوا پیاوێکی پیرۆز بووە و زۆرێک لە چیرۆکی پەرجووی (موعجیزە) هەبووە کە ئەنجامیدابوو. ئەو بە دیاریکراوی گرنگترین شێخی نەقشبەندی بوو لە ئێراندا و بۆم دەرکەوت کەوا پێویستم بە بینینیەتی ئەگەر بمەوێت شتێک لەبارەیەوە تێبگەم. لەبەر ئەوە سەفەری مەریوانم کرد و لەوێوە پاسێکی بچووک بردمی بۆ گوندی دوورڕو و لە دەرگای شێخم دا و بێگومان من تاقە کەس نەبووم کە لەو دەرگایە بدات، بەڵکوو ڕۆژانە لێشاوێک سەردانیکەر هەبوون، کە لە هەردوو بەری سنوورەوە دەهاتن و ئارەزووی بینینی شێخیان دەکرد. هەندێک بۆ هیچ مەبەستێکی تر نەدەهاتن لەوە بەولاوە کە پیرۆزی (بەرەکەت)یان بەربکەوێت لە حوزووری شێخدا، هەندێکی تر بە مەبەستی دیاریکراو دەهاتن، کە بەدوای چارەسەرێکدا دەگەڕان بۆ نەخۆشی یان کێشە و بەدبەختییەک کە بەرۆکی گرتوون، یان پارێزگاریی ڕۆحی کاتێ کە بۆ سەفەرێکی دوور دەڕۆیشتن، یان بۆ ئامۆژگاری کردنیان لە بڕیاردانی گرنگی ژیانیاندا. هەر هەموو ئەمانە لەو کۆمەڵگایەدا وەردەگیران و شوێنی خەوتن و حەوانەوەیان بۆ دابین دەکرا، بەڵام ڕەنگە کاتێکی زۆر دوور و درێژی بویستایە پێش ئەوەی ڕێگەیان پێبدرێت بچنە حوزووری شێخ. هەندێک دەبوو دوو یان سێ شەو چاوەڕێ بن تا دواجار دەیانتوانی شێخ ببینن. منیش دەبوو ماوەیەکی زۆر چاوەڕێ

هەواڵنامەی کتێب

بکەم، بەڵام ئەمە دەرفەتی پێدام بۆ قسەکردن لەگەڵ زۆرێک لە سەردانیکەرانی تردا. هەندێ لە زیارەتکەران ماوەی چەند مانگێک لەوێ دەمانەوە دەرسیان دەخوێند و بە شێوەیەکی ڕێکوپێک ڕاهێنانی زیکر و *ویردیان* دەکرد (*ئەزکار* و *ئەوراد*) لەگەڵ *خەتمی خواجەگانی* تەریقەتی نەقشبەندی و هەروەها ئەداکردنی *زیکری* تەریقەتی قادرییش، چونکە شێخ هەردوو تەریقەتەکەی کۆکردبووەوە. کۆمەڵێک سوننەی لوبنان و چەند تورکمانێکی کەم لە خۆراسانەوە و هەروەها کەسێکی ئەمریکیش کە بووبووە ئیسلام و لە لایەن مامۆستایەکەوە لە مەککە ڕەوانەی لای شێخ عوسمان کرابوو. هەر هەموو ئەمانە لەو باوەڕەدا بوون کە شێخ یەکێکە لە گەورەترینی ئەولیا سۆفییە زیندووەکان.

کاتێ نۆرەی من هاتەپێشەوە بۆ چاوپێکەوتنی شێخ ڕێگەیان دام لەگەڵ گرووپێک لەوانیتردا بچمە ژوورەوە و یەک لە دوای یەک هۆکاری سەردانەکەیان پێڕادەگەیاند و من توانیم لە هۆدەکەدا بمێنمەوە لەکاتێکدا کە زیارەتکەرانی تر دەهاتن و دەڕۆیشتن. هەندێک لەوانەی خزمێکی نەخۆشیان پێبوو دەرمانی گژوگیایان وەردەگرت، بۆ ئەوانیتر کە وا دیاربوو پێویستیان بە دەرمانی کیمیاییە ئەوە شێخ نامەیەکی بۆ دەنووسین بۆ دەرمانخانەی شارۆچکەکە. خێزانێک کوڕێکی گەورەیان پێبوو وا دیاربوو بە سەختی شێت بووە و لەناکاو کە شێخی بینی لە بەردەمیدا پاڵکەوت و بەتەواوی ئارام و هێور بووەوە.

هەواڵنامەی کتێب

پێشمەرگەیەک کە لە کوردستانی عێراقەوە هاتبوو داوای پارێزگاریی دەکرد لە فیشەک و پارچەی تۆپ و بۆمب و شێخم بینی "*گولەبەندێکی*" gûlebend بۆ کرد و ئەمە چەشنە دۆعا و نووشتەیەک بوو لەو جۆرەی کە من لە کتێبەکەی ئەدمۆنسدا خوێندبوومەوە[٦]. من حەزم دەکرد تاقیکردنەوەیەک لەسەر بەکارهێنانی ئەو نووشتەیە ئەنجام بدەم بەڵام زۆر شەرمم دەکرد پێشنیازی بکەم بۆ پێشمەرگەکە. دواتر بیستم لە شوێنێکی تر خەڵک بەڕاستی گولەبەندی لەو جۆرەیان تاقیکردووەتەوە و لە سەر مریشکێک دایانناوە و تەقەیان لێکردووە – بەڵام ئەنجامی تێکەڵ و پێکەڵی بووە.

لە سەردەمی شۆڕشی ئێرانیدا من چەندین جار سەردانی کوردستانی ئێرانم کردووە و لە ساڵی ١٩٨٠دا بیستم کەوا شوێنکەوتووانی شێخ عوسمان، میلیشیایەکی چەکداریان دروستکردووە، بە فەرماندەیی مادیحی کوڕی شێخ و ناویان لێناوە سوپای ڕزگاری. واش باسدەکرێت کە شێخ جیهادی ڕاگەیاندووە دژ بە هێزە شیعەکانی شۆڕش و شوێنکەوتە و لایەنگرانی بۆ ماوەیەکی کورتخایەن هەندێ شوێنی هەورامانیان کۆنترۆڵ کردبوو. من چیتر هەوڵم نەدا جارێکیتر سەردانی بکەمەوە. هێندەی پێنەچوو، بیستم کەوا گوندەکەی خۆی

[٦] ئەدمۆنز دەنووسێت کەوا *گولەبەند* لە بنەڕەتدا تایبەت بوو بە تەریقەتی قادریی کاک ئەحمەدی شێخ و نەوەکانی (لە سلێمانی، بەرزنجەیین) و ئەوی شێخانی هەورامی تەریقەتەکانیان لەگەڵ کاک ئەحمەدی شێخدا "ئاڵوگۆڕ" پێکردووە.

بەجێهێشتووە و گەڕاوەتەوە بۆ عێراق، هەروەها لە ساڵی ١٩٩٠دا بیستم کەوا لە ئەستەمبووڵ نیشتەجێ بووە و لەوێش جارێکیتر کەوتەوە میوانداری کردنی زیارەتکەران لە هەموو شوێنێکی جیهانەوە و لە ساڵی ١٩٩٧دا لەوێ کۆچی دوایی کرد.

شێخ نووروڵڵا سەیدە

لە ساڵی ١٩٨٥دا، زۆربەی کاتی خۆمم لە کوردستانی تورکیادا بردەسەر. من زۆرم لەسەر شێخێکی بەناوبانگ بیستبوو لە جزیرە کە ئەویش شێخ سەیدە بوو و بەم دواییە کۆچی دوای کرد و هەروەها لەبارەی کوڕە گەنجەکەیەوە کە جێی گرتەوە و ئەویش شێخ نووروڵڵا بوو. بەم جۆرە کاتێ کە بە جزیرەدا تێپەڕ بووم، داوام لە خەڵک کرد ماڵی شێخ سەیدەم پیشان بدەن و لە دەرگام دا.

شێخ نووروڵڵا پیاوێک بوو لە تەمەنی خۆمدا و پێیدا دیاربوو بە ئەندازەی بایەخپێدانی من ئەویش بایەخم پێدەدا. شێخ داوای لێکردم کە لە ماڵەکەیدا بمێنمەوە و چەندین ڕۆژمان پێکەوە بەسەربرد و قسە و باسمان لە گەلێ شتی جۆراوجۆر کرد، بەڵام بەحەتمی زۆرێک لە گفتوگۆکانمان لەبارەی ڕاسپاردە و ڕێنماییەکانی ئیسلام و پەرستشە فەرزەکان و نەریت و ڕێوڕەسمەکانی سۆفیگەرییەوە بوو. ماڵەکەی بەشێک بوو لە کۆمەڵگەیەکی گەورە کە مزگەوتێک و حەوشەیەکی گەورەی کراوەشی لەخۆگرتبوو. پێدەچوو خەڵکێکی زۆری بەهەمیشەیی

تێدا بژی و هەروەها لێشـاوێکی بەردەوامیش لە سـەردانیکەران. چەند پیاوێکی پیریش هاتبوون بۆ بەجێهێنانی *چلە* (یان *خەڵوەت*) لێرە و پۆشاکی سپییان لەبەرکردبوو.

لێرە تەماشام دەکرد هەندێ لە پیاوان و کوڕانی تەمەن گەورە کتێب دەخوێننەوە و - من زۆر درەنگ زانیم کەوا لە ڕاسـتیدا شـایەتحاڵی بینینی حوجرەیەکم، واتە مەدرەسـەیەکی کوردی. من وایبۆدەچووم کە هەموو مەدرەسـەکان لە تورکیادا زۆر لەمێژە داخراون، بەڵام تەنها دواتر تێگەیشـتم کە ئەوە لە ڕاسـتیدا نەریتێکی بەردەوامە، ئەگەرچی لەسـەر ئاسـتێکی بچووکتر لە ڕابوردوو. کاتێ کە پرسیارم لێکردن کە چی دەخوێنن، هەندێکیان وتیان کتێبەکانی *فیقە* دەخوێنن، هەندێکی تریان باسـی ئەحمەدی خانییان دەکرد و یەکێکی تریان کتێبی گولستانی شاعیری فارسی پیشاندام. زۆرێک لە سەردانیکەران پڕ ستایش بوون بۆ سەعیدی نوورسـی و "*ڕیسـالەی نوور*"ەکەی. من هێشـتا زۆرم لەسـەر سـەعیدی نوورسی نەدەزانی بەڵام بیستبووم کەوا بەرهەڵستیی تەریقەتی کردووە. شـێخ نووروڵڵا ئیددیعای ئەوەی دەکرد گوایە ئەوە لە بەدحاڵیبوونەوە هاتووە بۆ بیر و ئایدیای ڕاسـتەقینەی سـەعیدی نوورسـی. ئەو پێیوابووە کە دەتوانێت کە دەکرێ بیر و ئایدیا هزری و ڕۆحییەکانی "ڕیسـالەی نوور" بگونجێنرێت لەگەڵ ڕاهێنان و پراکتیزەکانی سـۆفیگەریی تەریقەتی نەقشـبەندیدا و سـاڵانێکی کەمی دواتر کتێبێکی بچووکی بۆ ناردم کە تێیدا

تێکەڵکردنی تـایبەتیی خۆی گەڵاڵە کردبوو بۆ ئەم دوو تەوژمە سەرەکییەی بیر و ڕاهێنانە ئیسلامییە کوردییە.

هەروەهـا من بە سـڵ و ئـاگاییەوە پرسـیارم لەبـارەی سـەعیدەکەی تری کوردەوە لێکرد، واتە شـێخ سـەعیدی پاڵووی (پیران - و) ڕابەر و سەرکردەی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥. ئاخۆ شـێخ نووروڵڵا پەیوەندییەک دەبینێت لە نێوان سـۆفیگەریی نەقشبەندی و شوناسی کورددا؟ ئایا ئەویش، وەک شێخ سەعید، باوەڕی بە گەڕانەوەی خەلافەت هەیە؟ من بیسـتوومە کەوا شـێخ سـەیدەی باوکی هەمیشـە خۆی دوورگرتووە لە ناسـیۆنالیزمی کوردی و نەمویسـت هیچ شـتێک بڵێم کە لەوانەیە کێشـەی بۆ بخولقێنێت لەگەڵ دەسـەڵاتداراندا، لەبەر ئەوە خۆم لەو پرسیارانە پاراسـت کە لەبارەی کێشـە و ململانێی کولتووری و سـیاسـیی کوردەوە بوون. نـووروڵـڵا پێیوتـم کە ئەو بەرهەڵسـتـیی سـێکولاریزمی توندڕەوانەی کەمالییەکانی کردووە و ئەو یاسـا و پێوەرە مۆراڵییانەی ویسـتووە کە لەگەڵ ڕاسـپاردە و ڕێنماییە ئیسـلامییەکاندا کۆک و تەبان، بەڵام بانگەشـەی گەڕانەوە بۆ خەلافەت پەسەند نەبوو لە لای. هەروەها خۆیشی بەدوور دەگرت لە پاڵپشـتی کردنی ڕوون و ئاشـکرای داواکارییە کولتووری و سـیاسـییەکانی کورد، بەڵام بایەخی بە ئەدەبی کوردی دەدا و بە شـانازییەوە پێیوتم کەوا شـیعری بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبیش نووسیوە.

شێخ محەممەد عیسا و نەقشبەندییەکانی تر لە سووریا

لە کاتێکی دواتری ئەو ساڵەدا، کاتێ کە من نزیکەی شەش هەفتەم لە جەزیرە و دیمەشقی سووریادا بردەسەر، شێخێکی نەقشبەندیم ناسی کە لە ڕاستیدا نەتەوەپەروەرێکی کورد بوو. شێخ محەممەد عیسای خەڵکی شارۆچکەی دەرباسییە، کوڕی شێخێکی نەقشبەندی بوو کە لە ڕاستیدا بەشدار بووبوو لە ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیددا و کاتێ کە سوپای تورکیا ڕاپەڕینەکەی دامرکاندبووەوە و کەوتبووە گرتنی لایەنگرانی، ئەو هەڵاتبوو بۆ سووریا. باوکی ئەم لە شێخە "گەورەکان" نەبووە بەراورد بە شێخ سەعید یان شێخ سەیدە و شوێنکەوتەیەکی کەمی هەبووە، کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە *موریدەکانی* عەشیرەتەکەی خۆی پێکدەهاتن. شێخ محەممەد عیسا ئەم موریدانەی بە میرات بۆ مابووەوە و وەک ڕابەرێکی ڕۆحی و سیاسییان ڕەفتاری دەکرد، بەڵام بە باوەڕی من ئەو چالاکانە ڕێنمایی و ڕابەریی نەقشبەندییەی نەکردووە و پێشەوایی ڕەسم و سرووتی *خەتمەشی* نەکردووە. ئەو هەمیشە بەرگی شێخی دەپۆشی، کە جبەیەکی درێژی سپی و مێزەرێکی سپی بوو، بەڵام بە پلەی یەکەم وەک ناسیۆنالیستێک ناسرابوو و خەڵکی بە ئاشکرا مەزەندەی ئەوەیان دەکرد کە ئاخۆ هێشتا کەسێکی باوەڕدارە یان نە. چونکە وادیاربوو کە هەندێ بیر و ئایدیای هەیە نائاسایی بوون بۆ پیاوێکی ئایینی موسڵمانی نەریتی.

هەواڵنامەی کتێب

شێخ محەممەد عیسا، پێکەوە لەگەڵ چەند دۆستیکی کەمیدا، یەکێک لەو حیزبە کوردییە بچووکە زۆرانەیان دامەزراندووە لە سووریادا. ئەم کەسە هاوپەیمان بوو لەگەڵ (پ د ک) بە سەرۆکایەتیی مەلا مستەفا بارزانی و لە ساڵانی ڕابردوودا چەندین جار سەردانی بارزانیی کردووە و کاتی زۆری بەسەربردووە لە *دیوانخانەکەیدا dîwanxane*. ئەو لەوێ گەلێ کریستیان و جووی بینیوە، ناوخۆیی و بیانی و بە پێی بیر و باوەڕیان هەڵینەدەسەنگاندن بەڵکوو بەوەی ئاخۆ پیاوی ئازا و بوێرن (مێر بە کرمانجی) یان نە. ئەو لە نەریت و ترادیسیۆنی سۆفیگەری هەڵوێستێکی ئەرێنی وەرگرتووە لەبەرانبەر ئاینەکانی تردا. ئەویش وەک گەلێ کوردی تر حەزی بەوە بوو شیعر وەک پەند و ئامۆژگاری تێکەڵ بە قسەکانی بکات و ئەو قەسیدە شیعرییەی دیوانەکەی شاعیری گەورەی کورد مەلای جزیری مایەی سەرسامی و دڵبەندیی ئەو بوون، کە تێیدا شاعیر وا دیارە کەنیسە و سیناگۆگ (کەنیس یان کنێشتی جوو - و) و تەنانەت پەرستگەی یەزیدی لە لالش دەخاتە هەمان ئاست لەگەڵ مزگەوتدا. بەپێچەوانەی بیر و بۆچوونی نەقشبەندییەوە، شێخ تێڕوانینێکی زۆر ئەرێنیشی هەبوو بۆ ئیسلامی شیعە. لەم ڕووانەوە، ئەو کوردێکی نەقشبەندیی نموونەیی نەبوو، چونکە خودی مەولانا خالید خۆی بەتوندی نەیاری شیعە بوو و هەمیشە هەوڵیداوە خۆی دوور بگرێت لە ئاینەکانی تر.

شێخ محەممەد عیسا بایەخێکی باشی دەدا بەوەی کە لەگەڵ مندا باس لە ئەزموونە شەخسییەکانی بکات و لە ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید بدوێت و بەگشتی باس لە نەریت و ترادیسیۆنی سۆفیگەریی کوردی بکات. ئەو یارمەتیدام لە وێنەکێشانی نەخشەی پەیوەندییەکانی نێوان هەموو ڕابەرە نەقشبەندییەکان لە کوردستانی باکووردا و ئاڕاستەی سیاسییان لە کاتی ڕاپەڕینەکەدا. هەروەها داوای لێکردم کە سەرسامیی ئەم بە شاعیرە دڵبەندەکەی تێبگات و بە مەزنی لێی بڕوانێت. هەر بۆیە وەک دیارییەکی ماڵئاوایی دوو بەرگی لە *دیوانی* مەلایێ جزیریی پێبەخشیم لەگەڵ *"شەرحێکی"* عەرەبیی ئەحمەد زڤنگیی موفتیی قامیشلییەوە[٧]. هەڵبەت ئەمە وەک یەکێک بە نرخ و بەهاترین سامان لە لای من ماوەتەوە. لەو ڕۆژگارەدا، دید و بۆچوونی فەرمی لە تورکیا ئەوە بوو کەوا کوردی زمانێکی گونجاو نەبوو و بە دیاریکراویش زمانێک نەبوو شانازیی بە نەریتێکی ئەدەبیی پەرەسەندووەوە بکات. بەڵام بە سانایی بوونی *دیوانی جزیری* بە چاپکراوی ڕەتکردنەوەیەکی قەناعەتبەخشە بۆ نکووڵی کردنی تورکیا.

ئەو دەمە زۆرێکی تر لە نەقشبەندییەکان لە ناوچە کوردییەکەی سووریادا هەبوون و کاریگەرترین کەس لە ناویاندا

هەواڵنامەی کتێب

---

[٧] أحمد بن ملا محمد البهتانی الزڤنگی، *"العقد الجوهری فی شرح دیوان الشیخ الجزری"*. قامیشلی"، مطبعة الرافدین، ١٩٥٨.

شێخ ئەحمەد خەزنەوی بوو لە گوندی تەل مەعروف، کە مورید و شوێنکەوتوویەکی هێجگار زۆری کورد و عەرەبی هەبوو. شێخ ئەحمەدیش لە بنەچەدا خەڵکی کوردستانی تورکیا بوو و پاش ئەوەی تورکیا تەریقەتە سۆفییەکانی قەدەغە کرد ئەم لە بەری سوورریای سنوورەوە نیشتەجێ بوو. من هەرگیز چاوم پێنەکەوتووە بەڵام زۆرێک لە باس و چیرۆکەکانیم بیستووە سەبارەت بە میللیبوونی لە نێو خەڵکانی موحافزەکاردا و هەڵوێستی توندی ناسیاسییانەی. (دواتر مەعسوومی کوڕی تا ڕادەیەک کراوەتر بوو بەرانبەر بە چالاکوانە گەنجە کوردەکان). من شتێکم بیردێتەوە کە ئەویش بینینی کاروانێکی دوور و درێژی ئۆتۆمبیلی بچووکی بارهەڵگری پیکاب ژمارەیەکی زۆر پیاوی ڕیش سپییان هەڵگرتبوو بە جبە و مێزەری سپییەوە کە بە سەر شارۆچکەکانی جزیرەدا بەرەو گوندی تەل مەعروف دەڕۆیشتن. ئەمانە موریدەکانی شێخ ڕەشید بوون لە مەنزیل (لە ئەدیامانی تورکیا)، کەوا باوکی خەلیفەیەکی شێخ ئەحمەد بووە. ئەم چەشنە سەردانە بەکۆمەڵانە بۆ پاراستنی پەیوەندیی توندوتۆڵ بوون لە نێوان کۆمەڵگە نەقشبەندییەکاندا لە هەردوو بەری سنوورەوە کەوا نەریتێکی چەسپاو بوون. دواتر بۆم دەرکەوت کەوا شێخ ڕەشید لەو سەروبەندەدا پێدەچێت کاریگەرترین شێخی نەقشبەندی بووبێت لە تورکیادا. هەرچەندە تەریقەتە سۆفییەکان لە ڕووی یاساییەوە قەدەغە بوون، بەڵام

هەواڵنامەی کتێب

ئەو پەیوەندییەکی باشی هەبوو لەگەڵ بەشێک لە دەستەبژێری سیاسیدا، بەتایبەتی بەتایبەتی لە ناو بەرەی موحافزەکار و نەتەوەپەرستی تەیفی سیاسیدا. هەردوک شێخ ئەحمەد و شێخ ڕەشید تا دەیانتوانی و بۆیان دەکرا مەودایەکی زۆر دووریان هێشتبووەوە لەگەڵ جووڵانەوەی کوردیدا.

ڕێبازی نەقشبەندیی - خالیدی لە تورکیادا

لە سالانی ١٩٧٠کاندا، کاتێ من یەکەم توێژینەوەی مەیدانیی خۆمم جێبەجی دەکرد، قەدەغەی سەر تەریقەتە سۆفییەکان هێشتا هەر بەتوندی سەپێنرابوو. بنەماڵەکانی شێخانی نەقشبەندی هێشتا هەر ۆر کاریگەر بوون لە کۆمەڵگەدا و زۆرێکیان پەیوەندیی سیاسیی بەهێزیان هەبوو، یان خەڵکانێکیان هەبوو کە بۆ پەرلەمان هەڵبژێردرابوون چونکە دەیانتوانی ژمارەیەکی زۆر دەنگ کۆبکەنەوە لە کاتی هەڵبژاردنەکاندا، بەلام کۆڕ و کۆبوونەوەکانی زیکرکردن و نمایشی خەتمە ڕێگەیان پێنەدەدرا، وەک من لە عێراق و ئێران و سووریادا دەمبینی. یان ئەگەر مەجلیسی لەو جۆرە هەبوایە ئەوە بەوپەڕی نهێنی ڕێکدەخرا.

لە سالانی ١٩٨٠کاندا، سەرباری کەشێکی بەربلاوی داپلۆسین و سەرکوتکردنی دوابەدوای کوودەتای سەربازیی ساڵی ١٩٨٠، لێبووردەییەک هەبوو لەگەڵ ئیسلامی موحافزەکاردا و ناوەندە نەقشبەندییەکان بوێریی ئەوەیان هەبوو کە زیاتر چالاکیی ئاشکرا

بنوێنن. لە کتێبفرۆشییە ئیسلامییەکانی ئەستەمبووڵدا دەکرا کتێبی جۆراوجۆر پەیدا بکەیت کە زانیارییان تێدابوو لەسەر سۆفیگەری و تەریقەتە سۆفییەکان. ئەمانەش کارەکانی شێخە گەورە نەقشبەندییە هندییەکان، ژیاننامەی شێخەکانیان تێدابوو، لەگەڵ دووبارە چاپکردنەوەی گەلێ لە کتێبە کۆنەکانی تورکیی عوسمانی. من تا ئەو دەمە خۆم فێری زمانی تورکیی عوسمانیی کۆن کردبوو و ڕوانیم کە لێکۆڵینەوە کردن لە کتێبەکانی سەردەمی عوسمانیدا سەبارەت بە ئاین و مێژوو هێجگار سوودبەخش بوون بۆ باشتر تێگەیشتن لە تێبینییەکانم وەک کەسێکی پسپۆڕ لە ئەنسرۆپۆلۆجیادا.

لە لێکۆڵینەوەکەمدا بە ڕاستی کەوتمە بەکارهێنانی هەندێ سەرچاوەی عوسمانی، بەڵام هەر بەردەوام بووم لە سەر توێژینەوە کردن لە دەقە عوسمانییەکاندا. من بەتایبەتی خووم دایە ئەولیا چەلەبی، کە زۆر بە باشی گەشتی کوردستانی کردووە لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەدا و لەسەر هەموو شتێکی نووسیوە کە بینیوێتی و بیستوویەتی وەک: مزگەوتەکان و بیناکانی تر، بازاڕ و پیشەگەرەکان، مەدرەسەکان و تاقم و تایفە ئاینییەکان، ڕابەرە سۆفییەکان و مورید و شوێنکەوتووەکانیان، زمانەکانی کە خەڵک قسەیان پێکردووە و چیرۆکە پەرجوو ئامێزەکانی کە گێڕاویانەتەوە. من کتێبێک و چەندین وتارم لەسەر بنەمای *سەیاحەتنامەکەی* ئەولیا چەلەبی نووسیوە. کاتێ کە

هەوالنامەی کتێب

تێزەکەم لە کۆتاییدا وەک کتێبێک چاپ و بڵاوکردەوە لە ساڵی ١٩٩٢دا، من ئەو زانیارییە نوێیانەشم خستەسەری کە لە مێژوونووسە عوسمانییەکان کۆمکردبوونەوە لە کاتی لێکۆڵینەوە کردنمدا لەسەریان و هەروەها لە کتێبەکانی سۆفیگەری و ڕێبازی نەقشبەندی کەوا لە پاش ساڵی ١٩٨٠ بۆم ڕەخسان و کەوتنە بەردەستم.

من گەلێ شت فێربووم لەبارەی ئەو تۆڕەوە یان نێتوۆرکەوە کەوا شێخ ئەحمەدی خەزنەوی و شێخە بەناوبانگەکانی نۆرشین و شێخ تەهای نەهری پێکەوە دەبەستێ لە کتێبێکدا کەوا بە زمانی تورکی لە ئەستەمبووڵ بڵاوکراوەتەوە و پێشتریش پێموایە بەنهێنی و بە زمانی عەرەبی دەستاودەستی کردووە و ناوی بنەڕتیی بە عەرەبی بەم جۆرەیە: *"الكلمات القدسية للسادات النقشبندية"*. کتێبەکە ناوی وەرگێڕەکەی تێدایە بەڵام ناوی نووسەرەکەی نەهێناوە و ئەوەی گەیاندووە کە هێشتا نووسین لەبارەی ئەم شتانەوە جێگەی مەترسییە[8]. کتێبەکە زۆرێک لە

---

[8] *"فەرمووده پیرۆزەکانی شێخە نەقشبەندییەکان"*، وەرگێڕانی ساڵح ئورجان، ئەستەمبووڵ: ئاکپنار یاینێفی، ١٩٨٣. نووسەر یان نووسەرە ڕاستەقینەکانی کتێبەکە هەر بە نادیاریی ماونەتەوە، ڕەنگە بە هۆی ترسەوە بووبێت. بەم دواییە کتێبێکی هاوشێوە لەبارەی هەمان تۆڕەوە، لە لایەن شێخێکەوە نووسراوە کە ڕابەریی مەدرەسەیەکی گرنگی تر دەکات کە پەیوەستە بەم تۆڕەوە، لە لایەن بڵاوکەرەوەی سەرەکیی کورد لە ئەستەمبووڵ چاپکراوە: شێخ محەممەد عاسم ئۆخینی، *"بیرکەتول کەلیمات: مەنکیبلەر حافوزو"*.

حیکایەت و گێڕانەوەی تێدایە لەسەر ژیان و وتەکانی سیبغەتوڵڵا ئەرڤاسی، کەوا گرنگترین خەلیفەی شێخ تەها بووە و بە *"غەوسی ئەعزەم"* ناسراوە و بەرزترین و پیرۆزترین کەسی سەردەمی خۆی بووە و سیلسیلەی ئەو شێخە ئەفسانەییانەی کە جێیان گرتووەتەوە بریتیبوون لە: عەبدولڕەحمان تاغی، فەتحوڵڵا ڤێرکانیسی، زیائوددینی نۆرشین (کە بە حەزرەتی نۆرشین ناسراوە) و دواجاریش ئەحمەد خەزنەوی. کتێبگەلی لەم چەشنە کە بەعادەت (*مەلفووزات - ملفوظات*)یان پێدەوترێت (واتە وتە و فەرموودەی شێخەکان)، بابەتێکی باوی ئەو ئەدەب و نووسینەیە کە تەریقەتە سۆفییەکان بەرهەمیان هێناوە، لە پاڵ *"مەکتووباتدا"* (واتە کۆکراوەی ئەو نامانەی کە لە لایەن شێخەکانەوە نووسراون). کتێبی *"الکلمات القدسیة"* وەک دەسنووسێک یان چاپێکی سنووردار بە عەرەبی لە ناو شێخ و خەلیفەکانی ئەم تۆڕەدا دەستاودەستی کردووە پێش ئەوەی بۆ دواجار وەرگێڕانەکەی چاپ و بڵاو بکرێتەوە. هەڵبەت ئەگەرێکی تەواو هەیە کەوا کاری هاوشێوەی تریش هەن لەسەر تۆڕە نەقشبەندییە کوردییەکانی تر کە تا ئێستا هێشتا بڵاو نەکراونەتەوە.

زۆربەی شێخە کوردە نەقشبەندیی - خالیدییەکان ئیرشاد و

وەرگێڕانی بۆ زمانی تورکی: قەدری یڵدرم. ئەستەمبووڵ: ئاڤێستا، ٢٠١٧.

ڕابەریی خۆیان بۆ ڕاهێنان و پراکتیزە نەقشبەندییەکان گەلێ جار بەستووە بەو پیاوە بەتەمەن و گەورەسالانەی کە زانستە ئیسلامییەکانیان فێری نەوەی گەنج کردووە لە مەدرەسەکانیاندا. هەڵبەت مەدرەسەکانیش دیسان بە فەرمی قەدەغە کراون لە تورکیادا، بەڵام لە ویلایەتە کوردییەکاندا خوێندنی مەدرەسە هەمیشە بەردەوام بووە. (ئەم مەدرەسە ئاینییانە لە کوردستانی باشووردا زیاتر بە حوجرە ناسراون - وەرگێڕ). ئەم تۆڕە نەقشبەندییە تایبەتە (ئەرڤاسی - تاغی - ڤێراکانیسی - نۆرشین - ئۆکسین) بە دیاریکراوی بەوە ناسراون کەوا جۆر یان کوالیتیی خوێندنی مەدرەسەیان بەرز بووە. پێدەچێت مەدرەسەی نۆرشین بەناوبانگترینیان بووبێت لە تورکیادا و دوای ئەویش مەدرەسەی ئۆکسین بووە (لە موتکی، بەدلیس)دا کە لە لایەن قوتابییانی شێخ زیائوددینی نۆرشینەوە دروستکراوە.

شێخەکانی ئەم تۆڕە بە خۆدوورگرتن لە شۆڕشەکەی ساڵی ١٩٢٥ی شێخ سەعید مانەوە و هەوڵیشیان دا پەیوەندیی باشی خۆیان بهێڵنەوە لەگەڵ حکوومەتدا، کە بێگومان ئەمە یارمەتیدان بۆ بەردەوامبوون لە ڕۆڵیاندا وەک مامۆستا و ڕابەری ڕۆحیی بەشێکی گەورەی کۆمەڵگە بمێننەوە. هەروەها تۆڕە نەقشبەندییە کوردییەکانی تریش بەردەوام بوون لەسەر کاری نهێنیی خۆیان. تەنانەت خێزان و بنەماڵەی شێخ سەعیدیش تا ڕادەیەک توانییان ڕۆڵە نەریتییەکەی خۆیان بگێڕنەوە وەک سەرکردە و ڕابەری

سیاسی و ڕۆحیی خێڵەکانی زازا لەو ناوچەیەدا کە دەکەوتە نێوان دیاربەکر و ئەرزڕوومەوە، ئەگەرچی بە جێی گومانی هەمیشەیی مابوونەوە لە لایەن دەزگاکانی هەواڵگرییەوە. لە پاش ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥، شێخ سەعید و ژمارەیەکی زۆر لە خزم و کەسوکاری لەسێدارە دران و ئەودوای بنەماڵەکەشی دوورخرانەوە بۆ ڕۆژئاوای تورکیا. لە سالانی ١٩٥٠کاندا ڕێگەیان پێدرا لە تاراوگە بگەڕێنەوە و جارێکیتر ڕۆڵی زیاتری گشتی ببیننەوە، چونکە دەنگێکی زۆر و گرنگیان بەدەستهێنا بۆ حیزبە موحافزکارەکان. لە پاش کوودەتا سەربازییەکەی ساڵی ١٩٨٠، کاتێ کە وا دەوڵەت ئیسلامی موحافزەکاری بە هاوپەیمانێکی بەسوودی خۆی دانا دژ بە چەپی سیاسی و جووڵانەوەی کورد، مەسەلەکە ئاسان کەوتەوە بۆ ئەوان کەوا ڕۆڵی گشتی ببینن. عەبدولمەلیک فورات و عەبدولئیلاه فورات، کە بە دوای یەکدا بوون بە سەرۆک و دەمڕاستی بنەماڵەکە، لە هەڵبژاردندا خۆیان بەربژێر کرد و بوون بە ئەندامی پەرلەمان. لە سالانی ١٩٩٠کاندا، عەبدولمەلیک فورات بەشدار بوو لە گەڵێ دەسپێشخەریی جۆراوجۆری کۆمەڵگەی مەدەنیدا بۆ دیالۆگی نێوان کورد و تورک و دامەزراندنی حیزبێکی سیاسیی کوردیی موحافزەکار. بەم دواییانەش، عەبدولئیلاه فورات چەندین دەقی بڵاو کردەوە کەوا لەبنەڕەتدا شێخ سەعیدی باپیری نووسیبووی لە هەوڵدانێکدا بۆ پیشاندانی ئەوەی کەوا شێخ

زانایاکی ئیسلامیی قابیل و پایەبڵند بووە[٩].

بەهێزترین تۆڕە نەقشـــبەندییە خالیدییەکان لە تورکیا، یان بەلای کەمەوە ڕوونترینیان، تۆڕە توکییەکان بوون. لە ســـاڵانی ١٩٨٠کان و ١٩٩٠کاندا ئەمانە وردە وردە هاتنە ئاشـــکرابوون وەک گرووپ و کۆمەڵ "*جەماعەت*" لەگەڵ بڵاوکراوەی تایبەتیی خۆیان و چالاکییە کۆمەڵایەتی و خێرخوازی و خۆشنوودییەکانی خۆیاندا. هەندێ لەم *جەماعەتانە* شوێنکەوتووی زۆر و کاریگەریی سیاسیی بەرچاویان هەبوو. *جەمەعەتی* ئەسکەندەر پاشا، کە بە ناوی ئەو مزگەوتەی ئەســـتەمبووڵەوە ناونرابوون کەوا تێیدا کۆدەبوونەوە، بە شـــێوەیەکی توندوتۆڵ پەیوەســـت بوون بە زنجیرەی ئەو حیزبە ســـیاســـییە ئیســـلامییانەوە کە نەجمەجین ئەربەکان دایمەزراندبوون، هەر لە پارتی ســـەلامەتی میللییەوە Milli Selamet Partisi تا پارتی فەزیلەت Fazilet Partisi. حیزبە حوکمڕانەکەی ئێســـتای تورکیا، واتە پارتی داد و گەشـــەپێدان

[٩] دەوڵەت دەستی بەسەر زۆربەی کتێبخانەکەی شێخ سەعید و نووسینەکانی خۆیدا گرت لە ساڵی ١٩٢٥دا و ڕەنگە لەناویشبرابێت. کوڕەزاکەی دواتر دوو نووســـینی شـــێخ ســـەعیدی بڵاوکردەوە کە دەرباز کرابوون بە ناوی: شـــێخ ســـەعید ئەفەندی، "*کوتوبهانە ڕیسالەسی*" (نامەی کتێبخانەکەی شـــێخ ســـەعید ئەفەندی). تەحریری لە لایەن عەبدولمەلیک فوراتەوە، ئەســـتەمبووڵ: ئاڤێســـتا، ٢٠٢١ و؛ شـــێخ ســـەعید ئەفەندی، "*مەجمووعەتول فەتاوا (مجموعة الفتاوى) – کۆی فەتواکان*". ئەستەمبوول: ئاڤێستا، ٢٠٢٢.

(ئەکەپە)، هەموو ئەم *جەماعەتانەی* خستە ژێر باڵی خۆیەوە. گەلی لە توێژەرانی سۆسیۆلۆجی و سیاسی سەرنج بۆ ڕێبازی نەقشبەندییە ڕادەکێشن وەک فاکتەرێکی سەرەکی لە تەواوی ژیانی کۆمەڵایەتیی - سیاسیی تورکیادا[١٠].

نەقشبەندییە - خالیدییە لە ئیندۆنیسیادا

زۆربەی ساڵانی ١٩٨٠کان، من لە ئیندۆنیسیا دەژیام و لەوێ توێژینەوەم دەکرد و دەرسم دەوتەوە. توێژینەوەکەم بایەخی بە مەسەلەی تر دەدا و بە ڕێکەوت بۆم دەرکەوت کەوا نەقشبەندییە - خالیدییە لە ئیندۆنیسیاش هەیە و لە ڕاستیشدا بەهێزترینی تەریقەتە سۆفیگەرییە جۆراوجۆرەکان بوو، بە گەورەترین ژمارەی شوێنکەوتووانەوە. کاتێ کەوا لە کتێبخانەیەکی ئیسلامیدا دەگەڕام لە شاری باندۆنگ، سەرنجی کتێبێکم دا بە زمانی

---

[١٠] شەریف ماردین، "تەریقەتی نەقشبەندی لە مێژووی تورکیادا"، لە کتێبی، *"ئیسلام لە تورکیای نوێدا. ئاین و سیاسەت و ئەدەب لە دەوڵەتێکی سێکولاردا"*، تەحریری ڕیچارد تاپەر، ل ١٢١ - ١٤٢. لەندەن: ئای. بی. تۆریس، ١٩٩١؛ هاکان یاڤوز، "ڕیزبەندیبیزووتنەوە ئیسلامییەکانی تورکیای نوێ: تەریقەتی نەقشبەندی". لە کتێبی *"نەقشبەندییەکان لە ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئاسیادا"*، تەحریری ئەلیزابیس ئۆزدالگە، ل ١٢٩ - ١٤٦. ئەستەمبووڵ: ئینستیتیوتی توێژینەوەی سویدی لە ئەستەمبووڵ، ١٩٩٩؛ ئایشە ساکتانبەر، *"ئیسلامی زیندوو: ئافرەت و ئاین و بەسیاسی کردنی کولتوور لە تورکیادا"*. لەندەن: ئای. بی. تۆریس، ٢٠٠٢.

عەرەبی و بە ناونیشانەکەی ئاشنا بووم کە ئەویش کتێبی: "تنویر *القلوب*" ی محمد أمين الكوردی بوو. بیرم هاتەوە کە من ئەم کتێبەم خوێندووەتەوە لە کتێبی ئاربێری بووکدا Arberry's book لەبارەی سۆفیزمەوە[11]. بە پێی ئاربێری، کە باوەڕی وابوو گوایە سۆفیزم نەریت و ترادیسیۆنێکە لە سەرەمەرگدایە و ئەمە دوا کتێبی گەورەیە کە شیکاریی لە لە مەزهەبە سۆفییەکاندا دەکات. کتێبەکە لە سەرەتای سەدەی بیستدا لە لایەن کوردێکی نەقشبەندیی خەڵکی هەولێرەوە نووسراوە کەوا لە ئەزهەری میسردا دەرسی وتووەتە. دۆزینەوەی ئەم کتێبە لە دووکانێکی کتێبفرۆشیی ئیندۆنیسیادا تووشی ڕاچلەکینی کردم و مەراقی ئەوەی پێ پەیداکردم سەبارەت بەوەی کە چۆن دەکری کوردێکی نەقشبەندی ناسراو بووبیت و ئاخۆ هیچ پەیوەندییەک بووە لە نێوان ئیسلامی کوردی و سۆفیگەریی نەقشبەندیدا لە ئیندۆنیسیا؟

پاشان بۆم دەرکەوت کە محمد أمين الكوردی تاقە عالم و سۆفیی کورد نەبووە کەوا کتێبەکانی لە ئیندۆنیسیادا خوێندرابێتنەوە، بەڵکوو لە واقیعدا زۆر بوون و ڕەنگە ئەمەش وا لێکبدرێتەوە کە موسڵمانە ئیندۆنیسییەکانیش وەک کورد شافیعین. یەکێک لە شکۆدارترین و ناوازەترین کتێبەکان لەسەر فیقهی شافیعی، کە لە ئاستێکی بەرفراواندا لە ناو عولەما

[11] ئە. جەی. ئاربێری، "سۆفیگەری". لەندەن: جۆرج ئالەن و ئەنوین، ١٩٥٠.

ئیندۆنیسییەکاندا ناسراوە، لێدوان یان تەعلیقە لەسەر "*مینهاجول قەویم - منهاج القویم*"ی ئیبن حەجەر، کە لە لایەن موحەممەد بن سولەیمان ئەلکوردییەوە نووسراوە (کە ساڵی ١٧٨٠ کۆچی دوایی کردووە و یەکێک بووە لە زانا پێشـــەنگ و بەرچاوەکانی ئەزهەر لە ســـەدەی هەژدەدا. زیاد لە ســـەدەیەک لەمەوپێش، هەندی لە بەناوبانگترین سـۆفییەکانی ئیندۆنیسـیا لە سـاری مەدینە لەسـەر دەســـتی ئیبراهیم ئەلکوورانیی ئەلشـــەهرەزووری - إبراهیم الکورانی الشهرزوری (کە لە ساڵی ١٦٩٠دا کۆچی دوایی کردووە) خوێندوویانە، یان لەسەر دەستی موحەممەد ئیبن عەبدولڕەسوول ئەلبەرزنجی - محمد بن عبدالرسـول البرزنجیی جێگرەوەکەی، کە موفتیی شافیعیی مەدینە بووە.

ئەمە ئەوەش دەردەخات کە چۆن نەقشـــبەندییە - خالیدییە لە ئیندۆنیســـیادا بڵاوبووەتەوە، بەو هۆیەوە بووە کە لە لایەن ئەو ئیندۆنیسـییانەوە براوەتەوە کەوا فەریزەی حەجیان بەجێهێناوە و دواتر بۆ خوێـندن مـاونەتەوە لە مەککە و مەدینە یـان قـاهیرە. مەولانـا خـالیـد لە ژیـانی خۆیـدا، عەبـدوڵڵا ئەرزنجـانیی وەک خەلیفەیەکی خۆی لە مەککە داناوە و نازانرێت کە ئاخۆ ئەرزنجانی مورید و شـــوێنکەوتەی ئیندۆنیســـیی هەبووە یان نە، بەڵام بە دڵنیاییەوە جێگرەوەکانی هەیانبووە. لە دوا دەیەکانی ســـەدەی نۆزدەدا گەلێ لە ئیندۆنیسـییەکان هەر یەکەو بە ئیجازەیەکەوە لە مەککە گەڕاونەتەوە بۆ پراکتیزە کردن و ڕاهێنـان یـان ڕێنمـایی

کردنی تەریقەتی نەقشبەندییە و هەر زوو دەستە و گرووپەکانی نەقشبەندی لە زۆرێک لە ناوچەکانی ئیندۆنیسیا دروستبوون. من سەردانی زۆرترین ویلایەت یان پارێزگاکانی ئیندۆنیسیام کردووە کە دانیشتووانی موسڵمانیان تێدابووە و بە هەمان شێوەش مالیزیا و بوونەی و نزیکەی لە هەموو شوێنێک نەقشبەندییەکانم دۆزیوەتەوە و بینیومن.

ئەو بابەت و وتارانەی لە کۆکراوەیەدا لەسەر ئیندۆنیسیان ئەوە دەردەخەن کەوا چۆن نەقشبەندییە بەخێرایی بڵاوبووتەوە لەوێ، هەروەها چۆن بە شێوەیەکی ڕوولەزیاد خۆی گونجاندووە لەگەڵ کولتوور و پێداویستییە ناوخۆییەکاندا. ئەو تۆڕە نەقشبەندییانەی کە ئێستا هەن بەزۆری جێگەی ئەوانی پێش خۆیانیان گرتووەتەوە، چونکە مامۆستا و ڕابەرانی نوێ لە ژێر چاودێری و پشتگیریی ئەکتەرە سیاسییە بەهێز و دەسەڵاتدارەکاندان یان لە دەرەوە گەڕاونەتەوە بە ئیجازەیەکی نوێ و شکۆدارەوە. حاجی جەلالەدینی خەڵکی سۆمەترەی ڕۆژاوا توانیویەتی تۆڕێکی نیشتمانی دروست بکات لەو مورید و شوێنکەوتووانەی کەوا بە خولی ئاڵوگۆڕی نامە و نووسراو ڕاهێنانی پێکردبوون و بەم ڕێگەیە زۆرێک لە مامۆستا و ڕابەرانی تری نەقشبەندیی جێگیری سۆمەترەی ڕۆژئاوی گۆڕی بە هیتر، هەرچەندە ژمارەیەکی زۆریان لە خۆی خوێندەوارتر بوون. دواجار قادرون یەحیای زاواشی جێگەی ئەمی گرتەوە و لە

هەواڵنامەی کتێب

سەرانسەری سۆمەترە و جاوا و دوورگەکانی تریشدا زاوییەی یان (تەکیێ) دروستکرد و زۆرێک لە کەسانی دەسەڵاتدار و کاریگەری سیاسی و بازرگانی و ئەستێرەی سینەما و هونەرمەندانی تر بوون بە بەشێک لە مورید و شوێنکەوتووانی.

دوا نوێترین شەپۆلی کاریگەریی نەقشبەندی کەوا ئیندۆنیسیا ڕامالّی، کە باسی نەهاتووە لە وتارەکانی ئەم کۆکراوەیەدا، لە دەوروبەری ساڵی ٢٠٠٠دا گەیشتووە، کاتێ کە شێخ نازم ئەقوبرسی و هیشام کەببانیی خەلیفەی هەوڵیاندا جێپێیەک بۆ لقە نەقشبەندییەکەیان دابنێن لە وڵاتێکی گەورەی زۆرینە موسڵماندا. شێخ نازم و لقە نەقشبەندییەکەی، کە دواتر ناوی هەققانییەی لێنا و (لە ئێستاشدا ناوی نازمییەی لێنراوە)، لەو نەقشبەندییانەی تر کە باسکراون تەواو جیاوازە. شێخ نازم ئیددیعای ئەوە دەکات کە نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی و مەولانا جەلالەددینی ڕوومییە و ئیجازەی نەقشبەندیی لە شێخێکی داغستانییەوە وەرگرتووە، بە ناوی شێخ عەبدوڵلای داغستانی، کە لە دیمەشق دانیشتووە و وایشی لەقەڵەمدەدا کە *سیلسیلەیان* دەگەڕێتەوە بۆ مەولانا خالید لە ڕێگەی خەتێکی شێخە قەوقازییەکانەوە تا دەگاتە ئیسماعیل ئەلشیروانیی خەلیفەی مەولانا خالید.

شێخ نازم زۆر سەرکەوتوو بوو لە بڵاوکردنەوەی نەقشبەندیدا بەرەو ڕۆژاوا. زۆرێکیش لە مورید و شوێنکەوتووەکانی لەوانە بوون کە تازە هاتبوونە سەر ئاینی ئیسلام. لقی تەریقەتەکەی ئەم

بوو بە ڕێبازێکی بەهێز لە بەریتانیا، کە خودی شـێخ نازم تێدا بۆ مـاوەیەکی دوور و درێژ چـالاک بوو، هەروەهـا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاشـــدا کە هیشـــام کەببانیی خەلیفەکەی خۆیی بۆ نارد و لە کیشـوەری ئەورووپاشـدا و بەتایبەتی ئەڵمانیا.

شـێخ نازم و موریدەکانی، لە سـۆفییەکانی تر زیاتر ، سـوودی باش و چڕیان لە پەیوەندییە ئەلیکترۆنییەکانی میدیا تەلەفۆنی مۆبایل و ئینتەرنێت وەرگرتووە. تەنانەت شێخ هیشام وایکردووە کە لە ئینتەرنێتەوە *بەیعەتی* بـدرێتێ، لە ڕێگەی تۆمـارکردنی چوونەژوورەوە بۆ وێبسایتی شێخ لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت. زۆرێک لە مورید و شوێنکەوتە ڕۆژاواییەکان زیاتر بایەخ بە "ڕۆحانییەتی" گشـــتی دەدەن وەک لەوەی پابەندی توند بن بە شــــەریعەتی ئیســــلامییەوە. بەم جۆرە "هەققانییە" بووە بە "مۆدێرنترین" و نێودەوڵەتیترین و پێشکەوتووترین لقی تەریقەتی نەقشبەندی.

ئەمە گەیشتووەتە چین و توێژێکی جەماوەری ئیندۆنیسیش. لە سەرەتای سالانی ٢٠٠٠کاندا، هەققانییە شوێنکەوتوویەکی زۆری لە ئیندۆنیسیا پەیداکرد. شێخ هیشام و دواتر شێخ نازم خۆیشی سەردانی گەلێ کەسایەتیی سیاسەتمەداری ئیندۆنیسی و ڕابەرانی ســـۆفییان کرد و هەوڵیـاندا هەموویان ڕابکێشـــنە ژێر باڵی هەققانییەوە و بۆ نزیکەی دەیەیەک سەرکەوتوو بوون. زۆرێک لە کۆمەڵگە یان کۆمیونیتییە سۆفییە ناوخۆییەکانی کەوا هەستیان بە بە مەترسـیی پرۆپاگەندەی سـەلەفی دەکرد پارێزگارییان لەوەدا

دەبینییەوە کە بچنە پاڵ تۆڕی نەقشبەندیی – هەققانی. زۆرێکیش لە شوێنکەوتووە نوێکانی شێخ هیشام و شێخ نازم پاشخانێکی بەهێزیان نەبوو لە ڕۆشنبیریی ئیسلامیدا بەڵام هەندێ شتی تەکنیکییان خوێندبوو یان پاشخانێکی کار و بازرگانییان هەبوو. هەندێکیان پێشتر کەسانی چالاک بوون لە بزووتنەوە ئایینییەکانی تردا و ئەو ئەزموونەیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو. شێخ هیشام ڕێگەی پێدابوون هەندێ میتۆدی ڕاهێنان و پەرستشی تر ئیزافە بکەن، وەک زیکرکردنی دەنگی بەرزی تەریقەتەکانی قادرییە و خەڵوەتییە و سەما و سووڕانەوە و لوولخواردنی سۆفییانی تەریقەتی مەولەوییە، لەسەر ئاوازێکی تایبەتی مۆسیقا کە یەکێک لە تیمەکانی تەریقەتەکە بیژەن.

لە ڕێگەی چوونەناو ئەم تەریقەتە سۆفییە دینامیکی و نێودەڵەتییەوە، زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکان هەستیان بەوە دەکرد کەوا بوون بە بەشێک لە کۆمەڵگەیەکی مۆدێرنی جیهانی کە پێشکەوتووترین تەکنۆلۆجیای پەیوەندیکردن پێکیانەوە دەبەستێت. سووڕانەوە و لوولخواردنی سۆفییانە و ئاوازی مۆسیقای سۆفییانە هۆکاری کاریگەر بوون بۆ دەعوە و مورید و شوێنکەوتووی نوێی بەکێش دەکرد و بەئاسانی هەققانییەی لە تەریقەتە سۆفیگەرییە نەریتییەکانی تر جیادەکردەوە. ئەم "سۆفیگەرییە شارستانییە"، وەک لە ڕۆژنامە و هۆکارەکانی ڕاگەیاندنی ئەو ڕۆژگارەدا ناوزەد دەکرا، گەلێ خەڵکی گەنجی

خوێندەواری چینی ناوەڕاستی بۆ خۆی ڕاکێشابوو، کەوا هەستیان بە پێویستیی هەندێ فۆرم و شێوەی ڕۆحانییەت بوو بەڵام بێزار بوون لە ئیسلامی نەریتی و مەیلیشیان بە لای ئیسلامی سیاسیی ئیندۆنیسییەوە نەبوو، کە خۆی لە ئیخوان موسلیمین و سەلەفییەکاندا دەبینییەوە. وا دیاربوو تەریقەتی نەقشبەندیی - هەققانی لەوەدابوو ببێتە یەکێک لە تەوژمە سەرەکییەکانی ئیسلامی ئیندۆنیسی. بەڵام ئەم خەونە بەوە تێکچوو کاتێ کەوا ناکۆکی و ململانێیەکی توند سەریهەڵدا لە ناو تەریقەتەکەدا، چونکە شێخ نازم نەخۆشکەوت و لە گیانەڵادا بوو و ناکۆکییەکی توند بۆ جێگرتنەوەی بەرپابوو لە نێوان محەممەد عادیلی کوڕی و شێخ هیشامدا. چیرۆک و بەسەرهاتی تەواوی دەرکەوتن و لێژبوونەوەی بەختی هەققانییە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا هێشتا ماوەتەوە بۆ نووسین.

هەواڵنامەی کتێب

ساداتی نەهری

یان گەیلانیزادە لە کوردستانی ناوەڕاستدا

بنەماڵەیەکی *عولەما* ئیددیعای ئەوە دەکەن کە نەوەی عەبدولقادری گەیلانین، ڕۆڵێکی سیاسیی گرنگ و بەرچاویان گێڕاوە لە مێژووی کوردستانی ناوەڕاستدا لە دوادوایی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستدا. ئەم بنەماڵەیە بە ساداتی نەهری دەناسرێن بە پێی ئەو گوندەی کە تێیدا نیشتەجێن و ناوی نەهرییە لە ناوچەی شەمدینان. شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە ساڵی ١٨٨٠دا سەرکردایەتیی شۆڕشێکی کرد کە بە یەکەم شۆڕشی کورد دادەنرێت کەوا مۆرکێکی نەتەوەیی هەبێت. هەروەها کوڕ و نەوەکانی ڕۆڵی گەورەیان بینیوە لە جووڵانەوەی کورددا، لە پاڵ بەهێزکردنی پێگەی سیاسی و ئابووریی خۆیاندا.

ئێمە بۆ ئەو زانیارییە زۆرەی کەوا لەبارەی ڕەچەڵەک و مێژووی ئەم بنەماڵەیە بەدەستمانهێناوە قەرزاری باسیل نیکیتینین، کە لە ساڵانی ١٩١٥ تا ١٩١٨ کونسوڵی ڕووسیا بووە لە ورمێ و لەوێ لە ناو ئاوارەکانی جەنگدا کە لە تورکیاوە گەیشتبوون چاوی کەوتبوو بە مەلایەکی خوێندەواری کوردی خەڵکی نەهری بە ناوی سەعید قازییەوە. مەلا سەعید بووەتە

ماملۆستایەکی تایبەتی نیکیتین و لە سەر داوای ئەو زنجیرەیەک دەقی نووسیوە لە سەر ژیانی کۆمەڵایەتی و ئاینیی کوردستانی ناوەڕاست، کەوا دواتر نیکیتین وەرگێڕانەکەیانی بڵاوکردەوە (نیکیتین و سۆن ١٩٢٣؛ نیکیتین ١٩٢٥ ئە، ١٩٢٥ بێ). جێی سەرسوڕمان نییە کەوا ساداتی نەهری ڕۆڵی سەرەکی ببینن لەو گێڕانەوانەدا، چونکە مەلا سەعید لە ڕۆژگاری محەممەد سدیقی کوڕی عوبەیدوڵڵادا بووبووە ماملۆستایەکی ئاینی لە نەهریدا.

ڕەگ و بنەچە

ساداتی نەهری ئیددیعای ئەوە دەکەن کە لە نەوەی عەبدولعەزیزی کوڕی عەبدولقادرن (گەیلانی – و)، کە بەپێی نەریت و ترادیسیۆنی بنەماڵەکە لە ئاکرێ (باکووری ڕۆژهەڵاتی مووسڵ جێگیر بووە و لەوێ ڕێنمایی و تەعالیمی باوکی بڵاوکردووەتەوە. هەروەها لە ئاکرێیش نێژراوە، کە مەزارەکەی بەپێی قسەی مەلاسەعید، جێگەی سەردان و زیارەت بووە لە سەرەتاکانی سەدەی دووەمدا (کۆچی – و) و ئەبوبەکری کوڕی عەبدولعەزیز لە باکوور نیشتەجێ بوو، لە ناوچە شاخاوییەکانی خێڵی هەرکیدا لە شەمدینان. سێ چوار پشتی دواتری، کە مەلا حاجی بووە لە گوندێکی تری شەمدینان نیشتەجێ بووە، لە ناو عەشیرەتی خوماروی دەراوسێدا. دیسان چەندین پشتی دواتر،

هەواڵنامەی کتێب

مەلا ســـــاڵحی ســـــەرۆکی بنەماڵەکە، لەگەڵ هەردوو کوڕەکەیدا، عەبـدوڵڵا و ئەحمەد، گواســـــتوویـانەتەوە بۆ گونـدی نەهری. بنەماڵەکە ئیددیعای ئەوە دەکەن کەوا بە زنجیرەیەکی بەردەوام لە ســـــەردەمی عەبدولعەزیزەوە ئیرشـــــادی تەریقەتی قادرییان کردووە. بەهەرحاڵ، گواستنەوە بۆ نەهری هاوزەمان بووە لەگەڵ دەســـبەردار بوونی ڕێبازی بنەماڵەکە و چوونە ســـەر تەریقەتی نەقشـبەندیی - خالیدی[1]. لێرە سـەید عەبدوڵڵا و (هەروەها بەپێی هەندێ سـەرچاوە، سـەید ئەحمەدی برایشـی) بوون بە خەلیفەی مەولانا خالیدی ڕابەر و مژدەدەری گەورەی تەریقەتی نەقشبەندی، کەوا خودی خۆیشـی پێشـتر لە سـەر دەسـتی سـەید عەبدوڵڵا تەمەسوکی کردووە بە تەریقەتی قادرییەوە. لە پاش کۆچی دوایی عەبدوڵڵا سـەید تەهای کوڕەزای جێیگرتەوە، کەوا ئەمیش ئیجازەی لە مەولانا خالید وەرگرتووە (مەکنزی، ١٩٦٢: ١٦٢ - ١٦٣).

چەندین لقی تری تەریقەتی قادری *سیلسیلەی* خۆیان دەبەنەوە ســـەر عەبدولعەزیز (کە ســـاڵی ٦٠٢ / ١٢٠٥ - ١٢٠٦ مردووە)، بەڵام لە هەموو حـاڵەتەکـاندا ئەم پەیوەســـتبوونە بەبـاشـــی لێکگرێنەدراون - چون دۆخی سـەرەتاکانی قادری بە شـێوەیەکی گشتی. جیلالا لە باکووری ئەفریقا، کە شێخ عەبدولقادر بە شێخی شکۆداری خۆی دەزانێت و وەلای بۆ بنەماڵەیەکی پیرۆز هەیە لە

---

[1] نیکیتین ١٩٢٥ ب: ل ١٥٦ - ١٥٧؛ ١٩٥٦: ٢١١ - ٢١٤.

فاس، کە ئەوانیش شورەفای جیلالان و ئیددیعای ئەوە دەکەن کە نەوەی عەبـدولقـادرن لە عەبـدولعەزیز و ئیبراهیمی برایەوە (مارگۆلیۆس ١٩٧٤: ٣٨٢). لقی قادری کە باڵادەســـتە لە ئەمڕۆی ئیندۆنیسیادا دیسان *سیلسیلەی* خۆی دەباتەوە سەر عەبدولعەزیز و جێگرەوەیەکی بە ناوی موحەممەد ئەلحەتتاک[٢].

لە سـەرچاوە عەرەبییە بەراییەکاندا ئیشـارەت بە عەبدولعەزیز کراوە (لەگەڵ ئەوەشـدا کە دەگەڕێنەوە بۆ زیاد لە سـەدەیەک لە دوای مردنی)، کە باس لە ئەگەری بەردەوامبوونی دەکەن لە سەر ئیرشـادی باوکی – کە سروشتی هەرچییەک بووبێت. ئەلواسیتی (٧٤٤ / ١٣٤٣) جەخت لەوە دەکـاتەوە کەوا عەبـدولڕەزاق و عەبـدولعەزیز تەنهـا کوڕ بوون کە شـــوێن کـار و پیشـــە ســـێکولارەکانیان نەکەوتبوون (تریمینگهام ١٩٧١: ٤٢). هەر لەم ڕووەوە مارگۆلیۆس – هەرچەندە ڕوون نییە کە بەپێی بنەمای چ ســـەرچاوەیەکە – باس لە گوندی جیال دەکـات لە ســـنجار

[٢] بڕوانە مارتن ڤان بروونەســـن ... زۆربەی ناوەکان لەم ســـیلســـیلەیەدا ناتوانرێت دەســـتنیشـــان بکرێت، لەوانەی کە پشـــتگیریی گومانەکانی ئێمە دەکەن لەبارەی مێژووســـازیی ئەم پێکەوە گرێدانەی یەکەم ســـەدەکان لە دوای ســـەردەمی ژیانی شـــێخ عەبدولقادری (گەیلانییەوە). بەهەرحاڵ، ناوەکانی یەکەم یەکەم حەوت یان هەشت نەوە یان پشت هاوشێوەن لەگەڵ تەواوی ئەو سـیلسـیلە سـەربەخۆیانەی قادری کە لەلایەن بورتۆنەوە باس کراون لە کتێبەکەیدا "حەج *Pilgrimage*".

(ڕۆژئاوای مووســـــڵ) نەک ئاکرێ کە عەبدولعەزیز تێیدا کۆچی دوایی کردووە (مارگۆلیۆس ١٩٧٤: ٣٨٣).

هێڵکاریی هاوپێچی سەجەرەی ڕەچەڵەکی سەرەکیی بنەماڵەکە ئەو خەتە دەردەخات کە ئەندامە ســـــەرەکییەکانی بنەماڵەکەی بۆ دەگەڕێنەوە[٣] و من تێیدا هیچ ئیشـــارەتێکم نەبینیوە بۆ ســـاداتی نەهری لە پێش "وەرچەرخانیان" بۆ ســــەر ڕێباز یان تەریقەتی نەقشبەندی. ئەوان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە دەرکەوتن، لە ئەنجامی گۆڕانکاری لە هاوســــەنگیی هێزی هەرێمیدا و هەروەها بە هۆکاری پەیدابوونی ئەو مژدەدەرانەی بە سیفەتی ئەوەیان کە دەســــەڵاتی پێشــــەنگی ئیســـلامین لە ناوچەکەدا بە ئاشـــکرا نوێنەرایەتیی هێزێکیان دەکرد کە حیسابی بۆ دەکرا و بەو پێیەش بە ڕێکوپێکی ڕاپۆرتی لەبارەوە دەدرا.

چاکســـازییە کارگێڕییەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوســـمانی لە ژێر ســـــایەی ســـوڵتـــان مەحموودی دووەم (١٨٠٨ - ١٨٣٩) و عەبدولمەجید (١٨٣٩ - ١٨٧٦) ســــەربەخۆیی بنەماڵە کوردەکانی نەهێشـــت کە بۆ چەندین پشـــت و نەوە بوو حوکمی ئەو ناوچە و

[٣] چارت یان ڕەچەڵەکنامەی هاوشـێوە هەیە لە کتێبەکەی نیکیتیندا ١٩٢٥ ب: ١٥٦ و دیسان ١٩٥٦: ٢١٣، کە ئەمیش ژمارەیەک لقی هاوشـێوە پیشـاندەدا. هەروەها بڕوانە چارت یان ڕەچەڵەکنامەکان لەمانەی خوارەوە، بروونەســن ١٩٩٢: ٣٢١، ٣٢٩ - ٣٣١ و یاڵچین هەکمان ١٩٩١: ٢٩٦.

شوێنانەی کوردستانیان دەکرد کە بە ئاسانی ڕێگەی پێگەیشتنیان نەبوو. ئەمەش بنەماڵەی شەمبۆی هەکاریی دەگرتەوە (کەوا نووروڵڵای دوا حوکمڕانی لە ساڵی ١٨٤٩دا لابرا و دوورخرایەوە بۆ دوورگەی کریت) و بنەماڵەی عەباسیی بەگزادەی شەمدینان. وەک ئەوەی لە شوێنەکانی تری کوردستان ڕوویاندا، ئەو بەرپرس و کارمەندانەی دایاندەنان نە شەرعییەتیان هەبوو نە بارودۆخی پێویستی ئەو ناوچەیەش تێدەگەیشتن کە تێیدا جێگەی حوکمڕانە "فیوداڵە" لەکارخراوەکانیان گرتبووەوە و ئەمەش وای لە ڕابەرە ئاینییەکان کرد کە ڕۆڵی سیاسی بگێڕن[٤]. بەم پێیە دەسەڵاتی دیفاکتۆ لە ناوچەیەکی گەورە و بەرفراوانی کوردستانی ناوەڕاستدا گوێزرایەوە بۆ شێخ سەید تەها، کە لە واقیعدا لە دوا ساڵەکانی نووروڵڵا بەگدا وەک ناوبژیوان کاری دەکرد لە نێوان ئەم و دەسەڵاتدارانی عوسمانیدا[٥].

سەید تەها زۆر باش ئاگاداری پەرەسەندنە جیۆپۆڵەتیکەکان بوو لەم ناوچە بەرفراوانەدا و بە شێوەیەکی تایبەتی نیگەران بوو لە پەلهاوێشتنی ڕووسیا بەرەو باشوور و زیادبوونی دەسەڵاتی

---

[٤] ئەم پەرەسەندنە لە بروونەسن ١٩٩٢: ٢٢٤ - ٢٣٤ شیکاریی بۆ کراوە.

[٥] بڕوانە یالچین هەکمان ١٩٩١: ٥٧ - ٦١ بۆ باسێکی دوا ساڵەکانی نووروڵڵا، بە زۆری بەو بەڵگەنامە عوسمانییانە دەبەستێ کە لە لایەن نەزمی سەڤگەنەوە بڵاوکراونەتەوە.

هێزە ئیمپریالییە سەرەکییەکان (بەریتانیا و ڕووسیا و فەرەنسا) لە سەر ئیپمپراتۆرییەتی عوسمانی. لە ماوەی جەنگی کریمیاشدا (١٨٥٤ - ١٨٥٦) خۆی بەشەخسی بەشداریی *جیهادی* کردووە دژ بە ڕووسیا[٦]. هەروەها نامە و نامەکاریی هەبوو لەگەڵ شێخ شامیلی پاڵەوانی بەرگریی داغستانی دژ بە ڕووسیا (کە لە ساڵی ١٨٧١دا مردووە) و تەنانەت پێدەچێت کە جەنگاوەرانی کوردی ناردبێت بۆ داغستان بۆ بەشداربوون لە بزووتنەوەی بەرگریدا[٧].

شێخ عوبەیدوڵڵا

شێخ عوبەیدوڵڵاش وەک باوکی لە خەم و دڵەڕاوکێدا بوو و لە جەنگی ڕووس و عوسمانیدا (١٨٧٧ - ١٨٧٨) حکوومەتی عوسمانی کردی بە فەرماندەی هێزی عەشیرەتە کوردەکان و ئەمەش بەرەو چالاکیی سیاسی پاڵی پێوەنا. ساڵێک لە پاش جەنگەکە بۆ ماوەیەکی کورت شۆڕشێکی بەرپا کرد دژ بە ئیدارەی هەرێمیی عوسمانی و سەلماندی کەوا توانای پیادەکردنی دەسەڵاتێکی کارا و کاریگەری هەیە لە کوردستانی ناوەڕاستدا و لە ساڵی ١٨٨٠دا هێزە کوردییە خێڵەکییەکانی سەر بە شێخ

---

[٦] یاڵچین - هەکمان ١٩٩١: ٦٣، لەپاش ئینسکلۆپیدیای یورت.

[٧] گەممەر ١٩٩٤: ٢٥١. شێخ شامیل و و عولەما چالاکەکانی تری باکووری قەوقاز، وەک شێخ سەید تەها، پەیوەست بوون بە ڕێبازی نەقشبەندیی - خالیدییەوە.

عوبەیدوڵڵا ناوچە نزیکەکانی دەراوسـێیان گرت لە ئێراندا بەو نیازەی ئیدارەی کارگێڕیی ئیداریی ئێران بگۆڕن کە جەماوەرێتیی نەبوو لە ناوچەکەدا و لەجیاتیدا شـێخ حوکم بکات. هەندێ بەڵگە و ئاماژە هەن کەوا ئەمە بە یەکەم ڕاپەڕینی کورد لەقەڵەم بدەن بە مۆرکێکی نەتەوەیی ڕوون و ئاشـکراوە. شـێخ لە نامە و نووسـراوکاریدا لەگەل بیانییەکان لەبارەی کوردەوە وا قسـەی کردووە کە بە شێوەیەکی بەرچاو خەڵکانیکی جیاوازن لە ئەرمەن کە ڕووسـیا ناسـیۆنالیزمی ورووژاندووە لایان و سـکاڵای دەربڕیوە لە ئیدارەی خراپ و گەندەڵی فارسـی و عوسـمانی. هەروەها بەرپرس و کاربەدەسـتانی عوسمانی و مسـیۆنێرەکان (مژدەدەرەکان) و کونسـوڵە بیانییەکان باوەڕیان وایە کە بەنیازی دامەزراندنی میرنشینێکی سەربەخۆی کورد بووە.

ڕۆڵی سەربازیی شێخ لە جەنگی ڕووسیا - عوسمانیدا پێگە و هەڵوێستی ئەوی دووپات کردەوە و (بە هەمان شێوەش تێگەیشتن لە خۆی) کەوا سەرکردە و ڕابەرێکی کوردی وایە کە لە ئاستێکی بەرفراواندا ڕێزی لێدەگیرێت. زۆربەی ئەو چەک و جبەخانەیەی درابوو بە عەشـیرەتەکان لە ماوەی جەنگدا لە کوردسـتاندا مابووەوە و ئەمەش پێگەی شـێخی بەهێزتر کردبوو. پێدەچێت هۆکاری سەرەکی شۆڕشەکەی شێخ ئەو تێگەیشتن و بۆچوونەی بێت کەوا ئەرمەنەکانی وان، بە یارمەتی و هاوکاریی نێودەوڵەتی، خۆ ئامادە دەکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سـەربەخۆ و

لەولاشـــەوە نەســـتوورییەکان لە ناوچەکەیدا داوای پارێزگاریی بەریتــانییــان کردبوو[8]. بەهەرحــاڵ، هۆکــارێکی تریش کە خۆی بەردەوام دووپاتی دەکردەوە، حوکمڕانیی خراپ و ســـتەمکردن بوو لە لایەن ئیدارەی ناوخۆوە و شـــکســـتخواردنی لە ڕێگرتنی تاڵانی و ڕاووڕووت لە لایەن خێڵە کوردە گەورە و کۆچەرەکانی هەرکی و شـکاکەوە. شـێخ لە سـاڵی ١٨٧٩دا بۆ ماوەیەکی کورت لە دژی دەســـەڵاتی ئیدارەی هەرێمیی ڕاپەڕی بە هۆی ناکۆکی و ململانێیەکەوە لەگەڵ حاکمی گەڤەردا. بەڵام ســەرەڕای هێرشـێکی

[8] مـادە ٥١ی پەیمـاننـامەی بەرلین، کە لەنێوان زلهێزە ئەوروپییەکـان و ئیمپراتۆرییەتی عوسـمانیدا مۆرکراوە لە پاش جەنگی ڕووسـیا و عوسـمانی بابی عالی پابەند کردووە بەوەی کە "بێ دواکەوتنی زیاتر ئەو چاکســـازی و ڕیفۆرمـانە جێبەجێ بکـات کە داواکـاریی نـاوخۆییە لەو ویلایەتـانەدا کە ئەرمەن تێیاندا نیشـــتەجێن ە ئاســـایش و ئارامییان مســـۆگەر بکرێت دژ بە چەکەســـی و کوردەکـان" (جوەیـدە ١٩٦٠: ٢٨٢ن). هـاتنی کونســـوڵە ســـەربازییەکانی بەریتانیا ناوچەکە لە لایەن زۆرێک لە کوردەکانەوە وەک دەســـتێوەردانێکی ڕاســـتەوخۆ لێکدەدرایەوە لێکدەدرایەوە.باس وایە کەوا عەبەیدوڵلا لە ساڵی ١٨٨٠دا بە ئەفسەرێکی تورکی وتبیت کەوا: " ئەمە چییە من دەیبیســـتم کەوا ئەرمەنەکان بەدەســـتیانەوەیە دەوڵەتێکی ســـەربەخۆ لە واندا دروســـت بکەن و نەســـتوورییەکان ئاڵای بەریتانیا بەرز دەکەنەوە و خۆیان وەک ڕەعییەتی بەریتانیا ڕاگەیاندووە. من هەرگیز ڕێ بەمە نادەم، تەنانەت ئەگەر ژنانیشم خستووەتە ژێر باری چەک هەڵگرتنەوە" (بەو پێیەی کە ڕاپۆرتێک گوێزراوەتەوە بۆ کتێبەکەی جوەیدە ١٩٦٠: ٢٣٣).

پێچەوانەی کورد بۆ سەر ئەو فەوجە عوسمانییەی نێردرابوو بۆ گێڕانەوەی ئاسایش و ئارامی، مەسەلەکە بە شێوەیەکی دۆستانە چارەسەرکرا و کاربەدەستی سەرپێچیکار دەرکرا و شێخیش بە میدالێک و بڕینەوەی مووچەیەک خەڵاتکرا لەپای خزمەتەکانی لە جەنگی ڕابوردوودا.

سەرباری نارەزایی و بەرپەرچدانەوەی شێخ بۆ خولیا و مەرامەکانی ئەرمەن، بەڵام بە شێوەیەکی بەرچاو پەیوەندییەکانی لەگەڵ نەستوورییە کریستیانەکانی دەراوسێی نزیکی باش بوو لە ماوەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٨٨٠دا. لە ڕاستیشدا، لەبەر هەر هۆیەک بووبێت، نەستوورییەکان پشتیوانییان لێکردووە. بە هەمان شێوە پەیوەندیشی هەبوو لەگەڵ ئەو مسیۆنێرە بیانییانەی لە ناوچەکەدا کاریان دەکرد، کەوا بە شێوەیەکی گشتی لایەنگرییان دەکرد. لە کاتی داگیرکردنی وڵاتی فارسدا (ئێران)، شێخ محەممە سەعیدی زاوا و خەلیفەی بە کونسوڵی گشتیی بەریتانی لە ورمێ و نێردە ئەمریکییەکانی گوتبوو کەوا "ئامانجی عوبەیدوڵڵا سەرکوتکردنی جەردە و ڕێگر و گێڕانەوەی ئاسایش و ئارامییە لە چوارچێوەی سنووری تورکیا و ئێراندا و بە یەک چاو تەماشا کردنی کریستیان و موسڵمانەکانە و پەسەند کردنی خوێندەوارییە و ڕێگەدانە بە دروستکردنی کەنیسە و قوتابخانە" و داوای پشتگیریی مۆراڵیی ئەوروپییەکانی کرد بۆ ئەم پرۆژەیە (جوەیدە ١٩٦٠: ٢٣٩).

بەو پێیە شۆڕشەکە کوردەکانی بەرەوڕووی کریستیانەکانی ناوخۆ یان گرووپە ئیتنیکییەکانی تر نەکردەوە. هێزەکانی شێخ لە سێ سوپادا ڕێکخران بە فەرماندەیی هەردوو کوڕەکەی محەممەد سدیق و عەبدولقادر و محەممەد سەعیدی زاوای و پێکهاتبوون لە زۆربە خێڵەکانی ناوچەکە و ئەمەش جارێکی تر بەڵگەیە کە دەسەڵاتی شکاوە بەسەر دابەشبوون و ململانێ و ناکۆکیی خێڵەکاندا[9]. لەگەڵ ئەوەشدا، یەکێک لە ئامانجە ڕاگەیەنراوەکانی داگیرکاریی لە وڵاتی فارسدا تەمێکردنی خێڵی گەورەی کوردی شکاک بوو کەوا گەلێ جار جووتیارانی کورد و ئازەری و نەستوورییان تاڵان دەکرد لە دەشتی ورمێدا. کەچی بە هەمان شێوە، پیاوەکانی شێخیش بە ڕۆڵی خۆیان کەوتنە تاڵانکردن، بەڵام لەو شارۆچکانەی ناوچەکەدا کە کورد تێیاندا نیشتەجێ بوو پێشوازییان لێکرا و خێڵە کوردەکانی ناوچەکە چوونە پاڵیان و هەموو کاربەدەستە فارسەکان هەڵاتن.

جووڵانەوەکە مۆرکێکی دژ بە شیعەی وەرگرت پاش ئەوەی دانیشتووانی ئازەرییە شیعەکانی شاری میاندواب بەرهەڵستییان

[9] خەملێ قەبارەی ئەم هێزانە لە لایەن چاودێرانی هاوچەرخەوە (بە ورد و درشتی لە کتێبەکەی جوەیدەدا تۆمار کراوە، جوەیدە ١٩٦٠: ٢٦٠ – ٢٦٥) بە شێوەیەکی بەرچاو جیاوازن. گەورەترین ژمارەیان لە هەندێ شوێن لە نێوان ١٠ – ٤٠ هەزار پیاوە بەڵام لە ماوەی هێرشەکەدا کەمبووەتەوە بۆ ١٥٠٠، چونکە ڕێکوڕەوان پیاوەکان گەڕاونەتەوە بۆ گوندەکانیان.

کرد و ئەو نێردە کوردانەیان کوشت کە بۆ داواکردنی زەخیرە و پشتیوانی بۆ هێزەکانی شێخ چووبوونە لایان. پێدەچێت *فەتوایەکی* گەورەی مەلاکانی سابڵاخ (مهاباد) کە بانگەشەی جیهادی کردبوو دژ بە شیعەکان ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەی بینیبێت[١٠]. ئەوجا هێرش کرایە سەر میاندواب و چەند هەزار کەسێکی دانیشتووی ئەو شارە قەتڵوعام کران. پاشان هێزە کوردییەکان لەم بەرەیەوە بە فەرماندەیی شێخ عەبدولقادر پێشڕەویی زیاتریان کرد بەرەو خاک و ناوچەکانی ئازەری و لە تۆڵەکردنەوەدا تا مەراغە دێهاتەکانیان تاڵانکرد و سووتاندیان.

دواجار سەرکوت کردنی ڕاپەڕینەکە لە لایەن هێزەکانی ئێرانەوە بە هەمان ئەندازە توندوتیژ و خوێناوی بوو ئەگەر زیاتر نەبووبێت. لە دەشتی ورمێدا سوپا بە گۆترەکاری نەک هەر تەنها کوردی دەکوشت بەڵکوو نەستوورییەکانیش. لەو دەمەدا، ئەوی لە هێزە خێڵەکییەکانی شێخ مابووەوە هەڵوەشایەوە و لە

---

[١٠] تاقە سەرچاوە کە باسی لەم *فەتوایە* کردبێت پێدەچێت ویڵسن بێت (ویڵسن ١٨٩٥: ١١١). سبلاخی کوردنشین و میاندوابی ئازەرینشین دوو شارۆچکەی دەراوسێن و مێژوویەکی ناکۆکی و ململانێیان هەبووە، بۆیە ڕەنگە پاشخانی فەتواکە پەیوەندیدار نەبووبێت بە شەڕ و داگیرکردنەکە شێخ عوبەیدوڵلاوە. بەهەرحاڵ، ئەوە شێخ عەبدولقادر بووە کە فەرماندەی هێزە داگیرکەرە کوردییەکە بووە لە ناوچەی سابڵاخدا و ئەو بووە کە بڕیاری هێرش کردنی داوە بۆ سەر میاندواب.

سنوورەوە گەڕایەوە بۆ شوێن و ڕێی خۆی و ئەوجا شێخ و کوڕەکانیشی گەڕانەوە بۆ شەمدینان. وا دیارە هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵڵا لە حکوومەتی عوسمانی و هەروەها هەڵوێستی حکوومەت لە شێخ، لە کاتی شۆڕشەکەدا دژوار بوو. شێخ هیچ کاتێ ڕانەدەوەستا لە ئاشکرا کردن و ڕاگەیاندنی هەڵوێستی ملکەچبوونی بۆ سوڵتان (کە بێگومان وەک خەلیفەی موسڵمانان تەماشای دەکرد)، بەڵام هەندێ لە بەرپرسانی عوسمانی و مسیۆنێرەکان باوەڕیان وابوو کە شێخ هەوڵی جیابوونەوە دەدا لە ئەستەمبووڵیش. حکوومەت بە شێوەیەکی بەرچاو جڵەوی بۆ شلکردبوو و هەندێ لە چاودێران وایبۆدەچوون کە بە شێوەیەکی زیمنی پاڵپشتیی جۆشدانی کوردەکان دەکات وەک زەمانەتێک دژ بە مەترسییە گەورەترەکەی ناسیۆنالیزمی ئەرمەنی[١١].

---

[١١] بەو پێیە ئابۆتی کونسوڵی گشتیی بەریتانیا لە تەبریز و خریمیانی پاتریارکی پێشتری ئەرمەن ، لەو نامە و ڕاپۆرتانەدا کە لە کتێبەکەی جوەیدەدان (جوەیدە ١٩٦٠: ٢٣٩ - ٢٤٧). ئەوان لەبارەی "کۆمەڵەیەکی کوردەوە" نووسیویانە کە لە لایەن شێخەوە دروستکراوە بە هاندانی حکوومەت. ترۆتەر، کونسوڵێکی تری گشتی بەریتانیا بووە لە وان، بەتوندی ئایدیای تێوەگلانی عوسمانی ڕەتکردووەتەوە. هەڵبەت دەبێت ئەوە لەبیر نەکرێت کە شتێک نەبووە وەک حکوومەتی عوسمانی. چونکە خودی ئیدارە و سوپاش هەردوکیان گرفتاری ناکۆکی و ململانێ بووبوون و سوڵتان بەردەوام هاوسەنگیی ئەم تاقمی دژ بەویتر ڕادەگرت و دژ بە سەرۆک و پیاوماوڵە لۆکاڵییەکانیش (بڕوانە دوگوید ١٩٧٣).

دوابەدوای یاخیبوونەکە شـێخ بانگکرا بۆ ئەسـتەمبووڵ، بەڵام ئەو پێشـوازیکردنە گەرمەی کە وەک قارەمـانێک لێیدەکرا لە هەموو شـوێنێکی ڕێگـا ئـامـاژەی ئەوەی دەگەیـانـد کە وەک یاخیبوویەکی ئاسـایی مامەڵەی لەگەڵ ناکرێت. ئەوجا لە پاش ساڵێک لە هێشتنەوەی بە دەسبەسەری لە ئەستەمبووڵ گەڕایەوە بۆ شـەمدینان. دەسـەڵاتداران لە ژێر فشـاری بیانیدا جارێکی تر گرتیانەوە و ئەمجارەیان دووریانخسـتەوە بۆ مەککە و لەوێ لە ساڵی ١٨٨٣دا کۆچی دوایی کرد[١٢].

شێخ محەممەد سدیق (ساڵی ١٩١١ کۆچی دوایی کردووە)

ڕێگە بە محەممەد سـدیقی کوڕە گەورەی عوبەیدوڵڵا درا کە بگەڕێتەوە بۆ نەهری و جێگەی باوکی بگرێتەوە وەک کەسـێکی زۆر کاریگەر لە کوردستانی ناوەڕاستدا و ئەمەش پێگەیەک بوو کە هەرچۆنێک بووە دەبوو بەردەوام بەرگریی لێبکرێت دژ بە شـێخە ڕکابەرەکان و سـەرۆک خێڵەکان. دیکسۆن (سـاڵی ١٩١٠) باس لە گێڕانەوەی گەڕیدەیەک دەکات لەبارەی ئەم ڕکابەرانەوە، بەڵام تا ڕادەیەکی گەورە جوانترین سەرچاوە لە سەر کاریگەریی

[١٢] باشترین لێکۆڵینەوە لە سەر یاخیبوونەکەی عوبەیدوڵڵا لە دۆخ و سیاقی ناوخۆ و نێودەولەتیدا کارەکەی جوەیدەیە (جوەیدە ١٩٦٠: ٢١٢: ٢٨٩)، کە من لێرەدا بەزۆری پشـتم پێبەسـتووە. بۆ دید و بۆچوونێکی تر، بڕوانە (جۆزیف ١٩٦١: ١٠٧ - ١١٣).

محەممەد سـدیق ئەو چیرۆکەیە کە مەلا سـەعیدی ئەمینداری پێشـووی بۆ نیکیتینی نووسـیوە (نیکیتین و سـۆن ١٩٢٣). ئەمە گێڕانەوەیەکی دەگمەنی شـایەتحاڵێکە سـەبارەت بەو زیرەکی و مانۆڕانەی کە شـێخ تێیدا ڕکابەریی نێوان سـوتۆ و تاتۆی دوو سەرۆک خێڵی بەکارهێناوە بۆ ئەوەی ملک و ماڵی هەردوکیان بۆ خۆی زەوت بکات.

مسـیۆنێر یان مژدەدەر دەبلیو. ئە. ویگرام باسـێکی سـەیر و سـەمەرە دەگێڕێتەوە لەبـارەی پرۆژە ئـابوورییەکـانیەوە و پەیوەندیی لەگەڵ دەسـەڵاتدارانی عوسـمانیدا و دەڵێ کەوا "[شـێخ محەممەد سـدیق] لە باوکی وریاتر و لێزانتر بوو و قەناعەتی بە سـامان و دەسـەڵات هەبوو و لە ڕێگەی قاچاخچێتیی گەورە بە تووتنەوە زۆرترین پارە و سامانی پێکەوەنابوو. کاروانەکانی ئەو کە بەرەوخوار دەبوونە بۆ وڵاتی فارس گەلێ جار لە سەد هێستر تێدەپەڕین و بە ئاشکرا تەحەدای کاربەدەستانی ڕێژیی دەکرد و بەشـێکی گەورەی داهاتەکەی بۆ تفەنگ کڕین بەکاردەهێنا، کە بە قاچاخ لە ڕووسـیاوە دەرباز دەکرا بۆ ورمێ"[١٣]. شـێخ بەشـێک لە پارەکانی دەخسـتە ئەژماری سـوودەوە (توفیر) لە بانکێکی بەریتانیدا و (بۆ ئەمەش ویگرام بۆی دەسنشان کردبوو). هەڵبەت دەبێ ئەم یەکێک بووبێت لەو یەکەم سـەرۆکە کوردانەی کە لە

[١٣] ویگرام & ویگرام ١٩١٤: ١٦٣.

دەرەوە وەبەرهێنانی کردووە لە پارە و سامانەکەیدا. لەو سۆنگەیەوە هەردوک قایمقام و پشکنەری مۆنۆپۆلی دەولەت بۆ تووتن (ڕێژی) لەو گەڕەکانە دەژیان کە شێخ دەستبلاوانە پارەی بۆ خەرج دەکردن و ئەمەش خستبوونیە دۆخێکەوە کەوا بە جیددی دەست وەرنەدەنە کاروبارییەوە[١٤].

سەید عەبدولقادر (سالی ١٩٢٥ کۆچی دوایی کردووە)

عەبدولقادری برا بچووکی محەممەد سدیق، پێکەوە لەگەل باوکی دوورخرابووەوە بۆ مەککە و لەوێ مایەوە تا کوودەتاکەی سالی ١٩٠٨ی تورکە لاوەکان دەرفەتی بۆ ڕەخساند کەوا لە ئەستەمبوول جێگیر ببێت. لێرە ناوبانگی بنەمالەکەی ڕێز و شکۆیەکی زۆری بۆ دەستەبەر کردبوو لای کوردەکان هەر لە ئەریستۆکراتەکانەوە تا "پرۆلیتاریا" و کۆلکێشی کورد. پاشان بە *شوورای* دەولەت دانرا (واتە ئەنجومەنی پیران یان سەناتی عوسمانی) و دواتر بوو بە سەرۆکی ئەو ئەنجومەنەش. هەروەها بوو بە سەرۆکی ڕەمزی یان یەکێک لە سیمبۆلەکانی یەکەم کۆمەلەی کوردی *"کورد تەعاون وە تەرەقی جەمعییەتی"*، کە لە هەمان سالدا لە ئەستەمبوول دامەزرا. ئەم ڕێکخراوە کورتخایەن

---

[١٤] هەمان سەرچاوە. بەگوێرەی سەرچاوە هەوالدەرەکانی ئەردۆست، شێخ زۆربەی داهاتەکانی لە کڕینی زەویوزاردا بەکاردەهێنا (ئەردۆست ١٩٧١: ١٨٤ – ١٨٦).

بوو و هەر زوو هەڵوەشـــایەوە کـاتێ کە ڕژێمی نوێ بەرەو تـاکرەوی وەرچەرخـا، بەڵام پێگەی ســـەید عەبـدولقـادر وەک ســەرکردە و ڕابەرێکی مۆراڵیی کۆمەڵگەی کوردی ئەســتەمبووڵ هەر بە پارێزراوی و ڕێزلێگیراوی مایەوە.

لە پاش کۆچی دوایی محەممەد ســـدیقی برای لە ســـاڵی ۱۹۱۱دا، بۆ ماوەیەکی کورت گەڕایەوە بۆ نەهری بۆ فشـار کردن لە ســـەر ئیددیعاکانی وەک جێگرەوەی براکەی بەڵام دواتر ملیدا بۆ تەهای دووەمی برازای، لە بەرانبەر ناردنی بەدەلێکی لیبراڵی لەو کاتەوە بە شێوەیەکی خولاو بۆ ئەستەمبووڵ.

دوابەدوای جەنگی جیهانیی یەکەم، کاتێ کەوا ئایدیای مافی دیاریکردنی چارەنووســـی نەتەوەیی کە ویڵســـنی ســـەرۆکی ئەمریکی ڕایگەیـاندبوو دەنگدانەوەیەکی گەورەی هەبوو لە نـاو دەســتەبژێری گرووپە ئیتنیکییە جۆراوجۆرەکانی ئیمپراتۆرییەتدا، جـارێکی تر ســـەید عەبدولقـادر دەبینین لە ســـەرکردایەتیی کۆمەڵەیەکی کورددا بە ناوی *"کورد تەعالیی جەمعییەتی"*. ئەمەیان لەوی پێشوو کاراتر بوو و کۆمەڵێکی تەواوی چالاکیی ڕۆشنبیری و خوێندنی جێبەجێ کرد. ئەندامەکانی ئەم ڕێکخراوە بیر و ڕای جۆراوجۆری بەرفراوانیان هەبوو لەبارەی ئەو بەرژەوەندییانەی کوردەوە کە پێویستە داکۆکییان لە سـەر بکرێت. هەندێک بیریان لە دەوڵەتێکی کوردیی سـەربەخۆ دەکردەوە و سـەید عەبدولقادر ســـەرۆکایەتیی دەســـتە و کۆمەڵێکی دەکرد کەوا ئاســـتێک لە

ناسەنتراڵییان لا پەسەند بوو بەڵام لە سەر بنەمای ئاینی و هەندێکی تر بەرهەڵستیی جیابوونەوەیان دەکرد لەوەی کە لە ئیمپراتۆرییەت مابووەوە[15].

دوابەدوای سەرکەوتنی کۆتایی کەمالییەکان، سەید عەبدولقادر هەڵنەهات بۆ دەرەوە وەک ئەوەی زۆربەی دەستە و تاقمە کوردییە جوداخوازەکان کردیان و بەڵکوو هەر لە ئەستەمبووڵ مایەوە، بەڵام ئەم بڕیاری مانەوەیە بوو بە مایەی لەدەستدانی ژیانی خۆی و محەممەدی کوڕی. لە پاش یەکەم ڕاپەڕینی کورد لە تورکیای کۆماریدا، کە شۆڕشی ساڵی ١٩٢٥ی شێخ سەعید بوو، هەردوک باوک و کوڕ لەسێدارە دران، هەرچەندە لەوەدەچوو کە بەشدارییان لە شۆڕشەکەدا نەکردبێت، بەڵام کاریگەریی گەورەی سەید لە ناو کوردەکاندا بەرپرسیارێتیی خستبووە سەر شانی. ئەوجا عەبدوڵڵای کوڕەکەی تری گەڕایەوە بۆ شەمدینان (کەوا سەید تەهای دووەمی سەرۆکی بنەماڵەکە چیتر لەوێ نیشتەجێ نەبوو) و بە هاوکاریی جەنگاوەرانی عەشیرەتی گەردی بۆ ماوەیەکی کورت گوندی ناوچیای داگیرکرد و شەش ئەفسەری تورکی کوشت و ئەوجا فرەی نەبرد و بەرەو باشوور هەڵات بۆ

---

[15] لەبارەی ئەم ڕێکخراوە کوردییانەوە، ئاراستە ئایدیۆلۆجییە جۆراوجۆرەکان لەبارەیانەوە و لەبارەی ڕۆڵی سەید عەبدولقادرەوە، بڕوانە (بروونەسن ١٩٩٢: ٢٧٥ – ٢٧٩؛ ئۆڵسن ١٩٩٦ [١٩٩١]: ١٣٦: ١٣٩).

ناوچەی ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا[١٦].

لە ساڵی ١٩٢٦دا مەسەلەی سنووری نێوان تورکیا و عێراق بە شـــێوەیەکی کۆتایی چارەســـەر کرا و کەم تا زۆر ویلایەتی مووســـڵی پێشـــووی عوســـمانی کەوا کوردســـتانی باشـــووری دەگرتەوە خرایە سەر عێراق و ناوچەی شەمدینان لە سەر تورکیا مایەوە بەڵام ناوچەکانی تر کە برادۆســـت و بارزان بوون و زۆر نزیک و پەیوەســـت بوون پێیەوە، لەوە بەدوا بوون بە بەشـێک لە عێراق. بەو پێیە نەهری خۆی لە ســـەر ســـنووری ســـێ دەوڵەت بینییەوە و لە هەر یەکێکیاندا ســـاداتی نەهری بەشـــێکی بەرچاو ملک و زەویوزاریان هەبوو[١٧]. لە دەیەکانی دواتردا دەبینین کەوا ئەندامانی ئەم بنەماڵەیە تێکەڵ بە چالاکییە سیاسییەکان بوون لە عێراقدا و بە هەمان شێوە لە تورکیا و ئێرانیشدا.

---

[١٦] ئەردۆست ١٩٨٧: ٤٦ – ٦١.

[١٧] لیســـت کردنێکی ورد و لەگەڵ ئەوەشـــدا ناتەواو بۆ ملک و زەویوزاری ساداتی نەهری لە لایەن ئەردۆستەوە دراوە (ئەردۆست ١٩٧١: ١٨١ – ١٨٥).

سەید تەهای دووەم (ساڵی ١٩٣٩ کۆچی دوایی کردووە)

سەید تەهای دووەم، کوڕی محەممەد سدیق مەراق و خولیای سیاسیی باپیری بۆ مابووەوە و دەیزانی چۆن بەرژەوەندییە سیاسییەکانی خۆی بپارێزێت و لە هەمان کاتیشدا نوێنەرایەتیی بەرژەوەندییەکانی کورد بکات وەک میللەت. ئەو لە پێش جەنگی جیهانیی یەکەم و لە کاتی جەنگەکەشدا چەندین جار پەیوەندیی بە ڕووسیاوە کرد و هەوڵی دەدا پشتگیرییان دەستەبەر بکات بۆ دەوڵەتێکی کوردی[١٨]. پێدەچێت ماوەیەکی باشی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕووسیادا بەسەربردبێت، چونکە ئەفسەرێکی بەریتانی کە دواتر لە عێراق چاوی پێکەوتبوو سەرنجی دابوو کەوا بە ڕووسییەکی باش قسەی دەکرد و هەروەها هەندێ فەرەنسیشی دەزانی (هەی ١٩٢١: ٣٥٣).

---

[١٨] ئیگڵتن (١٩٦٣) باس لە سەردانێک دەکات بۆ ڕووسیا لە سەرەتای ساڵی ١٨٨٩دا، بە یاوەریی دوو کوردی ناودار، کە عەبدولڕەزاق بەدرخان و جەعفەر ئاغای خێڵی شکاک. بەهەرحاڵ، ئەمە دەبێت هەڵە بووبێت ، چونکە عەبدولڕەزاق بەدرخان لە ساڵی ١٨٩٢ یان ئەو دەوروبەرەدا لەدایکبووە و جەعفەر ئاغاش لە ساڵی ١٩٠٥دا کوژراوە و کەواتە مەحاڵە ئەم دووانە پێکەوە سەردانی ڕووسیایان کردبێت. لە دوادوایی ساڵی ١٩١٧دا سەید تەها نامەیەکی ناردووە بۆ باسیل نیکیتینی کونسوڵی ڕووسیا لە ورمێ، کە تێیدا داوای چاوپێکەوتنی کردووە لە گەڵ دەستەی ئەرکانی سەربازیی ڕووسیادا بۆ گفتۆگۆ کردنی کاری هاوبەش دژ بە سوپای تورکیا (نیکیتین ١٩٥٦: ١٩٥).

له پاش جەنگ کەمالییەکان، کە بەنیاز بوون کوردستان لە ژێر دەسـەڵاتی بەریتانیا دەربێنن، پەیوەندییان پێوەکرد و پێشـنیازی کورسـییەکیان بۆ کرد لە ئەنجومەنی نیشـتمانیی تورکیادا (پەرلەمـان)، بەڵام ئەم بـاوەڕی وابوو کە بەرژەوەنـدی زیـاتر لەوەدایە لەپێناوی سـەربەخۆیی کورددا کار بکات. لە سـاڵی ١٩١٩دا پەیوەندیی بە بەریتانییەکانەوە کرد لە عێراقدا و داوای پشـتگیریی لێکردن بۆ پرۆژەیەکی لەو چەشـنە و لەگەڵ سـمکۆی سـەرۆک خێڵی شـکاکدا هێزیان یەکخسـت، کەوا سـمکۆ ماوەی چەند سـاڵێک بوو ناوچەیەکی بەرفراوانی کۆنترۆڵ کردبوو لە بەری ئێرانی سـنوورەوە بە تەحەدایەکی تەواوەوە بۆ حکوومەتی ناوەندیی ئێران. لە پاش شکستخواردنی سمکۆ لە ئابی ١٩٢٢دا لە لایەن هێزەکانی ئێرانەوە، سـەید تەها لە سـنوور پەڕییەوە بەرەو عێراق و پـاڵپشـتیی خۆی بۆ بەریتـانییەکـان ڕاگەیـاند لەدژی کەمالییەکان (کە تا ئەو دەمەش هێزیکی سەربازییان لە ڕەواندزدا بوو و لە هەوڵی ڕاکێشـانی عەشـیرەتەکانی ناوچەکەدا بوون بە لای خۆیاندا). بەریتانییەکان، کەوا تێڕوانینێکی ئەرێنییان بوو لە سـەری و بۆ ماوەیەک بە هاوپەیمانێکی پەسـەند و جێمتمانەیان دادەنا زیاتر لە شێخ مەحموودی بەرزنجیی سلێمانی کە باوەڕ و متمانەیان پێنەبوو، بۆیە کردیانە *قایمقامی* قەزای ڕەواندز. لە پـاش کۆتـایی هـاتنی مـاوەی مـاندێتی بەریتـانیـا لەگەڵ دەسـەڵاتدارانی عێراقدا نێوانیان تێکچوو و لە سـاڵی ١٩٣٢دا

گەڕایە دواوە بۆ ئێران و لەوێ ڕەزا شا وەک دەستبەسەرێک لە تــاران هێشـــتیەوە و هەر لەوێیش لە ســـــاڵی ١٩٣٩دا بە نەخۆشییەکی تەمومژاوی کۆچی دوایی کرد[١٩].

شێخ عەبدوڵڵا ئەفەندی و کۆڵۆنێل عەبدولعەزیز

لە پاش ماوەیەکی کورتخایەنی یاخیبوونی لە شـــەمدیناندا، عەبـدوڵڵای کوڕی ســـەیـد عەبـدولقـادر لە عێراقـدا ژیـا و عەبـدولعەزیزی کوڕی نـاردە کۆلێجی ســـەربـازی و ئەمەش ئـامـاژەیە بۆ ئەوەی کە بنەمـاڵەکە لەوێ گرفـت و ئـاســـتەنگی سیاسیی بۆ دروست نەبووە. بەڵام لە ساڵی ١٩٤١دا، باوکەکە لە سنوور پەڕییەوە بۆ ئێران و لە ناوچەی مەرگەوەڕ نیشتەجێ بوو کە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای ورمێوە و بنەماڵەکە لەوێ ملک و زەوییەکی بەرفراوانیـان هەبوو[٢٠]. دواتر عەبـدولعەزیز بوو بە ئەفســـەرێکی عێراق و لە دوای ســـاڵی ١٩٤٥ پێکەوە لەگەل

---

[١٩] لەبارەی ســـەید تەهای دووەمەوە، بڕوانە: ویگرام & ویگرام ١٩١٤: ١٦٥ – ١٦٧؛ هەی ١٩٢١: ٣٥٢ – ٣٥٤؛ ئەدمۆنز ١٩٥٧: ٣٠٥ – ٣-٨؛ ئیگلتن ١٩٦٣: ٧: ١٨؛ ئەردۆسـت ١٩٨٧: ٤٤ – ٤٨؛ بروونەسـن ١٩٩٢: ٣٣٠ – ٣٣١؛ یاڵچین – هەکمان ١٩٩١: ٦٥ – ٦٧.

[٢٠] ئیگڵتن ١٩٦٣: ١٨ – ٢٠. لە گێڕانەوە کورتەکەی ئیگڵتندا ڕوون نییە ئاخۆ ئەم گواستنەوەیە لە کاردانەوەی کوودەتاکەی ڕەشید عالیدا بووە لە عێراق و لە ساڵی ١٩٤١دا یان هۆکاری تری هەبووە.

ژمارەیەک ئەفســـەری تری کورددا پەیوەندییان پەیداکرد لەگەڵ بازنە نەتەوەییەکانی کورددا.

هەردوک شێخ عەبدوڵڵا و شێخ عەبدولعەزیز ڕۆڵێکی چالاکیان گێڕا لە کۆماری مهابادی کورتخایەنی کوردیدا (ســاڵی ١٩٤٦)، هەرچەندە ڕۆڵی ســەرکردایەتیشــیان نەبینی. عەشــیرەتەکانی ناوچەکە شــێخ عەبدوڵڵایان وەک ســەرکردەیەک پێباشــتر و پەســەندتر بوو، بەڵام نەتەوەییە شــارســتانییەکان قازی محەممەدیــان هەڵبژارد وەک ســەرۆکی حیزبی دیموکراتی کوردســتان و سەرکۆمار. (شێخ عەبدوڵڵا بە کەسێکی سەر بە بەریتانیا لەقەڵەم دەدرا، بۆیە نە گەنجە نەتەوەییەکانی مهاباد ئەمەیان پێخۆش بوو نە ڕووسەکانیش کە فاکتەرێکی هەمیشەیی بوون لە پشــتەوە). شــوێنکەوتووە چەکدارەکانی شــێخ تەنها دەســتە و تاقمێکی بچووکیان پێکدەهێنا لە هێزە چەکدارەکانی کۆمار. ئەم تەریکی و دوورەپەرێزییەی شــێخ عەبدوڵڵا وایکرد کە پێگە و کاریگەریی خۆی بپارێزێت لە پاش شــکســتخواردنی کۆمار لە ســەر دەســتی ســوپای ئێران، بەپێچەوانەی قازی محەممەدەوە کە لەســێدارە درا و مەلا مســتەفای بارزانیی سەرکردەی سەربازییەوە، کە دەبوو شەڕ بکات لە ڕێگایدا بەرەو تاراوگە لە یەکێتیی ســۆڤیێتدا. شــێخ عەبدوڵڵا تەنانەت وەک نێوەندگیریش کاری دەکرد لە دانوســتانی نێوان ســوپای ئێران و

پیاوانی عەشیرەتی بارزانیدا کە بەرەو سنوور بەڕێوەبوون[٢١].

عەبدولعەزیز، کە سەرباری هەموو شتێکی تر هەڵاتوویەکی سوپای عێراق بوو، چووە پاڵ مەلا مستەفا و پیاوەکانی لە ڕێگەیاندا بەرەو یەکێتیی سۆڤییێت و دوو ساڵی نیشتەجێبوونی لە سیبیریادا بەسەربرد بە دەسبەسەری و وەک کرێکار لە کارگەکاندا کاری دەکرد بەڵام لە سەردەمی هێوربوونەوەی ستالیندا توانی لە لینینگراد بخوێنێت. ئەوجا لە پاش کوودەتاکەی قاسم لە ساڵی ١٩٥٨دا لەگەڵ بارزانیدا گەڕایەوە بۆ عێراق و جارێکی تر کەوتەوە چالاکی نواندن لە بواری سیاسیی نەتەوەیی (ناسیۆنالیستیی) کوردیدا. ئەو وەک ئەندامێکی مەکتەبی سیاسیی پارتی دیموکراتی کوردستان بوو بە لایەنگری ئیبراهیم ئەحمەد و جەلال تاڵەبانی لەو ناکۆکی و ململانێیەدا کە کە سەرەتاکانی ١٩٦٠کان بەملاوە جووڵانەوەکەی لەتکرد. لە ساڵی ١٩٦٤دا بارزانی بەندی کرد و شێخ عەبدوڵڵا تەواوی دەسەڵات و

---

[٢١] تێکڕا هێزەکانی کۆمار لە نزیکەی دوو هەزار جەنگاوەری قاڵبووی عەشیرەتی بارزانی (لە عێراقی دەراوسێوە) و زیاد لە لە دە هەزار جەنگاوەری سوارەی عەشیرەتە کوردەکان پێکهاتبوو. لە نێو ئەم دە هەزارەی دواییاندا تەنها دووسەدیان شوێنکەوتووی بنەماڵەی شێخ عەبدوڵڵا گەیلانی بوون، بە فەرماندەیی سەید فەهیم (ئیگلتن ١٩٦٣: ٩١ – ٩٢). وەک گریمانە عەبدولعەزیز وەک ئەفسەرێک لە سوپای مهاباددا خزمەتی کردووە (بڕوان کەهن ١٩٨٠: ١٤١، کە بەهەڵە ناوی عەڤدیلای لێنرابوو).

کاریگەریی خۆی بەکارهێنا لای دەســـەڵاتدارانی ئێران بۆ فشـــار کردن لە بـارزانی لەپێنـاوی بەردانی عەبـدولعەزیزدا و ئیتر لەو کاتەوە ناوبەناو لە ورمێ (ڕەزائییە) یان لە دوا گوندی بنەماڵەکە لە مەرگەوەڕ نیشتەجی بوو[٢٢].

گەیلانی لە تورکیا

لە ناو سـنووری تورکیادا، هەندێ لە ئەندامانی لقێکی جیاوازی ئەم بنەماڵەیە بەم دواییە لە ســـیاســـەتی لۆکالی و نیشـــتمانیدا دەرکەوتوون. نەعیم گەیلانی پارێزەرێک بوو لە هەکاری و لە ســـەروەختێکی ســـاڵانی ١٩٨٠کانـدا لە ڕێگەی پارتی دایکی نیشـــتمانەوە (ئەنەپە ANAP) بوو بە ئەندامی پەرلەمان. حەمید گەیلانیی ئـامۆزاشـــی، کە ئەمیش پارێزەر بوو، چالاک بوو لە حیزبە سـیاسـییەکانی سـەر بە کورددا لە سـاڵانی ١٩٩٠کاندا، کە (هەپHEP و دەپ DEP و هادەپ HADEP) بوون، لە سـەرەتادا لە کۆمیتەی ناوچەی شـەمدینانەوە و دواتریش لە سـەر ئاسـتی نیشـــتمانی. هەردوک ئەم دوو کەســـە دەچنەوە ســـەر لقێکی بنەماڵەکە کە چوار پشـــت لە ســـەرووی مەلا حاجییەوە لە هێڵی

[٢٢] کەهن ١٩٨٠: ١٤٠ – ١٤٦. ملک و زەویوزاری بنەماڵەکە لە ڕیفۆرمی شادا بۆ زەویوزار لە سەرەتای ساڵانی ١٩٦٠کاندا دەستیان بەسەردا گیرا بەڵام شێخ عەبدوڵڵا توانی بە کڕین گوندێک بەتەواوی بگێڕێتەوە.

"ناوەندیی" جیابووەتەوە، کەوا گەورە باپیری ڕاستەوخۆیانە وەک لە ڕەچەڵەکی هاوپێچی بنەماڵەکەدا دەردەکەوێت و بەو پێیە ئەوان تەنها لە دوورەوە پەیوەست دەبن بەو شێخانەوە کە ڕابەرایەتی و سەرکردایەتیی بنەماڵەکە و کۆنترۆڵی بناغە ئابوورییەکەیان کردووە[٢٣].

`

[٢٣] پەیوەندیی شەخسی لە لایەن لالە یاڵچین - هەکمانەوە، لە سەر بناغەی سەجەرەیەکی ڕەچەڵەکی بنەماڵەکەوە کە لە لایەن حەمید گەیلانییەوە بۆ کۆپی کراوە. نەعیم و سەید ئیسلام گەیلانیی باپیری حەمید، بە موزەفەر یەردۆستیان وتووە کەوا ئەو وەک وەکیل و سەرکاری (هەندێک) لە زەوییەکانی شێخ موحەممەد سدیق کاری کردووە سەرپەرشتیی تووتن چاندنی قازانجبەخشی کردووە لە بەرانبەر نزیکەی ٨% ی قازانجی بەروبوومەکەدا (ئەردۆست ١٩٧١: ١٨٣).

هێڵکارییەکی لقی "ناوەندیی" بنەماڵەکە و ڕەچەڵەکی ساداتی نەهری

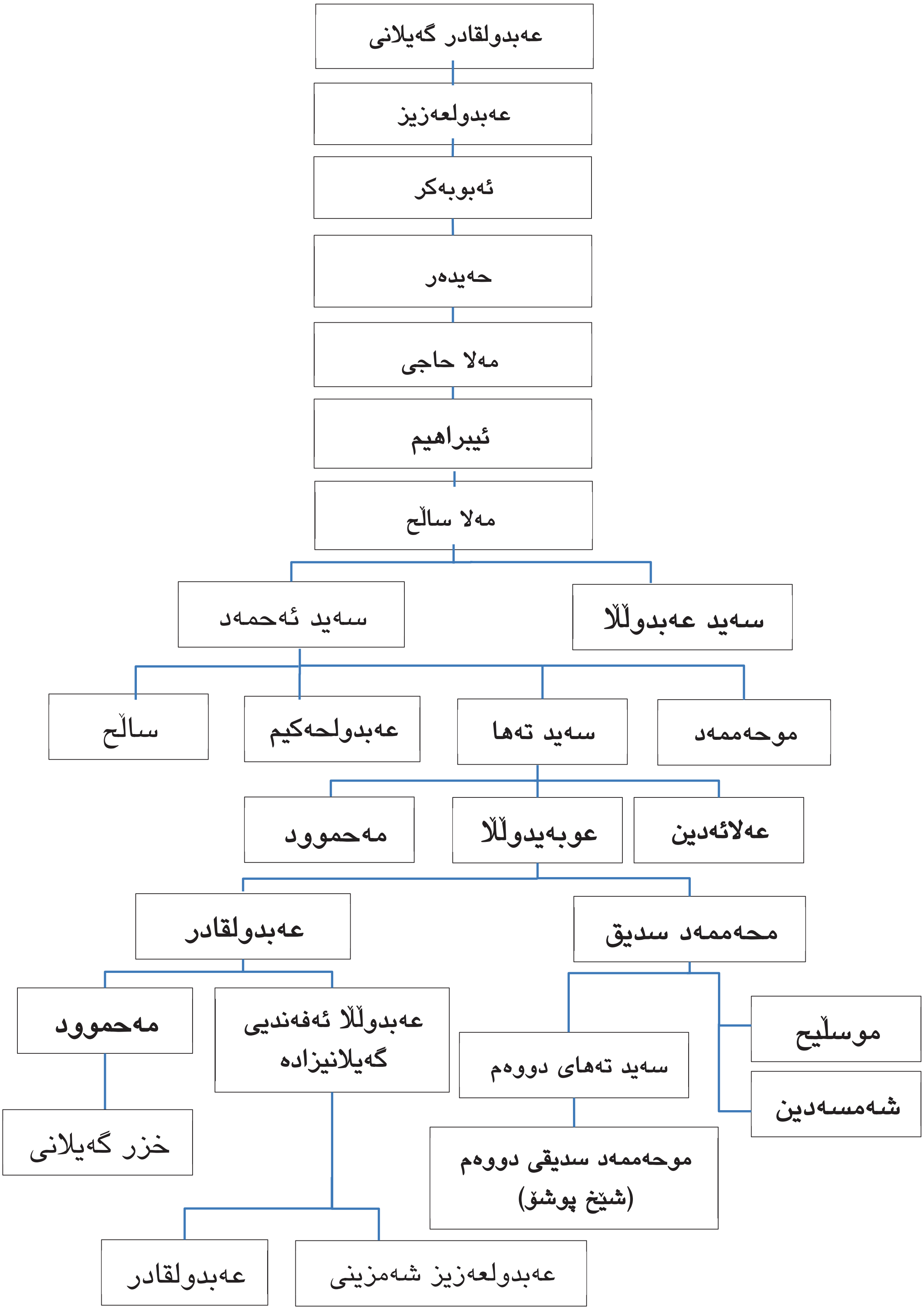

بایۆگرافی

– برووونەســــن، مارتن ڤان ١٩٩٢، *"ئاغا و شـــێخ و دەوڵەت: پێکهاتە سیاسییەکان لە کوردستاندا"* . لەندەن: زەد بووکس.

--- ١٩٩٧، "شـەمدینان"، ئینسـکلۆپیدیای ئیسـلام، چاپی نوێ، بەرگی ٩، ل ٢٨٢ – ٢٨٣.

--- ٢٠٠٠، "شێخ عەبدولقادری گەیلانی و تەریقەتی قادری لە ئیندۆنیسیادا"، *گۆڤاری مێژووی سۆفیزم* (ئیستانبوڵ) بەرگی یەکەم.

– چەڤی، سولەیمان ١٩٨پ. سەرۆکێ کۆمەڵەی تەعالی *KTCê* سـەید عەبدولقادر [ژمارەیەکی تایبەتی (ژ ٦٥) گۆڤاری مانگانەی کوردی *نوبەهار*، ئیستانبوڵ].

– دیکسـن، بێرترام ١٩١٠، "گەشـت لە کوردسـتاندا"، *گۆڤاری جوگرافی*، ژ ٣٥، ل ٣٥٧ – ٣٧٩.

دوگوید، س. ١٩٧٣، " سیاسەتی یەکگرتن: سیاسەتی حەمیدی لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵاتـدا"، *گۆڤـاری توێژینەوەکـانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست*، ژ ٩، ل ١٣٩ – ١٥٦.

– ئیگڵتن، ویلیەم ١٩٦٣، *"کۆمارە کوردییەکەی ســاڵی ١٩٤٦"*. لەندەن: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد.

– ئەدمۆندس، ســی. جەی. ١٩٥٧، *"کورد و تورک و عەرەب: سیاسەت و گەشت و لێکۆڵینەوە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراقدا، ١٩١٩ – ١٩٢٥"* . لەندەن: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد.

- ئەردۆست، موزەفەر [ئیلهان] ١٩٧١، "پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان لای خێڵەکانی شەمدینلی"، لە کتێبی م. ئیلیشکیلەری، *"سەرنج لەسەر تورکیا"*، ئەنقەرە: بڵاوکراوەکانی سۆڵ، ل ١٦٢ - ٢٠٣.

--- ڕیپۆرتاجی شەمدینلی ١٩٨٧، ئیستانبوڵ: بڵاوکراوەی ئۆنوور.

- گەممەر، مۆشێ ١٩٩٤، *"بەرهەڵستیی موسلمانان بۆ تسار: شامیل و داگیرکردنی چێچنیا و داغستان"*. لەندەن: فرانک کاس.

- هەی، دەبلیو. ڕ. ١٩٢١، *"دوو ساڵ لە کوردستاندا: ئەزموونی ئەفسەرێکی سیاسی ١٩١٨ - ١٩٢٠"*. لەندەن: سیجویک & جاکسن.

- جۆزێف، جۆن ١٩٦١، *"نەستۆرییەکان و دەراوسێ موسڵمانەکانیان"*. چاپی زانکۆی پرینستۆن.

- جوەیدە، وەدیع ١٩٦٠، *"بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد: ڕەگوڕیشە و پەرەسەندنەکانی"*. تێزی دکتۆرای بڵاونەکراوە، زانکۆی سیراکۆز.

- خان، مارگرێت ١٩٨٠، "ڕۆڵەکانی جن: گەڕان بە دوای کورد و وڵاتەکەیاندا".
: Seaview Books. p. N.

- مەکنزی، د. ن. ١٩٦٢، "باوەڕێکی کوردی: قاچە کوللەیەک" : توێژینەوە بۆ ڕێزلێنانی

- س. ج. تەقیزادە". لەندەن: پێرسی لوند، هەمفریس & کۆ. ل ١٦٢ - ١٧٠.

- مارگۆلیۆس، د. س. ١٩٠٧، "بەشداری لە ژیاننامە

(بایۆگرافیی) عەبدولقادری گەیلانیدا"، *گۆڤاری کۆمەڵەی ئاسـیایی شاهانە*، ل ٢٦٧ - ٣١٠.

--- ١٩٧٤، "قادرییە"، ئینسـکلۆپیدیای ئیسـلام، چاپی نوێ، بەرگی ٤، ل ٣٨٠ - ٣٨٣.

- مۆنسـێل، ف. ڕ. ١٩٠١، " کوردسـتانی ناوەڕاسـت"، گۆڤاری جوگرافی، ژ ١٨، ل ١٢١ - ١٤٤.

- نیکیتین، باسـیل ١٩٢٥ ئە، "بابەتە ئاینییەکان لە دەقە کوردییەکاندا لە کۆمەڵەکەی ب. نیکیتینی کونسـوڵی پێشـووی ڕووسـیا لە ورمێ"... تۆمارەکانی کۆنگرەی نێودەوڵەتیی مێژووی ئاینەکان، کە لە ئۆکتۆبەری ١٠٢٣دا لە پاریس بەسـترا، بەرگی دووەم، ل ٤١٥ - ٤٣٤. پاریس: .H. Champion

--- ١٩٢٥ ب. "کوردەکان خۆیان دەڵێن"، *گۆڤاری ئاسـیای فەرەنسی*، ژ ٢٣١، ل ١٤٨ - ١٥٧.

--- ١٩٢٦ - ١٩٢٨. "چیرۆکە کوردییەکان لە کۆمەڵەکەمەوە"، گۆڤاری *خوێندنگەی لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتناسییەکان*، ژ ٤، ل ١٢١ - ١٣٨.

--- ١٩٥٦، *"کوردەکان: لێکۆڵینەوەیەکی سـۆسـیۆلۆجی و مێژوویی"*. پاریس: کلینکسیک.

- نیکیتین، باسیل & ئی. بی. سۆن ١٩٢٣، " چیرۆکی سوتۆ و تاتۆ: دەقی کوردی لەگەل وەرگێڕان و باری سـەرنجدا"، *گۆڤاری خوێندنگەی توێژینەوە ڕۆژهەڵاتناسییەکان*، ژ ٣، ل ٦٩ - ١٠٦.

- ئۆڵسن، ڕۆبەرت ١٩٩١، "پێنج قۆناخی ناسیۆنالیزمی کوردی:

١٨٨٠ - ١٩٨٠"، گۆڤاری کاروباری کەمینەی موسڵمان، ١٢، ژ ٢، ل ٣٩١ - ٤٠٩ [سەرلەنوێ جاپکراوەتەوە لە کتێبەکەی ڕ. ئۆڵسن، "لارولوێریی ئیمپراتۆری و بە ڕێگەکانی کۆماردا"، ئیستانبول: چاپی ئیسیس، ١٩٩٦، ل ١٢٧ - ١٤٦].

- تالای، ئایدن ١٩٨٨، *"دەستەکانمان: ڤان"*. ئیستانبوڵ (جاپی تایبەت).

- تریمینگهام، جەی. سپێنسەر ١٩٧١، *"ڕێبازە سۆفیگەرییەکان لە ئیسلامدا"*. لەندەن: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد.

- ویگرام، دەبلیو. ئە. و ئی. تی. ئە. ویگرام ١٩١٤، *"لانکەی مرۆڤایەتی: ژیان لە کوردستانی ڕۆژهەلاتدا"*، لەندەن: ئادەم ئەند چارڵس بلاک.

- ویلسن، سامۆیل جی. ١٨٩٥، *"ژیان و دابونەریتی ولاتی فارس"*، نیویۆرک: فلەمینگ ئیچ. ڕیڤەل کۆمپانی.

- یالچین - هەکمان، لالە ١٩٩١، *"خێڵ و خزمایەتی لە ناو کوردەکاندا"*، فرانکفۆرت ئەم ماین : پیتەر لانگ.

ئیسلامی میللی و ناسیۆنالیزمی کوردی و شۆڕشی دێهات:
شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران (١٩٢٥)

لە مانگەکانی شـــوبات و ئازاری ١٩٢٥دا، کۆمارە نوێکەی تورکیا کەوتە لەرزین بە هۆی شـۆڕشـێکی جووتیارانی کوردەوە کە بە خێرایی لە بەشـــێکی گەورە و بەربڵاوی ویلایەتەکـانی ڕۆژهەڵاتیدا تەشـــەنەی کرد [برووونەســـن ١٩٧٨؛ بڕوانە فیرات، ١٩٧٠؛ جەمال، ١٩٥٥؛ تۆکەر، ١٩٦٨؛ ئۆڵسن و تەکەر ١٩٧٨]. تاقم تاقم جووتیاران کە چەکی سـەرەتاییان پێبوو، بە سـەرکردایەتیی ڕابەرە ئاینی و سـەرۆکە خێڵەکییەکانیان، شـار لە دوای شـاریان داگیرکرد و کارگێڕیی ســـەرەتایی خۆیانیان تێیاندا دامەزراند و هەموو کاربەدەستە مەدەنی و سەربازییەکانیان تێدا دەرپەڕاند کە بە دڵســـۆزی مابوونەوە بۆ حکوومەتی ناوەندی. جووڵانەوەی یاخیبووان لەلایەن شـــێخ ســـەعیدەوە ڕێکدەخرا، کە ڕابەرێکی میللیی تەریقەتێکی دەروێشـی بوو، لە کاتێکدا کە شـێخەکانی تری ســـەر بە هەمان ڕێباز یان تەریقەت بە هەمان شـــێوە پێگەی سەرکردایەتییان وەرگرتبوو لە شۆڕشەکەدا. ئامانجی ڕووکەشی شـــۆڕشـــەکە وەســـتاندنی چاکســـازییە ســـێکولارەکان بوو کە حکوومەتی تورکیا دەستیپێکردبوو. بەڵام دواتر سەرکردەکانی بە

هەوڵدان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ تۆمەتبار کران. دامرکاندنەوەی شـــۆڕشـــەکە بۆ حکوومەت دوو مانگی خایاند لەگەڵ بەکارهێنانی هێزی ئاســـمانی و ٣٥ هەزار سـەربازی هێزی پیادە و خوێنڕشـتنێکی زۆر. هەروەها پرۆسـەکە بەشێکی گەورەی دیموکراسیی لەرزۆکیشی کردە قوربانی.

شۆڕشەکە هەل و دەرفەتی ڕەخساند بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی دکتاتۆریی مستەفا کەمال (ئەتاتورک) و عیسمەت (ئینۆنو). پاشان حکوومەتی تـا ڕادەیەک لیبراڵی فەتحی بەگ (ئۆکیـار) بە کوودەتایەک لە حیزبی حوکمڕاندا ناچاری دەست لەکارکێشانەوە کرا و عیســـمەت، کە بەتوندی ڕقی لە ئۆپۆزســـیۆنی "لیبراڵ" و موحافزەکار بوو، وەک ســـەرۆک وەزیران گەڕایەوە. دوو هەفتە دوای گەیشـتنی دەنگوباسـی شـۆڕشـەکە بۆ ئەنقەرە ئەم کابینەی حکوومەتەکەی پێکهێنا. بۆ ڕۆژی دواتر ئەنجومەنی نیشـــتمانیی تورکیا یاسایەکی دەرکرد لەبارەی گێڕانەوەی نیزام، کە لە واقیعدا دەســـەڵاتێکی بێســـنووری دا بە حکوومەت. ئەو دادگا تایبەتانەی کەوا بە پێی ئەم یاسـایە دامەزران دەبوو دادگایی سـەرکردەکانی شۆڕشە کوردییەکە بکەن و دەسەڵاتی تا ئاستی سەپاندنی سزای مەرگیان هەبوو بەسـەریاندا و بە هەمان شێوە بۆ بەرهەڵستکارە ســـیاســـییەکانی تریش. بە هۆی دەســـەڵاتە دکتاتۆرییەکانی حکوومەتەوە، دەکرا ڕیفۆرمە کەمالییەکان بە شـێوەیەکی ڕوو لە زیاد جێبەجێ بکرێن بە ڕەچاوکردنێکی کەمی ئۆپۆزسیۆن. یەکێک

لەم ئیجرائـاتـانەی ڕیفۆرم، کە ڕاسـتەوخۆ پەیوەنـدیی بە شۆڕشەکەوە هەبوو، سەرکوتکردنی هەموو ڕێباز و تەریقەتەکانی دەروێشـی بوو، کەوا لانکەی ئیسـلامی میللی بوون. ئەنجام و لێکەوتەکەی تریشـی سیاسـەتی بە زۆرەملێ تواندنەوەی کورد و بێبەشکردنیان بوو لە مافە کولتوورییەکانیان.

ئەم دوایین سیاسەتەی حکوومەت، سەرەڕای پەیڕەویکردنی بۆ ماوەی چەندین دەیە. شـکسـتیهێنا لە بەدیهێنانی ئامانجە ڕوون و ئاشکراکەیدا سەبارەت بە ڕیشەکێش کردنی جوداخوازیی کوردی. لە ماوەی سـالانی ١٩٧٠کاندا، ناسـیۆنالیزمی کوردیی ڕوو لە هەڵکشـان پێدەچێت بنکەیەکی میلليی فراوانی دەسـتەبەر کردبێت لە شـار و گوندەکانی ڕۆژهەلاتی تورکیادا. هەرچەندە زۆرێک لە براندە ناسـیۆنالیسـتەکانی ئەمڕۆی کورد یاخیبوونەکەی شـێخ سـەعید بە کۆنەپەرسـت لەقەڵەم دەدەن، بەڵام یادەوەرییەکەی هێشـتا هەر زیندووە و زۆرێکی تریان بە شـکۆ و شـانازییەوە باسی دەکەن. هەروەها زۆرێک لە ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان وتار و بابەتی دوور و درێژی بۆ تەرخان دەکەن و ئەم شۆڕشە بووە بە هێما و سـیمبۆڵ بۆ هەردوک نەتەوەخوازە کوردەکان و نەیارەکانیشیان.

پاشخان

ڕوونترین هۆکاری شـۆڕشـەکە ئەو بەرنامە سـێکولار کردنە بوو کە حکوومەتی کۆمـاری دەسـتیـدایە جێبەجێ کردنی. هەڵوەشـانەوەی سـەڵتەنەت لە سـاڵی ١٩٢٣دا هەڵوەشـانەوەی خەلافەتی بەدواوادا هات لە پاش ساڵێک، کە پەستی و تووڕەییەکی زۆری بەرپاکرد لای ناوەندە موحافزکارەکانی ناوەوە و دەرەوە. بەتایبەتی لە ناو کوردەکاندا خەلافەت ڕێز و پیرۆزییەکی بەرزی هەبوو. لە دەسپێکی جەنگی جیهانیی یەکەمدا، کاتێ کەوا سوڵتان وەک خەلیفە و ڕابەری باڵای تەواوی موسـڵمانە ئوسـووڵییەکان "*جیهـاد*" یـان (جەنگی پیرۆزی) ڕاگەیـانـد، زۆربەی کوردەکـان کەوتنە جۆش و خورۆش و چوون بە دەم ئەو بانگەوازەوە. ئەو برە پـارە هێجگـار زۆرەی کە ڕووسـەکـان خەرجیـان کرد لە هەوڵداندا بۆ کڕینی لایەنگری و دڵسـۆزیی هەندێ لە سـەرۆکە کوردەکان هیچ سوودیکی نەبوو، بە هەمان شێوەش بانگەشە پڕ سـۆز و جۆشـەکەی نەتەوەییە کوردەکانیش نەبووە ڕکابەری گوتاری خەلیفە. چونکە بۆ زۆرێک لەوان خەلافەت بەرجەسـتەی تەواوی ئیسلام بوو و هەڵوەشاندەوەشی وا وێناکرا کە لێدان بێت لە خودی ئیسـلام خۆی. بە هەمـان شـێوەش چاکسـازییە یەکەمجارەکانی خوێندن وا دیاربوو کە لێدانە لە ئاین، چونکە ناوەندە ئاینییەکانی خوێندنی نەریتی (*مەدرەسە*) هەڵوەشێنرانەوە و

قوتابخانەی نوێی شێوازی ڕۆژئاوایی جێیگرتنەوە. ڕاستەوخۆ لە پێش شۆڕشەکەدا شێخ سەعید چەندین وتاری دا و تێیاندا بە وردی ئەم کار و کردەوانەی سەرکۆنە کرد. دواتریش لە دادگایی کردنەکەیدا، شێخ سەعید ئەم کورتەیەی خوارەوەی یەک لە وتارەکانی پێشکەش کرد، کە لە پیران دابووی، ئەو شوینەی کەوا پێشوەخت شۆڕشەکەی تێدا هەڵگیرسا:

"*مەدرەسەکان* داخران، وەزارەتی ئاین و دەزگا و دامەزراوەکانی خواپەرستی هەڵوەشێنرانەوە. لە ڕۆژنامەکاندا لێشاوێک لە نووسەرانی دژەئاین بێشەرمانە و بێپەردە سووکایەتی بە ئاین دەکەن و ناوی پێغەمبەری مەزنمان لەکەدار دەکەن. من ئەگەر بتوانم هەر لە ئەمڕۆوە دەست بە تێکۆسان دەکەم و دەبمە یەکێک لەوانەی بەشداری دەکەن لە ڕزگارکردنی ئایندا [جەمال، ١٩٥٥: ٢٤؛ تۆکەر ١٩٦٨: ٣٨]".

هەر لەگەڵ دەستپێکردنی شۆڕشدا، ئەو بەردەوام ئەم ئارگومێنتانەی بەکاردەهێنا بۆ دەستەبەر کردنی پاڵپشتیی زیاتر. بەو پێیە بەرهەڵستیکردن و دژایەتی کردنی بەرنامە سیکولارەکەی کەمالییەکان یەکێک بوو لە لایەنە گرنگەکانی شۆڕشەکە. لەگەڵ ئەوەشدا یەکەم ئامادەکارییەکان بۆ شۆڕش لە لایەن ڕێکخراوێکی نهێنیی کوردە خوێندەوارەکانەوە ڕاییکرا، کە ئامانجەکانیان بە هیچ شێوەیەک ئاینی نەبوو بەڵکوو بەتەواوی نەتەوەیی بوو. ئەمانە پەیوەندییان بە شێخ سەعید و شێخەکانی ترەوە کرد،

چونکە شێخ سەعید دەسەڵات و کاریگەرییەکی وای هەبوو کە ئەم ناسیۆنالیستانە هێشتا نەیانبوو. پێش ئەوەی لە ڕۆڵی ئەمان قووڵ ببینەوە پێویستە قسەیەکی کورت بکرێت لەبارەی بەشدارانی ڕاستەقینەی شۆڕشەکەوە و بۆچی شێخەکان ئەو کاریگەری و دەسەڵاتە گەورەیەیان هەبوو لەناویاندا.

بارودۆخی کۆمەڵایەتیی - ئابووریی ناوچەی شۆڕشەکە

چەقی ناوچەی شۆڕشەکە - واتە ئەو ناوچەیەی تێیدا بەرپاکرا و زۆربەی جووتیارانی لەخۆدەگرت - ناوچە شاخاوییەکانی باکووری دیاربەکر بوو. هەروەها کاری توندوتیژی لە شوێنی جیاجیای دوورتریش بەرپاکرا و لە دەرەوەش خەڵک هاتبوون بۆ ئەوەی بدەنە پاڵ شۆڕش. بەڵام تەنها لەم ناوچەیەدا بەشدارییەکە زۆر زۆر بوو. زۆربەی ئەو کوردانەی لەم ناوچەیەدا دەژین زازا زمانن، کە پەیوەندیداری زمانێکی ئێرانییە و لەگەڵ کوردیی ئاسایی یان *کرمانجیدا* لێکتر تێناگەن. هەندێ لە خێڵەکانی زازایی زمان و بەتایبەتی خێڵەکانی ناوچەی دەرسیم سەر بە تایفەی عەلەویی جیاوازن لەوانیتر و هەندێکی تریان موسڵمانی سوننەی ئوسووڵین و تەنها ئەمانەیان بەشداریی شۆڕشەکەیان کرد.

ئابووریی گوندەکانی زازا و بە ئاستێکی گەورە تا ئێستاش داخراوە و لێرە هەر گوندنشینێک نزیکەی پارچە زەوییەکی بچووک و هەندێ ئاژەڵ و ماڵاتی هەیە کە تەنها بەشی ژیانێکی

هاکەزاییان دەکات. ئەوەشـــی کە خۆی بەرهەمی نەهێنایە زیاتر حەزی بەوە دەکرد کە بە ئاڵوگۆڕ دەسـتیبکەوێت لەجیاتیی کڕین و فرۆشـتن بە پارە. بەڵام تووتن لەم مەسـەلەیەدا ڕیزپەڕ بوو کە لە هەندێک گونددا دەیانچاند و حکوومەت مۆنۆپۆلی کردبوو و بە نرخێکی هەرزان لێیدەکڕین. هەڵبەت بە هۆی کەمی و بەرتەسکیی زەویوزارەوە بەردەوام گەنجەکانی زازا گونـدەکـانی خۆیـان بەجێدەهێشـــت بۆ شـــارەکانی ناوچەکە یان یەکێک لە شـــارە گەورەکـان و ژمـارەیەکی زۆری کۆچبەرانی ئەم گونـدانە لە دیاربەکر و ئێلازیغ و ئیســـتانبووڵ گیرســـابوونەوە و ئەمەش سـەلماندی کە فاکتەرێکی گرنگ بوو لە ماوەی شـۆڕشـدا. زۆربەی زازاکان کشـتیاری جێگیر بوون، بێ مێژوویەکی نوێی کۆچەرێتی و گوندەکانیان ڕێکخسـتنێکی خێڵەکیی بەهێزی تێدایە. هەر خێڵ یان عەشـیرەتێک لە عەشـیرەتە بچووکەکانیان لە گوندێک یان چەند گوندێک پێکدێت و کەسێک سەرۆکایەتییان دەکات کە چەردەیەک دەوڵەمەنـدترە لە خەڵکە ئـاسـاییەکە. ئەو بڕیـارانەی دەدرێن سەبارەت بەو مەسەلانەی کە پەیوەندییان بە هەموو عەشیرەتەکەوە هەیە، وەک بەرگری کردن لە زەویوزاری خێڵەکە، نـاکۆکی و دوژمنایەتی، یان بڕیاردانیش لەبارەی ئەم شۆڕشەی ئێستاوە، بە گفتوگۆ دەکرێـت لە ئەنجومەنێکـدا کە لە ئـاغـا و کوێخـا (*موختار*) و ڕیشسپییانی گوند پێکدێت و بەعادەت ئەندامانی عەشیرەتەکە بێ هیچ دوودڵی و گومانێک ملکەچی ئەم بڕیارانە دەبن.

بەشـی باکووری ناوچە یاخییەکە، بە چیا بەرزەکانی و پاکژ و پاوانی دەوڵەمەندیەوە، جێنشـینی عەشـیرەتی گەورەی کرمانجی زمانی جبران بوو. ئەمانیش وەک هەردوو خێڵی حەسـەنان و حەیدەرانی دەراوسـێیان چەند بەشـێکیان دەبوو بەشـداریی شۆڕشـەکە بکەن. ئەم خێڵە پێشتر کۆچەر بوون، بەڵام لەساڵی ۱۹۲٥وە تا ڕادەیەکی باش نیشـتەجێ بوون. ڕەشـەخەڵکەکە هەردوک کشـتوکاڵی سـادە و شـوانکارەیی مامناوەندیان پێکەوە دەکرد. بەڵام بنەماڵە گەورەکانی کەوا لقوپۆیـان لە کارلیۆڤا و ڤارتۆ و بولانیک دەژیان و دەسـەڵاتدار بوون تێیاندا خاوەنی ڕانە ئاژەڵی گەورە گەورە بوون. شێخ سەعیدیش هەمان شتی دەکرد، کە لە هیچکـام لەم خێڵانەدا لەدایـک نەبووبوو، بەڵام ژنی لە بنەماڵەیەکی سـەرۆکی خێڵی جبران خواسـت. پاشـان لە پاڵووی زێدی ڕەسـەنی خۆی باریکرد و چوو بۆ خنس بۆ بەخێوکردن و تاقەتکردنی مێگەل و ماڵاتەکەی لە پاوان و لەوەڕگای باشـتردا و لە هەمان کاتیشـدا زیاد کردن و تەشـەنە پێکردنی دەسـەڵات و کاریگەریی ڕۆحی و سیاسیی خۆی لە ناو کرمانجی زمانەکاندا. شـێخ و کوڕەکانی خەریکی بازرگانیی ئاژەڵی زیندوو بوون بە کۆ و ئەمەش وایهێنابووە پێشـەوە کە شـێخ بەردەوام بڕوات بۆ شارە گەورەکانی وەک ئیستانبووڵ و حەڵەب. بێجگە لەمەش بازرگانییەکی وا زۆر لە ناوچەکەدا نەبوو، چونکە شـارە بچووکەکانی ئەو ناوە زیاتر مەڵبەندی ئیداری بوون نەک بازرگانی.

زۆربەی گوندنشـینانی چیاکان جووتیاری سـەربەخۆ بوون و بەرهەمیان تەنها بەشـی خۆیانی دەکرد و نەدەکرد، بەپێچەوانەی ئەوانەی پێدەشـتەکانی دەوروبەری دیاربەکر و فارقین (سـیلڤان)، کە نـاوچەگەلی بەرفراوانی گەنم چـانـدن بوون و کەسـانێک ڕووبەری بەرفراوان زەویوزاریـان بەدەسـتەوە بوو، بەڵام لە هەمان کاتدا زۆربەی گوندنشـینان جووتیار یان کرێگرتەی هەژار بوون و ڕێکخسـتنی خێڵەکییان تێدا نەبوو، بەڵکوو پشـتیان بە ملکدار و خاوەن زەوییەکان دەبەست کە لەوێش نەبوون. ئەم جۆرە گوندنشینانە پێناچێت ڕۆڵێکی چالاکیان بووبێت لە شۆڕشەکەدا.

شێخەکان

سەرکردە باڵاکانی شۆڕشەکە سەرۆک خێڵ یان عەشیرەتەکان نەبوون بەڵکوو شـێخ و ڕابەرە ئـاینییەکـان بوون. ئەمـانەش سەرۆک تەریقەتی سۆفی یان دەروێشی بوون و لەم حاڵەتەشدا بەتـایبەتی ڕێبازی نەقشـبەندی جەمـاوەرییەکی زۆر گەورەی هەبوو لە کوردسـتاندا [بڕوانە ئـالگەر، ١٩٧٦؛ حۆرانی، ١٩٧٢؛ بروونەسـن، ١٩٧٨]. هەڵبەت ئەوە تەریقەتەکانی دەروێشـی بوون، نەک ئـاینی فەرمیی مزگەوت، کەوا پێـداویسـتیی سـۆز و خواپەرسـتیی گوندنشـینەکانیان تێر دەکرد. لەگەڵ ئەوەشـدا، بەپێچەوانەی بـارودۆخەکـانی ترەوە، جیـاکردنەوەیەکی ڕوون

نەبوو لە نێوان ئاینی فەرمی و ئاینی میللیدا، چونکە هەر یەکەیان ئەویتری تەواو دەکرد و وا تەماشــــا ناکرێن کە دوو نەریت و ترادیســیۆنی ڕکابەرن بەڵکوو وا تەماشــا دەکرێن کە بەشــێکن لە هەمان دەزگا و دامەزراوە. نەقشــبەندی لە ڕێباز و تەریقەتەکانی تر زیاتر هانی هاتوچۆی مزگەوت و بەجێهێنانی توندوتۆڵی ئەرکە ئاینییەکانی دەدا. لەولاشـــەوە مەلا و تەواوی کارڕانانی مزگەوت ڕێزێکی گەورەیان دەردەبڕی بۆ زۆربەی شێخە نەقشبەندییەکان. لەگەڵ ئەوەشـــدا، بارێکی تەواو ئاڵۆز ئاڵابوو لە باوەڕی ئاینیی غەیرە نەریتی و پیادەکردنی ڕاهێنان و پەرستشی ئەم ڕێبازە. بۆ گەلێک لە شـــوێنکەوتووانی ئەم ڕێبازە شـــێخەکان تەنها هەر سۆفیی خواپەرست نەبوون بەڵکوو کەسی پیرۆزی ئەوتۆ بوون کەوا کەرامـات و پەرجوویـان لێـدەردەکەوت و ئەو دۆعـا و نووشـتانەی دەسـتخەتی ئەوان مەترسـی و کاریگەریی شـەڕ و بەڵایان دووردەخســتەوە و تەنانەت تفیشــیان دەرمانی بێوێنەی دەردان بووە. ئەوان بە هۆی کاری ناسرووشتییانەوە دەیانتوانی یـارمەتیی موریـد و شـــوێنکەوتووانیـان بـدەن کـاتێ دەکەوتنە تەنگانەوە و بگرە هەندێکیشـیان ئیددیعای ئەوەیان دەکرد کەوا لە ڕۆژی قیامەتدا دەســـتی شـــوێنکەوتووانیان دەگرن و لە پردی سیرات دەیانپەڕێننەوە بۆ ماڵی ئاسوودەیی و بەهەشتی ئەبەدی.

لە بەشـــێکی زۆری کوردســـتاندا، باوەڕ وابوو کە پێویســـتە کەسی باوەڕدار خۆی ببەستێ بە شێخێکەوە لای کەمەکەی با بە

ناویش بێت. مرۆڤ هێشتا لە کەسە بەساڵداچووەکان گوێی لەم وتەیە دەبێت "ئەگەر تۆ شێخێکت نەبێت ئەوە شەیتان جێی دەگرێتەوە و دەبێتە شێخت". بەهەرحاڵ، "بوونی شێخێک" مەسەلەی جۆراوجۆر دەگرێتەوە بۆ خەڵکی جیاجیا. زۆربەی شوێنکەوتووانی هەر شێخێک تەنها بە ناو شوێکەوتن بووە و ئەوان ساڵی جارێک یان دووان سەردانیان کردووە و دەستیان ماچ کردووە و دەست و دیارییان بۆ هێناوە و ئەویش دۆعای خێری بۆ کردوون و بەرەکەتی پێبەخشیون و هەندێ جاریش تەوبەی پێکردوون، بەتایبەتی ئەوانەی تازە دەهاتنە ناو تەریقەتەوە. سەرەڕای ئەمەش، ئەوان بۆ کێشە و گرفتی جۆراوجۆر دەچوون بۆ لای شێخ وەک نەخۆشی یان نەزۆکیی ژن یان شەڕ و ئاژاوەی خێزانی یان ناکۆکی و دوژمنایەتی یان پرسیارگەلی ئاین و باوەڕ یان بۆ دۆعا و نووشتە یان بۆ پرس و ڕاوێژ پێکردنی لە کاروباری تایبەتی یان گشتیدا. ئەوجا تا ناو و ناوبانگی شێخیش زیاتر بووایە سەبارەت بە موبارەکی و هێز و توانای کەرامات و موعجیزە نواندن یان چەند زیرەکانە و لێزانانە ناکۆکی و کێشەکانی تری خەڵک چارەسەر دەکات ئەوەندە سەر ژمارەی مورید و شوێنکەوتووانی زیادی دەکرد. هەروەها شێخە گەورەکان گەشتی ساڵانەیان دەکرد بە ناو شوێنکەوتووانیاندا بۆ ئەوەی دەرفەتیان بۆ بڕەخسێنن کەوا گوێ لە وەعز و ئیرشادیان بگرن لە لایەک و بۆ خۆیشیان دیاریی گەورە و بچووک کۆبکەنەوە.

شـــوێنکەوتووانی توندڕەوتر لە کۆڕ و کۆبوونەوەی زیکر و تێڕامـانی هەفتـانە یـان چەنـدبـارەدا بەشـــداریـیـان دەکرد بە سـەرۆکایەتیی شـێخ یان جێگرێکی (*خەلیفەیەکی*). هەر ڕێباز یان تەریقەتێکیش شـــێوازی پەیڕەویکردنی ڕاهێنانی ڕۆحیی تایبەتی خۆی هەیە کە پێویست بێت هانی مورید و شوێنکەوتووی قاڵبوو بدات بۆ دۆخی جەزبە و حاڵ لێهاتن کەوا سـەر دەکێشـێتەوە بۆ پەیوەسـتبوونی ڕاسـتەوخۆ لەگەڵ زاتی خواوەنددا. ئەم چەشـنە زیکر و ڕاهێنانە بە شێوەیەکی ئاسایی بەکۆمەڵ ئەنجام دەدرێت. ئامادەگیی جەسـتەیی یان ڕۆحیی شێخ پێویسـتە بۆ سـەرکەوتنی ئەم جۆرە کۆڕ و ڕاهێنانە، بەتایبەتی لە تەریقەتی نەقشـــبەندیدا، چونکە لە ڕێگەی نێوەنـدگیریی شـــێخەوە پەیوەســـتبوون بە خواوەندەوە چێ دەبێت. بەو پێیە مورید و شوێنکەوتووە ڕاهێنراو و قاڵبووەکانی شێخ پەرە بە دڵسۆزی و پەیوەستبوونی هێجگار بەهێز دەدەن بۆی. ئەوان توندترین پاڵپشت و بانگەشەکارن بۆی و کەرامات و کارە ڕۆحییەکانی بە هەموو لایەکدا پەخش و بڵاو دەکەنەوە. بە دەگمەن ڕێکدەکەوێت کە شـــێخێک زیاد لە ســـەد کەس لەو قوتـابی و موریـدانەی ببێـت. بەپێچەوانەی ڕێبـاز و تەریقەتەکـانی ترەوە، کە بەگشـــتی پەیوەنـدییـان لەگەڵ چینە نەریتییەکانی ناوەڕاستدا هەیە، زۆرێک لە مورید و دەروێشـان لە کوردستاندا گوندنشینن و بەزۆریش هەژارن. دوو جۆری تایبەتی مورید و شـــوێنکەوتوو هەن کە بەعادەت پیاوانی گەورەســـاڵ و

بەتەمەنن و وازیان لە ژیانی دنیایی هێناوە بۆ دیسپلینێکی ڕۆحی لە کایە و جوغزی ڕاستەوخۆی شێخدا و لە دۆخ و سیاقی هەنووکەییشیاندا بوون بە خولام و بەردەستەی شێخ و ئەمانەش پیاوانێکی چەکدارن و وەک پاسەوانی شەخسی کاردەکەن و لە هەندێ حاڵەتیشدا وەک جێبەجێکاری یاسا ڕەفتار دەکەن. بوونیشیان بەستراوە بەو ڕۆڵە سیاسی و ئابوورییانەوە کە شێخەکان دەیگێڕن لە گەلێ شوێنی کوردستاندا.

لە زۆربەی حاڵەتەکاندا شێخەکان لە ناوچە و شوێنی دایکزادیاندا ناژین و وایشیان بە لاوە باشە کە سەر بە هیچ خێڵێکی ناوخۆیی نەبن. ئەمە بێجگە لە گریمانەی پیرۆزییان، دەیانکاتە نێوەندگیر و ناوبژیوانی نموونەیی لە مەسەلەی شەڕ و ناکۆکیی خێڵەکیدا، کە ئەمەش سامان و کاریگەرییەکی سیاسیی گەورە و بەرچاو دەداتە شێخی دەستپێشخەر و لێزان. هەڵبەت دەسەڵاتدارترینی شێخەکان بەزۆری لەو شوێنانەدا دەژین کە سەرۆک خێڵی هێند گەورە و بەهێزی تێدا نەبێت بۆ چارەسەری کێشە و ململانێکان، چەشنی ناوچەکانی زازا کە لێرەدا مەبەستی ئێمەن و ڕکابەری و ناکۆکیی بەردەوام لە نێوان گەلێ لە سەرۆکە بچووکەکاندا بەرپا دەبوو. لێرە شێخ سەعیدی پاڵوو و شێخ شەریفی گوێکدەرە و ژمارەیەک لە شێخەکانی تر، هەر یەکەیان توانیبووی بە شێوەیەکی بەرچاو بەهێزتر بێت لە هەرکام لە سەرۆک خێڵە ناوخۆییەکانی زازا. ئەم شێخانە تەنها کەسایەتیی

داخراو (إنطوائی) و لەســـەرێکی ترەوە دنیـاییش بوون، وەک هەندێک لە شێخە نەقشبەندییەکانی شوێنانی تر بوون. ئەوان بە هەمان ئەندازەی قامەت دابەســـتن لەســـەر بەرماڵی نوێژ کردن پەڕینە ســەر کۆڵی زین و بە ئەزموون و لێزانی مامەڵەیان لەگەڵ تفەنگدا کرد چون مامەڵە کردن لەگەڵ تەزبیحدا. ناوبانگی ئەوان لە پیرۆزیدا هاوشـــان بوو لەگەڵ توانای جەســـتەیی و بوێرییاندا. یەک لەوانە کە شـێخ شـــەریف بوو، فەرماندەی فەوجێکی غەیرە نیزامی کوردەکانی زازا بوو لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا. هەموو خێڵەکان قایل نەدەبوون بە دەسەڵاتی شێخەکان و لەم ناوچەیەی جێمەبەستی ئێمە ژمارەیەک لە خێڵەکان هەبوون کەوا چووبوونە ســـەر بـاوەڕی شـــیعەی (عەلەویی) تـایبەتی غەیرە نەریتی (هێتەرۆدۆکس). عەلەوییەکان و ســـوننییەکان ڕقیانە لە باوەڕ و پەیڕەوی و بەجێهێنانی ئاینی و مەزهەبیی یەکترە و ئەم فاکتەرە ئـایـدیۆلۆجییە بووە بە هۆی ئەوەی کەوا ململانێی نێوان خێڵە ســـوننی و شـــیعەکان ئەوپەڕی توند و ســـەخت بێت (هەڵبەت نەقشبەندییەکان موسڵمانی سوننیی و بە شێوەیەکی تایبەت توند و دڵســـۆزن). لە ئیمپراتۆرییەتی عوســـمانیی ســـوننە مەزهەبدا دەوڵەت و خێڵە ســـوننییەکان هـاوکـار و لەســـەرپێ بوون بۆ ســـەپاندنی چەوســـاندنەوە و ســـەرکوتکردنی سـیاسـی بەســـەر عەلەوییەکـانـدا. ئەوجـا لێرەوە تێدەگەین کەوا کـاردانەوەیـان بۆ هەوڵی بەسێکولار کردنی مستەفا کەمال بەگشتی ئەرێنی بووە و

هەر لەم سـوّنگەیەشـەوە بووە کەوا زۆرێک لە خێڵە عەلەوییەکانی ناوخۆ دەبوو دژ بە شۆڕشـەکەی شێخ سـەعید بوەسـتنەوە و چالاکانە شـەڕیشـی بکەن، یان بابڵێین شـەڕی دوژمنە نەریتییەکـانی خۆیـان بکەن. بەڵام کە نەچوونە پـاڵ شۆڕشەکە دژایەتیشیان نەدەکرد.

نەتەوەییەکان (ناسیۆنالیستەکان)

ئەو شۆڕشەی کە لە واقیعدا شێخ سەعید سەرکردایەتیی کرد لە بنەڕەتدا بیرۆکەی ئەو نەبوو بەڵکوو هی ڕێکخراوی نەتەوەیی ئـازادیی نهێنیی بوو، کە هەوڵی دامەزرانـدنی دەوڵەتێکی سـەربەخۆی بۆ کوردسـتان دەدا. هەرچەندە ئازادی یەکەم ڕێکخراوی نەتەوەخوازی کورد نەبوو [بڕوانە جوەیـدە، ١٩٦٠؛ سلۆپی، ١٩٦٩؛ بروونەسـن، ١٩٧٨]، بەڵام ئەمیان لەوانیتری پێش خۆی تۆکمەتر و ڕێکخراوتر بوو، ئەندامەکانی بەزۆری ئەفسەری سـوپا بوون و پـاشـخـانێکی خێڵەکییـان هەبوو، لەبریی ئەریستۆکراتە شارستانییەکانی کە بەتەواوی لە ژیانی گوند نامۆ و دابڕابوون کە باوباپیرانیانی تێدابووە. ڕابوونی نەتەوەپەرستیی ئەمان کاردانەوە بوو بۆ نەتەوەپەرستیی تورکی کە لە ناو سوپادا تەشـەنەی کردبوو. هەروەها بە هۆکاری دڵەڕاوکێ و نیگەرانیی ئەوەشەوە کەوا کورد بەرەوڕووی چارەنووسێکی لەوەی ئەرمەن

دەبێتەوە. ئەگەری دروســـتکردنی دەوڵەتێکی کوردی و بە هەمان شێوەش دەوڵەتێکی ئەرمەنی لە پەیمانی سیڤەری ساڵی ١٩٢٠دا نووســـرابوو، بە هۆی هەندێ هەوڵی نابەدڵ و ســـاردوســـڕی بەریتانیاوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی بچووکی ناوبڕی کوردی لە نێوان عێراقی عەرەبی و تورکیـادا. ئەنـدامەکـانی ئـازادی، ســـەرەڕای دڵگەرمیی نەتەوەییـان، ئەوەیـان بـاش دەزانی کەوا هێشـــتا پشـــتیوانیی تەواوی جەماوەری کوردیان نییە و هێز و دەسـەڵات و بانگەشـەی پێویستیان نییە بۆ دابینکردنی پشتگیریی جەماوەر. لەبەر ئەوە لە ســـەرۆکە نەریتییە کاریگەرەکانی ناوچە و شـوێنە جیاجیاکانی کوردســـتان نزیکبوونەوە. شـێخ سـەعید لەلایەن خالید بەگی زاوایەوە کە لە بنەماڵەی جبرانی دەســەڵاتدار و حوکمڕان بوو بانگهێشت کرا. ئەم خالید بەگە کۆلۆنێلی سوپا و یەکێک بوو لە بیرمەندانی ســـەرەکیی ڕێکخراوی ئازادی. شـــێخ ســـەعید بە دڵگەرمییەوە بە دەم بانگهێشـــتەکەوە چوو و ڕۆڵێکی پێشـــەنگی بینی لە پلان دارڕشـــتندا، کە لە ســـاڵی ١٩٢٤وە دەستپێکردبوو. لە بنەڕەتدا مانگی مایسی ١٩٢٥ دەسنیشان کرا وەک مێژوویەک بۆ بەرپـاکردنی ڕاپەڕینێکی گەورە کە زۆربەی یان گشـت ویلایەتە کوردییەکانی تورکیا بگرێتەوە. ئەفسـەرەکانی ئـازادی دەبوو ئۆپەراســـیۆنەکـان ڕێکبخەن چونکە ئەزموونی ســـەربازییان هەبوو. هەروەها دەبوو فەرماندەیی لۆکاڵی لەلایەن شێخەکان و سـەرۆک خێڵەکانەوە دابین بکرێت، بەڵام لە ڕاستیدا

شۆڕشەکە پەیڕەویی ئەم نەخشە و پلانەی نەکرد. پاشان بە هۆی بارودۆخی چاوەڕوان نەکراو و بەدحاڵیبوون و ژمارەیەک هەڵەوە دەسـەڵاتدارانی تورکیا گومانیان پەیداکرد. لە کۆتایی سـاڵی ١٩٢٤دا، زۆربەی زۆری سـەرکردایەتیی باڵای ڕێکخراوی ئازادی گیران و تەنها کەمێکیان توانییان دەرباز ببن و هەڵبێن بۆ عێراق، کە لەوێیش کەوتنە بەر لێکۆڵینەوە لەلایەن ئەفسـەرانی هەواڵگریی بەریتانیاوە. هەڵبەت سـکاڵایان لە دەسـت سـتەمی حکوومەتی تورکیا هۆشـیارییەکی توندی دەردەبڕی بە مامەڵەی پڕ لە جیاکاری و بە سروشتی هۆکار و پاڵنەریان نەتەوەیی بوو نەک ئاینی[1].

---

[1] بڕوانە ئۆفیسی تۆمارە گشتییەکان، لەندەن،
FO 371 ،1924: E 11093/11093/65.
ئەمە یەکێکە لەو سەرچاوە هاوچەرخە زۆر کەمانەی سکاڵا و داواکارییەکانی کورد. زۆربەی سـەرچاوە کوردییەکان لەم ماوەیەدا نووسـراون لە پاش شۆڕشەکە و لەئەنجامی کاری تۆڵەسەندنەوەی تورکیا کە بەدوای شۆڕشدا هات زیانیان پێگەیشـتووە. ئەندامانی ئازادی ئەم سـکاڵای سـتەمانەی خوارەوەیان داڕشتووە:
١- یاسـایەکی نوێ لەبارەی کەمینەکانەوە گومان دەورووژێنێت. ئایا حکوومەت بیر لە سـەرلەنوێ نیشـتەجێ کردنی کوردەکان دەکاتەوە لە ڕۆژاوای تورکیا و کوردیان لە شوێن دابنێت؟
٢- لەگەڵ هەڵوەشانەوەی خەلافەتدا، یەکێک لەو دوا پەیوەندییانە بچڕا کەوا تورک و کورد یەکدەخات.
٣- بەکارهێنانی زمانی کوردی لە دادگاکان و قوتابخانەکاندا قەدەغەی

شۆڕش

وا ئێستا بە بوونی سەرکردە زۆر گرنگەکانی ئازادی لە زیندان یان تاراوگەدا، دەبوو پلانەکان چاویان پێدا بخشێنرێتەوە. لە مانگی کانوونی یەکەم یان دووەمدا، کۆبوونەوەیەک بەسترا لە نێوان ئازادی و شێخەکان و سەرۆک خێڵەکاندا، کە بە شێوەیەکی

خراوەتەسەر. نزیکەی هیچ قوتابخانەیەک نەبووە لە ناو کورددا.

٤- ناوی "کوردستان" لە هەموو کتێبەکانی جوگرافیادا سڕاوەتەوە.

٥- تەواوی کاربەدەست و بەرپرسە گەورەکانی حکوومەت لە پارێزگا یان ویلایەتە کوردییەکاندا تورکن. فەرمانبەرە بچووکەکان کورد بوون، بەڵام زۆر بەئاگاییەوە هەڵیانبژاردوون.

٦- هیچ سوودێک لە حکوومەت نەبینراوە لە بەرانبەر ئەو باجانەدا کە دراون.

٧- حکوومەت دەستی وەرداوەتە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی لە ویلایەتە کوردییەکاندا.

٨- بەردەوام حکوومەت پەیڕەویی سیاسەتی بەگژ یەکتردادانی ئەم عەشیرەتی کردووە دژ بەویتر.

٩- بەردەوام هێرشی سەربازی کراوەتە سەر گوندە کوردنشینەکان و ئاژەڵیان زەوتکراوە و گەندەڵی لە ئاستێکی بەربڵاودا تەشەنەی کردووە پەیوەست بە پسووڵە و پارەدان لەبەرانبەر ناردنی زەخیرە و پێداویستی.

١٠- پلەدارەکانی خوارەوەی کورد لە سوپادا ستەمیان لێکراوە و بە خراپی مامەڵە کراون و بە شێوەیەکی ئاسایی هەڵیاندەبژێرن بۆ قورسترین و خراپترین ئەرک و فەرمان.

١١- حکوومەتی تورکی هەوڵی بەکارهێنانی سامانی کانزایی کوردی داوە بە یارمەتیی سەرمایەی ئەڵمانی.

بنەڕەتی لە ناوچەی زازاوە ئامادەی بوون. لە کۆبوونەوەکەدا بڕیاری بەردوامبوون درا لەسەر شۆڕشەکە و کاتەکەی پێشخرا بۆ مانگی مارت. لە مانگی کانوونی دووەمدا شێخ سەعید دەستیکرد بە گەشت و گەڕانی ساڵانەی خۆی لە ناوچەکانی زازادا و ئەوپەڕی هەوڵ و کۆششی خۆی بەکارهێنا بۆ چارەسەر کردنی هەر کێشە و ناکۆکییەک کە ڕەنگە ببنە هۆی تێکدانی یەکێتیی شۆڕشەکە و گفتوگۆ کردنی مەسەلە ستراتیجییەکان لەگەڵ سەرۆکە ناوخۆییەکاندا. وتاردانە توند و ئاگراوییەکانی ئیلهامبەخشی گوندنشینان بوون بۆ ئەوەی ڕقیان لە حکوومەتی کۆماری ببێتەوە [بڕوانە جەمال، ١٩٥١: ٢٤؛ تۆکەر، ١٩٦٨: ٣٨]. لەم گەشتەدا دەستە و دایەرەیەکی گەورە و نائاسایی هاوڕێتیی شێخ سەعیدی دەکرد کە پیاوانی چەکداری لەخۆگرتبوو. شێخ لە کاتی مانەوەیدا لە پیران، ئەو گوندەی کە عەبدولڕەحیمی برای تێیدا دەژیا، ڕووداوێکی بچووکی پێشوەخت بوو بە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕش لە ١٣ی شوباتی ١٩٢٥دا [هەمان سەرچاوە]. جەندرمەی تورکی لە نێو دەستوپێوەندەکەی شێخدا گەلێ کەسی ناسییەوە کە بە هۆی تۆمەتی پیاوکوشتنەوە لە یاسا هەڵاتبوون. لە هەوڵێکدا بۆ دەسگیرکردنی ئەو هەڵاتووانە تەقە کەوتە نێوان پیاوەکانی شێخ و جەندرمەوە و پۆلیسێکی تێدا کوژرا. ئەوجا لەبەر ئەوەی کە ئامادەکارییەکان بۆ شۆڕش هێشتا تەواو نەبووبوو، شێخ ئەوپەڕی هەوڵیدا بۆ ئەوەی مەسەلەکە

کپبکـــاتەوە، بەڵام هەوڵەکەی ســـــەری نەگرت. هەواڵەکە زۆر بەخێرایی بڵاوبووەوە و لە شـــــارۆچکەی خانی خەڵکەکە حاکمی شـــــار و هەموو کاربەدەســـــتانی تورکیان دەرکرد. لە نزیک شـــارۆچکەی لایســـەوە عەرەبانەیەکی پۆســـتە گیرا. ئەوجا لەبەر ئەوەی حکوومەت ئێســـــتا بەئاگا هاتووە و کەوتووەتەخۆی ئەوە دەبوو ڕاپەڕینی گشتی پێشبخرێت. ئەوجا شێخ خێرا ڕۆیشت بۆ داراخینی، کە شـــارۆچکەیەکی بچووکی دوورەدەســـت بوو و لە ڕێگا چەندســـەد کەسێکی لە پیاوانی عەشیرەتەکان کۆکردەوە و بەئـــاســـــــانی داراخیذیی گرت و بەو هۆیەوە کەوا زۆربەی جەندرمەکان کورد بوون بە خوایشتی خۆیان چوونە پاڵ شێخ و شـــارەکە بوو بە پایتەختی کاتیی شـــۆڕشـــگێڕەکان. لێرە شـــێخ حوکمڕانێکی سـەر بە خۆی دانا، کە *موفتییەک* بوو (واتە شـارەزا لە بواری شەرع و یاسای ئیسلامیدا) و فەرماندەیەکیشی دانا بۆ هێزەکانی جەندرمە. کاربەدەســـــتەکانی خوارەوەش ســـــووک و ئاســـــــان بەردەوام بوون لەســـــەر کاری خۆیان لە ژێر ڕکێفی کارگێڕییەکی نوێدا.

شێخ سـەعید لە داراخینییەوە شـوێنکەوتووە چەکدارەکانی بە هەموو ئـاڕاســـــتەیەکـدا نـارد بۆ ئەوەی کۆنترۆڵی مەڵبەنـدە ئیدارییەکانی ناوچەکە بکەن. زۆربەی ئەم یەکە غەیرە نیزامیيانە شـێخەکان فەرماندەییان دکردن. چەپەکچور لەلایەن شـێخەکانی جانەوە دەستی بەسەرداگیرا و لەوێشەوە دایان بە سەر شارۆچکەی

کیغیوادا. شێخ عەبدوڵای ناوچەی سوڵحان نێردرا بۆ ڤارتۆ و ئەو ناوچەیەی کە دەکەوتە باکووری مووشــەوە. شــێخ شــەریف، کە پێشــتر فەرماندەی میلیشــیا بوو چووە پاڵ داگیرکردنی چەپەکچور و بەدوایـدا گرتنی پـاڵوو و پـاشــــان پێشـــڕەویی کرد بەرەو شـــارۆچکەی ئێلازیغ و بەســـەر هەر گوندێکدا تێپەڕ دەبوو هێزی پشتیوانیی دەهاتەپاڵ. شێخ سەعید خۆیشی لەگەڵ شوێنکەوتەیەکی هێجگار زۆردا لە داراخینییەوە بەرەو باشوور جووڵەی کرد.

لەو ماوەیەدا، لە دیاربەکری شـــاری ســـەرەکیی ناوچەکەوە فەوجێکی پیادە و ســوارە نێردرایە ســەر شــۆڕشــگێڕان. فەوجە پیـادەکەی تورکیـا لە گونـدی ســـەردیی نزیکی خـانی لەلایەن جووتیارە ناوخۆییەکانەوە بە فەرماندەیی شــێخ محەممەد مەهدی ڕێگەی پێگیرا و لە پاش چەند ڕۆژێکی کەم لەســەردەســتی هێزە تایبەتییەکەی شێخ سەعید شکستیهێنا. ئەو تۆپانەی کە دەستیان بەسەرداگرتبوو ئیزافەیەکی بەکەڵک بوو بۆ سوودی شۆڕشگێڕان کە بەزۆری چەکەکانیان کۆن بوون. هێزەکەی ســـوارەی تورکیا کەوتنە بۆســـەی شـــۆڕشـــگێڕانەوە و لە ٢٨ی شـــوباتی ١٩٢٥دا خۆیان ڕادەســـتی کوردەکان کرد. لەو ســـەروبەندەدا ســـەرتاپا ناوچەی زازا، لە ئەرگانییەوە تا کولپ لە حاڵەتی شـــۆڕشـــێکی کراوە و بەرفراواندا بوو. شـــارۆچکەکانی ئەرگانی، خانی، لایس لەلایەن گوندنشـــینانەوە داگیرکرابوو، هەر تاقمە و لای خۆیەوە. هەرچەنـدە هەنـدێـک لە خەڵکی شـــــارۆچکەکـان وەک متمـانە

بەخۆکردنێک جۆرە بەرگرییەکیان دەکرد، بەڵام وا ئێستا شێخ سەعید هێزەکانی بەچڕی مۆڵداوە و کردوونیە سەر دیاربەکری گەورەترین مەڵبەندی شارستانیی ناوچەکە، لە هەمان کاتدا عەبدولڕەحیمی برای لەگەڵ بەشێک لە هێزەکانی زازا بەرەو ڕۆژئاوا پێشڕەوییان کرد و شارۆچکەکانی مادێن و چەرمک و سیڤەرەکیان داگیرکرد. شێخ سەعید کەوتبووە گەشت و گەڕان بە ناوچەکانی دەوروبەری ئەگیلدا بۆ دەستەبەر کردنی پشتگیریی سەرۆک خێڵەکانی ناوچەکە. ئەو پەیامی ناردبوو بۆ سەرۆکە ناودارەکانی شوێنەکانی تری کوردستان، وەک خێڵی بەهێزی میلان لە دەوروبەری ویرانشار و خێڵەکانی دەوروبەری بەدلیس و هەموو ئەوانەی کە لە پلانی بنەڕەتیی ڕێکخراوی ئازادیدا بەشدارییان کردبوو، بەڵام وەڵام و کاردانەوە نەبوو.

لە سەرەتایمانگی ئازاردا هێزیکی گەورەی شۆڕشگێڕان گەمارۆی دیاربەکری دا و ژمارەیان دە هەزار کەس دەبوو و بەردەوام هێزی تری بۆ زیاد دەکرا. شێخ سەعید خۆی لە گوندێکی ئەو نزیکانەوە کاروباری ئۆپەراسیۆنەکەی ڕێکدەخست و ڕاییدەکرد. شارەکە تا ڕادەیەک قایم و مەحکەم بوو بە شوورە ئەستوورەکەی و ژمارەیەکی زۆری پاسگایەوە مورسیل پاشا فەرماندەیی دەکرد، کە بە بایەخپێدانەوە دانیشتووانە مەدەنییەکەی شاری لە چەک داماڵی و لە کاتی گەمارۆدانەکەشدا قەدەغەیەکی تەواوی هاتوچۆی سەپاند و ئەمەش مەترسیی هەر هاوکارییەکی

کەمکردەوە لەگەڵ شۆڕشگێڕەکاندا. لە پاش گەمارۆدانی چەندین ڕۆژ و هەوڵی بێسوودی شۆڕشگێڕان بۆ داگیرکردنی شار، تاقمێکی بچووک توانییان بەشەودا بێنە ناو شارەوە، کە پێدەچێت بە پاڵپشتیی دانیشتووانە کوردە زازاکەی ناو شارەکە بووبێت، بەڵام بە شوێنەکەیان زانرا و شەڕێکی خوێناوی بەرپا بوو و پاسگاکە لەناوییبردن و تەنها ژمارەیەکی کەمیان توانییان دەرباز ببن و هەڵبێن (لە ٧ - ٨ی ئازاردا). لە پاش ئەم شکستە شێخ سەعید پیاوەکانی لە شوورەی شار کشاندەوە و مۆڵەتی چەند ڕۆژێکی پێدان.

لە بەرەکانی ترەوە، ژمارەیەک سەرکەوتن تۆمارکران و شێخ شەریف ئێلازیغی گرت لەگەڵ ژمارەیەک لە پاسگاکانیدا. لە بەرەی باکووری ڕۆژهەلاتیشەوە ڤارتۆ گیرا و چەند جارێکیش پەلاماری خنسیان دا. هەرچەندە زۆرێک لە خێڵەکانی جبران و حەسەنان چووبوونە پاڵ هێزەکانی شۆڕش، بەڵام بەرەوڕووی بەرگرییەکی توند بوونەوە لە لایەن دوژمنە نەریتییەکانیانەوە کە خێڵە عەلەوییەکانی هۆرمەک و لۆلان بوون. نەخشە و پلانی گرتنی مووش و بەدلیس لەلایەن خێڵەکانی ناوچەکەوە تێکشکێنرا کە نەچووبوونە پاڵ شۆڕشگێڕەکان. خەڵکی فارقین (سیلڤان) بە تەریکی و دابڕاوی مانەوە تا ٢٥ی مارت کاتێ کە شارۆچکەکە هێرشی کرایەسەر لەلایەن کوردە زازاکانەوە بە سەرکردایەتیی شێخ شەمسەدین. بەڵام لە پاش چەند ڕۆژێکی کەم کەوتەوە

ژێردەســـتی هێزەکانی حکوومەت. پاشـــان گوژم و گەرموگوڕیی پێشتری هێزەکانی شۆڕش خاو بووەوە، بەڵام وا ئێستا بە تەحەدا و متمانەوە ئامادەکارییەکی خێرا دەکەن بۆ بەرگری کردن دژ بە هێرشێکی پێچەوانەی حکوومەتی تورکی کە هاکا دەستیپێکرد.

گرتن و لەدەستدانی ئێلازیغ

تۆمارەکانی ئێســـتا شـــتێکی کەم نەبێت باس لەو پاڵنەر و ڕەفتـارەی جووتیـارە یـاخییەکـان نـاکەن کەوا بەڕاســـتی ڕاپەڕینەکەیان بەرپاکرد. دەربازبووان ڕاســـتییەکانیان بەردەوام دەهۆنییەوە و دووپاتیان دەکردەوە، بە فۆکەس خســـتنە ســـەر ســـەرکردەکانیان بە شـێوەیەکی تا ئەوپەڕی حەســری لەپێناوی هەر تێگەیشـــتنیکی کارا بۆ تێکڕای شـــۆڕش یان یاخیبوونەکە. ئەمەش ڕاپۆرت و گێڕانەوەی شایەتحاڵە کەمەکانی لەسەر گرتنی شـارۆچکە هەرێمییە سـەرەکییەکەی ئێلازیغی لەلایەن پیاوەکانی شـۆڕشـەوە وا لێکرد کە بە شـێوەیەکی تایبەتی بایەخدار بێت لە پیشـاندانی چۆنێتیی کاردانەوەی کەرتە جیاجیاکانی دانیشـتووان . [PRO, FO 371,1925: E 2319/362/61; Cemal, I951: 32 - 4]

پیاوماقووڵانی چینی ناوەڕاست، چەشـنی بەرپرسـان، بازرگانان، پارێزەران، پیشـــەگەرە ســـەرەکییەکان فەرمانبەرانی خوارەوە لە خزمەتی گشـتیدا بە شـێوەیەکی سـەرەکی تورک بوون، بەڵام کار

و فەرمانە ئاســـت نزمەکان لەلایەن کۆچبەرە نوێکانەوە ڕایی دەکران کە لە گوندە کوردنشینەکانی دەوروبەرەوە هاتبوون.

پاش ماوەیەکی کەم لە گرتنی دارخینی و چەپەکچور لەلایەن پیاوانی شـۆڕشـەوە، واتەوات گەیشـتە ئێلازیغ کەوا چەندسـەد جووتیارێکی کورد بەڕێوەن بۆ پشتیوانی کردنی شۆڕشگێڕان لە شـارەکەدا. ئەمانە کۆمەڵە خەڵکێکی دڵگەرم و سـەرەڕۆ بوون و ئاڵای سـەوز و قورئانیان بەرز کردبووەوە و بەردەوام هاواریان دەکرد "سـڵاوی خوای گەورە لە محەممەدی پێغەمبەرمان" و بە ناوی خودا و پێغەمبەرەوە بانگەوازیان لە هەموو ئەوانە دەکرد کە دەهاتنە ڕێیان خۆیان ڕادەست بکەن. ئەوجا شارۆچکەی پاڵوو خۆی بەدەسـتەوەدا و بە هێزێکەوە کە ماندووبوون نازانێت کۆمەڵی شۆڕشگێڕان بەرەو ئێلازیغ ڕۆیشتن و داوایان لە گشت کەسێک دەکرد بداتە پاڵیان. کاتێ کە یەکەم سێسەد کەسی یاخیی کورد لە بەردەمی هێڵەکانی سـوپادا دەرکەوتن لە دەرەوەی ئێلازیغدا دیمەنێکی ترسناکیان نواند. سەربازەکان کەوتنە هەڵاتن لەجیاتیی ئەوەی تەقە لە شـۆڕشـگێڕان بکەن کەوا قورئانیان بەستبوو بە نێزەکانیانەوە. زۆربەی دانیشتووانی شار پێشوازییان لە کوردەکان دەکرد و کەوتنە تاڵان کردنی بنکە و بارەگای جندرمە و دادگا و زیندانیان شکاند و هەرچی فایل و دۆسێ هەیە سـووتاندیان. ئەوجا زیندانییە بەردراوەکان ماڵی ئەفسـەر و دەوڵەمەندەکانیان پیشانی کوردەکان دا و بەم ڕەنگە "یەکەم دەکرا

بخرێنە زیندانەوە و دووەمیش تالآنیان دەکرد". کۆڵکێش و داربڕە کوردەکانی شارەکە خۆبەخشانە و بە خوایشتی خۆیان چوونە پاڵیان. لە کاتێکی دواتری ئەو ڕۆژەدا، شێخ شەریفی فەرماندەی شۆڕشگێڕەکان لەم بەرەیەوە هاتە ناو شارەوە و بەڵێنی دا یاسا و نیزام بسەپێنێت. و فەرمانی دا دز و تالآنچییەکان لەسێدارە بدرێن، بەڵام هەڕەشەکە هەروا بێ جێبەجێ کردن مایەوە. بۆ ڕۆژی دواتر تالآنکردن بە شێوەیەکی ئامانجدار زیاتر چڕبووەوە لەسەر کۆگا و گەنجینەکانی سوپا و فەرمانگە و عەمباری مۆنۆپۆڵی توتن.

گەلێ لە خەڵکە مەدەنییەکەی شار بەرهەڵستیی تالآن و بڕۆیان نەکرد چونکە شۆڕشگێڕانیان بە سوپایەکی ئیسلامی دەزانی. سەدان جووتیار لە دێهاتی دەوروبەرەوە هاتنە ناوشارەوە بۆ پیرۆزبایی کردن لە پیاوانی شۆڕش و هەندێک لەوانیش هاوڕێتیی سوپای سەرەکیی شۆڕشگێڕانیان کرد کە بەرەو مەلآتێ دەچوو. بەڵام شێخ شەریف شتێکی ئەوتۆی نەکرد بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی شۆڕشگێڕان و بەوە داکەوت کە بەرپرسیارێتیی ئیداری بداتە موفتی (پسپۆڕی فەرمی شەرع و یاسای ئیسلامی) و پاسگایەکی بچووکی لە دوای خۆیەوە جێهێشت. کاتێ ئەم کاری دزی و تالآنییە بەردەوام بوو، پیاوماقوولان گرووپی بەرگرییان ڕێکخست بۆ دەرپەڕاندنیان. لە پاش ئێلازیغ، شۆڕشگێڕانی شێخ شەریف شکستیانهێنا و هەرگیز نەگەیشتنە مەلآتیە [تۆکەر، ١٩٦٨: ٨٧].

دامرکاندنەوەی شۆڕشەکە

حکوومەت لەسەرخۆ ئامادەکاریی بۆ هێرشی پێچەوانەی خۆی کرد و هێزەکانی ناردە ناوچەکە کە پێدەچێت ژمارەیان گەیشتبێتە ٣٥ هەزار سەرباز. سەرۆکە کوردەکانی ناوچەکانی تر هاندران بۆ دەربڕینی دڵسۆزی و ملکەچی بۆ کۆمار لە ڕێگەی ناونووس کردنی پیاوەکانیانەوە بۆ شەڕکردن دژ بە برا کوردە شۆڕشگێڕەکانیان. هەندێک لەو سەرۆکانە چوونە ژێر بار، هەرچەندە پێناچێت شەڕی پیاوەکانی شێخ سەعیدیان کردبێت. لە کۆتایی مانگی ئازاردا سوپای تورکیا لە سێ قۆڵەوە هێرشی کردە سەر ناوچەی شۆڕشگێڕان، بە هاوکارییەکی بەرچاوی هێزی ئاسمانی. بۆردمانی فڕۆکە ترس و تۆقینێکی گەورەی بەرپاکرد لە نێو کوردەکاندا و گەلێ لەوانە هەرگیز پێشتر فڕۆکەیان نەدیبوو. پاشان لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا شارۆچکەکانی خانی، سیلڤان، پاڵوو، پیران و لایس گیرانەوە و پیاوەکانی شۆڕش ناچاری هەڵاتن کران بۆ ناوچە شاخاوییەکانی چەپەکچور و گەنج (داراخینی) کە سەخت بوون و ڕێگەی هاتوچۆیان ئاسان نەبوو. ئەوجا سەرباری بەفربارینی کۆتایی زستانیش، سوپا لێرە دوایانکەوت و لە هەندێ شەڕی سەخت و کراوەدا هێزەکانی کوردی تێکشکاند. ئەو شۆڕشگێڕانەی مابوونەوە بوون بە یەکەی گەریلایی (پارتیزانیی) بچووک بچووکەوە و بەردەوام بوون لەسەر شەڕکردن بۆ ماوەی چەندساڵێک. چەند ڕۆژێک لە پاش

دەستپێکردنی هێرشەکە، شێخ سەعید لە نزیک مووش دەسگیر کرا و بەئاشکرا لە ئەنجامی خیانەتی هاوپەیمانێکی پێشترەوە بوو کە ویستبووی سەری خۆی دەربکات. لە پاش دادگاییەکی کورتخایەن، شێخ سەعید و چل و حەوت سەرکردەی تری شۆڕشەکە، کە لانی کەم حەوتیان شێخ بوون، سزای مەرگیان بەسەردا سەپاندن و لە ٤ی سێپتەمبەری ١٩٢٥دا لەسێدارە دران. دواتر یاسایەک دەرکرا بۆ سەرکوتکردن و هەڵوەشاندنەوەی هەموو ڕێباز و تەریقەتەکانی سۆفیگەری و دەروێشی و تەکیَ و خانەقا و مەزارەکانیان [ئەلبەیرەق، ١٩٧٣: ١٨٦ - ٢٠٦].

نەتەوەخوازی لە بەرانبەر مۆرکی ئاینیی شۆڕشەکە

لە دادگایی کردنەکەدا دەسەڵاتدارانی تورکیا پێداگر بوون لەسەر ئەوەی کەوا یاخیبوونەکە سرووش و ئیلهامبەخشییەکی نەتەوەخوازیی (ناسیۆنالیستیی) تێدابووە و سەرکردەکانی بەنیاز بوون دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ دابمەزرێنن. هەمان ئیددیعاش لەلایەن نەتەوەییە کوردەکانەوە دەکرا لەو کاتەدا [بۆ نموونە شێرکۆ، ١٩٣٠]. پەیوەندییەکانی شێخ سەعید لەگەڵ ڕێکخراوی ئازادی و هەروەها ئەوانی تریش لە نەتەوەخوازە موحافزەکارەکان هیچ گومانی تێدا نییە. ئەو کەسە سەرەکییەی کە من زانیاریی زارەکیم لێ وەرگرتووە و لە شێخەوە نزیک بووە لە کاتی شۆڕشەکەدا، ئیددیعای ئەوە دەکات کەوا بۆ خودی شێخ

خۆی، پاڵنەر و مۆتیڤە ئاینییەکان ڕوون و ئاشـــکرا لاوەکی بووە لە بەرانبەر پـاڵنەرە نەتەوەییەکـانـدا. لە ڕاســـتیدا فەهمی بیلال ئەفەندی، کە یەکێک بووە لە نزیکترین هـاوکـار و یـاریدەدەرانی شـــێخ، کەســـێکی بێدین و بیباوەڕ بووە و تەنها لەبەر بوێری و دڵســـۆزیی بۆ ناســـیۆنالیزم بواری پێدراوە. پێناچێت هیچکام لە شـێخە سـەرکردەکانی تر نەک گوندنشـینە ئاسـاییەکان هەسـتی نەتەوەیی ئاوها ڕوون و بەهێزی هەبووبێت.

شـێخ سـەعید بە شـێوەیەکی سـەرەکی ئارگومێنتە ئاینییەکانی بەکـارهێنـاوە بە مەبەســـتی پرۆپـاگەنـدە لە گونـدەکـانـدا، بەو کاریگەرییەی کەوا "ئیســـلام لە ژێر هەڕەشـــەدایە و پێویســـتە بەرگریی لێبکرێت". هێما و ســـیمبۆڵی شـــۆڕشـــگێڕان مۆرکێکی ئاینیی هەبووە - کە بریتی بووە لە ئاڵای ســـەوز و قورئان و هاتوهاواری شـــەڕ و کوشـــتاری ئیســـلامی و جەنگی پیرۆز یان زاراوەی "*جیهاد*". شـــۆڕشـــەکە تام و بۆیەکی هەزارەی پێوە دیاربووە هەرچەندە ئاماژەیەکی ئاشـــکرای پێوە دیار نەبووە ســـەبارەت بە بیر و ئایدیای میســـیانی (واتە ئەو کەســـەی گۆڕانکاریی دەکات و پاشـــان ئاشـــتی بەرقەرار دەکات وەک ئاماژەیەک بۆ مەســـیح - وەرگێڕ). ڕەفتاری شـــۆڕشـــگێڕان ئاماژەیەکی بەهێزی تێدایە کەوا ئەوان تەنها بەوەی کە دەیاندا بەسـەر شـارەکاندا و دەیانگرت و چاوەڕێی گێڕانەوەی ئیسـلام و دامەزراندنی حوکمی دادپەروەری بوون. لە نێو ئەو لیســـتە دوور

و درێژەی سکاڵای کوردە نەتەوەییەکاندا تەنها کەمێکیان شتێکی دەگەیاند بۆ جووتیارەکان - بەتایبەتی هەڵوەشانەوەی خەلافەت. ستەمەکان بە شێوەیەکی سەرەکی ڕەنگدانەوەی نیگەرانیی کوردە خوێندەوارەکان بوو و تا ڕادەیەکیش بەرژەوەندییەکانی چینی حوکمڕانی نەریتی. بیر و ئایدیاکانی حوکمی خۆکردن یان خۆبەڕێوەبردن زۆر تازە بوون تەنانەت لە ناو سەرۆک خێڵەکانیشدا. لە ماوەی جەنگی جیهانیی یەکەمدا، ڕۆشنبیرە گەنجە کوردەکان کەوا پرۆپاگەندەی نەتەوایەتییان دەکرد هێشتا هەر سەرۆکەکانیان دەبینی بەرهەڵستیی داواکارییەکانیان دەکەن. ملکەچی و دڵسۆزیی بۆ سوڵتانی عوسمانی بە سیفەتی ئەوەی کە خەلیفەیە هێشتا هەر باڵادەست بوو [سلۆپی، ١٩٦٩: ٣٨ - ٣٩]. وا دیاربوو هێزە سەرکەوتووەکانی هاوپەیمانان کەمتر بەرهەڵستیی ئایدیای دەوڵەتێکی کوردی دەکەن و سەرۆکەکانیان ئاگادار کردبووەوە لە ئەگەری پرۆژەیەکی لەم جۆرە. لەگەڵ ئەوەشدا، پاڵپشتیی هاوپەیمانان هەرگیز دەستەبەر نەبوو و مستەفا کەمال توانی دڵسۆزیی سەرۆکە گەورەکانی کورد بە لای خۆیدا ڕابکێشێت بە بەخشینی پێگە و پۆست پێیان لە ئەنجومەنی نیشتمانیی تورکیادا (پەرلەمان). بەڵام پەستی و ناڕەزایی ڕاستەقینە بە شێوەیەکی تایبەتی خۆی لە ناو سەرۆکەکانی خوارەوەدا دەرخست، کەوا خرانە دەرەوەی سیستەمی سیاسی. گەلێ لەمانە لە ژێر کاریگەریی پرۆپاگەندەی ڕێکخراوی ئازادیدا

بوون. ئەوجا بە هۆکاری ئەوەی کە جووتیاران ئاینی ئیسـلامیان زیاتر لەلا پەسـەند بوو لە دنەدانی نەتەوەیی کوردی بۆیە ئازادی دەیویسـت خۆی لە پشـتەوە بهێڵێتەوە وەک دەسـتەیەکی نەخشـەدانان و ڕێکخسـتن و ئەرکی جۆشـدانی ڕاسـتەوخۆ و سـەرکردایەتیی مەیدانیی بۆ سـەرۆک و شـێخە لۆکاڵییەکان جێهێشـتبوو. بەڵام کاتێ کە ئازادی تێکشـکا تەنها ڕێکخراوێکی سـەروو عەشـیرەت مایەوە کە بتوانێت ئەو ڕۆڵی ڕێکخسـتنە لەئەسـتۆ بگرێت و ئەویش تۆڕی شـێخە نەقشـبەندییەکان بوو. بێجگە لەوەش، لە ناو ئەو سـەرکردە کاریگەرانەدا کە ئازادی لە بنەڕەتدا پەیوەندی پێوەکردبوون، تەنها شـێخ سـەعید بڕیاریدا لەگەڵ شۆڕشدا بڕوات و بەردەوام بێت. شێخ سەعیدیش بە ڕۆڵی خۆی لە ناوچەکەی خۆیدا کەسی تری نەدۆزییەوە کە بدەنە پاڵی بێجگە لە سەرۆک خێڵ و شێخە بچووکەکان.

ئەو ڕۆڵە سـیاسـییەی کە لە ڕووی نەریتییەوە ئەم شـێخانە گێڕایان جەختی لەسـەر ئەوە کردەوە کە ڕا و قسـەی دیاری خۆیان هەبوو لەوەی بچنە پاڵ شـۆڕشـەکە یان نە. لە ناوچەی مووش کە تێیدا سـەرۆک خێڵەکان بەهێزتر بوون لە ناوچەکانی زازا، شـێخی سـەرەکی لە بنەڕەتدا دەسـەڵاتیکی ڕۆحی بوو نەک سیاسی و ڕەتیکردەوە کە بداتە پاڵ شۆڕشەکە. ئەوجا سەرۆک خێڵەکانی مووش و سـەرۆکەکانی دەرسـیمیش هەر وایانکرد، لەگەڵ ئەوەشـدا کە زۆرێکیان پەیوەندیی ڕاسـتەوخۆیان هەبوو

لەگەڵ ئـازادی. تۆکەر [١٩٦٨: ٨٣] ئەمە دەگێڕێتەوە بۆ ئەو ڕاسـتییەی کەوا ئەو سـەرۆکانە خولیای نەتەوەییان زیاتر بوو و ئەو مۆرکە ئاینییە بەهێزەیان پێ پەسـەند نەبوو کە شـۆڕشـەکە وەریگرتبوو لە ژێر سـەرکردایەتیی شـێخەکانـدا. خێڵەکانی دەرسـیمیش، بەو پێیەی کە عەلەوی بوون، هۆکارێکی بەجێیان نەبوو کە بچنە ناو ئەم جووڵانەوە سـوننییە بەهێزەی کە ڕەنگە بەئاسانی دژ بە خۆیشیان ئاڕاستە بکرێت، ئەگەرچی شێخ سەعید نامەی بانگهێشـتی ناردبوو بۆ خێڵی هۆرمێکی عەلەوی بۆ ئەوەی بدەنە پاڵی لە شۆڕشـەکەدا [فیرات، ١٩٧٠]. دواتر ئەم خێڵانە لای خۆیانەوە دەستیان دایە یاخیبوون.

لەبەر ئەوەی شـەرعییەت پێدانی دەسـەڵاتی شـێخ لە بنەڕەتدا ئاینی بوو، بۆیە هاندانی شێخەکان بە شێوەیەکی سروشتی بەند بوو بەو هەڕەشـە ئاشـکرایەی کە لە ئیسـلام دەکرێت و پـابەنـدبوونی ئـاینیش بۆ بەرگری لێکردنی. ئەوان هۆکـارێکی بەجێیان هەبوو بۆ ئەوە کە: تەنانەت ئەگەر ڕیفۆرمی کەمالییەکان مەترسیش نەبێت بۆ سـەر هەموو ئیسـلام ئەوە هەڕەشـە کردن لەسەر هەڵوێستی شێخەکان بۆ خۆی ڕاستییەک بوو. گوندنشینە کوردەکـانی بە هـێز و گوڕی خۆیـانەوە چووبوونە نـاو جووڵانەوەکەی ئیسلامەوە، بەڵام قسەی شێخەکان قورساییەکی لە ڕادە بەدەری لەسـەریان دروسـتکردبوو، بۆیە بەئاسـانی دوورخرانەوە و بەتـایبەتی کـاتێ کە شـێخەکـان زاراوەی

پەیوەندیداریان بەکاردەهێنا بە جەنگی پیرۆزەوە (*جیهاد*). بەو پێیە شێخ سەعید نازناوی "فەرماندەی باوەڕدارانی" (ئەمیرولموئمنین)ی لەخۆی نابوو و ئەوەشی ڕاگەیاندبوو کەوا هەر جەنگاوەرێکی ئەم شۆڕشە بکوژرێت لای خوا بە شەهید لەقەڵەم دەدرێت و یەکڕاست دەچێتە بەهەشت.

لەگەڵ ئەوەشدا، دەمارگرژیی ئاینی تاقە هێز نەبوو کەوا جووتیارە یاخیبووەکانی دەجووڵاند. لە ئێلازیغ و شارەکانی تر، دادگاکان و بنکە و بارەگاکانی جەندرمە و عەمبارەکانی فەرمانگەی مۆنۆپۆڵی تووتن تالانکران و زیندانییەکان بەردران و لەجیاتی ئاماژە کردن بە تەنها حەز کردن لە تالانی، شایەتحالان ئیددیعای بوونی جیاوازییەکی توند و هەستەوەر دەکەن لە نێوان نۆرمی نەریتیی خێڵەکی و ئیسلامیدا لە لایەک و سیستەمی دادوەریی دەوڵەتی ئەوروپی بێجگە لە سکاڵای نادادیی ئابووری لەلایەن جووتیارانی تووتن چێنەوە لە لایەکی ترەوە. هەمان دژواریش ڕوون و ئاشکرا دیارە لە دزی و ڕاوڕووتی کۆمەڵایەتیدا کە وەک نەخۆشییەکی درێژخایەنی لێهاتبوو لە ناوچەکەدا. زۆرێک لە جەردە و ڕێگرەکان چوونە ناو دستوپێوەندەکەی شێخ سەعیدەوە. کاتێ کە شێخ شەریف هێرشی کردە سەر ئێلازیغ لە فەرماندەیی هێزەکەدا بوو بە هاوشانی یادۆ، کە جەردەیەکی بەناوبانگ بوو و لە بوێریدا تا ڕادەیەک وەک قارەمانێکی میللی تەماشا دەکرا. کاتێ کە هێزی یاخیبووان شکستیهێنا، یەکەی

بچووک بچووکی گەریلایی (پـارتیزانی) بە چـالاکی مـانەوە و پەیڕەویی شـــێوازی چەتەیی و جەردەیی نەریتیی کۆمەڵایەتییان دەکرد لە ناوچەکەدا. فاکتەری ســـەرەکیی لە ڕەگوڕیشـــەی ئەم یاخیبوونەدا ململانێی نێوان بیر و ئایدیای ســـێکولاری ڕۆژاوایی بوو، کە دەوڵەتی نوێی تورکیا پەیڕەویکرد و ســـەپاندی لەگەڵ سیستەمی بەهای نەریتیی کوردی و فۆرمە میللییەکانی ئیسلامدا. هەڵوەشـاندنەوەی خەلافەت، کە هەتا ئەو نزیکانە خاڵێکی بەهێزی کۆکەرەوەی هاوبەش بوو کەوا خێڵە کوردەکانی لە تێکۆشـانێکی هاوبەشـــدا یەکخســـتبوو، هەســـتێکی وای لای جووتیارەکان دروستکردبوو کە پەلاماردانێکی سیمبۆلیی گەورەیە بۆ سەر ئایین و باوەڕیان. شـــیخە کوردە توندڕەوەکانیش لە ناوچەکانی زازادا ئەم بەها نەریتییانەی ئەوانیان بەرجەســـتە کردبوو. بێگومان ئەم شێخانە سەرکردەی گونجاو بوون بۆ ڕاگرتنی تەوژمی بێباوەڕی و مۆراڵی دەرەکی و بێگانە و ســـەرلەنوێ چەســـپاندنەوەی دادپەروەریی نەریتی. لە بۆنەکانی تردا و لە شـــوێنەکانی تری کوردستاندا، سەرکردەی تر ئەم ڕۆڵەیان لەئەستۆگرت و وایکرد کە مۆرکێکی ئاینی بدرێتە ئەو ڕاپەڕینانە بەڵام بە خەســـڵەتێکی تاڕادەیەک ناڕوونترەوە. مەسەلەکە بۆ خەڵکی ئاسایی گرنگییەکی ئەوتۆی نییە، چونکە ئەوان هەوڵ و تێکۆشـانیان بۆ ئەوە بوو کە دەســت بە شــوناســی نەریتیی خۆیانەوە بگرن بێ ڕەچاوکردنی ئەوەی ئاخۆ جەخت لەسەر بواری ئاینی یان ئیتنیکی دەکرێتەوە.

ئەنجام

تەریقەتی نەقشبەندی ڕۆڵێکی ڕێکخستنی گرنگی بینیوە لە شۆڕشەکەدا. وا دیارە ئەو ستەمکارییەی لە ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٢٠کاندا بەرانبەر بە کورد کراوە هاوشێوەییەکی بەرچاوی هەبێت لەگەڵ هێزە گەریلاییە ئیسلامییەکانی ئەفغانستان کرابێت لە ساڵانی ١٩٨٠کاندا. تەنانەت ئەگەر ڕەچاوی جیاوازیی هەردوو حاڵەتە بکەین ڕوون و ئاشکرایە کەوا کاروباری شۆڕشگێڕە کوردەکان لە سەرەتاوە ڕێکخستن و سەرکەوتنی زیاتر بوو لە هاوشێوە ئەفغانییەکانیان و ڕەنگە ئەم جیاوازییە بە هۆی بوونی تۆڕی نەقشبەندییەوە بووبێت لە حاڵەتی کورددا. لە سێ ڕووەوە ڕۆڵی شێخە کوردەکان یەکلاکەرەوە بوو: یەکەمیان، پێگە و شکۆی ئاینییان کە باوەڕ بوون بە کەرامات و هێزی بانسروشتی لەخۆدەگرت و ئەمەش وایکردبوو کە هاندانیان کاریگەریی زیاتر بێت و بەرپرس بووە لە دڵگەرمیی هەزارەی زۆرێک لە مورید و شوێنکەوتووان. دووەمیان، شێخەکان دەسەڵاتیان لە زیاتر لە خێڵێکدا هەبوو، ئەمەش وایلێکردبوون کە ناوبژی و نێوەندگیریی بکەن لە ناکۆکی و ململانێکاندا و بە ئاسانی ڕیزەکانی شۆڕشگێڕان یەکبخەن. سێهەمیان، تەواوی شێخەکانی شۆڕشەکە دەچنەوە سەر هەمان خەتی تەریقەتی نەقشبەندی و پێشتریش هاوکاری هەبووە لە نێوانیاندا و ئەمەش وایکرد کە لە سەر ڕووبەرێکی گەورەتر هەماهەنگی بکرێت. ئەرک و کاری گرنگی

شێخەکان ڕێگرتن بوو لە ناکۆکی و دژایەتیی خێڵەکی بە شێوەیەک کە وا بکات شـــۆڕش کردن مەحاڵ بێت. حاڵەتێکی هاوشـــێوە لە جووڵانەوەی سـەنووسـیی لیبیادا ڕوویدا لە پێش سـەربەخۆیی ئەو وڵاتە [ئیڤانز - پریچارد، ١٩٤٩]. سـەنووسـییەتیش دیسـان تەریقەتێکی سـوفیگەریی میللی و بەربڵاو بوو. لێرە (واتە لیبیا) تۆڕێک لە *خەلیفەکانی* (جێگرەکانی) شێخی باڵا خێڵە بەدووەکانیان یەکخسـت لە خەباتێکی هاوبەشـی دژە کۆلۆنیاڵیدا و بنەمای سەربەخۆیی لیبیایان داڕشت. لە کاتێکدا کە لیبییەکان سەرکەوتن بەڵام کوردەکان شکستیان هێنا. هۆکارە دەرەکییەکان و ژینگەی دەوروبەر لە بەرژەوەندیی لیبییەکان بوو، بەڵام هۆکاری گرنگتر هەبوو بۆ شکستی کورد. بە شێوەیەکی عادەتی لەگەڵ بزووتنەوە هەزارییەکاندا، کاری کوردەکان سـروشـتیکی تەواو سـیمبۆڵیی هەبوو و هیچ پلانێکی ستراتیجی نەبوو وێنای هەنگاوەکانی دواتر بکات بەرەو ئامانجی کۆتایی. کاتێ کە شـوورەکانی دیاربەکر نەکەوتن چەشـنی شـووره تەوراتییەکانی ئەریحا، زۆرێک لە جووتیارە کوردەکان ورەیان ڕووخا و دواتریش هێزی سـوپای تورکیا باوەڕ و قەناعەتی تێکشـکاندن بە ئەرک و پەیامی خواوەندییان. هەڵبەت بۆ بەرگرییەکی سـەرکەوتوو دژ بە دەوڵەتێکی مۆدێرن، وا دیارە ئایدیۆلۆجیا و ڕێکخسـتنێکی "مۆدێرنتر" مەسەلەیەکی بنەڕەتی بێت و ئەڵتەرناتیڤی تری نەبێت. لە شۆڕشەکانی دواتری کورددا ئەم ڕاستییانە دەرکەوتن.

ژێدەر و سەرچاوەکان

- ئەلبەیرەک، سادیق، ١٩٧٣، "*خەبات و تێکۆشان لەپێناوی ئایندا*"، ئیستانبوڵ.

- ئالگەر، حامید، ١٩٧٦، " ڕێبازی نەقشبەندی: ڕوومالێکی سەرەتایی بۆ بایەخ و مێژووی"، *توێژینەوەی ئیسلامی* *Studia Islamica*، ژ ٤٤، ل ١٢٣ - ١٥٢.

- ئەرفەع، حەسەن، ١٩٦٦، "*کوردەکان: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سیاسی*"، لەندەن: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد.

- بروونەسن، م. ڤان، ١٩٧٨، "*ئاغا و شێخ و دەوڵەت: لەبارەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە لە کوردستاندا*". تێزی دکتۆرا، زانکۆی ئوتریخت.

- جەمال، بەهجەت، ١٩٥٥، "*یاخیبوونی شێخ سەعید*"، ئیستانبول، بڵاوکەرەوەی سێڵ.

- چیرگوە، بلێچ، ١٩٣٠، "*مەسەلەی کورد، ڕەگوڕیشە و هۆکارەکانی*"، قاهیرە.

- دەرسیمی، م. نووری، ١٩٥٢، "*دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا*"، حەڵەب.

- ئیڤانس – پریچارد، ئی. ئی.، ١٩٤٩، "*سنووسی لە بەرقەدا*"، لەندەن.

- فورات، م. شەریف، ١٩٧٠ (١٩٤٥)، "*مێژووی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات و ڤارتۆ*"، ئەنکەرە.

- گوڵئۆغڵوو، مەحموود، ١٩٧٢، "*ڕیفۆرم و کاردانەوە لەبەرانبەریدا (١٩٢٤ – ١٩٣٠)*"، ئەنکەرە.

- هۆبسباوم، ئەریک، ١٩٥٩، *"یاخییە سەرەتاییەکان: لێکۆڵینەوە لە فۆرمە بەسەرچووەکانی بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی لە سەدەکانی نۆزدە و بیستدا"*، مانچستەر.
- حۆرانی، ئە. ١٩٧٢، " شێخ خالید و ڕێبازی نەقشبەندی"، لە کتێبی، *"ئیسلام و فەلسەفە و نەریتی کلاسیکی"*، لە لایەن س. م. ستێرن و ئە. حۆرانی و ڤ. براون، *ئۆکسفۆرد.*
- جوەیدە، وەدیع، ١٩٦٠، *"جووڵانەوەی نەتەوەیی کورد: بنەماکانی و پەرەسەندنی"*، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سیراکۆز.
- کیساکورەک، نەجیب فازڵ، ١٩٧٧، *"ئەو خەڵکەی لەبەر ئاین ستەمیان لێکراوە لەم قۆناخی دواییەدا"*، ئیستانبوڵ.
- *"کوشتنی کوردەکان لە تورکیادا"*، لیس، دەرکردنی کۆمەڵەی نیشتمانی کوردیی خۆیبوون، ١٩٢٨، قاهیرە.
- ئۆڵسن، ڕ. دەبلیو. و وەبلیو. ف. تەکەر، ١٩٧٨، "یاخیبوونی شێخ سەعید لە تورکیا (١٩٢٥)"، *گۆڤاری جیهانی ئیسلام*، ژ ١٨، ل ١٩٥ – ٢١١.
- سلۆپی، زننار، ١٩٦٠، *"دادگایی کردن لە کوردستان، یادەوەریی ٦٠ساڵ، خەبات کردن بۆ ڕزگارکردنی گەلی کورد لە ژێردەستەیی"*، بەیرووت.
- تۆکەر، مەتین، ١٩٦٨، *"شێخ سەعید و یاخیبوونەکەی"*، ئەنکەرە.
- وۆڵف، ئەریک، ١٩٦٩، *"جەنگەکانی جووتیاران لە سەدەی بیستەمدا"*، نیویۆرک: هارپەر & ڕۆ.

تەریقەتی نەقشبەندی وەک ئامرازێکی پرۆتێستی سیاسی لە ناو کوردەکاندا

(بە هەندێ تێبینیی بەراوردەوە لەگەڵ ئیندۆنیسیادا)

*** تێبینی: ئەمە باسێکە (پەیپەرێکە) لە کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی "مامەڵەیەکی نوێی توێژینەوە ئیسلامییەکان" پێشکەش کراوە، لە ئینستیتیوتی زانستەکانی ئیندۆنیسی (LIPI)، جاکارتا، ١٥ - ١٧ ی ئابی ١٩٨٦.**

لە مانگەکانی هاوینی ساڵی ١٩٨٠دا، لە سەردانێکمدا بۆ کوردستانی ئێران، کەوا لەو دەمەدا کوشتارێکی زۆر پەیدا بووبوو لە نێوان لایەنگران و بەرهەڵستکارانی ڕژێمی ئیسلامیی نوێی ئێراندا، بینیم کەوا تەریقەتی نەقشبەندی جارێکیتر ڕۆڵێکی سیاسی دەگێڕێت. شێخ عوسمانی نەقشبەندیی تەوێڵە، کە پیاوێکی بەتەمەن و ڕێزدار بوو (یان لە چاوی خەڵکێکی تری زۆرەوە بەد و خراپەکار بوو) و ڕەنگە کاریگەرترین شێخی نەقشبەندی بووبێت لە باشووری کوردستاندا، وا جارێکیتر تێکەڵی سیاسەت

بووه و ڕێکخراوێکی میلیتاریی بۆ خۆی دروستکردووه[٢].

له پاش ڕووخانی ڕژێمی شا له شوباتی ١٩٧٩دا، چەندین ڕێکخراوی سیاسیی جۆراوجۆر پەیدابوون و هەر هەموویان لانیکەم هەندێ چەک و چۆڵیان دەستکەوت کە پێشتر لە خاوەندارێتیی سوپا یان پۆلیس یان جەندرمەدا بوون. بەڵام کاتێ ڕژێمی نوێی ئیسلامی وردە وردە دەسەڵاتی خۆی بەسەر پارێزگا یان ئوستانە ناوەندییەکاندا سەپاند، زۆرێک لە دەستە و تاقمە نەیار و بەرهەڵستکارەکان پەنایان بردە بەر چیا کوردییەکان لە ڕۆژئاوی ئێراندا، کە تا ڕادەیەکی باش لە ژێر دەسەڵاتی ڕێکخراوە کوردییەکاندا بوو و لەپێناوی ئۆتۆنۆمیدا شەڕیان دەکرد. حکوومەتی ناوەندی هێزەکانی خۆی کردە سەر ئەو ڕاپەڕیوانە بۆ شەڕکردنیان، بەڵام ئەم هێزانە نەیانتوانی لە شارە گەورەکان و ڕێگاوبانە سەرەکییەکان بەولاوە کۆنترۆڵ بکەن و هەندێ جار تەنانەت ئەوەشیان پێنەدەکرا. ئاژاوە و پشێوییەکی هێجگار گەورە باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشابوو و فرەجار

---

[٢] لەبارەی شێخ عوسمان و کاریگەریی لە کوردستانی باشووردا لە ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٧٠کاندا، بڕوانە: مارتن ڤان بروونەسن، "ئاغا و شێخ و دەوڵەت: لەبارەی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانەوە لە کوردستاندا"، تێزی دکتۆرا، زانکۆی ئوتریخت، ١٩٧٨. فەسڵی ٤. [ڤێرژنە چاککراوەکەی بڵاوکراوەتەوە بە ناوی *'ئاغا و شێخ و دەوڵەت: پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە کوردستاندا'* لەندەن: زەد بووکس، ١٩٢١]

کۆنترۆڵی ناوچەکان لەم تاقمەوە دەچووە دەســـت ئەویتر. لەوێ کۆمەڵە دەســـتە و تاقمێکی زۆر و جۆراوجۆری چەکدار دەگەڕان و هەندێکیان هاوپەیمانیی گۆڕاویان دروســـتدەکرد و لە هەمان کاتیشـــدا چالاکانە شـــەڕی ئەوانیتریان دەکرد. هەر لەوێ کوردە نەتەوەییەکانی سەر بە حیزب و گرووپی جۆراوجۆر، شەبەنگێکی بەرفراوانی دەســـتە و تاقمە ســـیاســـییە چەپەکان، پاشـــماوەکانی لەشـــکری شـــا، تاقم و کۆمەڵانێک لە دەوری ســـەرۆک و ڕابەرێکی ئاینیی خێڵەکی یان لۆکاڵ، پاســـەوانانی شـــۆڕش (*پاســـداران*، کە یەکەکانی پارامیلیتاریی ڕژێم بوون)، یەکەکانی ســـوپای نیزامی، دۆســـتان و لایەنگرانی حکوومەتی ئیســـلامی، تێکڕا ڕژابوونە ئەو ناوە. نوێترین ئیزافە بۆ ئەم مۆزایکە فرە ڕەنگەی تاقم و کۆمەڵانی چەکدار ســوپایەکی ڕاســتەقینەی دەروێش (ڕاســتتر ســۆفی - و) بوو، کە لە دڵســۆزترین مورید و شــوێنکەوتووانی شــێخ عوسمان پێکهێنرابوو بە فەرماندەیی دکتۆر مادیحی کوڕی شـــێخ. خودی شـــێخی پیرەمێردیش لە ســـنوور پەڕییەوە بۆ عێراق، کە هەموو دوژمنانی شۆڕشی ئێرانی تێیدا پێشوازیی کرابوون.

شـێخ عوسـمان هۆکاری بەجێی هەبوو بۆ ئەوەی ڕقی بێتەوە لە شۆڕشەکان. ئەو لە کوردستانی بەشی عێراق لەدایکبووبوو و ماوەیەکی دوور و درێژ تێیدا ژیابوو، ئەوجا دەبوو لەو وڵاتە هەڵبێت بە هۆی شـــۆڕشـــێکی ترەوە. هەڵبەت زۆری پێنەچوو لە پاش "شۆڕشی" ١٩٥٨ لە عێراق، جووتیارە بێ زەویوزارەکان، بە

هاندانی ڕێکخەرانی پارتی کۆمۆنیستی عێراق و پشتگیریی حکوومەتەکەی عەبدولکەریم قاسم، کەوتنە ڕاونان و دەرکردنی ئەو خاوەن زەوییانەی ماوەیەکی زۆر بوو دەیانچەوساندنەوە. تەنانەت ناوبانگ و پیرۆزیی شێخ عوسمانیش دادی نەدا و لە تووڕەیی جووتیاران نەیپاراست. لەبەر ئەوە بە ناچاری خاک و وڵاتی خۆی بەجێهێشت، لەگەڵ ژمارەیەکی کەمی مورید و شوێنکەوتووانی دڵسۆزیدا و ڕۆیشت بە دیوی ئێراندا بۆ ناوچەیەک کەوا بنەماڵەکەی هەمیشە کاریگەری و دەسەڵاتێکی گەورەیان تێدا هەبوو. شا پێشوازیی لە شێخ کرد و باوەشی بۆ کردەوە و شێخیش بایەخیدا بە دامەزراندنی پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەگەڵ دەرباری شادا کە بەرژەوەندیی هاوبەشی هەردوو لای تێدابوو. ئەو پارێزگارییە سیاسییەی کە شیخ لێی بەهرەمەند بوو وایکرد کە دەسەڵات و کاریگەریی خۆی بچەسپێنێت. بۆ نموونە، ئەو توانی سەرکەوتووانە تێکەڵ بە کاربەدەست و بەرپرسە حکوومییەکان ببێت لەبریی شوێنکەوتووانی و هەروەها دەسبەرداری گەلێ شێوازی تری مەحسووبییەت و پشتیوانی لێکردن ببێت. ئەو لە گوندەکەیدا بە شێوەیەکی بەردەوام و ڕێکوپێک پێشوازیی لە میوانان و موریدەکانی دەکرد کە لە دەرەوەی کوردستانەوە دەهاتن، لە میللەتە سوننییەکانی تری ئێران و (بەتایبەتی تورکمانەکان) و بە هەمان شێوە لە وڵاتە عەرەبییەکانیشەوە. بەهەرحاڵ، نزیکترین و

دڵسۆزترین شوێنکەوتووانی ئەو بەزۆری لە هەورامانەوە دەهاتن، کە ناوچەیەکی شاخاویی کوردستانی باشوورە و دەکەوێتە هەردوو لای سنووری نێوان عێراق و ئێران. پیاوانی خێڵەکیی هەورامان شاخەوانی بەهێز و بازوون و وەک جەنگاوەری گەریلایی ترسناک ناسراون. بۆ ماوەی چەندین پشت شێخ عوسمان و باوباپیرانی دەسەڵاتێکی مۆراڵیی گەورەیان هەبووە لە ناو هەورامییەکاندا و لەڕاستید زۆرێکیشیان موریدی تەریقەتی نەقشبەندی بوون و ئەوجا لە نێو ئەم هەورامییانەدا بوو کە شێخ هێزە چەکدارەکەی خۆی پێکەوەنا.

دەکرێ گریمانەی ئەوە بکەیت کەوا یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی پشت دروستکردنی شێخ بۆ ئەم هێزە (کە تا ڕادەیەک زیرەکانە ناوی سوپای ڕزگاریی لێنراوە)، بە سروشتی خۆی بۆ بەرگری بووە. هەروەها بە هۆی پەیوەندیی نزیکی لەگەڵ دەرباری شادا، چاوەڕوانییەکی باشەی ئەوتۆی نەبوو لە ڕژێمی نوێ. ئەوجا لەبەر ئەوەی سەرۆکێکی تری کوردی کاریگەر لە هەمان ناوچە، کە ئەویش نزیک بوو لە دەربارەوە، بەخێرایی لە تاران ئیعدام کرا (مەبەست سالاری داود بەگی جافە – وەرگێڕ)، بۆیە شێخ زانی کەوا ڕەنگە هەمان شت لەویش ڕووبدات. دووەمیش، تەریقەتی نەقشبەندی و بەتایبەتی ئەو لقە کوردییەی کە شێخ عوسمان پێوەی پابەند بوو، هەمیشە دژایەتیی توندی شیعەی دەکرد. گەلێ لە کوردە دیندارەکان وایان لەقەڵەم

دەدا کە ڕژێمی نوێ حکوومەتێکی ئیســـلامی نییە بەڵکوو حکوومەتێکی شـیعەیە. سـێهەمیش، تاقە یەک هێزی سـیاسـی کۆنترۆڵی تەواوی کوردســـتانی نەکردبوو. هەڵبەت جۆرێکیش لە میرایەتیی جەنگ زاڵ بوو بەسـەر ناوچەکەدا و شـێخیش هەستی بەوە کردبوو کە ئەگەر بیەوێت کاریگەری و دەســـەڵاتی خۆی بپارێزێت ئەوە پێویســـتە ئەو کارە بە زەبر و هێزی چەک بکات، وەک زۆرێـک لە شـــێخە کوردەکـان کردوویـانە لە ڕابردوودا. دواجار، حکوومەتی عێراقیش، کە ئەم لە پاش شـــۆڕش هەڵاتبوو بۆ لای، تا ڕادەیەک هانی دا کە چەک هەڵبەگرێت دژ بە حکوومەتی خومەینی و وایش باســـدەکرێت کە زۆربەی چەک و جبەخانەی سوپای ڕزگاری لەلایەن عێراقەوە دابین دەکرا.

لە مانگەکانی یەکەمی دروســـتبوونیدا، ســـوپای ڕزگاری لە هەورامان و دەوروپشتی کەوتە هەندێ شەڕ و پێکدادانەوە لەگەڵ پاســـدارانـدا. بەڵام هەر زوو پیاوەکانی شـێخ خۆیان لە شـەڕدا بینییەوە لەگەڵ ڕێکخراوێکی تری کوردیدا، کە ئەویش *کۆمەڵەی* چەپڕەو بوو، کەوا یەکێـک لە بەهێزترین بنکە و بـارەگـاکـانی تێهەڵکێش بوو لەگەڵ ناوچەکەی دەسەڵاتی شێخدا. هەڵبەت شێخ، بێجگە لە شـــتەکانی تر، خاوەن مڵکێکی دەوڵەمەند بوو، کەچی کۆمەڵە دەیاندا بەســـەر زەوییەکانیدا و یاخیبوونی جووتیارە بێ زەوی و هەژارەکانیان ڕێکدەخست دژ بە خاوەن مڵک و سەرۆک عەشیرەتەکان. ئەوجا کۆمەڵە وەک دوژمنێکی چینایەتی تەماشای

شــێخیان دەکرد و ڕێگەیان بە بوونی ســوپاکەی نەدەدا لە هیچ شوێنێک لە نزیک ناوچەی دەسەڵاتیانەوە. مەسەلەکەش ڕوون و ئاشکرا بوو کەوا کۆمەڵە بە ئاستیکی بەرز خەباتی چینایەتیی لا لەپێشترە لە یەکگرتنی هەموو ڕێکخراوە کوردییەکان دژ بە ڕژێم. لە لایەکی ترەوە سوپای ڕزگاری کۆمەڵەیان بە کۆمۆنیستی کافر و خوانەناس دادەنا و پاسدارانیشیان کەمتر بە شەیتان لەقەڵەم دەدا، بەو پێیەی کە بێجگە لە هەر شتێکی تر موسڵمانی هاودینی خۆیان بوون. یەکێک لە سەرکردەکانی ئەم سوپایە، کە محەممەد زیائەدینی *خەلیفەی* شێخ عوسمان بوو، ترسی ئەوەی هەبوو کە لە نێوان کۆمەڵە و پاسداراندا تێکبشکێن و بهاڕدرێن و هەر بەم هۆیەشەوە بوو کە ڕووی لە پاسداران نا و پێشنیازی هەماهەنگیی لەگەڵ کردن[٣]. لە مانگەکانی دواتردا، یەکەکانی تری سوپای ڕزگاری خۆیان لە ڕووبەڕووبوونەوەی جیددی دەپاراست، بەڵکوو شەڕ و پێکدادان لەگەڵ کۆمەڵە و گرووپە کوردییەکانی تردا گەلێ جار زۆرتر بوون وەک لەوەی لەگەڵ هێزەکانی ڕژێمی ئیسلامیدا بەرپا دەبوو.

سوپای ڕزگاری لە ساڵی یەکەمی دروستبوونیدا، بە پێی

---

[٣] ڕۆژنامەی ڕۆژانەی *"ئینقیلابی ئیسلامی"*، ٢٧ی مورداد ١٣٥٧ [١٨ی ئابی ١٩٨٠]؛ هەفتەنامەی سەر بەکورد، *"خەبەرنامەی کۆمەڵە"*، ژ ٦٩، ٣١ی موردادی ١٣٥٧ [٢٢ی ئابی ١٩٨٠].

ئیددیعای خودی شێخ عوسمان خۆی، ژمارەی گەیشتبووە هەزار پیاوی چەکدار، کە زۆربەیان هەورامی بوون[٤]، بەڵام لە ساڵانی دواتردا ژمارەکەی بەخێرایی هاتەخوارەوە. لە میانەی ڕووبەڕووبوونەوەیاندا لەگەڵ حکوومەتی ناوەندیدا، حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران (حەدەکا) و کۆمەڵە توانییان ڕێکخراوەکانیان بەهێز بکەن و بەشی گەورەی کوردستان کۆنترۆڵ بکەن. هەردوو لایان بنکە و بارەگای میللی و جەماوەریی خۆیان لە هەورامانیش دامەزراند، کە تا پێش ساڵی ١٩٨٠ هیچ ڕێکخراوێک جێپێی خۆیی تێدا نەکردبووەوە. لە بەشەکەی عێراقی هەوراماندا، پیاوەکانی شێخ کردبوویانە بنکە و بارەگای خۆیان دەوری و مەفرەزەیان لێوە دەنارده ناو ئێرانەوە، بەڵام کەوتبوونە کێشە و گرفتەوە لەگەڵ ڕێکخراوێکی کوردەکانی عێراقدا و ئەویش یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان (ی ن ک) بوو، کە لە شۆڕشێکی چەکداریدا بوو دژ بە حکوومەتی بەغدا و نارازی و بێزار بوون لە هاوکاریی شێخ لەگەڵ هەمان ئەو ڕژێمەدا و بێجگە لەوەش سەرکۆنەی سوپای ڕزگارییان دەکرد بەهۆی شەڕکردنیانەوە لەدژی برا کوردەکانی خۆیان نەک دژ بە

[٤] چاوپێکەوتنی شێخ عوسمان لە لایەن هەڵکەوت حەکیمەوە، لە ماوەی سەردانی شێخدا بۆ پاریس، پایزی ١٩٨٢. من سوپاسی هەڵکەوت حەکیم دەکەم کەوا خاڵە سەرەکییەکانی چاوپێکەوتنەکەی بۆ ناردم

هێزەکانی خومەینی. یەکێتیی نیشـــتمانی پیاوەکانی شـــێخیان هەراســـــان کرد و تـا ئاســـتێکی گەورە هێڵەکانی هـاوکاری پێگەیشـــتنیانی بڕی (کە لە لایەن ڕژێمی عێراقەوە دەنێردرا - و). دواجار وەک ئەنجامێک بۆ پرۆپاگەندەی ســـیاســـی، دڵگەرمیی خەڵک بۆ شـــەڕکردن لە ژێر ئاڵای شـێخ عوسـماندا هاتە کزی و ســارد بووەوە. لە پایزی ١٩٨٢دا شـێخ عێراقی بەجێهێشـت لەو ســـۆنگەیەوە کە حکوومەتەکەی کەمتر لای لێدەکردەوە، بەو پێیە کە چیتر ســوودی نەماوە بۆ ڕژێمی عێراق. شـیخ بە گەشـتێک چوو بۆ ئەورووپای ڕۆژاوا و تورکیا، کە هێشـتا موریدێکی زۆری هەبوو تێیـانـدا و بەنیـاز بوو دواجـار لە مەککە یـان مەدینە بگیرسێتەوە. مادیحی کوڕیشی لە کوردستان مایەوە، بەڵام چیتر هیچ هەواڵێک لەئارادا نەما لەبارەی سوپای ڕزگارییەوە.

وادیارە شـکسـتی سیاسـیی شـێخ عوسـمان زۆر لەسـەر دەســەڵات و کاریگەرییەکانی کەوت لە کوردســتانی باشــووردا، ئەگەرچی دواتر دیاردە و ڕووداوەکان دەریانخســـت کە ئەوە فریودەر بووە، بەڵام تا ئاســـتێکی زۆر پێدەچێت وەک ئەوەی کە ڕێبـازی نەقشـــبەنـدی هەر هێزێکی ڕێکخراوەیی مـابێـت لە کوردســتانی باشـوردا بەتەواوی لە هەوڵ و کۆشـشـی سـوپای ڕزگاریدا خەرجی کردبێت، کە دوا سوپای سۆفیگەریی کورد بوو. هەروەهـا دۆخی درامـاتیکیی جەنـگ و گۆڕانکـاریی خێرای کۆمەڵایەتی کە بوو بە هۆی پەیدابوونی ســـوپـای ڕزگـاری بە

هەمان شێوە بوو بە هۆی خێراکردنی هەڵوەشانەوەی دڵسۆزی و پابەندییە نەریتییەکان.

هەوڵەکانی شێخ عوسمان بۆ دامەزراندنی سوپایەک و خۆکردن بە میرێکی جەنگ warlord، لەوە بەولاوە کە دوو پاتکردنەوەیەکی لاواز و ڕەنگە دوا هەوڵیش بووبێت هیچیتر نەبوو بۆ ئەو پەرەسەندنانەی کە لە سەروەختێکی ئەم سەدەیە (مەبەست سەدەی بیستە کە ئەم باسەی تێدا نووسراوە - و) و سەدەی ڕابوردوودا ڕوویاندابوو. بۆ نزیکەی نیو سەدە دەچێت، شێخە کوردەکانی بەتایبەت ئەوانی *تەریقەتی* نەقشبەندی، وەک دەسەڵاتدارترین و کاریگەرترین سەرکردە سیاسییەکانی کورد دەرکەوتوون. یەکەم شۆڕشە نەتەوەییە گەورەکانی کورد، لە ڕاستیدا، لە لایەن شێخەکانەوە سەرکردایەتی دەکرا. بەڵام لە پەنجا ساڵی ڕابوردوودا، کاریگەریی سیاسیی ئەم سەرکردە ئاینییانە بە شێوەیەکی بەرچاو پاشەکشەی کردووە. بەهەرحاڵ، ئەوە ڕێکەوت نییە کەوا دوو سەرکردەی ڕکابەری بزووتنەوەی کوردەکانی عێراق لە سالانی ١٩٦٠کان و ١٩٧٠کاندا، کە مەلا مستەفا بارزانی و جەلال تاڵەبانی بوون، هەردوکیان سەر بە دوو بنەماڵەی ڕەگداکوتاوی شێخن.

تەریقەت و یاخیبوونی سیاسی، ١٨٨٠ - ١٩٢٥

لە سـالّی ١٨٨٠دا، عوبەیدوڵڵای نەهری، کە شـێخێکی نەقشبەندی بوو، شۆڕشێکی بەرپاکرد لەو ناوچەیەی کە ئێستا ئەوپەڕی باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیایە و بە سەرکردایەتیی سوپایەک کە لە چەندین خێڵ و هۆزی جۆراوجۆر پێکدەهات و هەموو دانیان نابوو بە دەسەڵاتەکەیدا. شێخ چووە ناو ئێرانەوە بەشێکی گەورەی ناوچە کوردنشینەکانی ئێرانی داگیرکرد و دانیشتووانی ناوچەکە دڵگەرمانە پشتگیرییان کرد. بە ڕواڵەت ئەمە کارێکی پرۆتێست و ناڕەزایی دەربڕین بوو لە باجسێنە فارسە چاوچنۆک و تەماعکارەکان و خراپ بەڕێوەبردنی ناوچەکە لە لایەن بیرۆکراتە ئێرانییە گەندەڵ و بەرتیلخۆرەکانەوە. بەهەرحاڵ، وەک نامە و نامەکارییەکانی دەریدەخات نیاز و مەبەستی ڕاستەقینەی ئەو دامەزراندنی شێوەیەک بوو لە حکوومەتداریی کوردی لە نێوان ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و ئێراندا و دابڕینی بەشێکی گەورە لە هەردوو ئیمپراتۆرییەتەکە. لە دواییدا شێخ لەسەردەستی لەشکری ئێراندا شکستی هێنا و لە پاش هەڵاتنی بۆ ئەودیوی سنوور لە لایەن هێزەکانی عوسمانییەوە دەسگیر کرا و ڕەوانەی تاراوگە کرا[٥].

---

[٥] شێخ عوبەیدوڵڵا و یاخیبوونەکەی، بڕوانە: وەدیع جوەیدە، "بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، ڕەگوڕیشە و پەرەسەندنی"، نامەی دکتۆرا، زانکۆی

ئەمە یەکەم شۆڕشی کورد بوو کەوا خاسییەتێکی نەتەوەیی ڕوون و ئاشکرای ببێت، بەڵام سەرباری شکستهێنانی ئارەزووی دەوڵەتێکی جیای کوردی هەر مایەوە و لە دەیەکانی دواتردا گەلێکی تر شۆڕش و یاخیبوونی تری کورد بەرپابوون، هەندێکیان تەواو ناوچەیی بوون لە ئاست و قەبارەدا و هەندێکیشیان چەند ناوچە و هەرێمی بەرفراوانی لەخۆگرت و هەمیشە مۆرکی نەتەوەییان هەبوو، کە نزیکەی هەموویان بە سەرکردایەتیی شێخەکانی تەسەووف بوون و زۆربەی زۆریشیان نەقشبەندی بوون. دوا شۆڕشی لەم چەشنە ساڵی ١٩٢٥ بەرپابوو، لە تورکیای کۆماریدا. لێرە کورد و تورک لە شەڕکردندا یەکیانگرت بۆ سەربەخۆیی ئەو دوا بەش و هەرێمانەی کە لە دەوڵەتی عوسمانی مابوونەوە، لە ژێر ئاڵای ئیسلامدا. سەرکەوتنە سەربازییەکانیان دانپیانانی نێودەوڵەتیی لە پەیماننامەی لۆزاندا و لە هەمان ساڵدا (واتە ١٩٢٣) کۆمار ڕاگەیەنرا. پاشان هەر زوو مستەفا کەمال (ئەتاتورک) بوو بە هۆی دوورکەوتنەوەی موسڵمان و کوردەکان لە ئەنجامی ئەو هەنگاوە ڕادیکاڵ و توندڕەوانەوە کە نای. ئەتاتورک کەوتە سەر ڕەوتی بە سێکولارکردنی خێرا و هەڵوەشاندنەوەی زۆرێک لە

سیراکۆس، ١٩٦٠ و جۆن جۆزێف، *"نەستورییەکان و دەراوسێی موسڵمانەکانیان"*، چاپی زانکۆی پرینستۆن، ١٩٦١.

دەزگا و دامەزراوە ئیسلامییە نەریتییەکان و لەپێناوی تێکەڵکردن و تواندنەوەی هەموو هاولاتییانی کۆمار لە یەک نەتەوە و میللەتدا، هەروەها کۆمەڵێک ئیجرائاتیشی وەرگرت بۆ تواندنەوەی کوردەکان و تێکشکاندنی شوناسی جودا و تایبەتمەندیان و بەتورککرنیان. گەلێک لە کوردەکان بە حوکمی ئەوەی دیندار و خواناس بوون هەستیان دەکرد بە ئازاری دوولایەنە و جیاکاریی لەدژیان. لەساڵی ١٩٢٥دا شێخ سەعیدی پاڵووی کورد شۆڕش ڕادەگەیەنێت بە هاوکاریی چەندین شێخی هەمان ناوچە، کە هەر هەموویان نەقشبەندی بوون. دانیشتووانی ناوچەیەکی بەرفراوان تا ڕادەیەک بە یەکدەنگی پشتگیرییان کرد و چالاکانە بەشداربوون لە ڕاپەڕینەکەدا. کۆماری نوێ بەجارێ ڕاچەنی و هەژا و حکوومەت دەیان هەزار هێزی کردە سەریان هاوشان لەگەڵ هێزی ئاسمانیدا بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکە و ئەو پرۆسەیەش چەندین مانگی برد[٦].

ڕاپەڕینەکە خاڵێکی دارمانی بایەخدار دەگەیەنێت لە مێژووی کۆماردا. هەروەها ئیجرائاتی سەرکوتکردن ولاتی خستە ناو سەدەمێکی دکتاتۆرییەوە، کە وا بکات ئیجرائاتی مۆدێرنکردنی ئەتاتورک تێیدا بە خێراییەکی گەورەتر بڕوات. یەک لە دەرەنجام و لێکەوتە ئاشکراکانی یاخیبوونەکە قەدەغەکردنی هەموو ڕێباز یان تەریقەتەکانی سۆفیگەری بوو، کە تا ئێستاش لە ڕووی

[٦] بڕوونەسن، سەرچاوەی پێشوو، فەسڵی پێنجەم.

فەرمییەوە هەر لە کاردایە. لە پاش شۆڕشەکەی شێخ سەعید تەنها ژمارەیەکی کەمی شۆڕش و یاخیبوونی بچووک بەرپاکران کەوا شێخەکانی تەریقەت ڕۆڵێکی سەرکردایەتییان تێدا بینی. لەمە بەدواوە سەرکردایەتیی بزووتنەوەی کوردی گواستیەوە بۆ جۆرێکی تری ڕابەر و سەرکردە. بە هەمان شێوە، لە پێش ساڵی ١٨٨٠دا یاخیبوون و بزووتنەوەی سیاسیی بەرفراوانی کەم هەبوون کە شێخەکان ڕۆڵی سەرکردایەتی تیدا بگێڕن یان هەر نەبوون و تەنها لە ساڵانی ١٦٤٠کاندا شێخێک دەبینین کەوا کاریگەریی سیاسیی ڕەنگە بەراورد بکرێت بەوەی شێخ عوبەیدوڵلا[٧]. بەم پێیە ماوەی نێوان ١٨٨٠ - ١٩٢٥ وەک سەردەمی چالاکییەکی سیاسیی نائاسایی شێخە نەقشبەندییە

[٧] ئەم شێخە، عەزیز مەحموود ئورماوی، لەسەر فەرمانی سوڵتان مورادی چوارەم لەسێدارە دراوە، کە نیگەران بووە لە دەسەڵات و کاریگەریی گەورەی شێخ (دەگوترێ کەوا چل هەزار شوێنکەوتووی توندڕەوی هەبوو) و ترسا شێخ خۆی بکات بە حاکمێکی سەربەخۆ. سەدەیەک دواتر، شێخیکی تر جاڕی لە خۆی دا کە مەهدییە. ئەویش دیسان تووشی کۆتاییەکی خێرا بوو لەسەر دەستی هێزەکانی سوڵتان. بڕوانە: مارتن ڤان بروونەسن، "تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان لە سەدەکانی ١٧ و ١٨دا"، بۆ ئەوەی لە وەقایعی "مێزگردی نەقشبەندیدا Table Ronde sur les Naqshbandi" دەربکەوێت، کە ساڵی ١٩٨٥ لە پاریس بەستراوە. م. گابۆریۆ، ئە. پۆپۆڤیچ و ت. زارکۆن، *"تەریقەتی نەقشبەندی: ڕەوت و دۆخی ئێستای تەریقەتێکی سۆفیی ئیسلامی"*، ئیستانبوول: ئیسیس، ١٩٩٠، ل ٣٣٧ - ٣٦٠ .

کوردەکان دەردەکەوێت. لەم باســـەدا من وەڵامی جۆراوجۆر دەخەمەڕوو بۆ ئەو پرســیارەی کە بۆچی ئەم شــێخانە بوون بە سەرکردەی سیاسی و بۆچی بە دیاریکراوی لەو کات سەردەمەدا.

هاوتەریبە ئیندۆنیسییەکان

شایانی ئیشارەت پێدانە کەوا لە ئیندۆنیسیاشدا و لەم ماوەیەدا بووە *تەریقەتەکانی* (نەقشــبەندی و بە شــێوەیەکی میلیتارییانەی زیاتریش 'قادرییە و نەقشــبەندییە') زۆر ســـەرکەوتوو بوون لە جۆشـــدان و جووڵاندنی جەماوەردا. ڕاپەڕینێکی مەودا فراوان لە بـانتێن (جـاوای ڕۆژاوا) لە ســـاڵی ١٨٨٨دا هۆڵەنـدییەکـانی ڕاچڵەکاندووە و لەپڕ بەئاگاهاتوون بە کاریگەریی *تەریقەتەکان* لە ناو دانیشـــتوواندا. گەلێ لە بەشـــدارانی ئەم ڕاپەڕینە مورید و شـــوێنکەوتووانی *تەریقەتی* "قادرییە و نەقشـــبەندییە' بوون، کە *تەریقەتێکی* تازە دامەزراو بووە و شــێخێکی بانتێنیی نیشــتەجێی مەککە ڕابەریی کرووە و ناوی شێخ عەبدولکەرم بووە[٨].

لە دەیەکانی دواتردا، کاربەدەســتە هۆڵەندییەکان لە ســەرتاپا ناوچەکانی ئەرخەبیلدا ڕاپۆرتیان لەسـەر زیادبوونی چالاکییەکانی *تەریقەت* داوە لە هەرێم و نـاوچەکـانیـانـدا و فرەجـار بە تۆنێکی

[٨] سارتۆنۆ کارتۆدیریۆ، "شۆڕشی جووتیاران لە بانتێن ساڵی ١٨٨٨"، لاهاي: نیجهۆف، ١٩٦٦.

هۆشداری ئامێزەوە. نەقشبەندی بەخێرایی لە سەرجەمی جاوا و سۆمەترەدا تەشەنەی کردووە و ئیلهامبەخشی ئەوە بووە بۆ دانیشتووانی ڕەسەنی وڵاتەکە کەوا بەرپرسە کۆلۆنیالییەکان بە "دەمارگرژییەکی" مەترسیداریان لەقەڵەمداوە. لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، ئەمە بە سانایی وایگەیاندووە کە خەڵکی بەتوندی پەیوەستی پابەندییە شەرعییەکانی ئیسلامن و کاتی زیاتریان تەرخانکردووە بۆ نوێژ و نوێژی نافیلە و خوێندنی *ویردەکان* و شێوەکانی تری تەقوا و پەرستش. لە هەندێ حاڵەتیشدا، وەک ئەوەی لە ڕیاودا بوو، پێدەچێت *تەریقەتی* نەقشبەندی ڕۆڵێکی گێڕابێت بۆ بەرهەڵستی کردن لە دامەزراندنی حوکمی هۆڵەندیدا. هەروەها یاخیبوونی تری کەم هەبووە کەوا تەریقەتەکان تێیاندا بەشدار بوون. لە گوندی سامێنتارا، کە دوور نییە لە سورابایاوە لە جاوای ڕۆژهەڵات، جووتیاران دژ بە دەستەبژێرانی خۆماڵی و ئیدارەی هۆڵەندی ڕاپەڕیون بە سەرکردایەتیی سەرکردەیەکی کاریزمیی ئاینی پابەندی تەریقەتی "قادرییە و نەقشبەندییە"[٩].

---

[٩] سارتۆنۆ کارتۆدیریۆ، "*بزووتنەوە ناڕەزاییەکان لە دێهاتی جاوادا*"، کوالا لامپوور، ١٩٧٣، ل ٨٠ – ٨٦. سارتۆنۆ (یان سەرچاوەکانی) بە شێوەیەکی ناڕاست ئەو *تەریقەتە* بە نەقشبەندی وەسف دەکات؛ سەرکردەی یاخیبووان قوتابی و موریدێکی نگابدولڕەسوڵی کرپیاگ بوو، کە ئیرشاد و ڕابەریی تەریقەتی 'قادرییە و نەقشبەندییە'ی کردووە، وەک کوڕەزاکەی پیرەکەی پێیڕاگەیاندم لە سەردانێکمدا لە ئابی ١٩٨٥دا

هێزی پاڵنەری پشـــت ڕاپەڕینێکی دژ بە هۆڵەندییەکان لە جامبی (باشووری سۆمەترە) لە ساڵی ١٩١٦دا *تەریقەتێکی* خۆماڵی بوو بە ناوی *تەریقەتی* ئابانگ[١٠]. دوا یاخیبوونی دژە کۆلۆنیاڵی کە تێیدا *تەریقەتەکان* ڕۆڵێکی (بچووکیان) تیدا بینی ڕاپەڕینێکی "کۆمۆنیستی" بوو لە بانتێن و سۆمەترەی ڕۆژاوا لە ساڵی ١٩٢٦دا. ســـەرکردەی ســـەرەکیی ڕاپەڕینەکەی بانتێن پەیوەندیی هەبوو لەگەڵ پێگە و کاریگەریی شێخی سەرەکیی تەرتقەتی 'قادرییە و نەقشـــبەندییە'وە لەوێ[١١] و لە ســـۆمەترەی ڕۆژاواش لانیکەم شێخێکی نەقشبەندی لە ناو سەرکردە "کۆمۆنیستەکاندا" بوو[١٢].

بەو پێیە لە دوو شوێنی زۆر لێکتر دووری جیهانی ئیسلامی دەرکەوتن و هاتنە کزییەکی نزیکەی هاوزەمان دەبینین بۆ شێوەیەکی دیاریکراوی ئیسلامی سیاسیی پەیوەست بە تەریقەتەوە. بە ســـەلماندنی هەموو جیاوازییەکان تێڕوانینێکی ورد بۆ ئەم

---

[١٠] ئەرشیفی گشتیی دەوڵەت (لاهای)، کۆلۆنییەکان، ڤێربال ١٧ - ١ - ١٨ - ١، ڕاپۆرتی دکتۆر هازوی تێدایە، کە ڕاوێژکاری کاروباری خەڵکە ڕەسەنەکە (نەیتیڤ) بووە، لە پاشخانی ئەم یاخیبوونەدا.

[١١] م. سی. ویلیامز، "داس و نیوەمانگ: شۆڕشی کۆمۆنیستیی ساڵی ١٩٢٦ لە بانتێن، ئیثاکا: کۆرنێڵ، پرۆژەی ئیندۆنیسیای مۆدێرن، ١٩٨٢.

[١٢] ب. جەی. ۆ. شـــرەیکە، "هۆکار و کاریگەریی کۆمۆنیزم لەســـەر کەناری ڕۆژاوای ســـۆمەترە"، لە ئیدیم، توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانی ئیندۆنیســـیا، بەشی یەک، لاهای/ باندۆنگ: دەبلیو. ڤان هۆڤ، ١٩٥٥.

پەرەســـەندنانە ئەگەری ئەوە تێڕوانینێکی پەیوەندیدار بەرهەم بێنێت بۆ تێگەیشتن لە شەپۆلەکانی دواتری ڕادیکالّیزمی ئیسلامی.

یەکەم هەوڵدانێک بۆ لێکدانەوە: هۆکارە سیاسی و ئابوورییە جیهانییەکان

ئەگەر ئەم دەرکەوتنە هـاوزەمـانەی چـالاکیی *تەریقەت* لە لە کوردســتان و ئیندۆنیســیادا تەنها هەر ڕێکەوت نەبێت، ئەوە دوو میکانیزمی ســـەبەبی هەن کە پێویســـتە بیاندۆزینەوە. لەوانەیە پەرەسـەندنەکان لە هەردوو شـوێنەکە ڕاسـتەوخۆ پەیوەندییان بە یەکترەوە هەبێـت، بۆ نموونە لە ڕێگەی تۆڕە نێودەوڵەتییەکـانی *تەریقەتەوە*، یـان ڕەنگە کـاردانەوە بێـت بۆ بـارودۆخی نوێی هاوشـێوە. بۆ هەردوو ئەگەرەکە هەندێ بەڵگەی پاڵپشـت هەن. لە ئیندۆنیســـیادا، گەشـــەکردنی بەهێزی *تەریقەتەکان* بە ڕوونی پەیوەســـت بوو بە چاکبوونی پەیوەندییەکان لەگەڵ مەککەدا و زیادبوونی ژمارەی ئەو حاجییانەی سەردانی شارە پیرۆزەکانیان دەکرد و لەوێ چەندین ســـاڵ بۆ خوێندن دەمانەوە. ئەمەش بوو بە هۆی زیادبوونی ئاگاداری لە ناو موســڵمانە ئیندۆنیســـییەکاندا بە پەرەسـەندنەکانی شـوێن و ناوچەکانی تری جیهانی ئیسـلامی. بێجگە لەوەش، وەک لە خوارەوە ڕوونی دەکەمەوە، نەقشـبەندییە ئیندۆنیســـییەکان بەزۆری ســـەر بە لقێکی چالاکی ئەم تەریقەتە بوون کە تازە لە کوردســـتان ســـەریهەڵدابوو و لەوێشـــەوە بە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا بڵاوبووبوەوە.

گەلێ لە بەرپرسە هۆڵەندییەکان، هەق بووبیت یان ناهەق، بەو لایەدا دایاندەشکاند کە چالاکیی سیاسیی *تەریقەتەکان* بگێڕنەوە بۆ ئەو پرۆپاگەندە پان ئیسلامییەی کەوا دوا سوڵتانی گەورەی عوسمانی، عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦ - ١٩٠٩) سەرپەرشتیی دەکرد و برەوی پێدەدا[١٣]. لە ناو هەردوک کورد و موسڵمانە ئیندۆنیسییەکاندا، ئیددیعاکانی ئەم سوڵتانە گوایە خەلیفەی موسڵمانانە بە شێوەیەکی بەربڵاو سەلمێنرابوو. کاربەدەستە هۆڵەندییەکانی بەش و ناوچە جیاجیاکانی ئەرخەبیل ڕاپۆرتیان لەبارەی ئەو حاجییانەوە دەدا کەوا لە خاکی پیرۆزەوە ئاڵای تورکیایان (مەبەست ئاڵای دەوڵەتی عوسمانییە - و) لەگەڵ خۆیاندا دەهێنایەوە. هیچکام لەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی لە سەرەوە باسکران دەکرێ بڵێین کەوا لە دەرەوە هان نەدراون، لە لایەن پرۆپاگەندەکارانی سوڵتانەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، پرۆپاگەندەی پان ئیسلامی ڕۆڵی بووە لە زەمینە خۆشکردندا بۆ یاخیبوون و ڕاپەڕین لەبەرانبەر دوژمنەکانی ئیسلامدا. هەروەها ئەمە لە کوردستانیشدا ڕاستە و لەوێ ئەو شێخانەی کە دژ بە حکوومەتی عوسمانی ڕاپەڕیون بەعادەت ڕوون و ئاشکرا وتوویانە کە ئەمان بە دڵسۆزی ماونەتەوە بۆ سوڵتان وەک

[١٣] بڕوانە ئە. ڕید، "پان ئیسلامیزمیزمی سەدەی نۆزدە لە ئیندۆنیسیا و مالیزیادا"، *گۆڤاری توێژینەوە ئاسیاییەکان*، ژ ٢٦ (١٩٦٧)، ٢٦٧ - ٢٨٣.

خەلیفەی موسـڵمانان و تەنها بەرهەڵسـتیی بیرۆکراتییەتیان کردووە کە بە سـەرەنێزەی کاریگەریی ڕۆژاوایان لەقەڵەم داوە. خودی شـێخ سـەعید باسـی لەوە کردووە کە یەکێک لە هۆکارە سـەرەکییەکانی یاخیبوونەکەی سـاڵی ١٩٢٥ی هەڵوەشـانەوەی خەلافەت بووە لە لایەن ئەتاتورکەوە لە ساڵی پێشتردا.

هەڵبەت دەبوو پرۆپاگەندەی پان ئیسـلامی بەم شـێوەیە قووڵ ببێتەوە و ڕەگ داکوتێت، چونکە هەڕەشـە کردن لە ئیسـلام زۆر ڕوون و ئـاشـکرا بوو. ئەو نیو سـەدەیەی کە لێرەدا جێی لێکۆڵینەوەیە ڕێک و ڕەوان ئەو ماوەیەیە کەوا کێبەرکێی ڕووسیا و بەریتانیا بۆ کۆنترۆڵکردنی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاسـت لەوپەڕی توندیدا بوو. لێرە کونسـوڵەکان و گەڕیدەکان و مسـیۆنێرەکان و بازرگانان و هەر زووش سـوپاکانی ئەم دوو هێزە ئیمپریالییە هاتن بۆ کوردسـتان و گۆڕانکاریی بێپێشـینەیان تێدا بەرپاکرد. لە زۆربەی شـۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورددا ئێمە بەئاسـانی تێبینیی ناڕەزایی و بەرگریی دەکەین دژ بەم پێشڕەوییە کافرانە. کاتێ کە ئەم شـۆڕش و ڕاپەڕینانە دژ بە دەوڵەتی عوسمانی ئاڕاستە کرا لەبەر ئەوە بوو کە وەک ئامرازی کافرەکان تەماشای ڕیفۆرمیستە تورکەکان دەکرا و سـوڵتانیش وەک گەمارۆدراوێکی بێ هێز و دەسەلات سەیر دەکرا.

لە ئینـدۆنیسـیا، ئەم مـاوەیەی چـالاکیی *تەریقەتەکـان* بە دیـاریکراوی ئەو چەرخ و سـەردەمە بوو کەوا هۆڵەندییەکان

کۆنترۆڵی کاریگەری خۆیان بەسەر تەواوی ئەرخەبیلدا دەسەپاند، کە ماوەیەکی گواستنەوە بوو بۆ بۆ چەوساندنەوە لە ڕێگەی بازرگانییەوە بۆ شێوەکانی ڕاستەوخۆی زیاتری بە تالان بردنی سەرچاوەکان. تا ئەو دەمە، تەنها دوورگەی جاوا بەتەواوی کۆنترۆڵ کرابوو و خرابووە بەر سیستەمی جۆراوجۆری کشتوکاڵ کردنی زۆرەملێ.

گومانی تێدا نییە کەوا پەلکوتان و بەرفراوانبوونی *تەریقەتی* نەقشبەندی لە دوادوایی سەدەی نۆزدەدا لانی کەم بەشێکی کاردانەوە بوو دژ بەو دەستدرێژییە ڕووڵەزیادانەی هێزە ئەوروپییەکان بوو بۆ سەر جیهانی ئیسلامی. هەروەها لە شوێنانی تریش، وا دیاربوو کە تەریقەتی نەقشبەندی پاڵنەری نوێی هەیە بۆ کاردانەوەی دژ بە هێرشە ڕاستەوخۆکان بۆ سەر خاک و وڵاتی موسڵمانان. کاتێ کە پێش چەند دەیەیەکی کەم ڕووسەکان وردە وردە باکووری قەوقازیان داگیرکرد، لەوێش بەرگریی میللی دژ بە داگیرکەران بە سەرکردایەتیی شێخێکی بەناوبانگی نەقشبەندی بەڕێوەچوو کە ئەویش شێخ شامیل بوو. شیاوی باسە کە ئەم شێخە سەر بە لقی خالیدیی نەقشبەندی بوو، کە لە کوردستانی سەدەی نۆزدەدا سەریهەڵدا[١٤]. لە هندستانیشدا، بانگەشە کردن بۆ جیهاد دژ بە هێزی کۆلۆنیالیی کافر لە ناوەندە

[١٤] پەیوەندی شەخسیی موشی گەممەر، کە تێزێک لەسەر شێخ شامیل دەنووسێت.

نەقشـبەدییەکانەوە سـەرچاوە دەگرێت (هەرچەندە لێرە ناتوانرێت ببەسترێت بە گۆڕانکارییەکەوە لە سیاسەتی کۆلۆنیالیدا)[١٥].

لێکدانەوەک لەسـەر ئەم ئاسـتەی ئەبسـتراکت هەندێک سـەرنج بۆ خۆی ڕادەکێشـــێت، بەڵام تەنها لەو حاڵەتەدا کە تێیدا نەچینە ناو وردەکارییەوە. ئێمە ئەگەر ئەو حاڵەتانەی تا ئێستا باسکراون بە وردی و لە نزیکەوە لێیان بکۆڵینەوە و بەتایبەتی ئەگەر باس لە حـاڵەتەکـانی تریش بکەین، ئەوە هـاوشـــێوەییەکـان دەکەونە ڕەوینەوە. هەردوک کـاریگەریی ئیمپریـالیزمی ئەوروپی و ڕۆڵە کۆمەڵایەتییە سیاسییەکانی کە بەزۆری تەریقەتەکان گێڕاویانە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر زەحمەتە لە ناو چەند کاتیگۆرییەکی ئامادە و نەخشـەسـازییەکی سـەبەبیی ئەبستراکتدا جێیان بکەینەوە.

یەکێک لە چالاکییە سـیاسـییە بەرنگەکانی نەقشـبەندییەکان لە ئیندۆنیسـیا، بۆ نموونە، لە ناوچەیەکدا ڕوویدا کە هێشـتا نەبووبووە کۆلۆنیی هۆڵەنـدییەکـان و کـاریگەریشـــیـان تێیدا تـا ئەو کـاتە لە پەراوێزدا بوو. دوورگەی لۆمبۆک، کە بەشێکی بەرچاوی سـاسـاکی دانیشتووانە ڕەسەنەکەی بووبوونە ئیسلام، ماوەیەکی دوور و درێژ

---

[١٥] بڕوانە ئەو فەسڵەی لەسەر جیهادی سەید ئەحمەد شەهیدە لە کتێبی س. ئە. ڕیزڤی، *"شاە عەبدولعەزیز: وشکە باوەڕ و مشتومڕی تائیفی و جیهاد"*، کانبێرا، ١٩٨٢.

بوو له لایەن ڕاجایەکی (هیندۆسیی) خەڵکی بالییەوە حوکم دەکرا. له ساڵی ١٨٩١دا، ئەریستۆکراتەکانی ساساک، که زۆرێکیان پابەندی تەریقەتی نەقشبەندی بووبوون، دژ به حوکمی بالییەکان ڕاپەڕین و وەک باس دەکرێت به هاندانی حاجی عەلی ناوێک بووە، که ڕابەرێکی سەرەکیی ناوخۆیی نەقشبەندی بووە[١٦]. هەرچەندە ئەم یاخیبوونەش دژ به حوکمی کافر ئاڕاسته کراوە (که لەم حاڵەتەدا زیاتر ناڕەزایی دەربڕینەکه له لایەن ئەریستۆکراتەکانی ناوخۆوە بووە وەک له لایەن زۆربەی خەڵکه ئاساییەکەوە بووبێت)، چوونکه باڵادەستیی بالییەکان بەسەر لۆمبۆکدا به هیچ شێوەیەک ناکرێ ببەسترێ به پەلکوتانی ئیمپریالیی ئەوروپییەوە و به دڵنیاییشەوە دژە ئیسلامی نەبووە و ڕاجا تەنانەت شوێن و ڕێی حەوانەوەی ڕەعییەتەکانیشی هەبووە له مەککه بۆ ئەو کەسانەی که ئەرکی حەجکردنیان بەجێدەهێنا[١٧]. بەو پێیه ڕاپەڕینه

---

[١٦] ئەلفۆنس ڤان دەر کران، *"لۆمبۆک: داگیرکاری، کۆڵۆنی کردن و دواکەوتوویی، ١٨٧٠ - ١٩٤٠"، سینگاپورە تاد.:* هاینمان، ١٩٨٠؛ جەی. ڤان گوور، *"بازرگانان و شوانکارەکان و پارێزگارەکان له دەرەوە"*، ئوتریخت ... Utrecht: HES, 1982, Chapter 2; C. J. Neeb & W.E. Asbeeke, 229. - *Naar Lomhok*, Soerabaja, 1897, p. 227

[١٧] له ساڵی ١٨٧٤دا ئەمه به دوو سەردانیکەری هۆڵەندی وتراوە له لایەن ئەو عەرەبانەوە که له لۆمبۆک ژیاون. دکتۆر ڤان ڕیجکیڤۆرسێل، برەیڤن ئینسولیندی، گراڤێنهاگ، ١٨٧٨، ل ١٢٦.

نەقشبەندییەکانی ئەم سەردەمە ناکرێ بە شێوەیەکی حەسری بگەڕێنرێتەوە بۆ هۆکاری دەرەکیی فراوانخوازیی ئەورووپی.

مێژووی فراوانخوازیی کۆلۆنیالی تەنانەت کەمتر قەناعەتبەخشە وەک ڕاڤەکردنێک بۆ ئەوەی کە بۆچی توندڕەویی سیاسیی تەریقەت بە خێرایی پاشەکشەی کرد لە پاش ساڵی ١٩٢٥ لە ئیندۆنیسیا و کوردستان و بواری ڕەخساند بۆ کۆمەڵە و ڕێکخراوە نوێکانی کەوا کەم و زۆر ڕوون و ئاشکرا مۆرکێکی نەتەوەییان هەبوو. پێویستە لێکدانەوەی جیددی کۆمەڵێک فاکتەری جۆراوجۆر ڕەچاو بکات، کە هەندێکیان جیهانی و گشتین و ئەوانی تریش زیاتر تایبەتن بە کات و شوێن و سیاقی کۆمەڵایەتییەوە. ئەگەر بۆ ماوەیەک لەسەر ئاستی جیهانی بمێنینەوە، وا ئێستا لەوە دەکۆڵینەوە کە ئاخۆ فاکتەری ناوەکی هەن بۆ *تەریقەت* و (بە شێوەیەکی دیاریکراوتر بۆ لقە 'کوردییەکەی' نەقشبەندی، کە وا دیارە یەکێکە لە ڕادیکاڵترین هۆکارەکان) و ئەمەش ڕەنگە ڕۆڵ ببینێت لە ڕوونکردنەوە و لێکدانەوەیەکدا.

مەولانا خالید و لقی خالیدیی نەقشبەندی

ئەگەری ئەوە نەبوو کەوا *تەریقەتی* نەقشـــبەندی هەرگیز بگاتە ئەو پێگە و مەقامە دەرکەوتووە لە کوردســتان و (ئیندۆنیســیاش) بە بێ شــەخســی مەولانا خالیدی کوردی (یان بەغدادی). مەولانا خالید چەندین چاکســازیی لە *تەریقەتەکەدا* کرد و تێکەڵ بە بیری توندڕەویی شـــەریعەتی کرد. کاریزمای گەورەی ئەو ژمارەیەکی زۆری مورید و شـوێنکەوتەی بۆ خۆی کێشـکرد و لە سـەردەمی ژیانی خۆیدا مەولانا خالید زیاد لە شــەســت *خەلیفەی* دامەزراند (کە نزیکەی نیوەیان کورد بوون) و ئەمەش ژمارەیەکی نائاساییە. هەڵبەت نزیکەی هەموو نەقشــبەندییەکانی ئێســتا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت و (هەروەها ئیندۆنیسـیاش) ڕەچەڵەکی ڕۆحیی خۆیان *(سـیلسـیلە)* دەبەنەوە سـەر مەولانا خالید. بە هۆکاری ئەو ژمارە زۆرەی *خەلیفەکانیەوە*، کە زۆربەشــیان لای خۆیانەوە چەندین *خەلیفەیان* دامەزراندووە، مەولانا خالید بناغەی تۆڕێکی پەیوەندیی دامەزراندووە لە ســەرانســەی پانی و درێژیی کوردســتاندا و دەگاتە دوورترین قوژبنی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی.

مەولانا خالید کوردێکی بە بنەچە ڕەشــۆکییە و لە ناوچەی شــارەزووری کوردســتانی باشــوور لەدایکبووە، کە ژمارەیەکی زۆری عولەمای بەخشــیوەتە جیهانی ئیســلامی، بەڵام بەوەش ناســراوە کە مەیلی بە لای جەزبە و هەڵچوونی دەروێشــی

ecstatic و هەندێ جاریش شـــێوەکانی تەســـەوفی ناباوەوە heterodox [18]. مەولانا بە خوێندنی ئاینیی ئاسایی لەسەردەستی عولەماکانی ناوچەکە و بەردەوامیی دا بە خوێندن لەسەردەستی گەورەترین عولەمای کوردســـتانی باشـــوور. حەجکردنی مەککە

---

[18] عولەماکانی شـــارەزوور ناوبانگێکی جیهانیی بەربڵاویان هەبووە لەوانە إبراهیم الکورانی، سۆفیی سەدەی حەڤدە بووە کەوا کاریگەرییەکی گەورەی هەبووە لەســەر ئیســلامی ئیندۆنیســی و موریدەکەی عبدالرسول بەرزنجیی موفتیی مەدینە. ئەم دوانە هەردوکیان پابەندی چەندین تەریقەت بوون و ئەدای میتافیزیکی تێفکرینی ئیبن عەرەبییان کردووە. عبدالرئوف ســینکل کە قوتابیی کورانیی ئیندۆنیسی بوو تەریقەتی شەتتاری برووە بۆ ئاشێی زێدی خۆی و لە هەموو هەرێم و نـاوچەکانی ئەرخەبیلدا بڵاوبووەتەوە. خودی کوران خۆی چەندین پەیام و نامیلکەی نووســـیوە بۆ مورید و قوتابییە ئیندۆنیسییەکانی، بۆ ڕوونکردنەوەی هەندێ چەمک و تێگەیشتنی شەتتاری. بنەماڵەی بەرزنجی بنەماڵەیەکی ناوداری سەیدن لە شـارەزوور. کەسێکی تری ئەم بنەمـاڵەیە کتێبی "مەولوودی" نووســـیوە کە نـاوبـانگێکی زۆری بەدەستهێناوە لە ئیندۆنیسیا (کە بەرزنجی بووە بە ناوێکی گشـتیی هەموو مەولوودەکان). بەناوبانگترین تایفەی ســـۆفیی تەوفیقی syncretistic و ناباو لە شـــارەزووردا گەشـــەی کردووە تایفەی ئەهلی هەق بووە (بڕوانە ئینســـکلۆپیـدیـای ئیســـلام)؛ نوێترین دیـاردەش تـایفەی هەقەیە، کە بزووتنەوەیەکی ئەنتینۆمیی نەیاری تیۆرییە و لە ناوەندەکانی نەقشبەندییەوە سەریهەڵداوە نیو سەدەیەک لەمەوپێش (بۆ ئاگاداری ئەم باسە ساڵی ١٩٨٦ نووسراوە - وەرگێڕ) (بڕوانە برووونەسن، هەمان سەرچاوە). شێخ عوسمان، کە لە بڕگەکانی پێشەوەی ئەم وتارە باسی هاتووە، کاریگەرییەکی گەورەی هەیە لە شارەزووردا و هەورامان کە بنکەی دەسەڵاتی سەرەکیی بووە، لە ڕاستیدا سەر بە دەڤەری شارەزووری بەربڵاوە.

ئاســـۆی ئەوی زیاتر بەرفراوان کرد و لەوێ "ســـرووش و ئیلهامێکی" بۆ هات کە بۆ تەواوکردنی خوێندنەکەی پێویســـتە ســـەفەری هندســـتان بکات. لەو ســـاڵانەدا دەلهی یەکێک بوو لە ناوەندە هزرییە سەرەکییەکانی جیهانی ئیسلام و گەلێ لە عولەما ناودارەکانی پەیوەستی تەریقەتی نەقشبەندی بوون. خالید لەسەر دەستی شاە غولام عەلی دەستیکرد بە خوێندن (کە لای مورید و شـــوێنکەوتووانی مەولانـا خـالیـد وەک عەبـدوڵڵای دەهلەوی دەناســـرێت)، کەوا ڕەنگە گەورەترین ســـۆفی بووبێت لە ناو زانـاکـانـی ئەوێـدا و هەر زوو خـۆی جـیـاکـردەوە وەک دەرکەوتووترین قوتابییەکانی شـــاە غولام عەلی[١٩]. لە پاش تەنها چەند ساڵێکی خوێندن، لە ساڵی ١٨١١دا گەڕایەوە بۆ کوردستان بەو ســیفەتەی کە *خەلیفەی* ڕابەر و مامۆســتاکەیەتی و ئیجازەی ڕابەرایەتی و ڕێنمایی تەریقەتەکەی پێدراوە. خالید لە ســـلێمانی جێگیر بوو، کە شـارێکی سـەرەکیی باشـووری کوردسـتانە، بەڵام زۆربەی کاتیشـــی لە بەغدا بەســـەربرد، کە ناوەندێکی ئیداریی گەورە و ســـەرەکی بوو. ئەو هەر زوو لە هەردوو شـــارەکە ژمارەیەکی زۆری موریدا پەیداکرد، لە نـاو عەرەب و تورک و

[١٩] لەبارەی شاە غولام عەلی و نەقشبەندییەکانی دەلهییەوە بەگشتی، لەگەڵ هەندێ ســەرنج و تێبینی لەســەر دەرکەوتنی مەولانا خالید لە دەلهی، بڕوانە ڕیزڤی، سەرچاوەی پێشوو.

هەروەها کوردیشـــدا. زۆر کەس و لە ناویشـــیاندا ئەوانەی لە بەرزترین دەسـەڵاتی سیاسـیدا بوون و کەسـانێکی تر لە بنەماڵە شـێخەکان (کە سـەر بە *تەریقەتەکانی* تر بوون)، داوایان لە شـێخ خالید کرد کەوا لە *تەریقەتی* نەقشـبەندی وەریانبگرێت. پاشـان لەبەر ناکۆکی و ململانێیەکی سـیاسـی دەبوو لە سـاڵی ١٨٢٢دا سلێمانی بەجێبێڵێت و گواستیەوە بۆ دیمەشق و لەوێ دوای پێنج ساڵ کۆچی دوای کرد و لە دوای خۆی تۆڕێکی پەیوەندیی تۆکمە و ڕێکخراوی بەجێهێشـــت[٢٠]. ڕەنگە تاقە لاوازیی ئەو تۆڕە ئەوە بووبێت کە بەتوندی سەنترالیزە کرابوو و لە ناو زیاد لە شەست *خەلیفەدا* هیچ کەسـێکیـان نەیتوانیوە ببێتە پێگەی نـاوەنـدی تەریقەتەکە. مەولانا خالید وەک کاراکتەرێکی کاریزمایی ڕۆحێکی نوێی تونـدی لە *تەریقەتەکەدا* چـاندووە. پـابەنـدبوونی تونـد بە شــەریعەتەوە هەمیشــە خاسـییەتێکی تایبەت و جیاکەرەوەی ئەم ڕێبازە بووە، بەڵام لە ژێر سـایەی مەولانا خالیددا جەختکردنێکی بەهێزتری دراوەتێ. هەڵبەت دەبێـت مـانەوەی لە هنـدسـتـان

[٢٠] ئەلبێرت حۆرانی، "شـێخ خالید و ڕێبازی نەقشـبەندی"، ل ٨٩ - ١٠٣ لە کتێبی "فەلسەفەی ئیسلام و نەریتی کلاسیکی"، لە لایەن س. م. ستێرن، ئە. حۆرانی و ڤ. براون، ئۆکسـفۆرد، ١٩٧٢؛ بوتروس ئەبومەننە، "نەقشـبەندیی - موجەددیدی لە وڵاتی عوسـمانی لە سـەرەتی سـەدەی نۆزدەدا"، گۆڤاری جیهانی ئسلام، ژ ٢٢ (١٩٨٢- ١٩٨٤) ل ١ - ٣٦.

هۆشـیارییەکی قووڵی دابێتێ بەو هەڕەشـەیەی کە فراوانخوازیی کۆلۆناڵیزمی ئەورووپی دروسـتیکردووە لە سـەر ئیسـلام. لەبەر ئەوە وریایی لەدژی شـلبوونەوە لە پابەندبوونی ئاینی و دژ بە هەموو هەڕەشەکانی تر بۆ ئیسلام بوون بە ڕەگەزی سەرەکی لە ڕێنمایی و ڕاسپاردەکانی نەقشبەندی لە سەردەمی مەولانا خالید و جێگرەوەکانیدا. تەنانەت دەکرێ بگوترێ کەوا شـێخ خالید لە هەندێ بواری دیاریکراودا زۆر دەمـاگرژ و توند بووبێت و لە کاتی مانەوەیدا لە هندسـتان هەوڵی جۆشـدان و جووڵاندنی موریدە هاوکارەکانی داوە دژ بە هەندێک ڕاهێنانی ئیسـلامیی "تەوفیقیی" هندییـانە و لە گەشـتی گەڕانەوەی بە نـاو ئێرانـدا کەوتبووە مشـتومڕی توند لەگەڵ شـیعەکاندا کە دواتر سـەریکێشـایەوە بۆ دوژمنایەتییەکی دوولایەنەی هەمیشـەیی. نەقشـبەندیی - خالیدی (وەک لقێکی تەریقەتەکە کەوا لەگەڵ مەولانا خالیددا سـەریهەڵدا و ناسرا) بەئاشکرا دژایەتیی خۆی بۆ شیعەگەری ڕاگەیاند[21].

هەروەها شـێخ خالید هەندێک گۆڕانکاریی کەمی هێنایە ناو

---

[21] هەڵوێستی دژ بە شیعە شتێکی نوێ نەبوو لە نەقشبەندیدا و بەگشتی وا زانراوە کە لە هەموو تەریقەتەکان زیاتر دژایەتیی شـیعە دەکات. لەگەڵ ئەوەشـدا، هەڵوێسـتی شـێخەکانی پێشـتر جیاوازییەکی بەرچاوی پیشـاندەدا لەم ڕووەوە. بڕوانە ئەو فەسـڵەی لەسـەر نەقشـبەندییە لە کتێبی: س. ئە. ڕیزڤی، "*مێژووی سۆفیزم لە هندستاندا*"، بەرگی ٢، نیودەلهی، ١٩٨٣.

سرووت و ڕێوڕەسمی نەقشبەندییەوە و گرنگترینی ئەمانە ئەوەیە کە داوای لە موریدەکانی کردووە کە لە کاتی بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی *ڕابیتەدا* (یان وردتر بڵێین *ڕابیتە بیلشەیخ*) ڕاهێنانێکی ڕۆحییە لە پێش *زیکرکردن* لە ڕێورەسمی نەقشبەندیدا و سۆفی بە خەیاڵ ڕابەرەکەی دەخاتە زەین و بەرچاوی خۆی (بۆ نموونە مەولانا خالید) و بەم ڕێگەیە هەوڵی پەیوەندیگرتنێکی ڕۆحی دەدات لە نێوان خۆی و ڕابەرەکەیدا و لە ڕێگەی ئەمیشەوە لەگەڵ پێغەمبەردا و دواجاریش لەگەڵ خوادا. پراکتیزەکردنی *ڕابیتە* بە شێوەیەکی بەرچاو لە ڕووی سۆزەوە مورید پشت بە ڕابەرەکەی دەبەستێت و بە خوایشتی خۆی ملکەچیی ڕەها بۆ ڕابەرەکەی دەردەبڕێت 'کە داوای لێدەکرێت'، چونکە لە *ڕابیتەدا* مورید لە واقیعدا هەست بەوە دەکات کە چۆن شێخ دەستی دەگرێت وڕابەرێتیی دەکات و ڕاهێنانە ڕۆحییەکانی بەهێز دەکات. ئەوجا بەدەر لەوەی کەوا کەسێکی دەرەکی چۆنی بیر لێدەکاتەوە، ئەوە زۆربەی بەجێهێنەرانی ڕاهێنانی نەقشبەندی وای باس دەکەن کە ئەوان هەست بە پەیوەندییەکی ڕاستەقینە دەکەن لە کاتی *ڕابیتەدا* و هەستیش بەوە دەکەن کە چۆن شێخ ئاڕاستەیان دەکات لە کاتی *زیکرکردنی* دواتردا و (سەرزەنشتیان دەکات ئەگەت بەتەواوی پەرۆش و گەرموگوڕ نەبن). مەولانا خالید داوای لە هەموو موریدەکان کردووە کە *ڕابیتە* تەنها لەگەڵ خۆی ئەنجام بدەن بۆ ئەوەی *تەریقەتەکە* بە ناوەندی بمێنێتەوە سەرەڕای ئەو

ژمارە زۆرەی ئەو *خەلیفانەی* کە دایمەزراندبوون. ئەم ڕاهێنان و پراکتیزەکردنە تەنانەت دوای کۆچی دوایی خۆیشی هەر بەردەوام بوو. لە *ڕیسالەیەکدا* لە لایەن سولەیمان زوهدییەوە، کە شێخێکی نەقشبەندی بوو لە مەککە و گەلێ موریدی هەبوو لە ساڵانی ١٨٨٠کاندا (زیاد لە نیو سەدەیەک لە پاش کۆچی دوایی خالید) وەسفێکی ڕوخساری مەولانا خالید دەبینین بۆ ئاسانکردنی بە خەیاڵ هێنانە بەرچاوی ئەو موریدانەی کە بە زیندوێتی نەیانبینیبوو[٢٢].

بێگومان کەسایەتی و ڕێنماییەکانی مەولانا خالید گۆڕانکارییەکی گەورەی لە *تەریقەتی* نەقشبەندیدا بەرپاکرد، چونکە بە شێوەیەکی کاریگەرانە هەموو هێڵەکانی پێشتری پابەندبوونی گۆڕی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. حاڵی حازر، نزیکەی هەموو نەقشبەندییەکانی کوردستان و شوێنەکانی تری قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی خالیدین، تەنانەت ئەگەر پێشتر پابەندیی تریان بووبێت. هەروەها نەقشبەندییەکانی ئیندۆنیسیاش خالیدین، بێجگە لە تەنها یەک خەت. لەگەڵ ئەوەشدا،

[٢٢] ئەم *ڕیسالەیە* بە هۆی حاجییەکی ئیندۆنیسییەوە ساڵی ١٨٨٩ لە مەککە گەڕێنراوەتەوە و دەسەڵاتدارانی هۆڵەندی وەک گومانێک دەستیان بەسەرداگرتووە. نامەکە وا وەسفی شێخ خالید دەکات کەوا "باڵابەرزە، تێکسمڕاوە و ڕیشی لە ناوەڕاستەوە سپی بووە و لەملا و لەولاوە ڕەشە و چەناگەیەکی پان و سینگێکی پانی هەیە"

کاریزمای مەولانا خالید و ڕیفۆرمەکانی بەزەحمەت لێکدەدرێتەوە لە پاش نیو سـەدە لە کۆچی دوایی، نەک زۆر لەوە پێشـتر، کاتی کە شێخە نەقشبەندییەکان بوون بە سەرکردەی سیاسیی سەرەکیی کوردەکان. پێموایە، ناکرێ لەمە تێبگەین مەگەر لە دوای شیکاریی کۆمەڵگەی کوردی لەو ماوەیەدا، بەتایبەتی لە ڕووی گۆرانکارییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانەوە کە تییدا بەرپا بوون.

ڕۆڵی شێخ لە کۆمەڵگەی کوردیدا

کاتی کەوا یەکەم کاری مەیدانیم ئەنجامدا لە ناو کوردەکاندا، لە سـاڵانی ١٩٧٤ - ١٩٧٦، من بەئاگا بووم لەو ڕۆڵە سـیاسـییە گرنگانەی کەوا شێخە نەقشبەندییەکان گێڕاویانە لە ڕابوردوودا و وەختێکی دوور و درێژم لە چاوپێکەوتنی شـێخەکان و مورید و شـوێنکەوتووانیان و سـەرنجدانی کارلێکەکانیان بردەسـەر. دوو جار و هەر جارەی ماوەی دوو ڕۆژ لە گوندە هاوینییەکەی شـێخ عوسـمانی نەقشـبەندی مامەوە کە لە بڕگەکانی یەکەمی ئەم پەیپەرە پێشـکەشـم کرد (مەبەسـت گوندی دووڕووەیە لە هەورامانی بەری ئێران - وەرگێڕ). ڕوون و ئاشـکرا بوو کە ڕۆژانی شـکۆی شـێخەکان بەسـەرچووە، بەڵام ئاسـەواری دەسەڵات و کاریگەریی کۆنیان هێشتا هەر هەستپێکراوە. ڕۆژانە تا سـەد کەس دەهاتن و لە هەندێ وەرزی تایبەتدا دەگەیشـتنە چەند سەد کەسێک و داوای ئیمتیاز و بەرەکەتی بینینی شێخیان

دەکرد. هەنـدێکیـان لە گونـدەکـانی دەوروبەرەوە دەهـاتن و ئەوانیتریش چەندین ڕۆژ بە ڕێگەوە بوون بۆ ئەوەی پێی بگەن. ئـامـانجی ئەوان داواکـاریی پیرۆزی و بەرەکەتی شـێخ بوو، هەندێکیان خزمی نەخۆشـیان لەگەڵ خۆیان دەهێنا یان داوای چارەسـەریان دەکرد بۆ منداڵێکی نەخۆش یان باوک و دایکیان لە ماڵەوە بەجێیانهێشتوون. هەندێک تەنها داوای دۆعا و نووشتەیان دەکرد بۆ بەختی باش، وەک پاریزگاری لە هەژاری یان کارەساتی سـروشـتی. جەنگاوەرانی گەریلایی یان شـەڕی پارتیزانی (پێشـمەرگە - و) لە کوردستانی عێراقەوە دەهاتن، کە شـەڕ تێیدا بەڕێوەدەچوو، داوای نووشـتەی گولەنەبڕ و پاراسـتن لە پارچە تۆپ و بۆمبیان دەکرد و (دەیاندرایە). هەندێک بۆ جاری دووەم داوای ڕوخسـەتی شـێخیان دەکرد بۆ گەشـتکردن یان گەڕان بەدوای کارێک لە شـاردا. هەندێک باسیان لە شـەڕ و ناکۆکییەک دەکرد کە تێوەیگلاون و داوای نـاوبژی یـان دەسـتێوەردانی شـێخیان دەکرد. هەروەها زۆرێکیان داوای یارمەتیی شـێخ و بۆتێکەوتن و شـەفاعەتیان دەکرد لە مامەڵە کردنیاندا لەگەڵ بەرپرس و کاربەدەسـتانی حکوومەتدا، وەک دواخسـتنی خزمەتی سـەربازی یان بەخشـینیان لەو خزمەتە، یان سـووککردنی سزای تاوانێک کە ئەنجامیان دابێت و .. تاد.

شێخ هەرگیز بە نەخێر وەڵامی کەسی نەدەدایەوە و گژوگیا و شـیرینیی وەک چارەسـەر و تەبەڕوک دەدانێ یان نامەیەکی

لاوەکی بۆ دەرمانخانەی شـــارۆچکەکە بەوانە دەدا کە دەهاتن بۆ چارەسەری بزیشکی، هەروەها ئەو شێتانەشی چاکدەکردەوە کە بە زۆرەملێ دەیانهێنانە بەردەمی. هەندێ کەس دراوێکی کانزای بچووکیـان لێوەردەگرت کە پیرۆزی و بەرەکەتی خۆیی پێوەبوو و باوەڕیان وابوو کە بەختەوەری و خۆشـــگوزەرانییان بۆ دێنێت و جەنگاوەرانی گەریلا (پێشمەرگە - و) تەحەدای منیان دەکرد بۆ تـاقیکردنەوەی دۆعـا و نووشـــتەی ئەو گولەنەبڕەی کە تـازە بەدەســتیان هێنابوو و دەیانویســت پێم بســەلمێنن کە کاریگەرە. ئەوجا لەبەر ئەوەی کە شـێخ توانا و دەســەڵاتی تەواوی هەبوو ئەوە چارەســەری خۆی دەســەپاند بۆ ئەو شــەڕ و ناکۆکییانەی دەبرایە بەردەمی و لە هەندێ حاڵەتدا بەڵێنی نێوەندگیریی دەدا. وێنە فۆتۆگرافییەکانی شـێخ کاتێ کە شـا پێشـوازیی لێدەکات بە شـێوەیەکی بەرچاو پێشـاندەدران و بەئاشـکرا پێوەی دەنازین و ئەمەش بەڵگە بوو کەوا شـێخ عوسمان پەیوەندییەکی زۆر باشـی لەگەڵ شـــادا هەیە و ئەوە دەگەیەنێت کە بەڕاســـتی دەتوانێ کـاروبـاری مورید و شـــوێنکەوتووانی مەیســـەر بکات لەگەڵ حکوومەتدا. (من هەرگیز بۆم ڕوون نەبووەوە کە تا چ مەودایەک بە کردەوە زاڵە بەســـەر دەســـەڵاتە مەدەنی و ســـەربازییەکانی ناوچەکەدا و زۆرێک لە کاربەدەســتان تا ڕادەیەک لە پاشـمله بە گاڵتەجاڕییەوە باسـیان دەکرد، بەڵام هەمیشـە بە ڕێز و ئەدەبەوە لە حوزووریدا هەڵسوکەوتیان دەکرد).

میوانداریی شێخ و میوان نەوازی هەمیشە جێی باس و لەسەر زاران بوو، هەرچەندە هەندێ جار ئەمە دەبووە بارگرانی بەسەر میوانەکانەوە، چونکە هەرکەس دەهاتە ناو گوندەوە نەیدەتوانی بەجێیبێڵێت تا مۆڵەتی لە شێخ وەرنەگرتایە و گەلێ جاریش ئەو مۆڵەتەی ڕەتدەکردەوە. بەو پێیە گەلێ کەس ناچاری مانەوە دەبوو بۆ ماوەی چوار، پێنج یان هەشت ڕۆژ و هەموو ڕۆژێک گوێدێری ئەو موعجیزانە دەبوون کە شێخ ئەنجامیان دەدا و زۆرێک لەو کەسە دەسەڵاتدار و کاریگەرانەیان دەبینی کە دەهاتن و دەڕۆیشتن. هەڵبەت بەرپرس و کاربەدەستەکانی حکوومەت و سەرۆک عەشیرەتەکان مامەڵەیەکی جیاوازتریان لە خەڵکە ئاساییەکە لەگەڵ دەکرا. ئەوان پێشوازییان لێدەکرا و هە زوو دەبرانە حوزووری شێخ (لە کاتێکدا خەڵکە ئاساییەکە دەبوو زیاد لە ڕۆژێک چاوەڕێ بکەن) و مۆڵەتدانیماڵئاوایی مەسەلەیەکی ڕووکەش بوو بۆ ئەمان (واتە بەرپرسان و میوانە تایبەتەکان - و). لە لایەکی ترەوە شێخ سەرسامی دەکردن بەو ژمارە زۆرەی گوندنشینانی ئاسایی کە بەردەوام دەهاتنە لای. سەرۆک عەشیرەتەکان بەپەرۆشی ئەوەوە بوون کە تووڕەی نەکەن (چونکە دڵنیا نەبوون کە پیاوانی خێڵەکانیان پشتی کاملا دەگرن لە حاڵەتی ناکۆکی و ململانێدا) و کاربەدەستانی حکوومەت پێیان لەوە دەنا کە مامەڵەکردن لەگەڵ گوندنشینان ئاسانتر دەبێت پاش ئەوەی ڕاوێژ بە شێخ دەکەن یان وا باشترە کە لە ڕێگەی

شـــێخەوە مـامەڵەیـان لەگەڵ بکرێـت یـان لێیـان نزیکبیتەوە.

ڕوون و ئاشکرایە کە ئەمە بەردەوام بوو، لانی کەم بۆ چەندین نەوە و شێخ و باوباپیرانی زۆرێک لە دەسەڵات و کاریگەرییان لە ڕۆلیـان وەرگرتووە وەک نێوەنـدگیری نێوان حکوومەت و کۆمەڵگەی گونـد و نێوەنـدگیر لە نێوان ڕکـابەرە نـاوخۆییەکـان لەســەر دەســەڵات. شـێخ عوسـمان، تەنانەت لە پێش شـکسـتە سیاسییەکەشی لە سالانی ١٩٨٠کاندا، ئەزموونی ئەوەی کردبوو کەوا ڕۆڵە نەریتییە ســیاســییەکەی چیتر لێرە بەدواوە لە ڕووی جیهانییەوە پەســـەند نییە. لە میانەی ئەو ســـالانەی دوایی پێش هەلاتنی لە کوردستانی عێراق، ڕێکخراوێکی سیاسیی مۆدێرن، کە پارتی دیموکراتی کوردستانە (پێویستە لەگەڵ ئەو حیزبەدا تێکەڵ نەکرێت کە هەمان ناوی هەیە لە ئێران) بە ســەرکەوتوویی کەوتە پـاکتـاوکردنی ڕۆڵی دەســـەلاتی هێزی ســـەروو خێڵەکی وەک نێوەندگیر لە ناوچەکەدا. ئەمەش سەریکێشایەوە بۆ ڕکابەرییەکی توند لە نێوان شێخ و پارتیدا و شێخ دوو کەسی چالاکی پارتیی کوشـــت و دوژمنایەتییەکی ســەختی بەدوادا هات. مەلا مســـتەفا بارزانی، سەرۆکی زۆر بەهێزی پارتی دیموکراتی کوردستان بوو لە دوو ســـالی ١٩٥٨ و ١٩٥٩دا هاوپەیمان بوو لەگەڵ قاســـم و کۆمۆنیستەکاندا و شێخ ناچار کرا لە سنوور بپەڕێتەوە و هەڵبێت بۆ ئێران. لە ســـالی ١٩٧٤دا، کاتێ کە بارودۆخی ســـیاســـی بە شـــێوەیەکی بەرچاو گۆڕا و بارزانی هاوپەیمانیی بەســـت لەگەڵ

شـــای ئێراندا، شـێخ ویسـتی ڕکابەرەکەی جارانی ڕازی بکات و ئەســـپێکی ڕەســـەن و گرانبەهای وەک دیاری بۆ نارد، بەڵام بـارزانی لێی وەرنەگرت و وەک ســـووکـایەتی پێکردنێـک ئەسپەکەی بۆ ناردەوە. بارزانی خۆیشـی لە بنەماڵەیکی شێخ و پیاوێکی نەریتی بوو، بەڵام هەمیشــە بەرەنگاری ئەو دەســەڵاتە نەریتییـانە دەبووەوە و بەزۆری شــێخەکـان و ســـەرۆک عەشـــیرەتەکـان، چونکە وایبۆدەچوو کە دەبنە ڕکـابەری. جەمـاوەریێتیی بـارزانی و (پ د ک) چـاودێرییەکی کـارای ڕەخساندبوو بە سەر کاریگەریی سیاسیی شێخەوە.

شـێخ عوسـمان هەوڵیدا هەندێک لە دەســەڵات و کاریگەریی سـیاسـیی خۆی بگێڕێتەوە لە ڕێگەی پەیوەندی کردنیەوە لەگەڵ دەربـاری شـــادا، کە هۆکـاری تـایبەتی خۆی هەبوو بۆ ئەوەی دۆســـتانە بێت لەگەڵیدا. یەکێک لە کوڕەکانی بوو بە جێگیری هەمیشـــەیی دەربـار، بەڵام کەس نەیـدەزانی ئـاخۆ لەوێ دەبێ میوانی پایەبەرزی شەرەف بێت یان بارمتە. هەروەها کاربەدەستە ناوخۆییەکانی حکوومەت بە شێوەیەکی ڕێکوپێک ڕێزیان لە شێخ دەگرت، بێگومان بەپێی ڕاسـپاردە و ڕێنمایی سـەرەوەی خۆیان، بەڵام لە پشـــتیەوە فرەجار گاڵتەیان پێدەکرد و بە فێڵباز ناویان دەبرد. زۆربەی کوردە خوێندەوارەکان بەتوندی دوژمنایەتییان دەکرد و بەوە تۆمەتباریان دەکرد کە ســـاویلکەیی گوندنشـــینە هەژارەکان بەکاردێنێت و دەیانچەوســـێنێتەوە. چەندین باس و

چیرۆک دەگێڕدرایەوە لەبارەی شـــێوازی زیرەکانە و فێڵبازانەی شـێخەوە لە فریودانی جووتیارە سـادە و سـاویلکەکاندا. بێگومان ناتوانرێ قەناعەت بە مورید و شوێنکەوتووە دڵسۆزەکانی بکرێت بەم چەشـــنە حیکایەتانە، چونکە لە دید و بۆچوونی ئەوانەوە نەیـارانی شـــێخ مـاددی بوون و لە ڕۆحـانییەتی ڕاســـتەقینە تێنەگەیشـــتوون. زۆرێکیشـــیان ئیددیعای ئەوەیان دەکرد کە بە چاوی خۆیان بەشـــێک لە پەرجوو یان موعجیزەکانی شـــێخیان بینیوە، ئەوانیتر خەڵکی متمانەپێکراویان بە شـایەتحاڵ دەهێنایەوە یان خەڵکانێکیان ناسیوە کە بە شێوەیەکی سـەرسوڕهێنەرانە لە نەخۆشـــی چاکبوونەتەوە. ئەوانەش کە بەشـــداریی زیکرەکانیان کردبوو بە کۆدەنگی پەسن و ستایشی هێزە ڕۆحییە مەزنەکانی شـــێخیان دەکرد و هەســـتی ئەوەیان کردووە کە ڕاهێنان و ئەزموونە ڕۆحییەکانیان ئەو ڕاستی و شایستەییە دەگەیەنن.

ئەم سەرنج و تێبینییانە، بەشێکی کەمیان تایبەتن بە کوردستان یان *تەریقەتی* نەقشـــبەندی. چونکە لە گەلێ شـــوێنی جیهانی ئیسـلامیدا شـێخانی *تەریقەتە* جۆراوجۆرەکان هێشـتا هەر هەمان ڕۆڵ ئەنجام دەدەن و دەوردراون بە خەڵکی دڵســـۆزی خۆیان و قەناعەتیان بە پیرۆزی و هێزی بانسـروشـتیان هەیە. ڕەنگە ئەم شێوازە زۆر ڕوونتر دەرکەوێت لە نیمچە کیشـوەری هندسـتاندا، کە تێیدا زۆربەی عولەما نەریتییەکان ســـەر بەم *تەریقەت* یان ئەویتریانن. هەروەها لە ئیندۆنیسـیاشـدا، هێشـتا شـێخانێک هەن

کەوا ڕۆڵی کۆمەڵایەتییان هاوتەریبی ئەوەی شـێخ عوسـمانە. لە بانتێنی جاوای ڕۆژاوا، بۆ نموونە کی ئارمینی بەتەمەن هەیە، کە سـەر بە *تەریقەتی* قادرییە و ناوبانگێکی گەورەی هەیە وەک ئەنجامدەری پەرجوو (موعجیزە) و تا ئێستاش دەسەڵاتێکی سەلمێنراوی هەیە لە تەواوی بانتێنی باشووردا. ئەم پیاوە *پێسانترێنێکی* (خوێندنگەی ئاینی – و) مامناوەندیی هەیە کە تێیدا مەنهەجێکی بنەڕەتیی ئیسلامی لە سەر شێوازی نەریتی دەخوێنرێت و مانگی جارێک ڕێنمایی و ئیرشادی نزیکەی سەد کەسێکی سەردانیکەر دەکات، کە بەزۆری لە دوورەوە هاتوون، بۆ *زیکری* قادری. ڕۆژانەش خەڵکانێک سەردانی دەکەن و داوای نزا و نووشتە و شتگەلێکی لێدەکەن کە هێزی جادوویيان هەیە، لەبەر ئەوەی کی ئارمین بەوە بەناوبانگ و ناسراوە کە بەهرەمەندە لە زانست و هێزی جادوویی گەورە. زۆربەی ئەوانەی کە سەردانی دەکەن بریتین لە بازرگانی بچووک و جووتیاران، بەڵام کی ئارمین پێشوازییش لە سەردانی زۆرێک لە بەرپرسانی مامناوەند و تەنانەت ئاست بەرزیش دەکات. هەندێ لەم توێژەی دواییان تەنها وەک مەراق و خولیا دێنە لای و بە هیوای بەدەستهێنانی جۆرێک لە یارمەتیی بانسروشتن، هەندێکی تریش بەنیازی کار بۆ ئاسانکردن دێن لەگەڵ کۆمەڵگەی بانتێنیدا. نەک بەتایبەتی لە ناو ئەمانەی دواییدا، بەڵکوو لە ناو ئەو کەسە "ئاساییانەش" کە دێن بۆ بەسەربردنی شەوێکی هەینی لە

پێسانترێنەکەی کی ئارمین، من تێبینیی تێکەڵەیەکی مەراقدارم دەکرد لە ســـاویلکەیی و گومان. تەنانەت ئەوانەش بەئاشــکرا گومانیان دەردەبڕی لەبارەی ئەو موعجیزانەوە کە دەدرایە پاڵ شــێخ، یان گاڵتەیان دەهات بە هەندێ لەو شــتانەی وتبووی یان کردبووی، دڵنیا نەبوون لەوەی کەوا هەندێ لەو پەرجووانە مەحاڵ بن.

سەدەیەک لەمەوپێش، گومانێکی زۆر کەمتر هەبوو سەبارەت بەو هێزە موعجیزەئامێزانەی دەدرایە پاڵ شــێخەکان و بە ئەمانەوە گریمانەی ئەوە هەبوو کە هەڵوێستی پەرستشی خەڵکی ئاسایی کورد لە بەرانبەر شێخەکانیاندا زۆر توندتر و بەربڵاوتر بوو و لەوە کەمتر ڕەخنەی تێدا بوو کە من لە ساڵانی ١٩٧٠کاندا ســەرنجم دەدا. ئەمە بەلای کەمەوە تاڕادەیەک ئەو کاریگەرە گەورەیەی دەســەڵاتی ســیاسییە دەگەیەنێت کە زۆرێک لە شــێخەکان پیادەیان کردووە. بەڵام ناتوانێ ئەوە ڕوونبکاتەوە کە بۆچی تەنها لە ســاڵانی ١٨٨٠کاندا بووە کەوا شــێخەکان وەک بەهێزترین سەرکردەی سیاسی دەرکەوتوون.

گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوورییەکان لە سەدەی نۆزدەدا

دەرکەوتنی لەناکاوی شێخەکان لەسەر شانۆی سیاسی و دواتریش پاشەکشەی پلە بە پلەیان تەنها بە گەڕانەوە بۆ پەرەسەندنە سیاسی و ئابوورییەکان لێکدەدرێتەوە کەوا کاریان کردووەتە سەر کۆمەڵگەی کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا. من وەک لە سەرەوە باسمکردووە، ئاماژە ناکەم بە پێشڕەویی گشتیی ئیمپریالیزمی ئەوروپی، بەڵکوو ئیشارەت بەو فۆرمە زۆرتر کۆنکریتییانە دەکەم کەوا ئاسەواری کاریگەرییەکانیان لە کۆمەڵگەی کوردیدا دەرکەوتووە. یەک لەم پەرەسەندنانە لەو چاکسازییە ئیدارییانە پێکهاتووە کە وردە وردە و لەسەرخۆ لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا جێبەجێ کراوە و بە شێوەکی گەورە لە لایەن هێزەکانی ڕۆژاواوە سەپێنراون و هەندێ جاریش وەک کاردانەوە لەدژیان. ئەم ڕیفۆرمانە بوون بە هۆی لەقکردنی هاوسەنگیی سیاسی لە کوردستاندا و زۆرێک لە پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی گۆڕی. پەرەسەندنێکی گرنگی تر هاتنی مژدەدەر یان مسیۆنێرە کریستیانەکان بوو لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا، لە فەرەنسا و بەریتانیا و ئەلمانیا و ئەمریکاوە و هەر هەموویان هەوڵیان دەدا مەسیحییەکانی ناوخۆی وڵاتی عوسمانی بهێننە سەر کەنیسە نیشتمانییەکانی خۆیان (واتە کەنیسەکانی ئەو مژدەدەرانە – و). ئەم هەوڵ و کۆششە

مسیۆنێرییانه له ناو کەمینه مەسیحییەکاندا کاریگەریی دراماتیکییان هەبوو لەسەر پەیوەندیی موسڵمان و مەسیحیی ناوچەکە[٢٣].

له دەوروبەری ساڵی ١٨٠٠دا و پێش ئەوەی ئەم پەرەسەندنانه مۆرک و کاریگەریی خۆیان دروست بکەن، کۆمەڵگەی کوردی له جووتیار و شـــوانکارەی خێڵەکی پێکدەهات و به ڕەهایی تەواوی ئەم خێڵانه کۆچەر بوون و زۆرێـک لەمـانه لەگەڵ بەخێوکردنی ئاژەڵدا هەندێ کشـــتوکاڵیشـــیان دەکرد و له گوندی هەمیشـــەییدا نیشـــــتەجێ بوون. له مـانگەکانی هـاویندا ئـاژەڵەکان دەبران بۆ لەوەڕگە و پـاوانی هـاوینه و ئەگەر ئەم لەوەڕگەیـانه لێیـانەوه نزیکبوونایه ئەوه هەموو گوندنشـــینانیش دەیاگواســـتەوه ئەوێ و له دەوار و ڕەشـــــماڵدا دەژیان، خۆ ئەگەر مەنزڵیش دوور بوایه ئەوه له گونددا دەمانەوه و تەنها هەندێ له شـــوانەکان لەگەڵ مێگەله ئاژەڵدا دەڕۆیشـــــتن. هەندێ له خێڵەکان که ئاژەڵیان زۆر کەم بوو یـان هەر نەیـانبوو ئەوه بەتەواوی له گونـددا جێگیر دەبوون و کشـــــتوکاڵیان دەکرد. خێڵه کوردەکان به زەروورەت یەکەی سـیاســی بوون و (تا ئێســتاش هەر وان) و دڵســۆزی و ملکەچی بۆ ســـــەرۆکێکی بەهـێز کۆیـانـدەکـاتەوه لەگەڵ ئایدیۆلۆجیایەکی له بناغەدا هاوبەش و یاســـایەکی مۆراڵیی توند،

---

[٢٣] (ئی. گۆبی، س. ئادریانس، له کتێبی "ئامۆژگاری فەرمی ســـنۆک هۆرگرۆنیه (1889–1936)"، بەرگی ٢، لاهای: نیهۆف، 1959، ل 1182.

لەنێویدا چەمک و تێگەیشتنی وەک پیاوەتی و ئازایەتی و شەرەف و پەیوەندییەکانی دەسەڵات و بنەماکانی هاوسەرگیریی نەریتی (واتە ناوخۆیی لە ناو خزمان و خێڵدا) و بنەماکانی هاوپەیمانی و دوژمنایەتی لە شەڕ و ناکۆکییەکاندا. لە تیرە و هۆزی بچووکدا، کە زۆربەی ئەندامانی خزمی نزیکی یەکتر بوون، پەیوەندییەکان تا ئاستێک یەکسان بوون، بەڵام لە خێڵە گەورەکاندا چینێکی ئەریستۆکراتی حوکمڕان هەبوو کە سەرکردایەتییەکی تاکڕەوانە و ملهوڕانەی دەستەبەر دەکرد. پیاوانی خێڵ دەستەبژێرێکی سەربازییان پێکدەهێنا کە هەژموون و دەسەڵاتی بەسەر چینی خوارەوەی جووتیاران و پیشەوەراندا دەڕۆیشت و ناوێکی گونجاوی لێنرابوو کە ئەویش "ڕەعییەت" بوو (کە ڕێک بە واتای مێگەل دێت). دەکرا ڕەعییەت موسڵمانی کوردی زمان بن یان مەسیحی و (کەمێکیش جوو) لە تایفە و زمانی جۆراوجۆر. بۆ ئاڵۆزکردنی زیاتری مەسەلەکە، مەسیحییەکانیش لە هەندێ ناوچەی دیاریکراودا وەک تیرە و تاقمی توندڕەوی سەربازی ڕێکخران و چەکیان هەڵگرت (کە بە شێوەیەکی فەرمی ئەمە قەدەغە بوو بۆ کریستیانەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیی موسڵمان) و هاوشانی خێڵە کوردەکان بەیەکسانی وەستانەوە[٢٤].

[٢٤] شیکارییەکی وردە بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردستان لە فەسڵی دووەمی کتێبەکەی بروونەسندایە، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بۆ ماوەی چەندین سەدە، دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەم خەڵکە خێڵەکی و جووتیارانەدا ڕاســـتەوخۆ مامەڵەی نەکردبوو بەڵکوو دەســـتەبژێرێکی هەرێمیی کوردی وەک نێوەندگیر بەکادەهێنا. ڕاستە هەندێ لەو ناوچانەی کە بایەخی ستراتیجی یان ئابووریی گەورەیان هەبوو بە شێوەیەکی ناوەندی حوکم دەکران و والی و حوکمڕانی سەربازییان بۆ دادەنرا، بەڵام وەک یاسا و ڕێسایەکی گشـتی سـیسـتەمێکی حوکمی ناڕاسـتەوخۆ باو بوو. بەشـێکی گەورەی کوردســـتان لە لایەن بنەماڵە کوردەکانەوە حوکم دەکرا کە ئاســـتێکی گەورەی ســـەربەخۆییان پاراســـتبوو لەبەرانبەر حکوومەتی ناوەندیدا. میرنشـــینە کوردییەکان پێش یەکگرتنیان لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی عوســـمانیدا هەبوون و پێگەی بنەماڵە حوکمدارەکانیان زیاتر بەهێز بوو بە دانپیانانیان لەلایەن حکوومەتی ناوەندییەوە. ئەوان لەبەرانبەر حکوومەتی ناوەندیدا تەنها پابەندییەکی ســـەربازیی دیاریکراو و تا ڕادەیەک باجدانێکی کەمیش. زۆربەی داهات تەرخان بوو بۆ حوکمڕانە لۆکاڵەکان (*میرەکان*) خۆیان، کەوا بەم ڕێگەیە توانییان ژیانێکی شـــاهانە بۆ خۆیان دابین بکەن کە هیچ مانایەکی نەبوو. هەر میرنشـــینێک ژمارەیەک خێڵ یان فیدراسیۆنی خێڵی لەخۆگرتبوو (کە لە هەندێ حاڵەتدا ژمارەیەکی زۆر گەورە بوو)، هەروەها میرەکان لە خەمی ئەوەدا بوون کە ئەم هاوپەیمانییانە بە هاوســـەنگی بهێڵنەوە هەر یەکەیان دژ بەویتر، بۆ ئەوەی کەس بەئاسانی تەحەدای حوکمیان

نەکات. ئەم میرانە و دەربار و دەست و پێوەندیان تاقە فۆرمی حکوومەت بوون کە زۆربەی خەڵکانی خێڵەکی و *ڕەعییەت* مامەڵەیان لەگەڵ دەکردن. حوکمی میر بە شێوەیەکی گشتی زۆر توند و دڵڕەقانە بوو بەڵام وا تەماشای دەکرا کە دادپەروەرە و بەدەگمەن تانە لە شەرعییەتی دەدرا. لە پاڵ شەرعییەت و دادپەروەریدا پێگە و هەڵوێستیشیان پشتی بە توانایان دەبەست بۆ ڕامکردنی ململانێ و ناکۆکییە خێڵەکییەکان و یاری پێکردنیان.

ململانێ و ناکۆکییەکان (پێشتر و ئێستاش) لایەنێکی بنەڕەتی بوو لە بوونی خێڵێک، چونکە تەنها وەک یەکەیەک ڕەفتار دەکات لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەی ڕکابەرێکی دەرەکی یان دوژمنێک و گەنجێکی مەراقدار ناتوانێت دەسەڵات بەدەستبێنێت مەگەر بە خۆجیاکردنەوەی بێت لە ڕووبەڕووبوونەوە سەربازییەکان. یاسا و ڕێسای شەرەف، پێویستی بە تۆڵەکردنەوە و تۆڵەی پێچەوانەیە بۆ کەمترین سووکایەتی پێکردن و حەز و ئارەزووی گەنجان بەوەی بە بوێری و ئازایەتی خۆ جیابکەنەوە، بووبووە مایەی شەڕ و ناکۆکیی بەردەوام لە نێوان خێڵەکاندا، چ لە ناو خێڵەکان خۆیاندا و چ لە نێوان خێڵەکان و *ڕەعییەتدا*. (هەندێ جار ڕەعییەت لێرەدا جووتیاری نیشتەجێ دەگرێتەوە کە خێڵی کۆچەر بە چاوێکی نزمتر تەماشای دەکردن و بەمانە دەوترا گۆران یان کرمانج - وەرگێڕ). لەبەر ئەوە یەکێک لە کار و فەرمانە سەرەکییەکانی میر ئیحتیوا یان ڕامکردنی ئەم ناکۆکییانەیە لە

سنووریکی بەجێ و پەسەنددا و ئەگەریش پێویستی کرد کۆتایی هێنان بە شەڕ و کوشتار و سەپاندنی چارەسەرێکی بەجێ و پەسەند بۆ هەردوو لا. لە لایەکی تریشەوە پێگە و هەڵوێستی بەندبوو بە هێشتنەوەی ئەندازەیەکی دیاریکراوی ڕکابەری لە نێوان خێڵە گەورەکاندا، بۆ ئەوەی بتوانێت کەرت بکات و حوکم بکات. خۆ ئەگەر بەتەواوی زیرەک نەبوایە لە یاریکردن بە ململانێ و ناکۆکیی خێڵەکیدا ئەوە پێدەچوو ئیمارەتەکە بڕووخایە یان دەسبەرداری پایە و پۆستەکەی بوایە بۆ کەسێکی زیرەکتر کە بەعادەت یەکێک لە خزمەکانی دەبوو، چونکە تەنها ئەوان شەرعییەتی ئە کارەیان هەبوو.

ئاستی سەربەخۆیی لە بەرانبەر دەوڵەتدا کە میرنشینەکان لێی بەهرەمەند بوون هەمیشە بەرز و نزمی دەکرد و لە ژێر سایەی حوکمڕانیی سوڵتانێکی لاوازدا ڕەنگە زیاتر سەربەخۆ بوونایە وەک لە ژێر سایەی سوڵتانێکی بەهێزدا. لەگەڵ ئەوەشدا، ئاڕاستەی درێژخایەن بەرەو زیادبوونی کۆنترۆڵی ناوەندی بوو. تەنانەت لەپێش ساڵی ١٨٠٠دا، بە کردەوە ژمارەیکی زۆر لە ئیمارەتەکان هەڵوەشانەوە و لەجیاتیدا لە ناوەندەوە والییان بۆ دامەزرا. بەهەرحاڵ، گۆڕانکاریی گەورە و ڕاستەقینە لەگەڵ یەکەم شەپۆلی چاکسازییە ئیدارییە سەرەکییەکانی ساڵانی ١٨٣٠کاندا هات، کە لەو ماوەیەدا زۆربەی کوردستان خرایە ژێر کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆی ناوەندەوە. چەندین میری گەورە و بەهێز

قبوولکردنی ئەم پێشێلکردنەی ئیمتیازە نەریتییەکانیان ڕەتکردەوە و یاخیبوون. ئەوان لە تەحەداکردنی دەسەڵاتی ناوەندیدا کەوتنە بەرفراوانکردنی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان و جەختیان لەسەربەخۆیی ڕاستەقینە دەکردەوە. بەڵام لە کۆتاییدا هەموو بەچۆکداهاتن و کوژران یان ڕەوانەی تاراوگە کران.

ئەنجامی ئەوەش هەڵکشانێکی کوتوپڕی بوو بۆ شەڕی ناخۆی نێوان خێڵەکان. لەکاتێکدا کە پێشتر میرەکان دەیانتوانی کۆنترۆڵی ململانێ بکەن و چارەسەری ئاشتییانە یان بەلای کەمەوە ئاگربەس بسەپێنن، چونکە ئەو کاربەدەستانەی حکوومەت کە لەجیاتیی میرەکان دانرابوون شەرعییەت و تێڕوانین و دەسەڵاتی پێویستیان نەبوو ئەو کارە بکەن. لە ڕاستیدا، هەندێ لەم بەرپرس و کاربەدەستانە جارێکیتر شێوەیەک لە حوکمی ناڕاستەوخۆیان دامەزراندەوە و دەسەڵاتیان ڕادەستی سەرۆک خێڵەکان کردەوە، بەڵام ئەمە هیچی لێ بەرهەم نەهات و بوو بە هۆی لەگرێژەنە چوونی شەڕ و ناکۆکیی نێوان ئەو سەرۆکە خێڵەکییانە و ئەوانەی دەسەڵاتیان پێنەدرابوو و بەزۆری پاڵی پێوەنان بۆ یاخیبوون و ملنەدان بە دەوڵەت. لەم حاڵەتەدا نەک هەر تەنها شەڕ و ناکۆکیی خێڵەکی بڵاوبووەوە، بەڵکوو دزی و ڕاووڕووت و سووتاندنی بەئەنقەست تەشەنەی کرد و خەڵکی لە سەرانسەری کوردستاندا سکاڵایان بوو ئارامی و ئاسایش بە شێوەیەک کە پێشتر وێنەی نەبوو. ئاشکرایە کەوا کۆمەڵگەی کوردی پێویستی

بەو سەرکردە سیاسییانە بوو کە دەسەڵاتیان لە سنووری یەک خێڵ تێپەڕی بکردایە و بە باشی لە کۆمەڵگە تێبگەیشتنایە و بەشێوەیەکی بەرفراوان لە هەموو لایەکەوە ڕێزیان لێبگیرایە، وەک چۆن لە میرەکان دەگیرا. بەڵام کاربەدەستانی حکوومەت توانای ئەو ڕۆڵگێڕانەیان نەبوو. هەڵبەت تەنها یەک شێوە دەسەڵات هەبوو کەوا کەم تا زۆر وەڵامی ئەو پێداویستییانە بداتەوە و ئەویش شێخەکان بوو. ئەوان بەگشتی کورد بوون و کۆمەڵگەیان باش دەناسی بە هەموو ڕەهەند و بەرژەوەندییە دژوارەکانیەوە. بێجگە لەوە، ئەوان لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی ئاینییش بوون بۆیە شەرعییەتێکی بەهێزتریان لە چاوی کوردە دیندارەکانەوە هەبوو بە شێوەیەکی گشتی لە هەر دەسەڵاتێکی دنیایی یان سێکولار.

هەڵبەت هۆکارێکی تری ئێزافیش هەبوو کە بۆچی کوردەکان بەتایبەتی بەلای سەرکردە ئاینییەکاندا ڕۆیشتوون وەک لە هەر دەسەڵاتیکی تر، چونکە سەردەمەکە سەردەمی وەرچەرخان بووە و ئەمەش بەهۆی زیادبوونی چالاکیی مسیۆنێرە کریستیانەکانی ئەورووپای ڕۆژاوا و ئەمریکاوە بووە لە ناو کەمینە کریستیانەکانی کوردستاندا. ئەم کۆمەڵگە کەمینانە و کوردەکانیش وا تەماشای میسیۆنێرەکانیان کردووە کە پێشەنگی دەستێوەردانی زیاتر ڕاستەوخۆ و کراوەن لە لایەن دەوڵەتە کریستیانەکانەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و ئەگەری ئەوەی هەیە گۆڕانکارییەکی

قووڵ بەرپا بکات لە هاوسەنگیی هێزی هەرێمیی نێوان کریستیان و موسڵمانەکاندا. ڕاستییەکەی هەندێ لە مسیۆنێرەکان کارێکی ئەوتۆیان نەکرد بۆ ڕەواندنەوەی ئەم گومانانە بەڵکوو بە هەڵوێست و ڕەفتاریشیان برەویان پێدەدا و لە ڕێگەی کونسوڵ و باڵوێزەکانیشیانەوە لە قوستەنتینییە (ئیستانبووڵ) فشاریان خستبووە سەر حکوومەتی عوسمانی بۆ وەرگرتنی ئیجرائاتی تایبەتی لەپێناوی پاراستنی کەمینە کریستیانەکان لە دەراوسێ موسڵمانەکانیان. دوو کەس لە مسیۆنێرەکان نەخۆشخانەیەکیان دروستکردبوو کە تا ڕادەیەک لە قەڵایەک دەچوو، لە شوێنێکی ستراتیجیدا کە دەیڕوانییە سەر تەواوی دۆڵێکدا. ئەوانیتر کریستیانەکانی ناوخۆیان هاندابوو کە چیتر باج یان "جزیەی" نەریتیی ساڵانە نەدەنە ئاغا کوردەکانیان. لە ئەنجامی ئەم کارانە و هاوشێوەکانیدا، تا دەهات گرژی و ئاڵۆزی زیادی دەکرد لە نێوان موسڵمان و مەسیحییەکاندا و لە ساڵانی ١٨٤٠کاندا گەیشتە یەکەم لووتکەی توندوتیژی. یەکەم کردەوەی سزائامێز لە لایەن یەکێک لەو میرە کوردانەی کە مابوونەوە دژ بەو ڕەعییەتە مەسیحییانەی ڕەتیانکردبووەوە باجی خۆیان بدەن سەریکێشایەوە بۆ کوشت و کوشتاریکی تەواو. ئەمەش بە ڕۆڵی خۆی پاڵی بە ئەوروپییەکانەوە نا کە فشاری توند بخەنە سەر سوڵتان بۆ سزادانی ئەم میرە. هەڵوەشانەوەی دوا میرنشینە کوردییەکان لە لایەن حکوومەتی عوسمانییەوە، کە هەر زوو بە

دوای ئەم مەســـەلەیەدا هات، وا تەماشـــا دەکرا کە بە هۆکاری ئەوروپییەکانەوە بووە و واش تەماشـــای مەسـیحییەکانی ناوخۆ دەکرا کە هاوبەشی ئەو دوژمنە دەرەکییانەن و دەستیان لەگەڵیان تێکەڵ کردووە. لە ماوەکانی دواتردا ئاژاوە و پشـێویی سـیاسـی بەجارێ زیادیکرد و موسڵمانەکان ترسی ئەوەیان لێنیشتبوو کەوا هێزە مەسـیحییەکان نەخشـە دادەڕێژن بۆ تێکدان و ڕووخاندنی ڕێســا و نەزمی ئیســلامی نەریتی. ئەمە هەمووی هۆشـیاریی ئیسلامیی کوردی زۆر بەهێزکرد و بوو بە هۆکاری ئەوەی کە لە پشتی سەرکردە ئاینییەکانەوە یەکبگرن. ئەوجا شێخە نەقشبەندییەکان، بە جەختکردنی بەهێزیـانەوە لەســەر بـاوەڕی ئوســووڵیی (ئۆرسـۆدۆکسیی) ئیسـلامی و ڕەتکردنەوەیان بۆ پراکتیزەکردنی غەیرە ئیســلامیی نەریتی، زۆر توندتر و ڕاشــکاوانەتر بوون بە ئیمتیاز پێدان و پاشەکشە لە بەرانبەر مەسیحییەکاندا لە تەریقەتەکەی تری کوردســتان کە قادری بوو. بەو پێیە ئەوان بەتایبەتی لە نیوەی ســەدەی نۆزدە بەملاوە وردە وردە پەرەیانســەند بەرەو ڕۆڵی سەرکردەی سیاسیی سرووشتی. ئەمە بەتەواوی ڕوون و دیار بوو لە کوردســتانی ناوەڕاســت و باکووردا، کەوا چالاکییە مسیۆنێرییەکان تێیاندا ئەوپەڕی چڕبوون[٢٥].

---

[٢٥] ئەمە کورتەی ئارگومێنتەکەیە لە فەسـڵی سـێهەم و چوارەمی کتێبەکەی بروونەسندایە، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

لە کوردستانی باشووردا هەندێ کەمینەی بێبایەخی مەسیحی هەبوون و چالاکیی مسیۆنێری نەبوو و ئەگەریش هەبوایە شتێکی ئەوتۆ نەبوو. لە لایەکی ترەوە، کۆمەڵگە کریستیانەکانی کوردستانی ناوەڕاست مسیۆنێرەکانی چەندین کەنیسەی جیاوازی بۆ خۆی ڕاکێشابوو، لە کوردستانی باکووریش هەروابوو ئەگەرچی بە ئاستێکی کەمتر بوو. پەیوەندییەکی تەواو قەناعەتبەخش هەیە لە نێوان پێگە و شوێنی چالاکیی مسیۆنێری و ئەو شوێنانەش کەوا شێخە نەقشبەندییەکان ژمارەیەکی زۆری مورید و شوێنکەوتوویان تێدا پەیداکردبوو. لە واقیعیشدا، هیچ شۆڕش و ڕاپەڕینێک لە کوردستانی باشووردا بەرپا نەبوو کەوا شێخێکی نەقشبەندی سەرکردایەتیی کردبێت، بەڵکوو ڕاپەڕینێکی لەم چەشنە ڕێک لەو بەشانەی کوردستانی ناوەڕاستدا بەرپابوون کەوا چالاکیی مسیۆنێرەکان بوون بە هۆکاری گەورەترین ئاژاوە و پشێوی، لە نەهری (هەکاری) و لە بارزاندا. ئەم پەیوەندییە ئەوە ناگەیەنێت کەوا ئەم شۆڕش و ڕاپەڕینانە لەبنەڕەتدا دژ بە مەسیحییەکان بووە، بەڵکوو لە ڕاستیدا هەدوو شێخانی لێرەدا جێی مەبەستن (شێخ عوبەیدوڵلا و شێخانی بارزان) ناوبانگێکی باشیان بووە تەنانەت لە ناو مسیۆنێرەکانیشدا و بە لێبووردەیی و دادپەروەری ناسرابوون.

لە سالانی ١٨٧٠کاندا، شێخ عوبەیدوڵلا بە شێوەیەکی گشتی کاریگەرترین کەسایەتیی تەواوی کوردستانی ناوەڕاست و

باکوور بوو. نووســـەرانی هاوچەرخی خۆی ســـەرنجی ئەوەیان داوە کەوا ڕێز و شـــکۆی لای کوردەکان لە خودی ســـوڵتان گەورەتر بووە - ســـەرەڕای دانپیانان و ســـەلماندنی ئەوەی کە سـوڵتان خەلیفەی موسـلمانانیش بووە! شـێخ تا پەڕی ئەوپەڕ لە مەراق و خولیای سـیاسـیی نەتەوەپەرسـتەکانی ئەرمەن و بە هەمان ئاســتیش ناڕازی و بێزار بووە لە خراپیی حوکمڕانیی تورک و فارس بۆ تەواوی ناوچەکە. ئەو لانیکەم ئەمەی بۆ مسـیۆنێرێکی ئینگلیز نووسـیوە کە نامە و نامەکاری لەنێوانیاندا بووە. پێدەچێت سکاڵاکانی شێخ ئیشارەت بووبێت بۆ تێکچوونی دەسـەڵاتدرێتی لە نێوان شێخ و ئەو بیرۆکراتە "ڕیفۆرمیستانەی" لە ناوەندەوە دانرابوون. جەنگی ڕووسـی - تورکی لە سـاڵانی ١٨٧٧ - ١٨٧٨دا، کە تێیدا سـوپای ڕووسـیا هاتە ناو قووڵایی خاکی عوسـمانییەوە (بە چەند بەشـێکی کوردسـتانیشـەوە)، کوێرەوەری و ئاژاوە و نائارامییەکی زۆری هێنا بۆ ویلایەتە کوردییەکان. شـکسـتخواردنی ئیمپراتۆرییەتی عوسـمانی لەم جەنگەدا ئەو متمانە کەمەشی بە حکوومەتی عوسمانی هەڵتەکاند کەوا کوردەکان تا ئەو کاتە هەیانبوو و مەترسـییانی زیادکرد بە هەژموون و باڵادەسـتیی ئەوروپییەکان و ئەرمەن. ئەمە ئەو بارودۆخە بوو کە تێیدا شێخ عوبەیدوڵڵا بیری لە دروستکردنی دەوڵەتێکی کوردیی جیا دەکردەوە و وا دیارە بۆ پەکخسـتنی نەخشـە و پلانە هاوشـێوەکانی ئەرمەنیش بووبێت. ئەو بە

شێوەیەکی دیبلۆماسییانە نیاز و مەبەستی خۆی لە بەریتانییەکان گەیاندبوو، لە ڕێگەی مسیۆنێرێکی بەریتانیی شارەزا و ئاگادارەوە، بەڵکوو هەوڵی دابینکردنی پشتگیریی ئەورووپیشی دابوو و هەروەها دەشیویست گەمەی بەگژ یەکتردا کردنی بەریتانی و ڕووسەکانیش بکات. پەیوەندیشی لەگەڵ سوڵتاندا بە دژواری مابووەوە و لە هەوڵی ئەوەدا بوو یەکەم تووی دەوڵەتە کوردییەکەی لە خاکی ئێراندا بچێنێت و دەسەڵاتی باڵادەستیی بەسەریدا ببەخشیتە سوڵتان، بەو سیفەتەی کە خەلیفەی موسڵمانان بوو. لەگەڵ ئەوەشدا، دەکرێ تا ڕادەیەک لەوەش دڵنیابین کە نیازی وابووە لە قۆناخیکی دواتردا بەشێکی گەورەی کوردستانی عوسمانیش بخاتە سەر دەوڵەتەکەی. وەک لە سەرەوە باسمانکرد، هەوڵەکانی شێخ شکستیانهێنا و ئەو تەمەنەی کە مابووی لە تاراوگەدا بەسەریبرد. بەڵام لەگەڵ ئەو شکستەشدا، دەسڵات و کاریگەریی خۆی و نەوەکانیشی لە ناو کورددا کەمی نەکرد و بنەماڵەکەی بەردەوام بوو لەوەی کە ڕۆڵێکی دیار و بەرچاو لە بزووتنەوەی کورددا تا ئەم نزیکانەش[٢٦].

---

[٢٦] لەبارەی سیاسەتی سەید تەها و نەوەکانی تری شێخ عوبەیدوڵڵاوە، بڕوانە: بروونەسن، هەمان سەرچاوە، پاشکۆی فەسڵی چوارەم.

پاشەکشەی کاریگەریی سیاسیی شێخەکانی تەریقەت

بۆ ڕوونکردنەوەی دەرکەوتنی شـــێخەکەنی تەریقەتی نەقشبەندی وەک سەرکردەی سیاسی سەروو عەشایەریی کورد و یەکەم دەمڕاســت و پێشــەنگی خولیا نەتەوەییەکانی، دەبێ پەنا بەرینە بەر زنجیرەیەک هۆکاری ئاســت جیاوازی ئەبســـتراکت. هەندێک لەوانە بونیادی و گشتی بوون لە سروشتیاندا، ئەوانیتر لاوەکی بوون بەڵام بایەخ و کاریگەرییان کەمتر نەبووە وەک (کەسایەتیی مەولانا خالید و جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ی ڕووسیا - عوسمانی). تەنانەت پاشەکشەی خێرای پاش ساڵی ١٩٢٥ دەکرێ کەمتر بگێڕدرێتەوە بۆ تەنها یەکێک یان دوو فاکتەری بونیادی. بارودۆدۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتییە - ئابوورییەکانی تورکیا و ئێران و عێراق بە ئاستیکی گەورە جیاوازییان هەیە و هۆکارەکانی پاشەکشە، لانی کەم لە بەشێکیاندا، جیاوازن لە هەرکام لەم سێ بەشەی کوردستاندا.

لە تورکیادا، قەدەغەکردنی هەموو تەریقەتە ســـۆفییەکان و چالاکییەکانیان دەســبەجێ لە دوای ڕاپەڕینەکەی شـێخ ســەعید ڕوونترین و ئاشــکراترین هۆکارە. زۆرێک لە شــێخەکانی نەقشـبەندی لە ڕووی فیزیکییەوە (جەســتەییەوە) لابران، چونکە ژمارەیەکیا لەســێدارە دران و هەندێکیشـــیان دوورخرانەوە و زۆرێکیشـــیان هەڵاتن بۆ دەرەوە و بەتایبەتی بۆ ســـووریا.

ئەوانەشیان کە لە کوردستانی تورکیا مانەوە لێرە بەدواوە چیتر چالاکیی سیاسییان لێ قدەغەکرا. ئەوان هەموو کاریگەرییەکی خۆیان لەدەست نەدا، بەڵام بەکەمی و دەگمەن دەیانتوانی دەستوەربدەنە هەندی کاروباری خێڵەکی. تەنانەت ڕێنمایی و ئیرشادی ئاینییان دەبوو بەنهێنی و ژێربەژێر بێت و خۆیان و شوێنکەوتووانیان بێدەگییان لێکردبوو. بەڵام ئەم پرۆسەیە سەلماندا کە بەتەواوی کۆتایی نەهاتووە. کاتێ کە سیستەمی سیاسیی تورکیا بوو بە دیموکراتییەکی فرە حیزبی، لە پاش جەنگی جیهانیی دووەم، گەلێ لە شێخە کوردەکان خۆیان خزاندە ناو سیاسەتی حیزبایەتییەوە، چونکە هێشتا هەر دەیانتوانی ژمارەیەکی گەورە دەنگ دەستەبەر بکەن بۆ ئەو حیزبەی دەچوونە پاڵی. ئەوجا بە هۆی پەرەسەندنی خزم خزمێنە و مەحسووبییەتی سیستەمی سیاسییەوە، لە واقیعیشدا هەندێ لە شێخەکان توانییان زۆرێک لە کاریگەریی سیاسیی ڕابوردوویان بگێڕنەوە (کەوا یەکێک لە کوڕەکانی شێخ سەعیدیش لە نێویاندا بوون). بەهەرحاڵ، بێ هیچ هەڵاواردنێک بە خۆگونجاندن مانەوە لەگەڵ حکوومەتدا و هیچکەسێک لەوانە بەئاشکرا بە بزووتنەوەی کورد یان هەر بزووتنەوەیەکی تری جوداخوازەوە.

لە عێراق و ئێراندا هەرگیز *تەریقەتەکان* قەدەغە نەکران. لەگەڵ ئەوەشدا، دەبوو شێخەکان دەسبەرداری دەرکەوتنی سیاسییان ببن بۆ سەرکردەکانی تر لەوێ. یەک لە دیاردە سەرنجڕاکێشەکان

ئەوەیە کە لە سـالانی ١٩٢٠کان بەملاوە زۆرێک لە سـەرکردە سیاسـییە کاریگەرەکانی کورد دەچنەوە سـەر بنەماڵە شـێخەکان بەڵام خۆیـان شــێخ نەبوون و لە ڕێگەی بەکـارهێنـانی پـایە و کاریگەریی نەریتیی بنەماڵەکانیانەوە وەک سەرمایەیەکی سەرەتا، کەوتنە بنیاتنان و پێکەوەنانی شوێنکەوتووی فراوانتر بە ئامرازی تەنها سیاسی و بەدوای شەرعییەتیاندا دەگەڕان لە ناسیۆنالیزمدا لەجیاتیی ئاین. سـەید تەهای نەوەی شـێخ عوبەدوڵڵا یەکێک بوو لەو سەرکردانە و لەمیانەی سالانی ١٩٢٠کاندا چالاکیکی سیاسی بوو لە ئێران و عێراق و تێکەڵ بە کۆمەڵ و ڕێکخراوە نەتەوەییە جۆراوجۆرەکان بوو. هەڵبەت دەرکەوتووترین سـەرکردەی لەم چەشنە مەلا مستەفای بارزانیی برا بچووکی شێخ عەبدولسـەلام و شێخ ئەحمەدی بارزان بوو. شێخ عەبدولسەلامی برا گەورەیان لە لایەن عوسـمانییەکانەوە لەسێدارە درا لە سزای ڕاپەڕینێکدا و شـێخ ئەحمەدی جێگرەوەشـی فرەجار کێشـە و سـەرئێشـەی بۆ بەریتانییەکان دەخولقاند لە عێراقدا. مەلا مسـتەفاش لە گەنجیدا ژیـانی خۆی بەوە دەسـتپێکرد کە سـەرکردایەتیی لایەنگرە دڵسـۆزەکانی بنەماڵەکەی دەکرد لە هێرشـکردندا دژ بە خێڵە دوژمنەکان و بەریتانییەکان، لە سـەرەتای سـالانی ١٩٢٠کاندا. بە تێپەڕبوونی کـات و ڕۆژگـاریش، ئەو خۆی نەک تەنهـا وەک فەرماندەیەکی گەریلایی (پارتیزانی - و) و سـەرکردەی پارتی دیموکراتی کوردسـتان خۆی سـەلماند، بەڵکوو تەنانەت وەک

گەورەترین ســــەرکردەی نەتەوەیی کوردیش. لە نێو مورید و شوێنکەوتووە نەریتییەکانی بنەماڵەکەشیدا سەرەتا تەنها وەک برا بچووکی شـێخ ئەحمەد تەماشـا دەکرا، بەڵام لای هەموو کوردەکانی تر شـێخ ئەحمەد بە شـێوەیەکی سـەرەکی وەک برا گەورەی مەلا مستەفا دەناسرا و وا هاتەپێشەوە کە ببێتە شێخێکی نەقشبەندی.

بەو شـێوەیە وا دیارە ناسیۆنالیزمی کوردی بوو بە فاکتەرێک کە بـایەخێکی لە ئـاین گەورەتری هەبوو لە کـار و ژیـانی ئەم سـەرکردانەدا، لەکاتێکدا کە نەدەبوو پێشـتر لێکتر جیابکرێنەوە. لە هەموو بەشــەکانی کوردســتان، دەبینین کە لە ماوەی ســاڵانی ١٩٢٠کــانــدا کۆمەڵە و حیزبە نەتەوەییەکـان لە شــێخەکـان وەرگیرایەوە[٢٧]. ئەمەش پەیوەندیدارە بە پەرەســەندنە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانەوە کە لەم سێ وڵاتەدا ڕوویانداوە کەم و زۆر تا ڕادەیەک لە یەک کـاتدا و دەرکەوتنی چینێکی نـاوەڕاســـت لە ئەفســەرانی ســـەربازی و فەرمانبەرانی خزمەتی مەدەنیی وەک دکتۆر و پارێزەر و ئەندازیار و مامۆستا. هەردوک ئیمپراتۆرییەتی

---

[٢٧] مارتن ڤان بروونەســن، "نەتەوایەتی و ململانێی ئاینی: بەرگریی کورد لە ئێراندا"، لە کتێبی "ئایین و سیاسەت لە ئێراندا"، فرانکفۆرت، سەندیکا، ١٩٨١؛ هەمان نووســەر، "لە عوســمانیزمەوە بۆ جیابوونەوە: پاشــخانی ئاینی و ئیتنیکیی یاخیبوونی شــێخ ســەعید"، ل ١٠٩ - ١٦٥، لە کتێبی "ئیســلام و ســیاســەت لە تورکیادا"، دەرکردنی لە لایەن یۆخن بلاشــکە و مارتن ڤان بروونەسن. بەرلین، چاپی ئێکسپرێس، ١٩٨٥.

عوسـمانی و ئێران لە یەکەم دەیەی سـەدەی بیسـتدا ئەزموونی شـۆڕشـی دەسـتووریيان کردووە. تورکە لاوەکان و هاوشـێوە ئێرانییەکانیان دەگەڕێنەوە بۆ ئەم چینی نوێی ناوەڕاستە کەوا بیر و ئایدیا ئەوروپییەکان کاریتێکردبوون و ئەوە ئەوان بوون کەوا یەکەم حیزبە سـیاسـییە مۆدێرنەکانیان دامەزراند. هەندێ لەو کوردانەی کە دەچنەوە سەر هەمان چین بەردەوام بوون لە سەر هەماهەنگی دۆسـتە سـیاسـییە تورک و فارسـەکانیاندا، ئەوانیتر وردە وردە وەرچەرخان بەرەوە سـیاسـەتی نەتەوەیی کورد و پەیوەسـت بوون بە ئەندامە زیاتر مونەوەرەکانی دەسـتەبژێرە نەریتییە کوردەکانەوە (وەک شێخەکان و سەرۆک عەشیرەتەکان) و حیزبی سیاسیی کوردییان دامەزراند.

پەرەسـەندنە سـیاسـییەکانی ئەم ماوەیە – جەنگی جیهانیی یەکەم، جەنگی سـەربەخۆیی تورکیا، دروسـتکردنی هەردوو دەوڵەتی ماندێتی عێراق و سـووریا، سـپۆنسـەر کردنی ئایدیای دەولەتێکی کوردیی سەربەخۆ لەلایەن بەریتانییەکانەوە (لە ماوەی چەند سـاڵێکی کەمدا)، دروسـتکردنی ڕژێمگەلێکی دکتاتۆریی مەیلەو ڕۆژاوا لە تورکیا و ئێراندا – هەموو ئەمانە کۆک بوون لە سـەر هاندانی بڵاوبوونەوەی ئایدیای نەتەوەیی لە نێو ناوەندیکی بەرفراوانی دانیشتووانی کورددا. حیزب و ڕێکخراوە نەتەوەییەکان خەڵکێکیان دەکەوتە شـوێن تەک تەنها لەبەر ڕێز و شـکۆی نەریـتـیـی سـەرکـردەکـانـیـان بەڵـکـوو بە هـۆی خـودی

ئادیۆلۆجیاشیانەوە بوو. لەکاتێکد کەوا هەندێ لە شێخەکان لە ناو ئەو یەکەم کەســـانەدا بوون کە داواکاریی نەتەوەییـان گەڵاڵە کـردبـوو (لە پـاڵ داواکـاریـی کۆمەڵایەتـی و ئـابـووریـدا و داواکارییەکیش کە تەواو سـروشـتی ئایینیان هەبوو)، بەڵام ئەوە بڵاوبوونەوەی گشتیی ناسیۆنالیزم بوو لە کۆمەڵگەی کوردیدا کە بـوو بە هـۆکـاری ئەوەی وردە وردە لە لایەن حـیـزبە نەتەوەییەکانەوە جێگەیان بگیرێتەوە.

تا هەندێک ئاسـت ئەم پەرەسـەندنانە هاوشـێوەیان هەبوو لە ئیندۆنیسیادا. لەوێیش دیسان دەرکەوتنی چینێکی نوێی خوێندەوار و ڕۆشـنبیرانی وەک (مامۆسـتایان، پزیشـکان و تا ئاسـتێکیش فەرمـانبەرانـی خـزمەتـی مەدەنـی) خـوێـنـدن و پەروەردەی ڕۆژاواییەوە سـەرکردایەتییەکی نوێی ڕەخسـاند بۆ کۆمەڵگە. لە نێو ئەو ڕێکخراوە نەتەوەییانەی کە لە لایەن ئەم دەسـتەبژێرە نوێیەوە دامەزران، بەتایبەتی ئیسـلامی سـارەکات Sarekat بوو کەوا توانای خۆی سەلماند بۆ جووڵاندن و جۆشدانی هەمان ئەو چین و توێژە کۆمەڵایەتییانەی کە تا ئەو دەمە وا تەمـاشـای شێخەکانی تەریقەتیان دەکرد وەک ئەوەی سەرکردەی سیاسییان بن[٢٨]. ئەمە ڕێک حاڵەتەکەی کوردسـتان بوو کە سـەرکردەکانی

[٢٨] ئە. پ. ئی. کۆرڤەر، "سـارەکات ئیسـلام، ١٩١٢ - ١٩١٦" نامەی دکتۆرا. زانکۆی ئەمسـتردام، ١٩٨٢؛ ج. ت. بلومبێرگەر، "سـارەکات ئیسـلام"، ئینسـکلۆپیدیای

ئەم ڕێکخراوە هیچ کاتێک توێژێکی جیا نەبوون لە شـــێخەکان و ئەو خزمانەیەن کە بوون بە ئەندامی کارای ئیسـلامی سـارەکات. بەڵام سارەکات بەرهەڵستیی هەندێ کار و کردەوەی 'خورافییان' دەکرد کەوا هەندێ لە شـــێخەکان تێیدا نوقم بووبوون و ئەمەش ڕقی زۆرێک لە شێخەکانی نەقشبەندیی هەڵسـاندبوو[٢٩]. ڕوون و ئاشکرایە کەوا ناکۆکی و ململانێی نێوان سارەکات و ئەم شێخانە پەیوەندیی بە ڕکابەرییەوە هەبوو بۆ ســـەرکردایەتیی کۆمەڵگەی موسڵمانی ناوخۆیی یان هەرێمی.

بەهەرحـاڵ، هۆکـارێکی تریش کە زۆر ڕۆڵی بینیوە لە پاشـــەکشـــەی کاریگەری و دەســـەڵاتی شـێخەکانی *تەریقەت* لە ئیندۆنیســـیادا و ئەمە لە کوردســـتاندا هـاوشـــێوەی نییە. بەرفراوانبوونی تەریقەتی نەقشـــبەنـدی لە ســـەدەی نۆزدەدا

دوورگەکانی هندی ڕۆژهەڵاتی هۆڵەندی؛ سارتۆنۆ کۆرتۆدیردیۆ، "سارەکات ئیسلام لۆکاڵ"، جاکارتا، ئەرشیفی نیشتمانی، ١٩٧٥.

[٢٩] ت. دەبلیو. جوینبۆڵ، "بزووتنەوەی 'سـارەکات ئیسـلام' لە جاوا"' گۆڤاری ئیســـلام، ژ ٥ (١٩١٤)، ل ١٥٤ – ١٥٩. ئاماژە بۆ بەرهەڵســـتییەکی توندی هەندێ لە شێخەکانی نەقشبەندی دەکات بۆ سارەکات ئیسلام (ل ١٥٧). لە یاخیبوونی جامبیی ساڵی ١٩١٦ و شۆڕشی بانتێنی ساڵی ١٩٢٦دا (بڕوانە پەراوێزەکانی ٩ و ١٠)، بەهەرحاڵ، ڕابەرانی تەریقەت هـاوکارییان لەگەڵ لقەکانی سـارەکات ئیسـلامی ناوخۆدا دەکرد یان، ڕاسـتتر بڵێین، تا ڕادەیەک خستنیانە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانە.

شـــەپۆلێکی دەگەیاند لە زنجیرەیەکی بەردەوامی کاریگەرییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە وردە وردە وای لە ئیسلامی ئیندۆنیسی کرد زیاتر ڕووبکاتە شـەریعەت ولە پراکتیزە لۆکاڵییەکاندا لایبرد. *تەریقەتی* نەقشـــبەندی، بەو پێیە کە زیاتر لە تەریقەتەکانی تر پابەندی شەریعەت بوون، جێگەی شەتتاری و *تەریقەتەکانی* تری گرتەوە کە زیـاتر تەوفیقی بوون و تێکەڵ بە گەلێ ڕاهێنـان و پراکتیزەکردنی پێش ئیسـڵامی ئیندۆنیسـی (یان هندی) بوون. کاتێکی زۆر تێنەپەڕیبوو بەسـەر ئەوەدا کە تەریقەتی نەقشبەندی دەسـتی بە هێرشـە سـەرکەوتووەکانی خۆی کردبوو بۆ جاوا و سـۆمەترە، بەڵام بەرەوڕووی بەرهەڵسـتیی سـەپۆلێکی دواتری ڕیفۆرمخوازەکان بووەوە کە زیاتر پابەندی شـەریعەت بوون و ڕەخنەیان لە گەلێ ڕاهێنان و پراکتیزەی نەقشبەندیی دەگرت و بە *بیدعەیان* دادەنا. بەتایبەتیش دەبێ لەم ڕووەوە باس لە ئەحمەد خەتیبی عالمی گەورەی مینانگکاباو بکرێت، کە لە ماوەی سـاڵانی ١٩٠٦ – ١٩٠٨دا، لە شـوێنی نیشـتەجێبوونی خۆیەوە لە مەککە، سـێ فەتوای دژ بە تەریقەتی نەقشـبەندیی دەرکرد کە یەکێکیان بەم دواییە چاپکرایەوە[٣٠]. بە هۆی پێگە و شکۆی زۆر گەورەیەوە

---

[٣٠] ئەحمەد ئەلخەتیـب بن عەبـدوللەتیف، "فەتوای تـایبەت بە تەریقەتی نەقشـبەندی"، مێدان: فیرما ئیسـلامییە، ١٩٧٨ (چاپی چوارەم). ڕوومالێکی باشـی مشتومڕی لایەنگران و نەیارانی تەریقەتی نەقشبەندی لەم کتێبەدایە:

ورده ورده کۆسـپ و تەگەرەی خسـتە بەردەمی فراوانبوون و تەشـەنەکردنی *تەریقەتی* نەقشـبەندییەوە، بەتایبەتی لە ناوچەی مینانگکاباودا (ڕۆژاوای سـۆمەترە) و شـێخەکان لەوێ بواری خۆیان لەدەستدا لە بەرانبەر عولەما "نوێگەرەکاندا".

لەگەڵ زیـادبوونی ژمـارەی حـاجییە ئیندۆنیسـییەکـانـدا، کاریگەریی بیری ئیسلامیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش زیادی کرد. ڕیفۆرمخوازە گەورەکانی وەک محەمەد عەبدە و ڕەشـید ڕەزا ڕەنگە کـاریگەرییەکی گەورەیـان کردبێتە سـەر کۆمەڵگەی موسڵمانی ئیندۆنیسی زیاتر لە هەر کەسێکی تر. هەڵوێستی دژە ئیمپریالیستیی ئەوان، کەوا زۆرێک لەو شتە سوودبەخشانەیان ڕەتنەدەکردەوە کە دەبوو ڕۆژاوا بیانداتە جیهانی ئیسـلامی و ئەمەش زۆر گونجاوتر بوو لە هەڵوێستی تەریقەتی نەقشبەندی و مایەی سـەرسـامییەکی گەورە و بەهێز بوو بۆ ئیندۆنیسـییە خوێندەوارەکـان. ئەوجـا هەرزوو سـەرکردایەتیی خەبـات و تێکۆشـانی دژە کۆلۆنیالی، لە ناو ئەو ئیندۆنیسییانەدا کە خۆیان

ب. جەی. ئۆ. شـرەیکە، "بیبلۆگرافیای بزووتنەوەی ئاینی ئێسـتا لە کەناری ڕۆژئاوای سـۆمەترەدا"، *"گۆڤاری زمانی هند و خاک و ئیتنۆلۆجی،* (TBG)، ژمارە ٥٩ (١٩١٩ - ١٩٢١)، ل ٢٤٩ - ٣٢٥.

هەروەها بڕوانە ڤێرنەر کراوس، "لە نێوان جاکسازی و یاخیبووندا، لەبارەی پەرەسەندنی ئیسلامەوە لە مینانگکاباو، ڤیسبادن، ١٩٨٤.

به موسڵمان دادەنا، گواستیەوە بۆ "مۆدێرنیستەکان"[31]. ئەمە هەمووی ئەوەی نەدەگەیاند کەوا *تەریقەتی* نەقشبەندی و *تەریقەتەکانی* تریش کاریگەریی خۆیان لە ناو جەماوەری ئیندۆنیسییەکاندا لەدەستداوە. بەڵام ئەرک و فەرمانێکی سیاسیی گرنگیان لەدەستدا کەوا لە ماوەی چەند دەیەیەکی کەمدا بەجێیان دەهێنا، وەک خاڵێکی گەلاڵەبوونی ستەمە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان. ئەوان تێسرەواندیکی تریان بەرکەوت کاتێ کە لە ساڵی ١٩٢٤دا شارە پیرۆزەکانی حیجاز لە لایەن ئیبن سعوودەوە گیران و باوەڕ و قەناعەتە وەهابییەکەی وایکرد کە چالاکیی نەریتیی تەریقەتەکان قەدەغە بکات. بەم پێیە نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان دابڕان لەوەی پێشتر سەرچاوەی سەرەکیی دینامیکییەتی تەریقەتەکەیان بوو. بۆیە گەرموگوڕییان خاو بووەوە و فراوانبوون و جالاکییان هاتە کزی یان هەر نەما لە لایەنی خۆیانەوە. پاشان ئەمانیش، وەک برا کوردەکانیان بۆ خۆیان کپ و بێدەنگ بوون و تەنها دەپەرژانە سەر ڕاهێنان و پەرستشەکانی خۆیان.

[31] دێلیار نویر،"بزووتنەوەی ئیسلامیی نوێ لە ئیندۆنیسیادا، ١٩٠٠ - ١٩٤٢. کوالا لامپوور، تاد.: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٧٣.

ئەنجام

بۆ دانانی هەندێ خاڵ لە میتۆدۆلۆجیی توێژینەوەی بزووتنەوە ئیسلامییەکاندا، من بە ئەنقەست دوو حالەتی چالاکیی سیاسیی ئیسلامی یان ئیلهام وەرگری ئیسلامم بەراورد کردووە کە هەر بە ڕێکی هاوزەمان بەڵکوو لە هەندێ ڕووی تریشەوە هاوشێوە بوون. هەڵبەت مەسەلەیەکی گران نەبوو بۆ دابڕکردنی هەندێ لەو هۆکارە بونیادییانەی کە لانی کەم بەشێک لە ڕۆڵیان بینیوە لە دەرکەوتن و پاشەکشەی بزووتنەوەکە لە هەردوو حاڵەتەکەدا، کە ئەوانیش: ڕووخان و هەرەسهێنانی سیستەمە سیاسییە ناوخۆییەکان لە ژێر کاریگەریی فراوانخوازیی ئەوروپیدا و پەیدابوونی چینێکی نوێی ناوەڕاستی خوێندن ئەوروپی، کە بە دوای یەکدا ڕێکخراوە سیاسییە نوێکانیان دامەزراندووە.

لە سەر ئەم ئاستە ڕووکەشە، هەردوو حاڵەتەکە بەتەواوی لێکدەچن. وەک لێکدانەوەیەک ئەمە ناڕاست نییە بەڵام هێشتا هەر بەتەواوی مایەی قەناعەت نییە، چونکە ناتوانێت هۆکاری ڕوودانی پەرەسەندنەکان لێکبداتەوە بەتەواوی لەو کات و زەمانەدا کە تێیدا ڕوویانداوە و بۆچی بارودۆخی هاوشێوە سەرینەکێشاوەتەوە بۆ پەرەسەندنی هاوشێوە لە شوینانی تر. بە بیروڕای من، گەلێ لە هەوڵە زانستییەکان بۆ لێکدانەوەی توندڕەویی ئێستای ئیسلامی

له قوژبنه جۆراوجۆره‌كانی جیهانی ئیسلامیدا له‌م ئاسته‌دا گیریانخواردووه. ڕاسته كه‌وا جه‌ماوه‌ری كۆچبه‌ران له گوند و شارۆچكه بچووكه‌كانه‌وه ڕوو له شاره گه‌وره‌كانی جیهانی سێهه‌مه و بوونی ژماره‌یه‌كی گه‌وره‌ی گه‌نجی نیمچه خوێنده‌وار كه نه‌یانتوانیوه كارێكی گونجاو بدۆزنه‌وه و ئه‌و جیاوازییه قووڵ و زه‌قه‌ی گه‌شه‌پێدان كه له ئه‌نجامی سیاسه‌ته‌كانی ئیلهام وه‌رگر له ڕۆژاواوه هاتووه‌ته كایه‌وه و ئامانجی پتر زیادكردنی به‌رهه‌می گشتیی نیشتمانییه (الناتج الوطنی/ القومی الإجمالی) له‌وه‌ی كه خۆشگوزه‌رانیی كۆمه‌ڵایه‌تی دابین بكات و شكستهێنانی ڕێگه سۆشیالیستییه جۆراوجۆره‌كانی گه‌شه‌پێدان و فاكته‌ره جیهانییه‌كانی تر كه هه‌موو كات دووباره ده‌كرێنه‌وه، به‌دڵنیاییه‌وه به‌شێكی بنه‌ڕه‌تیی لێكدانه‌وه‌كه‌ن، به‌ڵام هه‌رگیز له‌وه تێپه‌ڕ ناكه‌ن كه ته‌نها به‌شێك بن له ڕوونكردنه‌وه و لێكدانه‌وه‌كه.

ئه‌و نموونانه‌ی كه له‌م وتاره‌دا خراونه‌ته ڕوو، به‌هیوام بایه‌خی شیكاریی بارودۆخی كۆمه‌ڵایه‌تی و ئابووری و سیاسیی كۆنكریتیی ده‌ربڕیبیت له‌گه‌ڵ مه‌ودای بایه‌خی فاكته‌ره لاوه‌كییه‌كانیش. پێده‌چێت كه‌وا هۆكاره جیاوازه‌كانیش سه‌ربكێشیته‌وه بۆ هه‌مان ئه‌و كاریگه‌رییانه، وه‌ك ئه‌وه‌ی به باشی زانراون و جارێكی تر له‌و نموونانه‌دا ڕوونكراونه‌ته‌وه كه له‌سه‌ره‌وه باسكراون. له‌پێناوی ڕزگاركردنی ئیدیعا زانستییه‌كانی دیسپلیندا، زانا سۆسیۆلۆجییه‌كانی وه‌زیفی په‌نایان بردووه‌ته به‌ر

چەمکی "هاوکووفی وەزیفی functional equivalent". لە بیر و بۆچوونێکی لەم چەشنەدا، دەبێ چاوەڕێی هەندێ کاریگەریی دیاریکراو بکەین لە کاتی بوونی کۆمەڵێکی دیاریکراوی ئەو فاکتەرانەی ڕۆڵی خۆیان بینیوە یان یان 'هاوکووفە وەزیفییەکانیان' ئامادەن. لەگەڵ ئەوەشدا، لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، ئەمە چیتر ناگەیەنێت لەئەنجامگیرییەکی بازنەیی بەولاوە، چونکە ناتوانرێ بسەلمێنرێ بە کاریگەرییەکی بۆ دواوە گەڕانەوە نەبێت بۆ هەر حاڵەتێک یان ڕووداوێک کە هاوکووفێکی وەزیفی پێکدێنێت بۆ هۆکارێکی گریمانەکراو. لێکدانەوەی ورد وەک حاڵەتی زانستە سروشتییەکان، لەگەڵ پەنابردنە بەر یاسا گشتگیرەکان (یونیڤرساڵەکان) یان نیمچە گشتگیرەکان یەکناگرێتەوە لە لێکۆڵینەوەی کۆمەڵگەی مرۆڤدا. هەوڵدان بەم ئاڕاستەیە تەنها ڕاگەیاندنی بێسەروبەری پووچ و پفهەڵدراو و بێزارکەری لێدەکەوێتەوە. لەبەرئەوە من مێتۆدێکی لێکدانەوەم هەڵبژاردووە، کەوا وەسفی حاڵەتەکان بکرێت و لە سیاقی کۆمەڵایەتی و مێژووییاندا ڕوونبکرێنەوە (یان لانیکەم بە گوێرەی توخمەکانی ئەو سیاقەی کە پێموایە زیاتر پەیوەندیدارن) و بەئاگابوون لە وێناکردنی بەشداران و ئایدیۆلۆجییەکان وەک فاکتەرە بابەتییەکان. من دەبوو هۆکارگەلێکی ئاست جیاوازم ڕەچاو بکردایە، هەر لە ئاستی ئابووریی سیاسیی جیهانییەوە بۆ ئاستی سایکۆلۆجیی کۆمەڵایەتی و تاک، تا ئەو هۆکارانەی کە وا

دیارە تەنها ڕێکەوتن. دەکرێ سەرکۆنەی مامەڵەکردنێکی لەم چەشنە بکرێت بەو پێیەی کە هەڵبژاردە (ئینتیقائی) و تیۆرییە، بەڵام باوەڕم نییە کە ئەڵتەرناتیڤ هەبێت.

پەراوێز: کوردستانی ئێران لە پاش شۆڕش

کاتێ کە ئایدیای "هاوکووفە وەزیفییەکانم functional equivalents" ڕەتکردەوە، مەبەستم ئەوە بوو کە ئەمە ناکرێ هیچ سوودێکی بێت لە بنیاتنانی سیستەمێکی سیستەمێکی توندوتۆڵی تیۆریدا بۆ هێزی پێشبینی کردن. من نامەوێ نکووڵی بکەم لەوەی کە لە نێوان دوو گرووپی جیاواز لە بارودۆخدا ئەو پەرەسەندنانەی لێیان بەرهەمدێن ناکرێ هاوشێوەییەکی سەرسوڕهێنەریان بێت. لەگەڵ ئەوەشدا، زۆرێک لەم هاوشێوەیی و هاوتەرییبیە بەندن بە درکپێکردنمان و ڕاڤەکردنمان بۆ هەموو بارودۆخ و پەرەسەندنەکان. وەک دوا ڕوونکردنەوە، من دەخوازم بگەڕێمەوە بۆ ئەو شوێنەی کە دەستم پێکردووە ڕاستەوخۆ لە دۆخی هەنووکەیی کوردستانی ئێراندا لەپاش شۆڕشی ئیسلامی. هەڵکشان و دواتر پاشەکشەی شێخ عوسمان و گەلێ لە عولەما کوردەکانی تر وا تەماشا دەکرێت کە هاوشێوەییەک پێشان بدات لەگەڵ شێخەکانی نەقشبەندیدا لەو ماوەیەدا کە بەشی بنەڕەتیی ئەم وتارە مامەڵەی لەگەڵ دەکات.

له میانەی نیو سەدەی ڕابوردوودا، دوو جار دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەدی ڕووخاوە و لە کات و ڕاستەوخۆ لە پاش جەنگی جیهانیی دووەم و جاریکیتر لە پاش ڕووخانی ڕژێمی شا لە شوباتی ١٩٧٩دا. بارودۆخەکە لەو کاتەدا، لە هەندێ ڕووەوە، لە کوردستانی عوسمانیی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە دەچوو. ناکۆکی و شەڕوشۆڕی خێڵەکی چیتر کۆنترۆڵ نەدەکرا و ناکۆکیی کۆمەڵایەتی - ئابووری تەشەنەی کردبوو، سەرۆک خێڵەکان و ئەوانیتر کە ئیددیعای لەو چەشنەیان دەکرد خۆیان وەک میرانی نیمچە سەربەخۆی جەنگ لەقەڵەمدەدا و شەڕ و پێکدادانی قورس بەرپابوو. دەسەڵاتی نەریتیی ڕەسەنی سەروو خێڵ لەئارادا نەمابوو، بۆیە لەم دوو حاڵەتەدا هەرزوو کەسایەتییە ئاینییەکان ئەم ڕۆڵەیان گرتەئەستۆ. لە ساڵانی ١٩٤٥ - ١٩٤٦دا، عالمێکی پێشەنگی مهاباد، قازیی محەمەد، بوو بە سەرۆکی حیزبی دیموکراتی کوردستان و پاشانیش سەرۆک کۆماری سەربەخۆی مهاباد. پایە و مەقامی کەسایەتیی سەرکردەی ئەو کردی بە کەسێکی سەرکردایەتیی گونجاو بۆ یەکخستنی سەرۆک خێڵەکانی ناوچەکانی دەوروپشت کە لە ناو خۆیاندا ناکۆک و ڕکابەری یەکتر بوون.

ڕووداوەکانی هەردوو ساڵی ١٩٧٨ و ١٩٧٩ تیشکی خستە سەر "*عالمێکی*" تر، کە ئەویش عیززەدینی حوسەینیی ئیمام جومعەی مهاباد بوو. لە میانەی چەند هەفتەیەکی کەوتنی ڕژێمی

پەهلەویدا، نوێنەرانی هەموو ناوچەکانی کوردســـتان لە مهاباد کۆبوونەوە، کە نوێنەرایەتیی ئاراســتە سیاســی و بەرژەوەندییە ناوخۆییە جۆراوجۆرەکانیان دەکرد، بۆ دارشـــتنی بەرنامەیەکی سـیاسـیی هاوبەش (لەسـەر بنەمای دیموکراسـی و ئۆتۆنۆمی و پشـــکێکی رەوای بودجەی دەوڵەت بۆ نـاوچە کوردییەکە). هەر هەموو حوسـەینییان دەسنیشـان کرد وەک دەمراست و نوێنەری خۆیان لە هەر دانوسـتانێک لەگەڵ دەسـەڵاتی ناوندیی نوێدا. هەر لەســـەر ئـاســـتی نـاوخۆییش لەپڕ ژمـارەیەکی زۆری عولەمـا پەیدابوون وەک سـەرکردەی سیاسـی. شـێخ عوسـمان، بە هۆی تۆڕی تەریقەتەکەیەوە، کە توانی پشـــت بە ژمـارەیەکی زۆری مورید و شـــوێنکەوتووان ببەســتێت، یەکێک بوو لەوان. هەڵبەت لایەنی ئاینیی شـۆڕش لە لە سـەرتاپای ئێراندا و دارشـتنەوەی مەســـەلە ســیاســییەکان بە زاراوەی ئاینی لە لایەن زۆرێک لە میدیاکانی شۆڕشەوە، بێگومان یەک لەو هۆکارانە بوون کە وایکر زۆرێـک لە خەڵـک ڕووبکەنە عولەمـاکـانیـان بۆ ســـەرکردایەتی (هەرچەندە زۆرێک لە کوردەکان ســـوننین و شـــیعە نین وەک زۆربەی ئێرانییەکـانی تر). بەڵام من پێموایە هۆکـارێکی تر هەیە کە بـایەخێکی گەورەتری هەیە و لە یەکەم مـانگەکـانی دوای شۆڕشـدا، سـەرکردەی تر نەبوون کە بە شێوەیەکی بەربڵاو دان بە دەســـەڵاتیـاندا بنرێت. هەردوو حیزبە کوردییەکە، حەدکا و کۆمەڵە، تازە لە خۆشـاردنەوە و خەباتی نهێنی هاتبوونە دەرەوە.

کۆمەڵە حیزبێکی بچووک و کـاریگەریی هێشـــتـا نـاوخۆیی و سنووردار بوو و سەرکردەکانی لای خەڵک زۆر ناسراو نەبوون و ســەرکردەکانی دیموکرات یان حەدەکاش زۆر نەبوو لە زیندان هاتبوونە دەرەوە یان لە تاراوگە گەڕابوونەوە. بۆیە ئەم حیزبانە هێشـــتا توانای ئەوەیان نەبوو ئەو جۆرە ســـەرکردانە بهێننە پێشـــەوە کە بارودۆخەکە دەیخواســـت، بێجگە لەوەش دەبوو ڕکـابەری بکەن لەگەڵ ژمـارەیەکی زۆری حیزبی تونـدرەوی بچووکی ئایدیا و قەناعەت جۆراوجۆر و بەهەمان شێوەش لەگەڵ سـەرۆک خێڵ و خاوەن مڵکەکانی پێشـوو کە بەپەرۆش بوون بۆ گێڕانەوەی دەســـەڵات و زەویوزار یان مڵکە کۆنەکانیان (کە لە ســـەردەمی شـــادا هەندێکیان لەدەســـتدابوو). لە لایەکی ترەوە عولەماکان ناســراو بوون و جووتیاران و شــارنشــینانی شــاری نارێکخراو متمانەیان پێیان هەبوو و کەســـانی بەهێزتری ئەو عولەمایانە توانای چارەســـەری کێشـــە و ناکۆکیی خێڵەکییان هەبوو، هەروەها هاندانی ســـەرۆکە بچووکەکانی ناوچەکەیان بۆ هاوکاری و هەماهەنگی. لە ڕاســـتیدا، زۆرێک لەم عولەمایانە پشتگیرییەکی بەهێزیان دەکرا لە لایەن سەرۆک عەشیرەتەکان و خاوەن مڵکەکانەوە، کە نیگەران بوون لەوەی دەســـەڵات بکەوێتە دەست گرووپە سیاسییە زۆر ڕادیکاڵەکان.

بەم جۆرە شـــێخ عوســـمان توانی ئەو ڕۆڵە بگێڕێتەوە کە نزیکەی ســـەدەیەک لەوەوپێش هەنـدێـک لە شـــێخە کوردە

گەورەکانی نەقشـــبەندی گێڕابوویان. بەڵام ئەو زۆر لە گەورە شێخەکانی ڕابوردوو نەدەچوو بەڵکوو ئەوە عیززەدینی حوسەینی بوو کە ئەو ڕۆڵەی گێڕا. چونکە ئەو بەتەواوی وەک شـــێخ عوبەیدوڵلا و نەوەکانی خێڵەکانیان یەکخســـت بە هۆی ئامانجێکی هاوبەش و هاوســـەنگی ڕاگرتنی ئەمیان لە بەرانبەر ئەویتریاندا و لەگەڵ هێزە سیاسییە جیاوازەکاندا تێکەڵ بە بارودۆخی ئەو دەمە بوو لە پێگەیەکی بەهرەمەند لە دەســـەڵاتێکی مۆراڵیی دانپیانراودا. ئەو بەئاگاییەوە ڕۆڵی خۆی لەسەر مۆدێلی قازی محەمەد داڕشت و هەســـتی نەتەوەیی و ئاینیی خەڵکی دەبزواند. (قازی محەممەد لە لایەن شـاوە لەسـێدارەدرا و لە لایەن کوردەوە بە شـەهیدێکی نەتەوەیی لەقەڵەمدرا). شـــێخ عیززەدین وەک مەلایەک متمانەی گوندنشـینان و شـارنشـینانی هەژار و بە هەمان شـێوەش توێژە ئاینییە موحافزەکارەکەشـی بۆ خۆی دەسـتەبەر کرد. هەڵوێسـتە نەتەوەییەکەشـــی جەماوەرێتیی بۆ پەیداکردبوو لە ناو دووکاندار و بـازرگـانی بچووک و پیشـــەگەرەکـانـدا. ئەوەش کە زۆر ســـەرنجڕاکێش بوو جەمـاوەرێتییەکەی بوو لە نـاو گەنجـانی ڕادیکاڵدا. شـێخ عیززەدین خۆی وا دادەنا کە سـۆشـیالیسـتێکی ئاینییە (ئەو خۆی پێیوتم کە ســەرســامە بە مەحموود تاڵقانی)[٣٢]،

[٣٢] ئایەتوڵلا مەحموود تاڵقانی (ســـاڵی ١٩٧٩ مردووە) تاقە پیاوی ئاینیی شیعە بووە و بەوە ناسرابوو کە لایەنگری چەپە. لە کتێبەکەیدا، *"ئیسلام و*

پەیوەندیشی لەگەڵ گرووپە چەپە ڕادیکاڵەکاندا باشتر بوو لەگەڵ پەیوەندیی بە حیزبی دیموکراتی کوردستانەوە کە میانڕەوتر بوون. ئەم حیزبە، واتە دیموکرات، پەست و نیگەران بوو لە خولیا سیاسییەکانی حوسەینی، بەڵام وایدەبینی کە ناچارە پەیوەندیی دۆستایەتیی لەگەڵ بپارێزێت، هەرچەندە پەیوەندییەکی ساردوسڕ بوو، بە هۆی جەماوەرێتییە گەورەکەیەوە.

کاریگەریی سیاسیی عیززەدینی حوسەینی و ڕاستتر بڵێین کاریگەریی عولەماکانی تریش تەنها ماوەیەکی کورتی خایاند. حیزبی دیموکراتی کوردستان و کۆمەڵە کاتیان بەفیڕۆ نەدا لە ڕێکخستنی لقەکانیاندا لە سەرتاپای کوردستاندا و میلیشیای چەکدار و کۆمیتەیان دروستکرد بۆ سەرپەرشتی کردنی کاروباری ئابووری و کردنەوەی خولی ڕۆشنبیر کردنی سیاسی و .. تاد. لە ڕووبەڕووبوونەوەی چەکداریشدا لەگەل حکوومەتی ناوەندیدا، کە لە ئابی ١٩٧٩وە دەستیپێکرد، ئەم حیزبانە باشتر توانییان خۆڕاگربن لە هەواداران و شوێنکەوتووانی شەخسیی حوسەینی کە بەخراپی ڕێکخرابوون. پاشان کاریگەریی ڕێکخراوەیی و سەربازیی حیزبی دیموکرات و کۆمەڵە وردە وردە زاڵ بوو بەسەر کاریزمای حوسەینیدا و لە ماوەی دوو

خاوەندارێتی (ئیسلام و مالیکییەت)"، نەخشەی هێڵی پانی سۆسیالیزمێکی ئیسلامی دەکێشێت.

ساڵدا بەتەواوی شکستیهێنا لە لایەن ئەم دوو حیزبەوە. بەڵام هێشتا هەر بە چالاکی مایەوە لەگەڵ گرووپێکی بچووکی جەنگاوەرانی لایەنگریدا و تەنها هەر دەیتوانی وابکات چونکە حیزبەکان بەخشیبوویان و ڕێگەیان بەم ئاستە جموجووڵەی دابوو. شێخ عوسمانیش، وەک پێشتر باسمان کرد، زۆرێک لە کاریگەریی خۆی لەدەستدابوو و لەکۆتاییشدا ناچار بوو هەڵبێت بە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەیە لەگەڵ ئەم حیزبانەدا.

ئەو خێراییەی کەوا عولەما کوردەکان پێگەی خۆیانیان لەدەستدا دەریدەخات کەوا دەرکەوتنیان وەک سەرکردە ڕەنگدانەوەی هەستی ئاینیی بەهێز نەبوو لە ناو کوردەکاندا، بەڵکوو ئەوە بە هۆکاری سیاسی و کۆمەڵایەتیی ترەوە بوو. بەرنامەی سیاسیی حیزبی دیموکراتی کوردستان ڕوون و ئاشکرا سیکولار (عەلمانی) بوو و حیزبەکە هەمیشە نەیار و بەرهەڵستی بیر و ئایدیای کۆمارێکی ئیسلامی بوو (تەنها بەم دواییە، وەک هەوڵدانێک بۆ ئاشتەوایی لەگەڵ حکوومەتی ناوەندیدا، هەڵوێستی خۆی نەرم کرد و بە دۆخی هەنووکەیی 'الوضع الراهن' status quoقایل بوو). کۆمەڵەش، کە هەمیشە ڕادیکاڵتر بوو، کەمتر پێویستی بە خۆگونجاندن بوو لەگەڵ هەستی ئاینیدا و بەڵام بە واقیع سەرلەنوێ ناوی خۆی گۆڕی پاش یەکگرتنی لەگەڵ ڕێکخراوێکی تری بچووکی چەپڕەودا، کە ئەویش پارتی کۆمۆنیستی ئێران بوو. هەڵبەت پێناچێت ئەم ناوە

نائیسلامییه به شێوەیەکی ئاشکرا بووبێتە هۆکاری لەدەستدانی جەماوەریێتی[33]. هەرچەندە کوردەکان، بە شێوەیەکی گشتی، موسڵمانی دیندارن، بەڵام سەرکردایەتیی سیاسی لە ناویاندا پێویستی بە ڕەوایی پێدانی ئاینی نییە (ئەمەش ڕەنگە تا ڕادەیەک کاردانەوە بێت دژ بەو زاراوە ئیسلامییانەی حکوومەتی ناوەندی بەکاریاندێنێت، کە جەماوەریێتییەکی ئەوتۆی نییە لە ناو کوردە ئێرانییەکاندا). عولەماکان بە شێوەیەکی کاتی دەسەڵاتیان بەدەستهێنابوو کاتێ کەوا بەربژێری تری جێمتمانە نەبوو لەسەر ئاستێکی بەربڵاو، بۆیە تەنها بە دەرکەوتنی ڕکابەرانی کارا و کاریگەرتر ئەو کاریگەری و دەسەڵاتەیان لەدەستدا. ئەمەش دیسان بەئاگامان دێنێتەوە لە زیادەڕۆیی کردنی خەملاندنی ڕۆڵی ئایندا لە شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی شێخەکاندا لە دوادوایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا.

---

[33] ئەگەر خوێنەر بایەخ بە پەرەسەندنە سیاسییەکانی کوردستان بدات لە ماوەی سالانی ١٩٧٩ – ١٩٨٥ با بگەڕێتەوە بۆ ئەم باسە: مارتن ڤان بروونەسن، "کوردەکان و جەنگی کەنداو"، *گۆڤاری میدڵ ئیست ڕیپۆرت*، ئابی ١٩٨٦ *MERIP – Middle East Report*.

عولەما کوردەکان و قوتابی و موریدە ئیندۆنیسییەکانیان

*** تێبینی: ئەم وتارە لە *گۆڤاری حەولیياتی ئیسلامێکی تر* بڵاوکراوەتەوە، ژمارە ٥ (١٩٩٨)، ل ٨٣ - ١٠٦ و جارێکیتر چاپکراوەتەوە لە مارتن ڤان بروونەسن، *"مەلا و سۆفی و بێباوەڕان: ڕۆڵی ئاین لە کۆمەڵگەی کوردیدا. وتارە کۆکراوەکان"*. ئیستانبووڵ: ئیسیس، ٢٠٠٠. ڤێرژنێکی پێشتری ئەم کتێبە وەک "عولەما کوردەکان و قوتابییە ئیندۆنیسییەکانیان" بڵاوکراوەتەوە لە کتێبی، "ڕوونکردنەوەی تەرخانکراو بۆ هێنری هۆفمان، زنجیرەی ئوتریختی تورکی، بەرگی ٣، ئوتریخت: ئینستیتیوتی زمان و کولتوورە ڕۆژهەڵاتییەکان، ١٩٩٢، لاپەڕە ٢٠٥ - ٢٢٧.**

ئاسەواری کاریگەریی کوردی لە ئیندۆنیسیادا

ئەرخەبیلی ئیندۆنیسی، کە گەورەترین کۆمەڵە دوورگەیە لە جیهاندا و زۆر دەوڵەمەندە بە سەرچاوە سرووشتییەکان، لە لایەن دەریاوانان و بازرگانانی گەلی شوێنی جیهان سەردانیان کردووە بەو هۆیەوە کە هاتوچۆیەکی دەریایی زۆری لەسەرە. شەپۆل لە دوای شەپۆل کۆچبەرانی بۆ هاتووە لە وشکایی سەرەکیی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیاوە و بای وەرزییش

چینییەکانی لە باکوور و هندییەکان و عەرەبی لە ڕۆژئاواوە بۆ هێناوە و ژمارەیەکی کەمتری خەڵکیش لە زۆر وڵات و میللەتی دنیاوە هاتوون. لەبەر ئەوە جێی سەرسوڕمان نییە کەوا لە ئیسلامی ئیندۆنیسیدا ئاسەواری زۆرێک لە کولتووری خەڵکە بەئیسلامبووەکانی تر ببینین. ئێمە لە پاڵ ئەو وشە و دەستەواژانەی لە زمانی عەرەبییەوە سەرچاوەیان گرتووە و زاراوەی بەکارهاتووش ببینین کە لە فارسی و سانسکریتی و تامیلی و زمانە جۆراوجۆرەکانی تری هندستانەوە هاتوون و هەروەها کاریگەریی چینی بە ڕوونی دیارە بە تەلارسازیی هەندێ مزگەوت و مەزارە ئیسلامییەکانەوە. ئایدیا سۆفییە هندییەکانیش بەئاشکرا تێبینی دەکرێن و لە ماوەی سەدە و نیوی ڕابوردووەوە بەتایبەتی کاریگەرییەکی بەربڵاوی عەرەبی حەزرەمەوت تیبینی دەکرێت، کە بە ژمارەی زۆر گەورە لە ئەرخەبیلدا نیشتەجێ بوون.

من سەرەتا سەرم لەوە سوڕما کەوا کاریگەرییەکی جیاکار و تایبەتمەندم بۆ دەرکەوت، بەتایبەتی لە ناو توێژە هەرە دیندار و خواناسەکەی دانیشتوواندا و سەرنج دەدرێت، بۆ نموونە، کەوا لە دوورگەی جاوادا کە چڕترین دانیشتووانی تێدایە لە ئەرخەبیلدا، ژمارەیەک خەڵکی هەبوون ناویان کوردی بوو. ئەم ناوەش زۆر باو بوو، بەتایبەتی لە ناوەندە ئیسلامییە توندەکاندا، بە ڕادەیەک کەوا خەڵکیکی کەمی بێگانە هەستیان بەوە دەکرد کە ئەمە ناوێکی

ڕەسەنی خۆوڵاتی نییە. من هیچ کاتێ کەسێکم نەبینیوە ناوی تورکی یان فارسی یان هندی بووبێت، لە بەرانبەر ئەو هەموو کوردی ناوانەدا - ئەگەرچی ڕێکەوتی ژمارەیەکی کەمی میسری و مالیباریم کردووە . من لە خوارەوە دەگەڕێمەوە سەر ئەم ناوە کەسییانە.

دەلالەتێکی تری کاریگەریی کورد هەیە کە زۆر جێی هەڵوەستەیە، چونکە هێجگار دیار و بەرچاوە لە ژیانی ئاینیی جەماوەردا. لێرە میللیترین و جەماوەریترین دەقی ئاینی لە سەرانسەری ئەرخەبیلدا، بە ڕادەیەک کە لە دوای قورئانەوە بە دووەم دێت، بابەتیکە کەوا بە *"بەرزنجی"* ناسراوە. ئەم دەقەش "مەولیدێکە" کە نەک تەنها لە دوانزەی ڕەبیعولئەووەلی لەدایکبوونی پێغەمبەردا دەخوێنرێت، بەلکو لە بۆنەی زۆری تریشدا دەخوێنرێت: لە بۆنە و ئاهەنگی قۆناخەکانی سووڕی ژیاندا وەک یەکەم قژبڕینی منداڵ (*عەقیقە*)، لە بارودۆخی قەیران و ناڕەحەتیدا، وەک بەشێک لە ڕێوڕەسمی دەرکردنی ڕۆحە بەد و شەڕخوازەکان، یان بە شێوەیەکی ڕۆتینی وەک دەربڕینێکی ڕێکوپێکی بەکۆمەڵ بۆ دینداری و خواناسی. لەوانەیە تاقە یەک موسڵمانی ئیندۆنیسی نەبێت بەشدار نەبووبێت لە "بەرزنجی" خوێندنەوەیەکدا و هەر هیچ نەبێت چەند جارێکی کەم لە ژیانیدا. ئەوەی کە جێی سەرسوڕمانیشە، هەرگیز کەس سەرنجی ئەوەی نەداوە و هەر نەیشیزانیوە کەوا بەرزنجی ناوی بنەماڵەیەکی زۆر کاریگەری عولەما و شێخانی *تەریقەتە* لە باشووری کوردستاندا.

لە گەلێ لەو ناوچانەی ئەرخەبیلدا کە بە پەیوەستبوونی توندیان بە ئیسلامەوە ناسراون، وەک ئاشێ و سۆمەترەی ڕۆژاوا و بانتێن، پاشماوەی تایفەیەکی ئاینیی پەرستش تۆکمە و توند دەبینرێت کە بە "*دەبوس*" *debus* ناسراون. لە ڕاهێنان و ڕێوڕەسمێکی تایبەتدا بە زەرگی گەورە و شمشێر و شتی تیژی تر لەخۆیان دەدەن لەخۆیان دەدەن بێئەوەی بریندار ببن. لە ئێستادا دەبوس بووە بە هۆکارێکی خۆشنوودی و کات بەسەربردنی میللی و دەبوس لەو ڕاهێنان و کردەوە باوانەوە کە لای خەڵک ئاشنان و بە عادەت پەیوەستن بە تەریقەتی سۆفیگەریی ڕەفاعییەوە و (لە ڕۆژاوا بە 'دەروێشی لوورەلوور' دەناسرێت). بەهەرحاڵ، لە باکووری بانتێنیش *دەبوس* پەیوەندیی هەیە بە تەریقەتی قادرییەوە[1]. هەرچەندە تەریقەتی قادری هاوبەشە لەگەڵ تەریقەتی ڕەفاعی لە زیکرکر*دن* بە دەنگی بەرز و هەڵچوون و حاڵ لێهاتنەوە، بەڵام بەعادەت شوێنکەوتووەکانی زەرگ و تیغ لەخۆیان نادەن و خۆیان بریندار ناکەن. من دەزانم کەوا تەنها شوێنێکی تر هەیە کەوا قادرییەکان ئەم جۆرە پراکتیز و ڕاهێنانە ئەنجامدەدەن و ئەو شوێنەش کوردستانە[2]. لە ڕاستیدا،

[1] بڕوانە بروونەسن ١٩٩٥، بەتایبەتی لاپەڕەکانی ١٨٧ - ١٨٩ و Vredenbregt 1973.

[2] کۆڕی زیکر و حاڵ لێهاتنی تەریقەتی قادریی کوردی و ڕاهێنانی پڕ لە

زۆرترینی شـــێخە کاریگەرەکانی کوردســـتان دەچنەوە ســـەر بنەماڵەی بەرزنجی کە پێشـــتر باســـمان لێوەکرد. ئەوەی کە جێی تێبینییە، چاودێرێک ســـەرنجی داوە کە "*بەرزنجی*" لە نمایشـــێکی دەبوسدا خوێنراوە و ئەو بە چاوی خۆی بینیوێتی[٣].

دوا ســەرسـوڕمانی ســاڵی یەکەمم لە ئیندۆنیسـیادا ئەو کاتە بوو کە من بۆ کتێبی نەریتیی ئیســـلامی دەگەڕام لە نـاو ئەو کتێبـانەی کە بۆ فرۆشـــتن دانرابوون لە بـازاڕدا. لە کۆگـایەکی کتێبفرۆشـیی سـەرەکیی ئیسـلامیدا لە باندۆنگ، لە جاڤای ڕۆژاوا، کۆمەڵێکی گەورەی کۆپیی کتێبی "*تنویر القلوب*"ی موحەممەد ئەمین ئەلکوردیم دۆزییەوە، کە کورتە نووســـینێکی بەناوبانگی تەریقەتی نەقشـــبەندی بوو و نزیکەی ســـەدەیەک لەمەوپێش نووســـراوە[٤]. دواتر بۆم دەرکەوت کە ئەم کتێبە هەر تەنهـا

هەڵچوونی لە بروونەسن ١٩٩٢، ل ٢١٦ - ٢٢٢ و ٢٣٤ - ٢٤٠. لەبەر ئەوەی ئەم پراکتیزە و ڕاهێنانانە زۆر جیاوازن لەوانی تەریقەتی قادری لە شوێنانی تر و من وایبۆدەچم کە ئەوە بەرجەستەی لێکدانی هەردوو تەریقەتی قادری و ڕیفاعییە. ئەمەش بەڵگەیە بۆ *سیلسیلەیەک* کە تێیدا عەبدولقادری گەیلانی و ئەحمەدی ڕیفـاعی و هەروەهـا هەردوو پیـاوچـاکی میســـری ئەحمەد ئەلبەدەوی و ئبراهیم ئەلدەسوقی ناویان هاتووە. هەمان ئەو چوار پیاوچاکە لە *ڕاتیبی* ڕیفاعییەشـــدا لیســـتکراون کەوا دەبوســـەکانی *debus* بانتێن پراکتیزەی دەکەن (بروونەسن ١٩٩٥، ل ١٨٥).

[٣] مۆنتێل ١٩٧٠، ل ١٢١.

[٤] بڕوانە کۆمێنتەکانی ئاربێری لەســـەر ئەم کارە لە کتێبەکەیدا "*ســـۆفیزم:*

نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان نەیانخوێندووە بەڵکوو بە ئاستێکی بەربڵاویش وەک کتێبێکی *فیقهی* لە هەرێمی سولاوێسی باشووردا بەکارهاتووە. موحەممەد ئەمین عالمێکی کورد بووە و بە ڕوونی کاریگەرییەکی بەرچاوی بووە لە ئیندۆنیسیادا. هەڵبەت من دەبوو ئەوە بدۆزمەوە کەوا چەندین عولەمای کورد لانی کەم کاریگەر بوون لە ئیندۆنیسیادا.

کوردەکان کاریگەرییەکی ئەوتۆیان بووە لەسەر ئیسلامی ئیندۆنیسی کە بە لای کەمەوە بەراورد دەکرێت بە کاریگەریی هەندێ لە ئیسلامییە بەناوبانگەکانی تر. بەڵام خۆ ڕێی تێناچێت کەوا کورد تا ڕۆژگاری ئەم دواییەش سەردانی ئەرخەبیلی ئیندۆنیسییان کردبێت و هەرچۆنێک بێت وا دەردەکەوێت کە لای کەمەکەی لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەم بەملاوە عولەما کوردەکان ڕۆڵێکی کاریگەر و بەرچاویان گێڕاوە بۆ بەئیسلامکردنی ئەو ئەرخەبیلە.

وا دیارە زۆرێک لە مشتومڕ لەبارەی بنەچەی ئیسلام لە ئیندۆنیسیادا لەو گریمانەیەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئەمە ڕووداوێک بووبێت و یەک جار بەرپا بووبێت لەگەڵ تاقە بکەر یان ئەکتەرێکی دیاریکراودا. بەڵام ئەم گریمانەیە لەگەڵ هەموو ئەو بەڵگانەی لەبەردەستدان یەکناگرێتەوە، چونکە وا باشتر و

باسێک لەبارەی سۆفیگەریی ئیسلامەوە، (١٩٥٠).

گونجاوترە کە بەئیسلامبوون وەک پرۆسەیەکی بەردەوام تێبگەین، کە لە کات و سەردەمە جیاوازەکان و ناوچە جیاوازەکانی ئەرخەبیلەوە دەستپێدەکات و لە ژێر کۆمەڵێک کاریگەریی جیاوازدا[٥]. گەلانی موسڵمانی جۆراوجۆر کە بازرگانییان هەبووە لەگەڵ ئیندۆنیسیادا و ئەمانیش - عەرەب و فارس و هندی دەگرێتەوە لە هەموو شوێنەکانی کەنار دەریاوە تا دەگاتە شام و چینییەکان - کەوا کاریگەریی خۆیانیان بەجێهێشتووە و لە هەندێ حاڵەتدا بەردەوامیی زیاتر بووە لە حاڵەتەکانی تر. بەڵام تەنها هەر ئەو سەردانیکەرە بیانییانە نەبوون کە ڕۆڵیان بینیبێت و هاوکار بووبێتن لە ئیسلامکردنی ئەرخەبیلدا.

بە هەڵهێنانی هەنگاوە یەکەمەکان بەرەو ئیسلام، ئیندۆنیسییەکان خۆیان ڕۆڵێکی سەرەکییان بینی لە پرۆسەی بەردەوامی ئیسلامبووندا و سەفەری مەککە و شارە پیرۆزەکانی تریان کرد لە گەڕانیاندا بەدوای زانیاریی ئەفسووناوی و تێگەیشتنی ئیسلام. سەرباری مەودا دوورەکان و ناڕەحەتیی گەشت، زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکان فەرزی *حەجیان* بەجێدەهێنا و فرەجاریش چەندین ساڵ لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا دەمانەوە

[٥] نەخشەی پرۆسەکە بە شێوەیەکی قەناعەتبەخش کێشراوە، سەبارەت بە حاڵەتی جاوا، لە ڕیکلێفس ١٩٧٩.

بۆ خوێندن. (سەردانی ناوەندە ئەفسووناوییەکان لە گەڕانیاندا بە دوای هێزە ڕۆحییەکاندا، کاسێکتێن *kasektèn*، لایەنێکی سەرەکیی ژیانی ئاینیی بوو لە پێش ئیسلامدا و هەر زووش مەککە بە گەورەترین هێزی هەموو ناوەندە گەردوونییەکان دانرا).

ئیبراهیم ئەلکورانی تەنها زانای کورد نەبوو لە حیجاز کەوا قوتابیی ئیندۆنیسییان هەبێ. ئەو ئاسیاییانەی باشووری ڕۆژهەڵات لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا دەیانخوێند بەزۆری بەدوای عولەما کوردەکاندا دەگەڕان بۆ ئەوەی ببنە مامۆستایان. ڕەنگە ئەمە تاڕادەک وابووبێت چونکە ئیندۆنیسییەکان، لانی کەم لە سەدەی حەڤدەدا، وەک زۆربەی کوردەکان شافیعی بوون. بەڵام ئەمە تەنها هۆکاری کێشکردنیان نەبوو بەرەو مامۆستا کوردەکان. مەسەلەکە وای دەگەیاند کەوا پەیوەندیی خزمایەتیی ڕۆحی هەیە لە نێوان ئیندۆنیسی و کوردەکاندا. هەڵبەت سۆفیگەری و دینداری و تەقوا بووە کە وایکردووە لە ئیسلامی ئیندۆنیسی و کوردەکان ئاوا نزیکی یەکتربن.

کوردەکان وەک نێوەندگیری کولتوری

ڕووداوە جیۆپۆڵەتیکە کان کورد یان کردووە بە نێوە ندگیر لە نێوان سێ نەریتی کولتووریی گەورەی ئیسلامدا. کوردستان دەکەوێتە نێوان ناوەندە کولتوورییەکانی فارسی و عەرەبی و تورکیی عوسمانییەوە و تا ئاستێک جیایان دەکاتەوە. بۆ ماوەی چەندین سەدە، نووسەرە کوردەکان زانیارییان بووە لە سێ زمان بێجگە لە زمانە کوردییەکەی خۆیان (یان گۆرانی یان زازا). ئەوان بە هۆی ئەم توانایەی زمانەوە گەلێ جار وەک نێوە ندگیر لە نێوان ئەم کولتوورە جیاوازانەدا کار یان کردووە. زۆرێک لەوان لە بەشێکی جیهانی ئیسلامی خوێندوویانە و دواتریش لە بەشێکی تر.

تا سەدەی نۆزدە، زمانی دایکی ئیسلامی هندستان فارسی بوو. لەبەر ئەوە جێی سەرسوڕمان نییە کەوا عولەما کوردەکان لە شارە پیرۆزەکاندا تەدریسی ڤێرژنە هندییەکانی ئیسلام بکەن، تا ڕادەیەک بە زمانی عەرەبی. ئەوان بە ئاسانی دەگەیشتنە ترادیسیۆنە ئەدەبییەکانی زمانی فارسیی هندستان و لە ڕاستیدا زۆریک لە عولەما کوردەکان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بوو بە نیمچە کیشوەری هندستانەوە. ئەگەر هەیە کەوا ئەو حاڵەتەی زیاتر سەرنجڕاکێشە ئەوەی مەولانا خالید بێت، کە لە خوارەوە باسی دەکەین.

شارەزوور، کە ناوچەیەکە لە کوردستانی باشوور، شیاوی باسکردنێکی تایبەتییە لەم ڕووەوە، بەو هۆیەوە کە ژمارەیەکی زۆری عولەمای بەرهەمهێناوە کەوا کاریگەرییان هەبووە بەسەر ئیندۆنیسیاوە. شارەزوو ئەو دەڤەرەیە لە عێراق کەوا کەرکووک و سلێمانیی ئێستا لەخۆدەگرێت. زۆربەی ئەو عولەمایانەی لێرەدا جێی باسن دەچنەوە سەر لقە گرووپێکی ئیتنیکی کە لە ناوچەکەدا دەژین و ئەویش گۆرانە[٦]. گۆران بە جۆرە زمانێکی ئێرانی قسە دەکەن جیاوازە لە زمانی کوردیی ڕەسەن و ڕەنگە بنەچەیەکی ئیتنیکیی جیاوازیان هەبێت، بەڵام زۆر لەمێژە خۆیان بە کورد دەزانن و هەر واش دادەنرێن. ئەوان کولتووریان تێکەڵ بە سۆفیگەری و خەمڵ و بۆچوونی میتافیزیکی بووە. تایفەی ناباوی (هێترۆدۆکس) *ئەهلی هەق* یەکەمجار لە ناو گۆراندا دەرکەوتووە و زۆریک لە بزووتنەوە سۆفیگەری و هەزارەییە نامۆکان پشتگیرییەکی بەهێزیان بووە لە ناو ئەواندا(یارسان و کاکەییشیان پێدەوترێ - وەرگێڕ). قبووڵ کردنی ئەوان بۆ ئایدیا ئایینییە نوێیەکان تا ڕادەیەک بیرهاوەری تەوفیقییەتی یانساینکرێتیسمی syncretism نیمچە کیشوەری هندستان و ئیندۆنیسیایە. لەگەڵ ئەوەشدا، نەریتێکی بەهێزی خوێندن و فێربوونی ئوسووڵی (ئۆرسۆدۆکسی) هەیە لە ناو گۆراندا. گەلێ لە عولەماکانی گۆران

[٦] بڕوانە بروونەسن ١٩٩٤.

ناوبانگێکی جیهانییان پەیداکردووە وەک دانەر و نووسەری کاری گرنگ بە زمانی عەرەبی و لە لیستەکەی برۆکلْماندا سەبارەت بە مێژووی ئەدەبی عەرەبی *Geschichte der arabischen Litterature* دەیانبینین. ئەوان تەنانەت کاریگەرییەکی گەورەشیان بووە وەک ڕابەر و مامۆستا و گەورەترین و گرنگترین کەس لە ناویاندا، کە ئیبراهیم ئەلکورانی و مەولانا خالید بوون، کاریگەریی قووڵیان بەجێهێشتووە بەسەر چەندین پشت و نەوەی تەواوەوە[٧]. (مەولانا خالید جافی مکایەڵی بووە نەک گۆران - و).

یەک لە عولەما بەراییەکانی گۆران بە جۆرە پیشە جیهانییەوە مەلا گۆرانیی بەناوبانگ بووە، کەوا دوا هەشت ساڵی تەمەنی (١٤٨٠ - ١٤٨٨) بووە بە موفتیی ئەستەمبوڵ. ئەم پیاوە لە شارەزوور لەدایکبووە و خوێندنی بەرایی لەسەر دەستی مامۆستا خۆجێییەکانی ئەوێ بووە. پاشان بەردەوام بووە لەسەر خوێندن لە بەغدا و دیاربەکر و حسن کێفا و دیمەشق و قودس (ئۆرشەلیم) و دواجاریش "لە دۆخێکی زۆر هەژاری و نەداریدا" گەیشتووەتە قاهیرە و لەگەڵ ئەوانیتردا، لەسەر دەستی فەقیهی گەورە ئیبن حەجەر ئەلهەیسەمی خوێندوویەتی. پاشان وردە وردە لە قاهیرەوە ناوبانگی بە دنیادا بڵاوبووەتەوە. لە پاش

[٧] لەبارەی گۆرانەوە، بڕوانە مینۆرسکی ١٩٤٣ و بروونەسن ١٩٩٢، ل ١٠٩ - ١١٥.

ڕوودانی کێشـــه و ناکۆکییەک لە میســـر دوورخراوەتەوە بۆ ســـووریا و چووە بۆ لای عوســـمانییەکان و بە شـــێوەیەکی دیپلۆماتی مەزهەبی خۆی گۆڕیوە لە شافیعییەوە بۆ حەنەفی. بەم جۆرە ناوبانگی زۆر بەرز بووەتەوە و زۆری نەخایاندووە بووە بە دەرس دادەر و مامۆســـتای ئەو ســـوڵتانەی کە دواتر بە موحەممەد ئەلفاتیح شـــۆرەت و ناوبانگی ڕۆیشـــتووە. بێگومان ئەمەش یارمەتیی داوە کە دواجار بگاتە بەرزترین پلە و پایەی ئاینی لە ئیمپراتۆرییەتدا[٨]. چەندین کەســـی تری گۆران وەک مامۆســـتا مۆرکی خۆیان بەجێهێشـــتووە لە قاهیرە یان مەدینەدا. من لەم وتارەدا تەنها باس لەوانە دەکەم کەوا کاریگەرییەکی بەرچاویان بە سەر ئیسلامەوە بووە لە ئیندۆنیسیادا.

[٨] ئەحمەد ئەتەش، "موللا گۆرانی"، *ئیسلام ئینسیکلۆپیدیسی*؛ جەی. ئاڕ والْش، "گۆرانی، شەرەفەدین"، *ئینسکلۆپیدیای ئیسلام*، چاپی دووەم؛ هەروەها یڵدز، بێ مێژوو، نووســـەری دوایی حەز دەکات ئیددیعای ئەوە بکات کە مەلا گۆرانی لە تورکیای ئێستادا کە بەشێوەیەکی نا قەناعەتبەخش کەوا پێدەچێت لە گوندێک لەدایکبووە بە ناوی گۆران لە نزیک دیاربەکرەوە. لە سەرانسەری کوردستاندا بەرەوڕوو دەبیتەوە لەگەڵ گرووپی خێڵەکی و گوندی بچووکدا کە ئەم ناوە و هاوشـــێوەی هەیە، کە پەیوەندییان لەگەڵ گرووپی ئیتنیکیی گۆراندا بەتەواوی ڕوون نییە.

ڕاگری زانایانی مەدینە، مامۆستای نائاسایی: ئیبراهیم بن حەسەن ئەلکورانی (١٦١٥ - ١٦٩٠)

لە نووسەرە موسڵمانە ئیندۆنیسییە بەراییەکان کە زانیاریی زۆرمان لەبارەوە هەیە عەبدولڕەئوف سینگکێلی خەڵکی ئاشییە (ئەلسینکیلی دیسان بە فەنسورییش دەناسرێت)، کە لە دەوروبەری ساڵانی ١٦٢٠ - ١٦٩٥دا ژیاوە. ئەم پیاوە وەرگێڕانێکی مەلایۆی بۆ *"تەفسیرول جەلالەین - تفسیر الجلالین"* ئەنجامداوە کە هێشتا لە هەندێ ناوچەی ئەرخەبیل دەخوێنرێت. هەروەها بەرهەمێکی لاوەکیشی لەبارەی *فیقهەوە* داناوە کە ئێستا لەبیرچووەتەوە، بەڵام ئەو بە زۆری بەو ڕابەر و مامۆستایە دەناسرێت کەوا تەریقەتی شەتتاریی هێناوەتە ئیندۆنیسیاوە. عەبدولڕەئووف زیاد لە نۆزدە ساڵ لە مەککە و مەدینەدا ماوەتەوە و کارەکەشی *"عومدەتول موحتاجین - عمدة المحتاجین"* ئاماژە بە دۆخی ژیان و گوزەران دەکات لە هەردوو شاری پیرۆزدا و ناوی ئەو مامۆستایانەی گوێی لێگرتوون و ناوی ئەو تەریقەتە سۆفییانەی کە پێیان ئاشنا بووە[٩]. یەکەمجار لە مەدینە شەتتارییەی خوێندووە لەسەر دەستی ئەحمەد ئەلقوشاشیی فەلەستینیی سەرۆکی ناوزەدکراوی تەریقەتەکە و لە ژێر سایەی ئیبراهیم ئەلکورانیی جێگرەوشیدا بەردەوام بووە.

---

[٩] ڕینکس ١٩٠٩.

عەبـدولڕەئووف بەتـایبەتی پەیوەنـدییەکی تونـدوتۆڵی لەگەڵ کورانیدا هەبوو کە چاولەبەری *ئیجازە* پێدانی بوو بۆ ڕێنمایی و ڕابەری کردنی تەریقەتەکە[10].

عەبدولڕەئوف تاقە قوتابیی ئیندۆنیسیی کورانی نەبوو، بەڵکوو یەکێکی تری ئیندۆنیســـیش هەبوو کە بەناوبانگترین هاوچەرخی عەبدولڕەئووف بوو و ئەویش یوســـفی خەڵکی ماکاســـار بوو. یوسـف کاتێکی زۆرتری لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بەسـەربرد و ئەو بە پلەی یەکەم لە ئیدۆنیسـیادا بە سـیفەتی بانگەشـەکاری خەڵوەتییە دەنـاسـرێت و هەروەهـا وەک موجـاهیدێک دژ بە کۆمپـانیـای هنـدی ڕۆژهەڵاتی هۆڵەنـدی. ئەو لە کتێبەکەیـدا *"سەفینەتول نەجاح - سفینة النجاح"* ناوی ئەو تەریقەتانە دەهێنێت کە تەمەسـوکی پێوە کردوون و لە نێویاندا تەریقەتی شـەتتارییە، کە لە لایەن ئیبراهیم ئەلکورانییەوە *ئیجـازەی* بۆ وەرگرتووە[11].

---

[10] جۆنز ١٩٧٨؛ بڕوانە دەروازەکـانی نووســـەر خۆی "ئەلکورانی" و "ئەلقوشاشی" لە *ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا*.

[11] *سیلسیلەی* شەتتارییەی یوسف سەرلەنوێ باسکراوەتەوە لە ئەبو حامید ١٩٩٤، ل ٣٦٢ - ٣٦٣. تەنها کۆپییەکی دەســنووســی *"ســفینة النجاح"* وا دیـارەمـاوەتەوە، لە مەجمووعەیەکی حەوت نـامە لە لایەن ئەوەوە. ئەو دەسـنووسـەی کە لە دۆخێکی زۆر خراپدایە، وا دیارە شـوێنبزر بووە،بەلام نەک پێش ئەوەی کۆپییەکی لێدەرچێت بە سـەرپەرشـتیی پرۆفیسـۆر تۆگیما لە جاکارتا. مایکرۆفیلمێکی ئەم دەقە ئەســپەردەی کتێبخانەی ئینســتیتوتی

هەرچەندە یوسف لێرەدا باسی نەکردووە، بەڵام ڕێنماییەکانی کورانی لە فێرکردنی زیکر و تەکنیکەکانی تری سۆفیگەری ئەولاتر ڕۆیشتووە و ڕەهەندە هزرییەکانی تری *تەسەوفیشی* گرتووەتەوە. ئەوەش دەزانین کەوا یوسف بە سەرپەرشتیی ئیبراهیم دەقێکی قورسی عەبدولڕەحمان جامیی خوێندووە بە ناوی *"ئەلدورە ئەلفاخیرە - الدرة الفاخرة"*، کەوا بەراوردی ڕا و بۆچوونی فەیلەسووفەکان و زانایانی ئاین و سۆفیگەریی دەکات سەبارەت بە پرسەکانی بوونی خودا و یەکێتیی زاتی ئەو و زانستی و .. تاد. دوو کۆپیی ئەم کارە لەسەر دەستی یوسف ڕۆشناییان بینیوە و دووەمەکەیان لەسەر فەرمانی ئیبراهیم کۆپی کراوە (لە بەری نووسراوەتەوە) و لێدوان لەسەر و پەراوێزی خودی ڕابەر خۆیشی لەسەرە[١٢]. دەبێ یوسف ئەم کارەی لە ماوەیەکی گونجاودا خوێندبێت.

بەڵگە و ئاماژەی ئەوە هەن کەوا ئیبراهیم ئەلکورانی قوتابیی ئیندۆنیسیی زیاتری بووبێت لەگەڵ ئەم دوانەدا، ئەگەرچی ئێمە هیچکامێکیان بە ناو نازانین. جۆنز وایدەبینێت کە دەبێ ژمارەیان زۆر بێت و ئیبراهیم و ئیبراهیم کۆششێکی زۆری کردووە بۆ فێرکردن و ئاڕاستەکردنیان، بەڵام بەڵگە لەسەر ئەم ئیددیعایە

شاهانەی زمان و ئەنسرۆپۆلۆجیا کراوە (KITLV) لە لایدن.

[١٢] هیر ١٩٧٩، ل ١٣، ١٥.

ناڕاستەوخۆیە. بە لای کەمەوە دوان لە نووسینەکانی ئەلکورانی بەتایبەت بۆ لایەنگر و شوێنکەوتووە ئیندۆنیسییەکان نووسراوە (برۆکلمان ناوی چل ناونیشان دێنێت و جۆنز باس لە سەد ناونیشانێک دەکات)، کە یەکێک لەمانە لە ساڵی ١٦٧٥دا نووسراوە وەک وەڵامدانەوەی پرسیاری زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکان و باس لە ناکۆکی و ململانێیەک دەکات کە چوار دەیە لەوەوپێش لە ئاشێدا سەریهەڵداوە. نورەدین ڕانیری، کە ئەو دەمە گەورەترین عالمی کاریگەر بووە لە ئاشێدا، سەرکۆنەی "*وحدة الوجود*"ی سۆفیگەریی کردووە، کە شوێنکەوتووانی شەمسەدینی سۆفی پابەندی بوون و بە کوفر و هەرتەقەی لەقەڵەمداوە و ئەمەش سەریکێشاوەتەوە بۆ بەستنەوەی سۆفییەک بە کۆڵەکەیەکەوە و سووتاندنی. ئەلکورانی لە کتێبی "*فەتواکەیدا*" ئارگومێنت و پاساوەکانی ڕانیری دەداتە دواوە و سەرلەنوێ لێکدانەوەیەکی ئوسووڵی (ئەرسۆدۆکسی) بۆ "*وحدة الوجود* دێنێتەوە"[١٣]. تێبینییەکی کورت لەسەر ئیبراهیم ئەلکورانی لە قامووسی ژیاننامەکەی ئەلمورادیدا باس لە *فەتوایەکی* تر یان ڕەنگە کۆکراوەیەکی *فەتوا* بکات کە لە لایەن خەڵکانێکی جاواوە و بۆ نموونە لە ئەرخەبیلی مەلایۆوە داواکراوە. هیچ کۆپییەکیش لەم کارە ڕۆشنایی نەبینیوە[١٤].

[١٣] ئارگومێنتی ئەلکورانی کورتکراوەتەوە لە ڤوورهۆڤ ١٩٥١، ل ٣٦٥ - ٣٦٨.

[١٤] موراد‌ي ١٨٨٣/١٣٠١، بەرگی یەکەم، ٥ - ٦. تایتڵی کارەکەی ئیبراهیم کە

ئەو دەقەی تر کەوا ئەلکورانی نووسـیوێتی بە ڕوونی لەبری موسـڵمانانی ئیندۆنیسـییە و بە ناوی *"ئیتحاف ئەلزەکی - إتحاف الذکی"* هوەیە و سـەرنج و لێدوانێکی گرنگە لە سـەر کتێبەکەی موحەممەد بن فەزلوڵڵا بورهانپووری بە ناوی *"التحفة المرسـلة إلی روح النبی"*، کە نمایشێکی سادەی تیۆریی فەیز یان سەرڕێژکردنی emanation ئیبن عەرەبییە و لە سـاڵی ١٥٩٠دا نووسـراوە و لە ماوەی چەند دەیەیەکدا بە شێوەیەکی بەربڵاو برەوی پەیداکردووە لە ئەرخەبیلدا، یەکەمجار بە زمانی عەرەبی و پاشـانیش هەر زوو بە وەرگێڕان و هەموارکردنی مالیزی و جاوایی[١٥]. لە کاتێکدا کە ئیبن عـەرەبی پێنج قۆنـاخی بۆ فەیز (إنبثـاق) دانـاوە، دۆسـتە هندییەکەی حەوتی دەسـنیشـان کردبوو، کە بوو بە مەزهەب یان ڕێبازی "حەوت قۆناخەکە" (مرتبة *التوجه السبعة*) و لەو کاتەوە لە ئیندۆنیسـیادا ناسـراوە. مەبەسـت لە سـەرنج و ڕوونکردنەوەی ئیبراهیم ڕاسـتکردنەوەیەکی ئوسـوولی بوو بۆ لێکـدانەوە نائوسـوولییەکان (نائۆرسـۆدۆکسـییەکان) و لایەنگرانی *وحدة الوجود* و نکـووڵـی کـردن لە *شـەریعەت* کەوا دەقەکەی

لێرەدا هاتووە وەک *"جوابات الغروية عن المسـائل الجاوية الجهارية"*، کە بەتەواوی ڕوون نییە. وشـەی کۆتایی بەم جۆرە وەرگێڕاوە "لە [مەملەکەتی مەلایۆی] جۆهۆر" ، کە بەعادەت دەنووسرێت جەوهەرییە.

[١٥] لێکۆڵینەوە لە سەر ڤێرژنە جاوابییەکە کراوە لە جۆنز ١٩٦٥.

بورهـانپووری بوو بە هۆی ســـەرهەڵدانیـان لە ئەرخەبیلـدا[١٦]. هەرچەندە *"إتحاف الذکی"* لەســـەر داواکاریی مورید و قوتابییە ئیندۆنیســـییەکانی نووســـرابوو، بەڵام لە ســـەرانســـەری وڵاتی ئیســـلامیدا دەخوێنرایەوە و بۆ نموونە گواســـترابوویشـــەوە بۆ دەقێکی سۆفیی سەرەکی لە ڕۆژاوای ئەفریقادا[١٧].

ئیبراهیم ئەلکورانی لەو ســەردەمەدا نوێنەری ســەرەکیی ڕێباز و مەزهەبەکانی ئیبن عەرەبی بوو لە مەدینە و لەوانەیە لە تەواوی جیهانی ئیسلامیشدا. کاتێ ناکۆکیی جیددی لە هندستان هاتە کایەوە بە هۆی ڕەتکردنەوەی ئەحمەد سرهندی بۆ هەندێ بیر و ئایدیای دیاریکراوی ئیبن عەرەبی، عولەما هندییە پێشـــەنگ و ناودارەکان داوای *فەتوایەکیان* لە ئیبراهیم کرد ســەبارەت بەم مەســەلەیە، کە بە هەندێ دوور و درێژییەوە باســـکراوە لە لایەن فرێدمان و ڕیزڤییەوە[١٨]. توێژینەوەکەی ڤۆڵ لەســـەر نەوەیەکی دواتری عولەماکان تەنانەت پێگەیەکی ســەنترالتر بۆ ئیبراهیم دەســنیشــان دەکات لە ژیانی هزریی ئەو سەردەمەی و وەک پێشەنگێکی هزریی بزووتنەوە ڕیفۆرمخوازەکانی سەدەی هەژدە دەیخاتە ڕوو[١٩].

---

[١٦] ڕینکس ١٩٠٩، ل ٥٦ – ٥٧؛ جۆنز ١٩٧٨، ٤٧٦ – ٤٨٢.

[١٧] ڕادتکە ١٩٩٥، ل ٩٠.

[١٨] فرێدمان ١٩٧١، ل ٩٨ – ٩٩؛ ^ ڕیزوي ١٩٨٣، ل ٣٣٨ – ٣٤٢.

[١٩] ڤۆل ١٩٧٥.

ئیبراهیم بریکـار یـان نێوەنـدگیرێکی کولتووریی کوردی بەرجەستە دەکات کە ڕۆڵی لە بەشی پێشوودا ڕوونکراوەتەوە. لە پاش زێدە ڕەسەنەکەی خۆی لە شارەزوور لە ئێران و ئەنەدۆڵی عوسـمانی و سـووریا و میسـر خوێندوویەتی پێش ئەوەی لە مەدینە نیشتەجێ ببێت. ژیاننامە هزری و ڕۆشنبیرییەکەی *"ألأمام لإیقاظ الهمام"*[٢٠]، ژمارەیەکی جۆراوجۆر لەو مامۆسـتایانە باس دەکات کە لەسەر دەستیان خوێندوویەتی و کۆمەڵێکی بەرفراوان لەو بابەتانەی تێیاندا قووڵبووەتەوە. ئەو پابەندی گەلێ تەریقەت بووە و مۆڵەتی ڕابەریی ڕێنمـایی و فێرکردنیـانی داوە لە پـاڵ شەتتارییەدا کە باسی لێوەکراوە. لە ڕاستیدا تەریقەتی سەرەکیی ئەو نەقشـبەندی بووە و هەروەها *ئیجازەی* هەردوو تەریقەتی قادری و چیستیشـی پێبووە. هەڵبەت ئەم دوانەی دواییان تەریقەتی نموونەیی هنـدی بوون و پەیوەسـتبوونی ئیبراهیم بە نەقشبەندییەوە (لە ڕێگەی قوشاشییەوە کە مامۆستا و ڕابەریشی بووە لە شـەتتاریدا) کە ئەمیش دیسـان لقێکی تەریقەتەکە بووە. کاتێ کە قوشاشی لەساڵی ١٦٦١ مردووە، ئیبراهیم وەک شێخی بـاڵای شـەتتـارییە جیگەی گرتووەتەوە، بە گرێـدانی لەگەڵ نەقشبەندی و قادریدا و بە سەرۆکی بیرکابەری عولەماکانی مەدینە.

لە پاش کۆچی دوایی ئیبراهیم لە سـاڵی ١٩٩٠دا، موحەممەد

---

[٢٠] ساڵی ١٣٢٨ / ١٩١٠ لە هندستان، حەیدەر ئاباد چاپکراوە.

ئەبوتاهیری کوڕی، کە ئەو کاتە تەمەنی بیست ساڵ بوو، وەک شێخی *تەریقەت* جێیگرتەوە و دەبینین ئەبوتاهیر وەک مودەڕیسی زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکان ناوی دێت[٢١]. بەهەرحاڵ، پێگەی پێشەنگ و سەرەکی لەناو عولەماکانی مەدینەدا کەوتە دەست قوتابییەکەی ئیبراهیم، موحەممەد بن عەبدولڕەسول بەرزنجی، کە موفتیی شافیعیی مەدینە بوو. قوتابییەکەش، وەک ئیبراهیم خۆی، خەڵکی شارەزوور بوو و سەر بەو بنەماڵەیە بوو کە دواتر ناوبانگێکی گەورەی پەیداکرد.

بنەماڵەی بەرزنجی لە شارەزوور و مەدینە

لە هەردوو سەدەی نۆزدە و بیستدا، بنەماڵەی بەرزنجی دەرکەوتووترین و ناودارترین بنەماڵە بوو لە کوردستانی باشووردا، بنەماڵەیەکی عولەما و شێخانی قادری بوو کەوا دەسەڵات و کاریگەرییەکی سیاسیی گەورەی هەبوو[٢٢]. شێخ مەحموودی بەرزنجی دژ بە بەریتانییەکان ڕاپەڕی و خۆی بە مەلیکی کوردستان ناساند. هەروەها لە ساڵانی دواتردا بنەماڵەکە بەردەوام بوو لە یاریکردنی ڕۆڵێکی گرنگ لە ژیانی سیاسیی

---

[٢١] بروونەسن ١٩٩٠ ، ل ١٥٩ - ١٦٠.

[٢٢] زۆرێک لە گەڕیدە و مێژوونووسان باس لەم بنەماڵەیە دەکەن. سەرچاوە سەرەکییەکان ئەدمۆنز ١٩٥٧، ل ٦٨ - ٧٩ و تەوەکولی ١٩٨٠، ل ١٣٣ - ١٦٨؛ بڕوانە ڤان بروونەسن ١٩٩٢، ل ٢٢٠ - ٢٢١.

عێراقـدا. بەم دواییەش، وەک لە جەنگی ئێران عێراقـدا دەیبینین، یەکێک لە ئەندامانی بنەماڵەکە، بە ناوی شـــێخ محەممەد نەجیب بەرزنجی فەرماندەیی گرووپێکی گەریلایی دروســـتکراوی ئێران دەکـات دژ بە حکوومەتی عێراق. هەر لە مـاوەی هەمـان ئەو ساڵانەشدا ئەندامێکی تری ئەو بنەماڵەیە، بە ناوی جەعفەر عەبدولکەریم بەرزنجی، پێگەیەکی بەرز لە حکوومەتی عێراقدا وەردەگرێت وەک سەرۆکی ئەنجومەنی ڕاپەڕاندنی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردی. ئەم ڕاســـتییـانە درک پێکردنی هەردوو حکوومەتی ئێران و عێراق دەردەخەن کەوا پێویســـتیان دەبێت بە کاریزمای ئەم بنەماڵەیە ئەگەر بیانەوێت کاریگەری دەســـتەبەر بکەن لە ناو کوردەکاندا. تەنانە کۆمۆنیستەکانی عێراقیش، لە سـاڵانی ١٩٥٠کاندا یەکێک لە شـــێخەکانی بەرزنجییان هێنابووە ناو ڕیزەکانی خۆیانەوە، کە ئەویش لەتیفی کوڕی شێخ مەحموود بوو.

بنەماڵەی بەرزنجی دەڵێن گوایە لە ڕێگەی ئیمام مووســـای کازمەوە دەچنەوە ســـەر پێغەمبەر و ناوەکەشـــی دەگێڕنەوە بۆ گوندی بەرزنجە لە شارەزوور (لە نزیک شاری ئێستا سلێمانی)، کە باوەڕ وایە ســـەید عیســای باوکی دامەزرێنەری بنەماڵەکە لە ناوەڕاستی سەدەی سیانزەوە تێیدا نیشتەجێ بووبێت. هەردوک ئەدمۆنز و تەوەکولی نەخشـــەیەکی هێڵکـارییـان کردووە بۆ مێژووی بنەماڵەکە، پشـــت بە نەریتی زارەکی و نووســـراوی بنەماڵەکە. ئەوەی جێی بایەخیشـــە کەوا دامەزرێنەری بەناوبانگی

ئاینی ئەهلی هەق دیسان کوڕێکی هەمان ئەم سەید عیسایە[٢٣].

ئەدمۆنز ئەوە دەخاتەڕوو کەوا هەموو ئەو بەرزنجییانەی لە ئێستادا لە عێراق و تورکیا و سووریا و نیمچە دوورگەی عەرەبی و هندستان دەژین نەوەی بابە ڕەسووڵێکن، کەوا بە پێی سەجەرەی ڕەچەڵەکی بنەماڵەکە دەگەڕێتەوە بۆ حەوتەم پشتی دوای سەید عیسا و دەبێ لە سەرەتای سەدەی حەڤدەدا ژیابێت. بابە ڕەسووڵ هەژدە کوڕی هەبووە و یەکێکیان کە ناوی محەممەد "مەدەنی" بووە و لە مەدینە گیرساوەتەوە و بووە بە باپیرە گەورەی گشت بەرزنجییەکانی دوورگەی عەرەبی و هندستان. ئەم محەممەد مەدەنییە بێگومان هەمان ئەو محەممەد بن عەبدولڕەسوول بەرزنجییەیە کە بەرەوڕووی بووینەتەوە وەک هاوبەشی ئیبراهیم ئەلکورانی.

ژیاننامەی پیشەیی و زانستیی محەممەد بن عەبدولڕەسوول تا ڕادەیەک لەوەی ئیبراهیم دەچێت، کە خوێندنی بەرایی لەسەر دەستی باوکی و عولەماکانی تری شارەزووردا بووە و پاشان بەردەوام بووە لە خوێندن لەسەر دەستی مامۆستایانێکدا لە هەمەدان (ئێران)، بەغدا، ماردین، دیمەشق، قوستەنتینییە، قاهیرە و مەککە و دواجاریش لەسەر دەستی ئەحمەد ئەلقوشاشی و ئیبراهیم ئەلکورانی لە مەدینەدا. ئەم پیاوە پسپۆڕ و شارەزاش

---

[٢٣] ئەدمۆنز ١٩٥٧، ل ٦٨؛ تەوەکولی ١٩٨٠، ل ١٣٣– ١٣٤.

بووه له زانسته میتافیزیکەکانی (بانسروشتەکانی) ئیبن عەرەبیدا و کتێبێکیشی لەسەر ئیبن عەرەبی له فارسییەوه وەرگێڕاوه بۆ زمانی عەرەبی که له لایەن یەکێک له خزمەکانیەوه نووسرواه و نای سەید محەممەد موزەفەر بەرزنجی بووه[٢٤]. کاتێ عولەماکانی هندستان داوای *"فەتوایەکیان"* له ئیبراهیم ئەلکورانی کردووه سەبارەت به بیر و ئایدیا دژوار و ناکۆکەکانی ئەحمەد سرهندیی *"موجەددیدی* هەزارەی دووەم"، که سەرەکیترین نەیاری میتافیزیکی ئیبن عەرەبی بووه، ئەوه ئەم محەممەد بەرزنجییه بووه که لەسەر داوای ئیبراهیم دوو نامەی نووسیوه و بەتوندی ڕەخنەی له سرهندی گرتووه و پاشان دوو نامەکه له لایەن عولەما بەناوبانگەکانی تری حیجازەوه پەسەند و پشتگیری کراوه[٢٥].

ئەو کەسە بەرزنجییەی که ناوی بنەماڵەکەی کردووەته زاراوەیەکی ئاشنا و باو له ئیندۆنیسیادا کوڕەزازایەکی محەممەد بووه به ناوی جەعفەر بن حەسەن بن عەبدولکەریم بن محەممەد (١٦٩٠ – ١٧٤٩)، کەوا له مەدینه لەدایکبووه و هەموو ژیانیشی

---

[٢٤] ناونیشانی ئەم کاره وەرگێڕدراوه *"الجانب الغربی فی حل مشکلة إبن العربی"*. بۆ وردەکاریی پیشەی زانستیی موحەممەد، لەگەڵ ناوی مامۆستاکانی و ناونیشانی کارەکانیان، بڕوانه ئەلمورادی *"سلک الدرر"*، بەرگی ٤، ل ٦٥ – ٦٦ و مودەڕیس ١٩٨٣، ل ٤٩٣ – ٤٩٥.

[٢٥] فرێدمان ١٩٧١، ل ٧ – ٨، ٩٧ – ١٠١؛ ڕیزوی ١٩٨٣، ل ٣٣٩ – ٣٤١.

هەر لەوێ بەسەربردووە[٢٦]. ئەم پیاوە ژمارەیەک کار و بەرهەمی پەرستشی نووسیوە و بوون بە شتێکی زۆر باو لە سەرانسەری جیهانی ئیسلامیدا لەو سەردەمەدا و تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان وەک خۆیان ماونەتەوە لە ئیندۆنیسیادا. ئەو کارەی کە ئەمڕۆ بە *"بەرزنجی"* ناسراوە ئەو *"مەولیدەیەتی"* کە لە کتێبەکەی *"عیقدولجەوهەر - عقد الجوهر"* یدا هاتووە. ئەمە تا ئاستێکی زۆر میللیترینی هەموو دەقەکانی *"مەولیدە"* و ئەگەری ئەوەشی هەیە کە لە دوای قورئانەوە زۆرترین دەقی ئیسلامییە کە بەردەوام بخوێندرێت (یان تیلاوە - تلاوة بکرێت). بەرزنجی لە بۆنەی زۆر و مەبەستی جۆراوجۆردا دەخوێندرێت، وەک ئاهەنگی ساڵانەی جەژنی لەدایکبوونی پێغەمبەر، لە ئاهەنگی *"عەقیقە"* لە یەکەم قڕبڕینی منداڵدا دەخوێندرێت، بۆ مەبەستی تەکفیر یان دەرکردنی ڕۆحە بەد و خراپەکان دەخوێندرێت (بۆ ئەوەی شوێنی بەجێهێنانی *وایانگ* بگرێتەوە، کە ئەم ئەرک و فەرمانە لە ژینگە کەمتر ئیسلامییەکاندا دەکرێت) و لە گەلێ ناوچەش خوێندنەوەی هەفتانەی *"بەرزنجی"* هەیە لە کاتی کۆبوونەوەی کۆمەڵگە لۆکاڵییەکە پێکەوە. ئەم کتێب یان نامیلکەی *"مەولیدە"* بەردەوام

---

[٢٦] تێبینییە بایۆگرافییەکان لە مورادی، *"سلک الدرر"*، بەرگی ٢، ل ٩؛ مودەڕیس ١٩٨٣، ل ١٣٦؛ کتێبەکەی برۆکلمان *"مێژووی ئەدەبی عەرەبی Geschichte der arabischen Litteratur"*، بەند ٢، ل ٣٨٤.

چاپ دەکرێتەوە و چاپی جۆراوجۆری لێدەخرێتە بازاڕەوە و زۆرێک لە عولەما ئیندۆنیسییەکان سەرنج و تێبینی لەسەر دەقەکە بڵاو کردووەتەوە یان وەریانگێڕاوەتە سەر زمانە لۆکاڵییەکان[٢٧].

لە نێو کارەکانی تری جەعفەر بەرزنجیدا، ئەو کارەی کە جەماوەرێتییەکی زۆری بەدەستهێناوە لە ئیندۆنیسیادا کتێبەکەیەتی لەسەر ژیاننامەی شێخ عەبدولقادر بە ناوی *"لوجەین ئەلدانی فی مەناقیب عەبدولقادر ئەلجیلانی - لجین الدانی فی مناقب عبدالقادر الجیلانی"*، ئەمەش کارێکە گەیشتووەتە دوورترین قوژبنی ئەرخەبیل[٢٨]. هەڵبەت *"مەناقیب - مناقب"* بۆ مەبەستی پارێزگاری یان مەبەستی تەکفیری یان دەرکردنی ڕۆحە بەد و شەڕخوازەکان و بە سانایی بڵێین وەک کارێکی پەرستش بووە بە پراکتیزەکردنێکی

---

[٢٧] ئەم کار و بەرهەمانە، بە هەردوو زمانی جاوایی و ئیندۆنیسی، لە پاشکۆدا لیستکراون بۆ ڤێرژنێکی پێشتری ئەم باسەی ئێستامان، لە ڤان بروونەسن ١٩٩٥ب، ل ١١١.

[٢٨] دوو کاری تری ناسراوی بەرزنجی هەن، بەڵام هەمان جەماوەرێتییان نەبووە: *قصة المعراج*، گێڕانەوەیەکی گەشتی پێغەمبەر بوو بەشەو و هەڵکشان بۆ ئاسمان، *"مناقب سید الشهداء* حمزة"، ژیاننامەیەکی مێژوویی پیاوچاکێک لە ساڵی ٦٢٤ / ١٢٢٥ (هەڵبەت نابێت تێکەڵ بکرێت لەگەڵ ناوە ناسراوەکەی، کە مامی پێغەمبەرە). ئەم کارانە لە لایەن عولەما ئیندۆنیسییەکانەوە بەڵام پێناچێت بە هیچ شێوەیەک بە ئاشکرا تیلاوەت بکرێت).

بەربڵاو لە ئیندۆنیســـیادا. تا ئێســـتاش یادی ڕۆژی کۆچی دوای پیاوچاکی پیرۆز لە ١١ی مانگی ڕەبیعولئاخیر لە گەڵێ شـــوێنی ئەو وڵاتە دەکرێتەوە بە خوێندنی *مەناقیب*، لە چەندین شـــوێنی جاواش ئەمە لە ١١ی ئەو مانگەدا دەکرێت. کتێبی چاپکراوی ئەم ژیاننامەیەش لە سەر ئاستێکی بەربڵاو بەردەستە لە ئیندۆنیسیادا بە زمانە بنەڕەتە عەرەبییەکەی و لە هەمان کاتیشدا بە وەرگێڕان و هەموارکردنی زمانی جاوایی و ســـوندانی و ئیندۆنیســـی. نیو ســـەدە لەمەوپێش، درویس و پۆرباتجاراکا لێکۆڵینەوەیەکیان لەســەر *مەناقیبی* جاوایی بڵاوکردەوە، کەوا دەردەکەوێت پشـتیان بە "*خلاصة المفاخر*"ی یافیعی بەستووە[٢٩]. بەهەرحاڵ، تا ڕادەیەک هەموو "*مەناقیب*"ەکانی شـــێخ عەبدولقادر کە من لەکاردا بینیومن وا دیارە پشتیان بەستووە بە کتێبەکەی "*لجین الدانی*"ی بەرزنجی[٣٠].

---

[٢٩] بڕوانە Drewes and Poerbatjaraka 1938.

[٣٠] چاپە جیاوازەکان و تێبینی و سەرنجەکان لەسەر لوجەین لە لایەن دانەر و نووسەرە ئیندۆنیسییەکان لە ڤان برووونەسن ١٩٩٥ب، ل ١١١ لیستکراون. من تەنها دوو ڤێرژنی چاپکراوم دۆزییەوە کە پشـــت بە یافیعی دەبەســـتن، لەگەڵ دوو ڤێرژنی تر بە هەردوو زمانی سوندانی و ئیندۆنیسی کە پشت بە مەناقیبێکی ســـێهەم دەبەســـتن "*مناقب تفریح الخاطر*". دوا کار کوردێکی تر نووسـیوێتی کە عبدالقادر بن محی الدین الأربیلی یە، یان ڕاسـتتر لەبنەڕەتدا لە زمانی فارســـییەوە وەرگێڕراوە بۆ عەرەبی لەلایەن کەســـێکەوە بەناوی محمد صادق القادری (بڕوانە مودەڕیس ١٩٨٣، ل ٣٠٥).

لە ئێستادا، *مەناقیب* بە شێوەیەکی تایبەتی، ئەگەرچی حەسریش نەبێت، لە ناو شوێنکەوتووانی تەریقەتی قادریدا بە شێوەیەکی ڕێکوپێک دەخوێندرێت و تیلاوەت دەکرێت (یان بەدیاریکراوی، تەریقەتی 'قادرییە و نەقشبەندییە' کە تێکەڵکردنێکی تەریقەتەکانە). میللیترین و باوەڕپێکراوترین ڤێرژن یان دەقی *مەناقیب* ئەو هەموارکردنەیە کەوا کیای حاجی موسڵیح بن عەبدولڕەحمانی مرانگگێن لە جاوای ناوەڕاست کردوویەتی، کە تا کۆچی دوایی کرد لە ساڵی ١٩٨١دا ڕێزدارترین مامۆستا و ڕابەری *تەریقەتەکە* بووە. هەردوو بەرگی کتێبەکەی *"النور البرهانی فی ترجمة اللجین الدانی"*، لە پاڵ دەقی تەواوی *مەناقیبدا* ڕێنمایی و ڕاسپاردەی تێدایە لەسەر *تەریقەت*، کە ئاماژە بە پەیوەندیی توندوتۆڵ دەکات لە نێوان ئەم دەقە و تەریقەتدا. بەڵام لە سەردەم و ڕۆژگارەکانی پێشتردا، پێدەچێت *مەناقیب* لە کۆڕ و کۆمەڵی زۆر گەورەتر و فراوانتر بوون لە تەنها کۆڕی تەنها تەریقەتی قادری. پێش ئەوەی تەریقەتەکە ژمارەیەکی گەورەی و شوێنکەوتوو بەدەستبێنێت ڕاهێنان و پەرستشێک هەبوو کەوا لەسەر کاری موعجیزە ئامێزی شێخی پیرۆز عەبدولقادری گەیلانی چڕدەبووەوە[٣١].

---

[٣١] بڕوانە بەڵگە، بۆ ناوچەی بانتێن لە جاوای ڕۆژاوا، لە کتێبەکەی برووونەسن ١٩٩٥ ئە، ل ١٨٥ – ١٨٧.

تەریقەتی قادری لانی کەم لە دوادوایی سەدەی شانزە بەملاوە لە ئیندۆنیسـیادا ناسـراوە، بەڵام تا ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدە شـوێنکەوتووی بە ژمارەی گەورە بەدەست نەهێنا. شێخ ئەحمەد خەتیبی سـەمباس (لە بۆرنیۆی ڕۆژاوا)، کە لە نیوەی یەکەمی سـەدەی نۆزدەدا لە مەککە خوێندبووی، ژمارەیەکی هێجگار زۆر خەڵکی هێنـایە نـاو ئەم تەریقەتە لێکـدراوەی 'قـادرییە و نەقشـبەندییەوە' و خەلیفەیەکی دامەزراند کەوا تەریقەتەکەی لە سـەرانسـەری ئەرخەبیلدا بڵاوکردەوە. هەڵبەت بەڵگەی تەواو لە بەردەستدا نییە لەبارەی دۆخی تەریقەتەکەوە لە هەردوو سەدەی ڕابوردوودا. ئێمە نازانین کە ئاخۆ خودی شێخ. جەعفەر بەرزنجی خۆی هیچ ڕۆڵێکی بینیوە لە بڵاوکردنەوە و بە میللی کردنی *تەریقەتەکە* یان *مەناقیب* لە ناو ئەو ئیندۆنیسییانەدا کە سـەردانی مەدینە یان دەکرد. چونکە پەیوەندیی وردی نێوان ئەم بەرزنجییە زۆر بەناوبانگە و یەکەم خوێندنی ئیندۆنیسییەکاندا هێشتا هەر نادیارە.

ئێمە تەنـانەت ئەوەش بەتەواوی نـازانین و لێی دڵنیـا نین کە ئاخۆ خودی شـێخ جەعفەر خۆی قادری بووە یان نە. بنەماڵەی بەرزنجی لە عێراق بەنـاوبـانگترین شـێخـانی قـادری بوون لە کوردسـتان، بەڵام پابەندبوونی ئەم بنەماڵەیە بەم تەریقەتەوە تا ڕادەیەک نوێیە. چونکە وا باس دەکرێت کە بابە ڕەسـووڵی دوا باپیری هاوبەشـی بنەماڵەکە پابەندی دوو تەریقەتی تر بووە، کە نەقشـبەنـدییە و 'خەڵوەتییە - عەلەوییە' بوون و یەکێـک لە

کوڕەزاکانی بە ناوی ئیسماعیلی قازانقایە (کە دەبێ هاوچەرخی جەعفەر بووبێت)، وا دەگێڕنەوە گوایە یەکەم کەس بووبێت کەوا چووبێتە سەر تەریقەتی قادری[32]. لەگەڵ ئەوەشدا، هاوشێوەییەکی سەرسوڕهێنەر هەیە لە نێوان ڕێوڕەسم و ڕاهێنانەکانی قادرییە کە لەلایەن شێخانی بەرزنجیی کوردستانەوە ڕێنمایی و ڕابەریی دەکرێت لە لایەک و تایفەیەکی تۆکمەش کە بە *دەبوس* ***debus*** دەناسرێن لە هەندێ ناوچەی دیاریکراوی ئیندۆنیسیادا لە لایەکی ترەوە. لە پاش بەجێهێنانی کۆڕی زیکری بەکۆمەڵ، کوردی تەریقەتی قادری بە زەرگ و تیغ خۆیان دەبڕن و ئەم پراکتیزە و ڕاهێنانە لە هیچ شوێنێکی تر پەیوەست نین بە قادرییەوە بەڵکوو تەنها وابەستەی ڕاهێنانەکانی ڕەفاعین[33]. *دەبوس* لە ئیندۆنیسیا (کە لە وشەی دەبوس 'دەرزیی' عەرەبییەوە هاتووە) بە ڕوونی لە هەمان ڕاهێنان و پراکتیزەکانی ڕەفاعییەوە سەرچاوە دەگرێت و زەرگەکانیش هەمان ئەو شێوەیەیان هەیە کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدایە و سەرێکی گۆئاسای دارینیان هەیە و چەند زنجیرێکی کانزایی بچووکیان پێوەیە. لە بانتێن دەبوسەکان بوونی پەیوەندیی خۆیان بە شێخ عەبدولقادرەوە دەسەلمێنن و

---

[32] تەوەکولی ١٩٨٠، ل ١٣٣.

[33] وەسفێکی کۆڕی زیکری قادری و یاریکردن بە کەرەستە و شتە تیژەکان لە کتێبەکەی مارتن ڤان بروونەسندا هاتووە، ساڵی ١٩٩٢، ل ٢٣٤ - ٢٤٠.

هەروەها لەگەڵ شێخ ئەحمەدی ڕەفاعیشدا، تەنانەت هەندێ تاقم و کۆمەڵیشیان "*بەرزنجی*" دەخوێنن بۆ خۆپارێزی لە کاتی ئەنجامدانی ڕاهێنانەکانیادا[٣٤]. مەسەلەیەکی سەرنجڕاکێشە باوەڕهێنان بەوەی ئەم لێکچوونانە دەبێ لە سۆنگەی پەیوەندیی نێوان ناوچەکانەوە بووبن و جەعفەر بەرزنجی یان قوتابییەکانی ئەم پەیوەندییەیان ڕەخساندووە، بەڵام بەڵگەی پاڵپشتیش لەبەردەستدا نییە.

نەوە لەدوای یەکەکانی بنەماڵەی بەرزنجی لە مەدینە هەر بە کاریگەری لەوێ مانەوە وەک مامۆستایان و نووسەران یان دانەران و پۆستی *موفتیی* شافیعیی شارەکە بەزۆریی بەدەست ئەوانەوە بووە (وەک چۆن کاتی خۆی بەدەست موحەممەد بن عەبدولڕەسوول و جەعفەر بن حەسەنەوە بووە). لێکۆڵینەوەیەکی نوێ لەسەر نیمچە دوورگەی عەرەبی لە ژێر حوکمی عوسمانیدا (لە ماوەی ١٨٤٠ - ١٩٠٧دا) تێبینیی دەکات کەوا ئەندامانی بنەماڵەی بەرزنجی موفتێتی مەدینەیان گرتووەتە دەست بۆ زۆربەی ئەو ٦٧ ساڵەی توێژینەوەکە[٣٥]. بەپێی ئەم پلە و پایەیە،

---

[٣٤] ڤان بروونەسن ١٩٩٥ ئە، ل ١٨٧ - ١٨٩.

[٣٥] ئۆخنڤالد ١٩٨٤ ، ل ٥٢. عمر رضا کحالة لە فەرهەنگی نووسەر و دانەرە عەرەبەکاندا "*معجم المؤلفین*"، دوانزە کەس ناونووس دەکات لە کتێب دانەرانی ئەم بنەماڵەیە، کە زۆربەیان نیشتەجێی مەدینەن.

ئەگەری ئەوە هەیە کەوا زۆرێـک لەم بەرزنجییـانە قوتـابیی ئیندۆنیسییان بووە، بەڵام بەڵگەنامەی بەردەست کەمن. لە کتێبێکدا کە باس لە ژمارەیەکی زۆری *"ئیسـناد"* دەکات (واتە زنجیرەی گواستنەوەی دەقە ئیسلامییەکان) دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا بە لای کەمەوە دوو کەس لە عولەما بەناوبانگەکانی ئیندۆنیسـیا هەر یەکەیان کتێبێکیان لەسـەر دەسـتی ئەحمەد بن ئیسـماعیل بەرزنجیدا خوێندووە (کە سـاڵی ١٩١٤ مردووە)[٣٦]. دەیەیەک یان دوان دواتر، موسـڵمانێکی ناوداری تری ئیندۆنیسـی بە ناوی موحسـین موسـەووا، کە دامەزرێنەری *"مدرسـة دار العلوم الإسـلامية"*ی ئیندۆنیسی بووە لە مەککە، لە مەدینە خوێندوویەتی لەسـەر دەسـتی زەکی بن ئەحمەد ئەلبەرزنجی[٣٧]. کەمی و دەگمەنیی ڕێژەیی کەرەسـتەکانی ژیاننامە (بایۆگرافی) لەبارەی عولەمـا ئینـدۆنیسـییەکـانەوە ڕێگەی ئەوەمـان پێنـادات هیچ ئەنجامگیرییەک بکەین لەبارەی کاریگەریی ئەم بنەماڵەیەوە بەسەر ئەو ئیندۆنیسییانەی ترەوە کە لە مەککە و مەدینە خوێندوویانە.

---

[٣٦] فلیمبانی، بێ مێژوو، ل ٥٩ - ٦٠ و ٦٣.

[٣٧] عەبدولجەبار ١٣٨٥ / ١٩٦٥- ١٩٦٦، ل ٣٣١ - ٣٣٣.

بۆچی زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکان ناویان کوردییە؟

موحەممەد بن سولەیمان و تێبینی و لێدوانەکانی لەسەر ئیبن حەجەر

لە پێشـــەکییەکەدا، ئاماژەم بۆ ئەوە کردووە کەوا کوردی بووە بە ناوێکی شەخسی لە ئیندۆنیسیادا و بە شێوەیەکی حەسرییش لەو خێزانە موســـڵمانانەدایە کە هۆشـــیار و بەئاگان. جارێکی تر دەکرێ ئەمە بگەڕێنرێتەوە بۆ کاریگەریی زانایەکی دیاریکراوی کورد، کەوا نووسین و کارەکانی کاریگەرییەکی گەورەی هەبووە لە ئیندۆنیسیادا.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم مەســـەلەیە، پێویســـتە شـــتێک بوترێت لەبارەی تایبەتمەندیی پێدانی ناوەوە لە ناوەندە ئیســـــلامییە ئیندۆنیسییەکاندا. بە شێوەیەکی هاکەزایی سێ جۆر ناو هەیە کە باوەڕ وایە گونجاو بێت لە منداڵێک بنرێت کە لە باوک و دایکێکی موســـــڵمانی دیندار بووبێت. یەکەم لێکدانی باوی عەبد لەگەڵ یەکێک لە ناوەکانی خوادا، دووەم جۆر بریتییە لە ناوەکانی پێغەمبەر و خزم و یاوەرانی، ســـێهەم جۆر ناوی ئیندۆنیســـیی نموونەییە و بەزۆری ناوی ئەو کەســـانەیە کە ئەقڵییەتی ئایینیان لە ئەرخەبیلدا و بە تایبەتی ئەوانەی کە لە *پێسانترێندا pesantren* خوێندوویانە، واتە قوتابخانەی ناوخۆیی نەریتیی ئیســـلامی و ئەوانە ناوی منداڵەکانیان بە ناوی نووســـەران یان دانەرانی دەقە گرنگەکانەوە دەنێن کە دەبێ خوێندبێتیان. بەم ڕەنگە لە

ئیندۆنیسیادا زۆرێک لەو خەڵکانە دەبینین کە ناوی وەک سەنوسی، ڕەملی، مالیباری، غەزالی و .. تادواییان هەیە. من دۆستێکم هەیە ناوی تەواوی محمد بن عطاءالله شۆهیبول حیکەمە (واتە م. ب. عطاالله دانەری حیکەم). وا دیارە ئەم ناوانە ئەوە دەگەیەنن کە زیاتر خاوەن علیم و تەقوان وەک لە ناوە ئیسلامییە ئاساییەکانی دووی شێوازەکەی تر. ئەوجا ناوی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ ئەم کۆمەڵەیان و ئیشارەتە بۆ نووسەر یان دانەری کارێک یان بەرهەمێکی *فیقە* کەوا زۆر لەمێژە لە *پێسانترێنێکی* جاوایدا خوێندراوە. هەردوک دانەر و کار یان بەرهەمەکەی بە شێوەیەکی میللی بە *سلێمان کوردی* دەناسرێن[38].

سلێمان کوردی یان ڕاستتر بڵێین، موحەممەد بن سولەیمان ئەلکوردی، ساڵی ١٧١٥ لە دیمەشق لەدایکبووە و لە تەمەنێکی زۆر گەنجیدا لە تەک باوکیدا چووە بۆ مەدینە و زۆربەی ژیانی لەوێ بەسەربردووە و لە ساڵی ١٧٨٠دا کۆچی دوایی کردووە. لێرە بووە بە *موفتیی* شافیعیی شار و زۆر کار و بەرهەمی گرنگی *فیقهیی* نووسیوە. ئەو کتێبەی کە ناسراو و باوە لە

[38] بەم ناوەوە ئەو کارە فیقهییە دەبینین کە باسکراوە لە ڕووماڵێکی ئەدەبی پیسانترێندا کە زیاد لە سەدەیەک لەمەوپێش کراوە. ڤان دێن بێرگ ١٨٨٦. ڕووماڵێکی وردتر و نوێتری لەم چەشنە بۆ ئەدەب لە کتێبەکەی بروونەسندا باسکراوە، بروونەسن ١٩٩٠ ب.

ئیندۆنیسیادا و (هێشتا لەوێ هەر چاپ دەکرێتەوە) ئەم کتێبەیەتی *"ئەلحەواشی ئەلمەدەنییە - الحواشی المدنیة"*، کە تێبینی و لێدوانە لەسەر کتێبەکەی بافضل *"المقدمة الحضرمیة"* - یان شیکردنەوە و تێبینیی گشتگیرتر لەسەر سەرنج و تێبینیی پێشتر لەسەر کتێبی *" منهاج القویم"*ی ئیبن حەجەر. هەروەها کۆپییەکی گەوهەریتر هەیە لە سەرنج و تێبینییەکەی کوردی، کەوا گەلێ ڕوونکردنەوەی ئیزافیی لەخۆگرتووە و ناونیشانەکەی *"المواهب المدنیة"* یە. ئەم کتێبە لەئێستادا بەکارهێنانی گشتیی نییە بەڵام ناوبانگێکی گەورەی هەیە لە ناو زانا و پسپۆڕاندا. پێدەچێت بەتایبەتی دڵبەندی ئەو عولەما ئیندۆنیسییانە بووبێت کە لە مەککە و مەدینەدا خوێندوویانە یان نیشتەجێ بوون، چونکە لەگەڵ بەشدارییەکی سەرەکیی ئیندۆنیسیدا لەسەر ئەم بابەتە پێکەوە چاپکراون، کە ئەویش سەرنج و لێدوانەکانی مەحفووز ئەلتەرماسییە لەسەر *" منهاج القویم"*[٣٩].

---

[٣٩] هێشتا حەواشی (بە کوردیی *سوغراش*، واتە کوردیی بچووک ئاماژەی پێدەکرێت) تا ئێستاش بە ڕێکوپێکی چاپ دەکرێتەوە لە ئیندۆنیسیادا، مەواهیب (کە کوردیی کوبراشی پێدەوترێت 'کوردیی گەورە') بە چوار بەرگ چاپکراوە لە المطبعة العامرة الشرفیة لە مەککە، بەبێ مێژوو. بۆ بەدەستهێنانی زانیاریی بیبلۆگرافیی لەسەر موحەممەد بن سولەیمان بڕوانە تۆمارەکانی موڕادی *"سلک الدرر"*، بەرگی ٤، ل ١١١ - ١١٢؛ بڕۆکلمان GAL II, 389 and S II, 555؛ هەروەها مەردۆخیی ڕۆحانی ١٣٦٤ / ١٩٨٥،

موحەممەد بن سولەیمان ئەلکوردی و کارەکانی لەسەر *فیقە* بوون بە کار و بەرهەمی ناسراو لە ئیندۆنیسیادا لەبەر ئەوەی ژمارەیەک قوتابیی ئیندۆنیسیی کاریگەری هەبوو. موحەممەد ئەرشەد ئەلبەنجاریی دانەری گرنگترین کاری *فیقهیی* مالیزی *"سبیل المهتدین"*، یەکێک بوو لە قوتابییەکانی. نووسەرانی بایۆگرافی یان ژیاننامەنووسانی ئەرشەد ئەلکوردییان وەک مامۆستایەک خستووەتە ڕوو کەوا گەورەترین کاریگەریی هەبووە لەسەری لە ماوەی خوێندنەکەیدا لە حیجاز. ژیاننامەنووسانی ناوخۆ دەگێڕنەوە کەوا کاتێ ئەرشەددا هێشتا قوتابی بووە داوای *فەتوایەکی* ئەلکوردیی کردووە لەبارەی پراکتیزە و ڕاهێنانێکی ناوخۆییەوە لە زێدی ڕەسەنی خۆی لە بۆرنیۆی باشووردا. لەوێ سولتانی ناوخۆیی، کە قوتابیی ئەرشەد بووە، هەوڵیداوە ڕیفۆرمێک لە ئامادەبوونی گشتیدا بکات بۆ نوێژی هەینی لە مزگەوتی دەوڵەتدا لە ڕێگەی پێبژاردنێکەوە بۆ ئەوانەی بەشدار نابن. ئەرشەد لە مامۆستاکەی پرسیوە کە ئاخۆ ئەم ڕەفتارە ڕەوایە. وەڵامی ئەم پرسیارە دواتر کەوتووەتە

بەرگی ١، ل ٢٥٢٢ - ٢٥٢٣. بە ئاماژەکردنیش بۆ جەماوەریێتیی کوردیی لە ناوەندە دیاریکراوەکاندا، کۆمەڵێک فەتوا بەم دواییە لە لایەن عولەما ئیندۆنیسییەکانی نیشتەجێی مەککە کە سێ جار ئیشارەت بە *"کوردیی سوغرا"* دەدەن و یانزە جاریش *"کوردیی کوبرا"* وەک دەسەڵاتێک

"فەتوا" [٤٠] کۆکراوەکانی ئەلکوردییەوە. نەریت و گێڕانەوەی زارەکی لە بۆرنیۆی باشووردا باس لەوە دەکات کە ئەوە بەتەنها ئەرشەد نەبووە بەڵکوو هاوچەرخە ئیندۆنیسییەکانیشی بوون کە لەسەر دەستی موحەممەد بن سولیمان ئەلکوردی خوێندوویانە. یەک لە گێڕانەوەکانی کە وا دیارە لە عەبدولسەمەد فالمبانیی بەناوبانگی نەوەی ئەرشەدەوە سەرچاوەی گرتووە لەگەڵ دوو عولەمای کەمتر ناسراودا، عەبدولواحید ئیدریس و عەبدولڕەحمان ئەلمیسری لە باتاڤیا لەگەڵ ئەرشەددا پێکەوە ئامادەی موحازەرەکانی ئەلکوردی بوون لە مەدینە و پێکەوە لە سالانی ١٧٧٠کاندا گەڕاونەتەوە بۆ ئیندۆنیسیا کاتێ کە ڕابەریان ناردوونی بۆ ئەوێ بۆ ڕێنمایی کردنی هاونیشتمانییەکانیان[٤١]. بەهەرحاڵ، ئەلکوردی بەردەوام بوو لە پیادەکردنی کاریگەرییەکانی خۆیدا بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی ناوەندێکی تایبەتەوە لە مەککە و مەدینەدا کەوا کار و بەرهەمەکانی

[٤٠] زەمزەم ١٩٧٩، ل ٥؛ ئەبو داودی ١٩٨٠، ل ٢٥. هیچ دانەر یان نووسەرێک باسی لەوە نەکردووە کە وەڵام چی بووە.

[٤١] خالیدی ١٩٦٨، ل ١٤ – ١٨. لەگەڵ ئەوەشدا، عەبدولسەمەد ناوی ئەلکوردیی نەهێناوە لە هیچ کار و بەرهەمێکیدا (هەرچەندە باس لە زۆر کاری تر دەکات)، بەتەواویش جێی گومانە کە گەڕابێتەوە بۆ ئەرخەبیل. هەروەها ئەلکوردی لەلایەن گەورە مامۆستا هاوچەرخە مەلایۆکانی تری ئەرشەدیش باس نەکراوە و لەوانەش داود عەبدوڵڵا ئەلفەتانی.

دەگواستەوە. ئەم ناوەندەش ئەو عولەما ئیندۆنیسییە سەرەکییانەی لەخۆدەگرت کە لە مەککە نیشتەجێ بوون ، چەشنی نەوەویی گەورە لە بانتێن[٤٢].

دوو ڕابەری گەورەی کوردی نەقشبەندی: مەولانا خالید و موحەممەد ئەمین ئەلکوردی

تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیادا لانی کەم لە سەدەی حەڤدەوە ناسراوە، بەلام لەڕاستیدا جەماوەرێتییەکی گەورەی بەدەستنەهێنا تا دوادوایی سەدەی نۆزدە. ئەو لقەی تەریقەتەکە کە بەخێرایی لە سەرانسەری ئەرخەبیلدا تەشەنەی کرد خالیدییە بوو کە بە ناوی مامۆستا و ڕیفۆرمخوازی کاریزمی مەولانا خالید زیائەدین ئەلبەغدادی (یان ئەلکوردی) هەڵگرتبوو، کە بە

٤٢ شێخی سۆمەتری یاسین ئەلفەدانی کە تا مردنی لە سەرەتای ١٩٩٠کاندا قوتابخانەی ئیندۆنیسیی نەریتیی "دار العلوم الدينية"ی بەڕێوەدەبرد لە مەککە، لە کتێبەکەیدا "العقد الفريد" (١٤٠١/١٩٨١، ل ٨٣ - ٨٤)، زنجیرەی گواستنەوەی (*ئیسناد*) بەوەی کە ڕێنمایی وەرگرتووە لە کتێبەکەی ئەلکوردی *"الحواشى المدنية"* : یەکەم گوێزەرەوە لە دوای کوردیی خۆیەوە، سۆفیی ناسراو محمد بن عبدالكرين السمان بوو، لە دوای ئەویش سریف بن عبدالمجيد الزيادى و ئەوجا دوو پیاو لە پالیمبانگ (عقیب بن حسن الدین و عبدالصمد) و نەوەویی بانتێن.زنجیرەکە بەردەوام دەبێت لە ڕێگەی عبدالحميد قودسەوە (نووسەری کاری زۆر بەکارهاتوو لەبارەی ئوسووڵی *فیقهەوە*) و سيد على الحبشى لە کویتانگ (جاکارتا) تا دەگاتە شێخ یاسین.

تەنها ئەندازەی بووژاندنەوەی تەریقەتەکەی لەئەستۆگرت لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا.

خالید نێوەندگیرێکی کولتووریی کوردی بوو لە چوارچێوەیەکی نەریتیدا. ئەمیش، وەک زۆرێک لە عولەما کوردە گەورەکان، لە شارەزوور لە ساڵی ١٧٧٦ یان ١٧٧٩ لەدایکبووە. لە بەشە جێگیرەکەی هۆزی جافدا (نەک ئەو بەشەی کە تا ئەو کاتە و دواتریش کۆچەر بوو – وەرگێڕ). خالید لەسەر دەستی عولەما گەورەکانی کوردستان خوێندی و پاشان گەشتی دیمەشق و مەککە و مەدینەی کرد بۆ چاوپێکەوتن و خوێندن لەسەر دەستی عولەما مەزنەکانی زەمانی خۆی. پاشان بەدوای خەوبینینێکدا چوو بۆ هندستان بۆ خوێندن لەسەر دەستی ڕابەرێکی نەقشبەندیی پێشەنگ، کە عەبدوڵڵای دەهلەوی بوو (هەروەها بە شاه غوڵام عەلیی ئەلئەحمەدیش دەناسرێت)، کە بوو بە بەرچاوترین قوتابیی ئەو مامۆستایە. لە پاش مانەوەی ساڵێک لە دەلهی، گەڕایەوە بۆ ڕۆژاوا بە *ئیجازەیەک* و ڕێنمایی ڕوون و ئاشکرای ڕابەر و مامۆستاکەیەوە بۆ بڵاوکردنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا. لە ساڵانی نێوان گەڕانەوەی بۆ عێراق لە ١٨١١دا و کۆچی دوایی لە ١٨٢٧دا، بەدوای یەکدا لە سلێمانی و بەغدا و دیمەشقدا ژیاوە و بە لای کەمەوە ٦٧ *خەلیفەی* داناوە، لە کورد و تورک و عەرەب لە ناوچە جیاجیاکانی ئیمپراتۆرییەتدا. لە پاش خۆی نووسینی بە زمانی

فارســـى و عەرەبى و زمانى دايكيى خۆى كوردى و گۆرانى بەجێهێشــتووە، كە لە ڕۆژگارى ئەمدا هێشــتا هەر زمانى ئەدەبى بوو لە باشوورى كوردستاندا[٤٣].

یەکێک لەو خەلیفانەی عەبدوڵڵا ئەلئەرزنجانی بوو، کە ڕەوانەی مەککە کرا و لەوێ خۆی و جێگرەوەکانی ژمارەیەکی گەورەی قوتابی و موریدیان ڕاکێشا لە ناو ئیندۆنیسییەکاندا، کە زۆرێکیان ماوەی دوور و درێژ لەوێ دەمانەوە پاش بەجێهێنانی فەریزەی حەج. یەکەم کەســی ئیندۆنیســیی ناســراو کە پابەند بووبێت بەم لقەی نەقشــبەندییەوە ئیســماعیل مینانگکاباوی بوو (لە گرووپی ئیتنیکیی مینانگکاباو لە سۆمەترەی ڕۆژاوا)، کە قوتابی و جێگری ئەرزنجانی بوو، لەگەڵ سولەیمان ئەلقرمیی جێگرەوەی. لە ساڵانی ١٨٥٠کاندا ئیســـماعیل گەڕایەوە بۆ ئەرخەبیل بۆ ماوەی چەند ساڵێکی کەم و لەوێ چەندین کەسی هێنایە ناو تەریقەتەکەوە، لە نێویانــدا بنەمــاڵەی حوکمڕانی مەملەکەتی دوورگەی ڕیــاو - جۆهۆر. ئەو ڕاکێشانەی کەوا نەقشبەندیی - خالیدی پراکتیزەیان

---

[٤٣] چەندین لێکۆڵینەوەی ژیاننامە (بایۆگرافی) هەیە لەسەر مەولانا خالید، کە بەسوودترینیان ئەمانەن: ئەلخانی ١٣٠٦/ ١٨٨٨ - ١٨٨٩ و مودەڕیس ١٩٧٩، بە زمانی ئینگلیزی حۆرانی ١٩٧٢، بە زمانی فەرەنســـی حەکیم ١٩٩٠ و چۆدکیڤیچ ١٩٩٧. ئەلخانی لیســـتێکی بە ناوی خەلیفەکانی مەولانا خالید کردووە. باسێکی سۆسیۆلۆجیی لەبارەی خێرا تەشەنەکردنی نەقشبەندییە - خالیدییە لە کتێبەکەی بروونەسندا هاتووە، ١٩٩٢، ل ٢٢٤ - ٢٣٤.

دەکرد بەسەر ئەو ئیندۆنیسییانەی سەردانی شارە پیرۆزەکانیان دەکرد هێجگار بەهێز بوو و زانیارییان بۆ زمانی عەرەبیی تەواو نەبوو، بایەخپێدانی شـێخەکانیش (دارایی و بواری تریش) بەو مورید و قوتابییانە زۆر گەورە بوو، بە ئاسـتێک کەوا تاقمێکی هەمیشـەیی مـالایی زمـان لە *زاوییەکەی (تەکێکەی)* عەبـدوڵڵا ئەرزنجانیدا دروسـتبوو لەسـەر جەبەل ئەبو قوبەیس بۆ ئەوەی ئیندۆنیسییەکان فێری پرەنسیپ و تەکنیکەکانی تەریقەتەکە بکەن[٤٤].

لە کاتێکدا کە *زاوییەی* سـەر جەبەل ئەبو قوبەیس وردە وردە پەرەیدەسـەند، بەتایبەتی لە ژێر سـایەی سـولەیمان ئەلقرمیی جێگرەوەی سـولەیمان ئەلزوهدی، بەرەو مەکینەی بەرهەمهێنانی *ئیجازە* بۆ هەر ئیندۆنیسـییەک کە پەرۆشـی بەدەسـتهێنانی بوو، بەڵام جارێکیتر عالمێکی کورد لێرە ئەو کتێبەی نووسـی کە بوو بە ڕێنومای سـەرەکی بۆ نەقشـبەندیی ئیندۆنیسـی. لە سـاڵانی ١٨٨٠کان و ١٨٩٠کاندا، ئەو ئیندۆنیسـییانەی چووبوونە ناو تەریقەتی نەقشـبەندییەوە لە مەککە کۆپیی ئەم کتێبانەیان لەگەڵ خۆیان دەبردەوە بۆ وڵاتی خۆیان، وەک "*جامع الأصـول فی الأولیاء*"ی ئەحمەد گویمویشـخانەوی یان نامە کۆکراوەکانی سـولەیمـان ئەلزوهـدیی نـاودارترین و سـەرکەوتووترین

---

[٤٤] بڵاوبوونەوەی نەقشـبەندییە - خالیدییە بە وردەکارییەکی زۆرەوە لە کتێبەکەی برووننەسندا هاتووە، ١٩٩٠ئە و ١٩٩٤ ب.

مامۆســـــتاکانی مەککە بوو. لەگەڵ ئەوەشـــــدا، کتێبەکەی *"تنویر القلوب"*ی موحەممەد ئەمین ئەلکوردی بەخێرایی جێی ئەم کار و بەرهەمانەی گرتەوە بەو پێیەی بەســـوودترین کتێب بوو لەبارەی تەریقەتەکەوە و حاڵی حازریش تا ئاســـتێکی باش بەرفراوانترین دەقی نەقشبەندییە بۆ بەکارهێنان لە ئیندۆنیسیادا.

موحەممەد ئەمین ئەلکوردی لە ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەدا لە هەولێر لەدایکبووە و لەسەردەستی عولەماکانی ناوخۆ زانستە ئیسلامییەکانی خوێندووە. لەسەر دەستی شێخ عومەر زیائەدینی ناوداری بیارە (لە شـــارەزوور) پابەندی تەریقەتی نەقشـــبەندی بووە، کە نەوەی دووەمی *خەلیفەکانی* مەولانا خالید بووە. لە بیارەوە ڕاسـتەوخۆ ڕۆیشـتووە بۆ مەدینە و لەوێ بۆ ماوەی دە ســاڵ ماوەتەوە و لە یەکێک لە *مەدرەســەکانی* ئەوێدا دەرســی وتووەتەوە. پاشـــان لەوێوە چووە بۆ ئەزهەر لە قاهیرە و لەوێ پێگەیەکی هاکەزایی وەرگرتووە وەک ســەرپەرشــتیاری *ڕیواقی* کوردی و لەوێ ماوەتەوە تا کۆچی دوایی لە سـاڵی ١٩١٤دا. ئەم زانایە نززیکەی دوانزە کتێبی نووســیوە، کە *"تنویر القلوب"*ەکەی بـایەخـدارترین و نـاودارترینیـانە[٤٥]. هـاوتەریـب لەگەڵ نەریتی

[٤٥] تاقە کارە چاپکراوەکەی تری *"المواهب السـرمدیة في مناقب النقشـبندیة"* (القـاهرة ١٩١١/١٣٢٩)، کە بریتییە لە کۆکراوەیەکی بـایۆگرافیی شــێخە کوردەکانی تەریقەتی نەقشبەندیی - خالیدی.

کوردیی زانیاریی فرەزماندا، کار و بەرهەمەکانی غەزالیشی لە فارسییەوە وەرگێڕاوە بۆ عەرەبی[٤٦].

من نەمتوانی ئەوە بدۆزمەوە کە ئاخۆ موحەممەد ئەمین ئەلکوردی، لە ماوەی ئەو دە ساڵەدا کە لە مەدینە ماوەتەوە یان ئەو سەردەمەی کە بەدوایدا هات لە ئەزهەر، هیچ قوتابییەکی ئیندۆنیسیی هەبووە. هەڵبەت لە هیچکام لەو *سیلسیلە* زۆرانەی نەقشبەندیی ئیندۆنیسی کە من بینیومن ناوی ئەو نەهێنراوە. بەڵام زۆر پێدەچێت هەندێ پەیوەندیی ڕاستەوخۆ بووبێت، چونکە لە هەردوک مەدینە و ئەزهەردا هەمیشە ژمارەیەکی زۆر قوتابیی ئیندۆنیسی هەبوون. ئەم پەیوەندییانەش بە زەرووەرەت لە *سیلسیلەدا* ڕەنگ نادەنەوە. ئەوە نەبێت کە لانی کەم حاڵەتێکی پەیوەندیی دواتری ناڕاستەوخۆی یەکێک لە نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان هەیە بە موحەممەد ئەمین ئەلکوردییەوە. یەکێک لە مامۆستا نەقشبەندییەکانی ئەم سەردەمە لە کەناری باکووری جاوا، بە ناوی کیای حاجی عەبدولوەهاب شافیدز لە ڕەمبانگ، پێیوتم کەوا ئەو نەجمەدین ئەلکوردیی کوڕی موحەممەد ئەمینی

---

[٤٦] وردەکاریی لەبارەی ژیاننامەی محەممەد ئەمین ئەلکوردییەوە لە پێشەکیی زۆربەی چاپەکانی "تەنویرولقلووب - تنویر القلوب" دا هەیە. باس و تێبینیی تریش لە مودەڕیس ١٩٨٣، ل ٥٤٥ - ٥٤٧ و مەردۆخیی ڕۆحانی ١٣٦٤ / ١٩٨٥، ل ١٢٥ - ١٢٦.

ناسیوە کاتێ کە لە ساڵانی ١٩٦٠کاندا لە ئەزهەر خوێندوویەتی. ئەم پیاوە ڕێزێکی زۆری لە نەجمەدین گرتووە و بە مامۆستای خۆیی داناوە - بەڵام ئەو بەردەوام بوو لە شوێنکەوتنی *سیلسیلەکەی* لە ڕێگەی باوکی خۆیەوە، کە مامۆستای یەکەمی بووە.

بۆچی عولەما کوردەکان زۆر کاریگەر بوون لە ئیندۆنیسیادا؟

ڤێرژنێکی پێشتری ئە باسەم لە گۆڤارێکی ئیسلامیی ئیندۆنیسیدا بڵاوکردەوە بە ناونیشانێکی ورووژێن "ئاخۆ ئەگەری ئەوە هەیە کەوا کوردەکان ئیندۆنیسیان کردبێت بە موسڵمان؟"، ئەوەی من مەبەستم بوو کەوا لەم ڕێگەیەوە گاڵتە بەو تیۆرییە ڕکابەرە هۆکار یەکلایەنە بکەم کەوا لە پرۆسەی بەئیسلامکردنی ئیندۆنیسیادا بازرگانە هندی یان عەرەب یان چینییە موسڵمانەکانی پێ لەپێشترە و جەخت لەسەر ڕۆڵی حەج دەکات بۆ حیجاز لە پرۆسەی بەئیسلامبووندا[٤٧]. ڕوون و ئاشکرایە کەوا ژمارەیەکی زۆر لە عولەماکانی تر کەوا کاریگەریی گەورەیان هەبوو، لەسەر ئیسلامی ئیندۆنیسی، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ. ڕەنگە ئەوانەی بەگومانن باوەڕیان وابێت کە فۆکەسی حەسریم لەسەر عولەما کوردەکان ئەنجامی نواندنی زیادەڕۆییەکە لە کاریگەریی "کوردیدا". ئەو ئیندۆنیسییانەی کە لە مەککە و مەدینە

---

[٤٧] ڤان بروونەسن ١٩٨٧.

دەیانخوێند دەبوو مامۆســـتایان هەبێت لە بنەچەی هەرێمی و ئیتنیکیی جۆراوجۆر. لە ڕاستیدا لە سـەردەمی مانەوەی سنۆک هۆرخرۆنیە Snouck Hurgronje لە مەککە لە ســالّی ١٨٨٥دا، پێدەچێت یەک کورد لە ناو ئەو مامۆســـتایانەدا نەبووبێتن کە جەماوەرێتییان هەبووبێت لای ئیندۆنیسـییەکان[48]. هەمان شـتیش بۆ سەدەی بیست ڕاست بوو. بەهەرحالّ، ئەگەر چاوێک بۆ دواوە بگێڕینەوە بۆ ســـەردەمەکانی پێشـــوو، زۆرێک لەو عولەمایانەی مەککە و مەدینە نـادۆزینەوە کەوا کـاریگەریـان لە نـاو ئیندۆنیسـییەکاندا شـان لە شـانی کاریگەریی ئیبراهیم ئەلکوورانی و جەعفەر ئەلبەرزنجی و محەممەد بن ســولەیمان ئەلکوردی بدات، یان بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ مەولانا خالیدیش. لە واقیعدا، ئەو مـامۆســـتـایـانەی کە گەورەترین ژمـارەی قوتـابییە ئیندۆنیسـییەکانیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشـابوو لە کاتی سـەردانی ســـنۆک هۆرگرۆنیەدا هەردوو جێگرەوە ڕکابەرەکەی عەبدوڵلا ئەلئەرزنجـانیی جیگرەوەی مەولانـا خـالیـد بوون. ئەوان قوتابییەکانیان فێری پەیوەستبوونێکی ڕۆحیی ڕاستەوخۆ (*ڕابیتە*)

---

[48] بەرگی دووەمی کارەکەی ســنۆک هۆرخرۆنیە لەســـەر مەککە (١٨٨٩) دەوڵەمەندترین ســەرچاوەیە لەســە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئاینی لە مەککە لە دوادوایی سەدەی نۆزدەدا و کورتەیەک پێشکەش دەکات لەسەر تەدریسی عولەما سـەرەکییەکان لەوێ و ئەوجا وەسفێکی کۆمەڵگەی یان کۆمیونیتییە ئیندۆنیسییەکانی (جاوابیەکان) نیشتەجێی مەککە دەکات.

دەکرد لەگەڵ مەولانا خالیددا لە ڕێگەی ڕاهێنانێکەوە کە بە خەیاڵ ئەوی تێدا بەرجەستە و وێنا بکرێت[٤٩].

ڕەنگە یەکێک لە لێکدانەوەکان بۆ بایەخی مامۆستا کوردەکان لە ناو موسڵمانە ئیندۆنیسییەکاندا ئەو ڕاستییە بووبێت کەوا ئیندۆنیسییەکانیش لانی کەم لە سەدەی شانزەوە پەیوەستی *مەزهەبی* شافیعی بوون، وەک چۆن کوردەکانیش وایان کردووە و (هەروەها عەرەبی حەزرەمەوت و زۆرێک لە میسرییەکان، بەڵام بە پێچەوانەی زۆربەی عەرەب و تورک و هندییەکانەوە). ئەو ئیندۆنیسییانەی کە لە ئێستادا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەخوێنن دەبینین تا ڕادەیەک پەیوەندی کردنیان بە کوردەوە ئاسانترە بەراورد بە عەرەب بە هۆی ئەم کۆلکەی هاوبەشەوە لە

[٤٩] وێناکردنی مامۆستا بۆ دروستکردنی پەیوەندییەکی ڕۆحی لەگەڵیدا و وەرگرتنی ڕاسپاردە و ڕێنماییەکانی *(ڕابیتە بیلشەیخ)* یەکێکە لە هونەر و تەکنیکە جیاکار و تایبەتمەندەکانی تەریقەتی نەقشەبەندی، کە بە تایبەتی لە خالیدییەدا گرنگیی پێدەدرا. بڕوانە چۆدکیڤیچ ١٩٠٠. بەعادەت مورید بە خەیاڵ رابەر و مامۆستاکەی خۆی دێنێتە بەرچاوی، بەڵام مەولانا خالید فەرمانی بە خەلیفەکانی کردووە کە دەبێت موریدەکان ڕاستەوخۆ *ڕابیتە* لەگەڵ خۆیدا بەجێبێنن و ئەوانیش بەردەوام بۆ چەندین پشت لە دوای مردنی ئەم کارەیان بەو شێوەیە ئەنجامەدا. ئەو تێبینییانەی ڕێنماییەکانی پراکتیزە و ڕاهێنانی نەقشەبەندی کورتکردووەتەوە ئیندۆنیسییەکان لە مەککەوە لەگەڵ خۆیاندا بردوویانەتەوە وەسفی کورتی ڕوخساری جەستەیی مەولانا خالیدی تێدایە، تاوەکو بزانن چۆنی وێنا دەکەن.

مەزهەبدا[٥٠]. ڕەنگە ئەم فاکتەرە تا ڕادەیەکی دیاریکراو ڕۆڵی بینیبێت، هەرچەندە پرسی مەزهەب تەنها پەیوەندیی بە مەسەلە فیقهییەکانەوە هەیە نەک بە لایەنەکانی تری باوەڕ و پراکتیزەی موسڵماناندا. لە واقیعدا، هەندێ لە کاریگەرترین مامۆستایانی نیمچە دوورگەی عەرەبی کەوا ئیندۆنیسییەکان لەم سەدەیەدا لە لایان خوێندوویانە شافیعی نەبوون بەڵکوو مالیکی بوون. لەو زانایانەی مەزهەبی غەیرە وەهابی کە لە مەککەدا چالاک بوون و ئیندۆنیسییەکان زۆرترین ڕێزیان لێدەنان، سەید عەلەوی بن عەبباس ئەلمالیکی و کوڕەکەی محەممەد بن عەلەوی ئەلمالیکی بوون. ئیندۆنیسییەکان هەموو باس و بابەتەکانیان لای ئەوان خوێندووە، بە *فیقهی* شافیعییشەوە! لەبەر ئەوە ناکرێت تەنها مەزهەب هۆکاری کاریگەریی مامۆستا کوردەکان بە سەر قوتابییە ئیندۆنیسییەکاندا لێکبداتەوە.

---

[٥٠] بۆ ئەم سەرنج و تێبینییە من قەرزاری عەبولڕەحمان وەحیدی سەرۆکی کۆمەڵەی سەرەکیی موسڵمانە نەریتییەکانی ئیندۆنیسیام. چونکە کاتێ بۆ یەکەمجار باسی تێزەکەی خۆم کردلەبارەی کاریگەریی کورد لەسەر ئیسلامی ئیندۆنیسی ئەو دەسبەجێ قەناعەتی پێکرد بە هۆی ئەزموونی خۆیەوە وەک خوێندکارێک لە بەغدا، کە زۆربەی دۆست و برادەرەکانی کورد بوون و ئەمەش دەگێڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کەوا، بە حوکمی ئەوەی وەک ئەمان شافیعی بوون، پەیڕەویی هەمان بنەمایان کردووە لە ڕێوڕەسمی پاکوخاوێنی وکاتی نوێژ و شتی لەم چەشنەیان کردووە و پێکەوە ژیان لەگەڵیاندا ئاسانتر بووە.

لامwایه خاسییەتیکی تری هاوبەش هەیە کەوا قوتابییە ئیندۆنیسییەکانی کێشکردووە بۆ مامۆستا کوردەکان یان کارە نووسراوەکانیان و وادیارە لێکچوونێک هەیە لە هەڵوێستی ئاینیی نێوان موسڵمانە ئیندۆنیسییەکان و کوردەکاندا، کە ئەویش فاکتەری کێشکردنی هاوبەشە بۆ سۆفیگەری و بۆچوونی میتافیزیکی و باوەڕی چەسپاو بە موعجیزە و پیاوچاکان و پیرۆزی. ئیندۆنیسییەکان کۆک بوون لەسەر باوەڕی میتافیزیکای *"وحدة الوجود"*، چونکە هاوشێوە یان تێکەڵە بەو بیر و باوەڕە سۆفییانەی پێش هاتنی ئیسلام. دەکرێ هەمان شت بۆ کوردستانیش ڕاست بێت و بەتایبەتی بۆ گۆران، کە تیایاندا هەمیشە بیدعەکانی یەکێتیی بوون و فەیز و تەجەللی و دۆنایدۆن زەمینەیەکی بەپیت و دەوڵەمەندی بووە بۆ گەشەسەندن.

عولەماکانی وەک ئیبراهیم ئەلکورانی و مەولانا خالید لە پێگەی نێوەندگیریدا بوون لە نێوان بیدعە و ئوسووڵییەتدا (ئۆرسۆدۆکسی) و دژ بەو بیدعانەی کە ڕەگی قووڵیان هەبوو لە زێدی ڕەسەنیاندا ئەوان نوێنەرایەتیی کاردانەوەیەکی ئوسووڵییان دەکرد. بەڵام لەبری ڕەتکردنەوەی تێکڕا مەزهەب و پراکتیزە و ڕاهێنانە سۆفیگەرییەکان، کە بەئاسانی کەوتبوونە نێو بیدعە و هەرتەقەوە، کەچی پابەند بوون پێیەوە و لێکدانەوەیەکی وایان بۆ هێنایەکایەوە کە بیگونجێنن لەگەڵ باوەڕی ئوسووڵیدا. هەڵبەت ئەمە بوو کە وای لە بیر و بۆچوونیان کرد سەرنجڕاکێش بێت بۆ

زۆرێک لە موسڵمانە ئیندۆنیسییەکان، کە ئەمانیش لای خۆیانەوە ویستیان چارەسەرێکی ناوەڕاست بدۆزنەوە لە نێوان نەزعەی یاسا و ڕێسای وشکوبرینگ و سۆفیگەریی گرێدراوی یەکێتیی بووندا.

لایەنێکی تری ڕۆحانییەتی موسڵمانە ئیندۆنیسییەکان ڕێز و شکۆ دانانە بۆ پیاوچاکان و باوەڕی چەسپاو بە کەرامات و پەرجوویان و ئەو خێر و بەرەکەتەی دەسگیر دەبێت لە کاتی سەردانی گۆڕ و مەزارەکانیاندا. بێگومان ئەم هەڵوێستە لە سەرتاپا جیهانی ئیسلامیدا بوونی هەیە، بەڵام ئەوە دیسانەوە عولەما کوردەکان بوون کە بە وشە گوزارشیان لێوە کردووە و بە شێوەکی وا کە ئیندۆنیسییەکان دڵبەندی بوون. وەک پێشتریش باسکرا، کەوا نووسەرێک نییە لە ئیندۆنیسیادا لە جەعفەر ئەلبەرزنجی بەناوبانگتر بێت بە هۆی *"مەولید"* و *"مەناقیب"*ەکەیەوە بۆ شێخ عەبدولقادر. بەرزنجی تاقە نووسەر یان دانەری کورد نییە کەوا بە هۆی خستنەڕووی پەرجووەکانەوە جەماوەری خەڵکی ئیندۆنیسیی وابەستەی خۆی کردووە. بەلای کەمەوە دانەرێکی تری کورد هەیە بۆ ئەم بوارە و نزیکەی هاوچەرخی بەرزنجییە و لە ڕووی کولتوورییەوە گونجاو و نزیکە لە خەڵکی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیاوە. لەم ساڵانەی دواییدا، دوو *پێسانترێنی* جاوایی ڕۆژهەڵات، بۆ سوودی قوتابییەکانیان، دەقێکیان سەرلەنوێ چاپکردەوە بۆ بەرگری کردن لە پەرستشی پیاوچاکان و باوەڕهێنان بە کەرامات و پەرجووەکانیان بە ناوی

"الفجر الصادق فی الرد علی منكر التصوف والكرامات و الخوارق".
نووسەری ئەم نامیلكە پڕ مشتومڕە دژە وەهابییە، كە لە بنەڕەتدا ساڵی ١٩٠٥ چاپ و بڵاوكراوەتەوە، جەمیل ئەفەندیی سیدقیی زەهاویی كوردی عێراقە (١٨٦٣ - ١٩٤٠). ئەمیش وەک عولەماكانی تری تا ئێستا ناویان هاتووە خەڵكی كوردستانی باشوورە[٥١].

لە كۆتاییدا، نووسەران و دانەرانێكی كورد هەن كەوا كارەكانیان بەدیاریكراوی شتێكی كوردی ناگەیەنێت و تەنها بە ڕێكەوت لای ئیندۆنیسییەكان ناسراون. بۆ نموونە حاڵەتی جەمالەدین ئیبنولحاجیب (ساڵی ١٢٤٩ كۆچی دوایی كردووە)، كەوا كارەكانی لەسەر ڕێزمانی عەرەبی، (*ئەلكافییە و ئەلشافییە* - *الكافية و الشافية*)، لە ناوچە جۆراوجۆرەكانی ئەرخەبیلدا ناسراون[٥٢].

---

[٥١] جەمیل كوڕی محەممەد فەیزیی زەهاویی موفتیی بەغدا بووە، كە پەیوەندیی بە بنەماڵەی بابانەوە بووە كە سەردەمێكی دوور و درێژ حوكمی سلێمانییان كردووە. جەمیل شاعیرێكی سەركەوتوو و نووسەرێكی "ڕووناكبیر" بووە Bio-bibliography in GAL S III: 483 – 8 . كار و بەرهەمەكانی لە لایەن پێسانترێنەوە لە لیربۆیۆ، كەدیری چاپكراونەتەوە و هەروەها لە لایەن خانەی بڵاوكردنەوەی دەنانیارەوە لە جۆمبانگ، كە هەردوكیان لە جاوای ڕۆژهەڵاتن. دوا تاقە نووسەری ئەم بوارە كە لە ئیندۆنیسیادا ناسراو بێت یوسف نەبهانیی بە ڕەچەڵەک لوبنانییە كەوا كارەكانی *"سعادة الدارین"* و *"جامع كرامات الأولیاء"*، ناوبانگیان لە هندێ ناوەندی دیاریكراودا هەیە. كاری دواییان لە دێنانیاریش چاپكراوەتەوە.
[٥٢] جمال الدین أبو عمرو عثمان ... إبن الحاجب، سەر بە بنەماڵەیەكی

ئەنجام

لەم باســـەدا گفتوگۆ لەســـەر ژمارەیەک عولەمای کاریگەری کورد کراوە کەوا کاریگەریی گەورەیان هەبووە بەسەر ئیسلامەوە وەک چۆن لە ئیندۆنیســیادا پێشــوازیی لێکراوە، چونکە ئەوان لە مەدینە و مەککەدا لە ســـەردەمێکدا تەدریســـیان کردووە کە تا ڕادەیەک ژمارەیەکی گەورەی خەڵکی ئیندۆنیسی ماوەی ساڵانێک تێیاندا ماونەتەوە بە مەبەستی خوێندن و بە هۆی ئەوەشەوە کەا ئەوان ئەو بابەتەیان وتووەتەوە کە دڵبەندی ئیندۆنیســـییەکان بووە. ئەو بابەتە ســـەرەکییانەی کەوا ئەو مامۆســـتا کوردانە و قوتابییە ئیندۆنیسـییەکانیان گواسـتوویانەوە بابەتی میتافیزیکی و ســۆفیگەریی فەلســەفیی "ئاســت بەرز" بوون و - بۆ جەماوەری خەڵکیش - لە جۆرەکانی پەرستشی میللی و سۆفیزم و پەرستنی پیاوچاکان بوون. ئیبراهیم ئەلکورانی و جەعفەر ئەلبەرزنجی لەو عولەما کوردانەن کەوا بە ڕوونی نوێنەرایەتیی ئەم دوو نموونەی ســـۆفیگەریی دەکەن. ڕەنگە ئیندۆنیســـییەکان لە حیجاز بە شـێوەیەکی تایبەتی دڵبەندی مامۆسـتا کوردەکان بووبێتن چونکە

ئەریســتۆکراتی کوردە لە صـەعیدی میســر و سـاڵی ١١٧٤ لەدایکبووە. لە قاهیرە و دیمەشق خوێندوویەتی و لە ئەسکەندەرییە کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە .GAL I: 303; S I: 531 and Ibrahimi 1366.

ئەوانیش سـەر بە هەمـان *مەزهەب* بوون (واتە قوتـابخـانەی شەریعەتی ئیسلامی) و جێی سەرسوڕمان نییە کەوا هەندێ کار و بەرهەمی *فیقهیی* زانا کوردەکان بوون بە دەقی سـەرەکی لە ئیندۆنیسـیادا. بۆ کەسـانی خوێندەوار و ئاگادار، ئەمە بە شێوەیەکی تایبەتی کارەکانی موحەممەد بن سولەیمان ئەلکوردی و لەسـەر زیاتر میللی و جەماوەریی *"تنویر القلوب"* ی موحەممەد ئەمین ئەلکوردی. سـەبارەت بەو ڕاسـتییەی کەوا ئەم زانایانەی *فیقە* لە قۆناخێکی زۆر دواتردا برەو یان پەیداکردووە، کەوا ئەو نووسەرە سۆفییانەی باسکران ئیشارەت بە گۆڕانکارییەکی پلە بە پلە دەکەن لە بـایەخ پێدانی قوتـابییە ئینـدۆنیسـییەکـانـدا لە سـۆفیگەرییەوە بۆ *شـەریعەت* - بەڵام ڕەنگە ئەمە لەو ڕووەوە گرنگ بێت کەوا دوا کتێب لە هەمان کاتدا ڕێنومایەکی نەقشبەندی بووبێت. نزیکبوونەوەی ئیختیـاریی نێوان موسـڵمـانە کورد و ئیندۆنیسـییەکان لە بایەخدانی هەمیشـەیی بە سـۆفیگەریدا ڕەنگدەداتەوە - لە هەردوک جۆراوجۆریی بەدەسـتهاتوو یان میللیدا و - سەبارەت بە مامۆستایانی هەردوو سەدەی حەڤدە و هەژدەش کۆک و هاوبەشن لەمەدا.

بیبلۆگرافی

– عبدالجبار، عمر، *"سیر و تراجم بعض علمائنا فی القرن الرابع عشر للهجرة"*. مکة: مؤسسة مکة للطباعة والإعلام، ١٣٨٥ / ١٩٦٥ – ١٩٦٦.

– ئەبو داودی، "مەولانا شێخ موحەممەد ئەلبەنجاری". مارتاپورا، کالیمانتان – سەلاتان، ١٩٨٠.

– ئەبو حامید، *" شێخ یوسف: زانا و سۆفی و خەباتگێڕ"*. جاکارتا: یایەسان ئۆبۆر ئیندۆنیسیا، ١٩٩٤.

– ئاربێرری، ئەی. جەی. ، *"سۆفیزم: باسێک لەسەر سۆفیگەری لە ئیسلامدا"*. لەندەن: ئالەن و ئونرین، ١٩٥٠.

– ئەتەش، ئەحمەد، "موللا گۆرانی"، *ئیسلام ئینسکلۆپیدیەسی*.

– ڤان دێن بێرگ، ل. دەبلیو. سی.، "خوێندنی ئاینیی موحەممەدی لە جاوا و مادورا و ئەو کتێبە ئاینییانەی تیایاندا بەکاردەهێنرێت". *گۆڤاری زمانی هند و خاک و تەکنۆلۆجیا*
Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde 31 (1886), 518 - 55.

– برۆکلمان، کارڵ، *"مێژووی ئەدەبی عەرەبی"*، بەندی ١ و ٢، جاپی دووەم، لایدن: بریڵ، ١٩٤٣ – ١٩٤٩، پاشکۆی ١، ٢ و ٣، ١٩٣٧.

– مارتن ڤان بروونەسن، "ئاخۆ کورد ئیندۆنیسیایان نەکردووەتە ئیسلام؟" قوتابخانەی ناوخۆیی *"پێسانترێن Pesantren"* (جاکارتا) ژمارە ٤ / بەرگی ٤، ١٩٨٧، ل ٤٣ – ٥٣.

--- ، "بنەچە و پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیادا"، *گۆڤاری ئیسلام*، ژمارە ٦٧، ١٩٩٠ ئە، ل ١٥٠ - ١٧٩.
--- ، کتێبی زەرد: کتێب بە خەتی عەرەبیی بەکارهاتوو لە ناوەندی قوتابخانەی ناوخۆیی یان پێسانترێندا"، *گۆڤاری بەشداریی لە زمان و خاک و ئیتنۆلۆجیادا*، ژمارە ١٤٦، ١٩٩٠ ب، ل ٢٢٦ - ٢٦٩.
--- ، *"ئاغا و شێخ و دەوڵەت: پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردستان"*. لەندەن: زەد بووکس، ١٩٩٢.
--- ، "پێسانترێن و کتێبی زەرد: بەردەوامی و گۆڕانکاری لە نەریتی ئاینیی خوێندن و فێربووندا"، لە کتێبی وۆڵفگانگ مارشاڵ، "دەقەکان لە دوورگەکانەوە. نەریت و ترادیسیۆنی زارەکی و نووسراو لە ئیندۆنیسیا و جیهانی مالایی (مەلایۆ) دا. بێرنە: زانکۆی بێرنە، ١٩٩٤ ئە، ل ١٢١ - ١٤٥.
--- ، *"تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیادا"*. چاپی دووەمی هەموارکراو، باندۆنگ: میزان، ١٩٩٤ ب.
--- ، "یاسا و ڕێسای شەریعەت و تەریقەت و پێسانترێن: دەزگا و دامەزراوە ئاینییەکان لە سەتەنەتی بانتیندا"، *گۆڤاری ئەرخەبیل Archipel*، ژ ٥٠، ل ١٦٥ - ٢٠٠.
--- ، *"کتێبی زەرد و پێسانترێن و تەرەیقەت"*. باندۆنگ: میزان، ١٩٩٥ ب.
- چۆدکیویچ، سیریل، "مەولانا خالید (١١٩٣/ ١٧٧٩ - ١٢٤٩/

١٨٢٧)، *"عەینولحەیات، کتێبی خویندنی تەریقەتی نەقشـبەندی"*، ژمارە ٣، ١٩٩٧، ل ٧٥ - ٩٦.

- چۆدکیویچ، مایکڵ، "هەندێ لایەنی تەکنیک و هونەری ڕۆحی لە تەریقەتی نەقشـــبەندیدا"، لە کتێبی م. گابۆریۆ، ئە. پۆپۆڤیچ، ت. زارکۆن، *"نەقشـــبەنـدییە: ڕێڕەوت و دۆخی ئێســـتـای تەریقەتێکی سـۆفیی ئیسـلامی"*. ئیســتانبوڵ - پاریس: ئیزیس، ١٩٩٠، ل ٦٩ - ٨٢.

- درەوەس، ج. دەبـلـیـو. جەی. و پـۆیـربـاتـجـاراکـا، ڕ. *"موعجیزەکانی عەبدولقادری گەیلانی"*، (Bandung: A.C. Nix & Co, 1938).

- سی. جەی. ئەدمۆنز، *"کورد و تورک و عەرەب: سیاسەت و گەشـت و لێکۆڵینەوە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراقدا"*. لەندەن: جاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ٩٥٧.

- الفادانی، م. یاسـین بن م. عیسـا، *"العقد الفرید"*. سـورابایا: دار السقاف، ١٤٠١ / ١٩٨١.

- الفـالیمبـانی، محـمـد مختـارالـدین، "بلوغ الأمـانی فی التعریف بشـیوخ و أسـانید مسند العصـر الشـیخ محمد یاسـین بن محمد عیسی الفادانی المکی". مکة: دار القتیبة، بدون تأریخ.

- فرێدمان، یۆهانان، "شــــێخ ئەحمەد ســــرهندی". مۆنتریاڵ: زانکۆی مکگیل، ١٩٧١.

- حەکیم، هەڵکەوت، "مەولانا خالید و دەســەڵاتەکان"، لە کتێبی

م. گابۆریۆ، ئه. پۆپۆڤیچ، ت. زارکۆن، *"نەقشبەندییە: ڕێڕەوت و دۆخی ئێستای تەریقەتێکی سۆفیی ئیسلامی"*. ئیستانبوڵ - پاریس: ئیزیس، ١٩٩٠، ل ٣٦١ - ٣٧٠.
- هیر، نیکۆلاس، *"گەوهەری گرانبەها: ئەلدورڕەلفاخیرەی - الدرة الفاخرة ی جامی پێکەوە لەگەڵ لێدوان و تێبینیی عەبدولقادر ئەللاری"*، ئەلبانی، ویلایەتی نیویۆرک: چاپی سەنی، ١٩٧٩.
- حۆرانی، ئەلبێرت ئێچ. "مەولانا خالید و تەریقەتی نەقشبەندی"، لە کتێبی: س. م. ستێم، ئە. ئێچ. حۆرانی و ڤ. براون، *"فەلسەفەی ئیسلامی و نەریتی کلاسیکی"*. ئۆکسفۆرد: برونۆ کاسییر، ١٩٧٢.
- ئیبراهیمی، مەلا سەعید، "زانایانی بەناوبانگی کورد .... ئیبنولحاجیب"، *گۆڤاری سروە* (ئورومیە) ژمارە ٢٠ (١٣٦٦/ ١٩٨٨)، ل ٣٧ - ٣٨.
- جۆنز، ئەنتۆنی ئێچ. *"دیاریی بۆ گیانی پێغەمبەر"*، کانبێڕا: زانکۆی نیشتمانیی ئوسترالی، ١٩٦٥.
--- ، "دۆستانی نیعمەت: ئیبراهیم ئەلکورانی و عەبدولڕەئووف ئەلسینکێلی"، لە کتێبیئودین، س. *"شەبەنگ: ئەو وتارانەی پێشکەشی سوتان تەکدیر ئەلیسجاهبانا کراون"*. جاکارتا: دیان ڕاکیات، ١٩٧٨، ل ٤٦٩ - ٤٨٥.
- کحالة، عمر رضا، *"مجمع الموئلفین: تراجم مصنفین الکتب العربیة"*. ١٥ بەرگ، دیمەشق، ١٩٥٧ - ١٩٦١.

- خـاليـد، يوســـف، *"عولەمـای گەورەی کەلیمەنتـان شـێخ موحەممەد ئەرســیاد ئەلبەنجاری ١١٢٢ - ١٢٢٧ هیجری / ١٧١٠ - ١٨١٢ زاینی"*. سورابایا: ئەلئیحسان، ١٩٦٨.
- الخـانی، عبـدالمجیـد، *"الحـدائق الوردیـة فی حقـائق أجلاء النقشبندیة"* . القاهرة، ١٣٠٦ / ١٨٨٨ - ١٨٨٩.
- مەردوخی ڕوحانی، بابا، *"تاریخی مەشـــاهیری کورد"*، ٢ بەرگ. تەهران: سوروش، ١٣٦٤ / ١٩٨٥.
- مینۆرسـکی، ڤ. "گۆران"، *بڵاوکراوەی خوێندنگەی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵات و ئەفریقا*، ژمارە ١١ (١٩٤٣)، ل ٧٥ - ١٠٣.
- مۆنتێڵ، ڤینسەنت، "ئیندۆنیسیا". پاریس، ١٩٧٠.
- ئەلمودەڕیس،عەبدولکەریم موحەممەد، *"یادی مەردان: مەولانا خالیدی نەقشبەندی"*. بەغدا، ١٩٧٩.
--- ، *"علماءونا فی خدمة العلم والدین"*. بەغدا، ١٩٨٣.
- المورادی، م. خلیل، *"سلک الدرر فی أعیان القرن الثانی عشر"*. ٤ مجلد، بولاق، ١٣٠١/ ١٨٨٣.
- ئۆخنســـڤاڵد، دەبلیو. ، "ئاین و کۆمەڵگە و دەوڵەت لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا: حیجاز لە ژێر کۆنترۆڵی عوسمانیدا، ١٨٤٠ - ١٩٠٨". کۆڵۆمبس: چاپی زانکۆی ویلایەتی ئۆهایۆ، ١٩٨٤.
- ڕاتکە، بێرند، "لێکۆڵینەوە لە ســـەرچاوەکانی کیتاب ڕیماح حیزی ئەلڕەحیمی حاجی عومەر"، *گۆڤاری ســـودانیکا ئەفریکا*، ژمارە ٦ (١٩٩٥)، ل ٧٣.

- ڕیکلێفس، مێرله، "شەش سەدە لە بەئیسلامبوون لە جاوادا"، لە کتێبی نەهێمیا لیڤتزیۆن، *"وەرگەڕان بۆ ئیسـلام"*. نیویۆرک: هۆڵمز ئەند مایێر، ١٩٧٩.
- ڕینکس، د. ئە. ، *"عەبدولڕەئووف سینگکێل: بەشداری لە زانستی تەسەوف لە سۆمەترە و جاوادا"*. نامەی دکتۆرا، لایدن، ١٩٩٠.
- ڕیزوی، سـەید ئەتهەر عەبباس، *"مێژووی سـۆفیگەری لە هندستاندا"*، بەرگی ٢، نیودلهی: مونشیرام مانۆهارلال، ١٩٨٣.
- سـنۆک هۆرخرۆنیە، سـی. ، مەککە، بەرگی دووەم: "ژیانی هاوچەرخ". لاهای (دەنهاخ): مارتینۆف نیجهۆف، ١٨٨٩.
- تەوەکولی، موحەممەد، *"تاریخی تەسەووف دەر کوردستان"*. تەهران: ئینتیشاراتی ئیشراقی، ١٩٨٠.
- ڤۆڵ، جۆن ئۆ. ، "موحەممەد هەییا ئەلسـیندی و موحەممەد ئیبن عەبدولوەهاب: شـیکارییەک بۆ گرووپێکی ڕووناکبیری لە سـەدەی هەژدەهەمـی مەدینـەدا"، *بڵاوکـراوەی خوێـنـدنـگەی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵات و ئەفریقا*، ژمارە ٣٨ (١٩٧٥)، ل ٣٢ - ٣٩.
- ڤوورهۆف، پ. "لەبـارەی نورەدی ڕانیری و دەوروبەری"، *گۆڤاری بەشـداری لە زمان و جوگرافیا و ئیتنۆلۆجی*، ژمارە ١٠٧ (١٩٥١)، ل ٣٥٣ - ٣٦٨.
- ڤریدێنبرێگت، جاکۆب، "دەبوس لە جاوای ڕۆژاوادا"، *گۆڤاری بەشـداری لە زمـان و جوگرافیـا و ئیتنۆلۆجی*، ژمـارە ١٢٩ (١٩٧٣)، ل ٣٠٢ - ٣٢٠.

- والش. جەی. ئارِ. "گورانی، شـــەرەفەدین"، *ئینســـکلۆپێدیای ئیسلام*، چاپی نوێ.
- یڵدز، شـــەکیب، "*مەلا گۆرانیی مامۆســـتای فاتیح و تەفســـیر کردنیٚ*". ئیستانبوڵ: کۆشکی کتێبی سەححاف، بێ مێژوو.
- زەمزەم، زافری، "*شێخ موحەممەد ئەرسیاد ئەلبانجەرێ: عالم و خەتیبێکی گەورەیە*". چاپی دووەم، بەنجامارسین: کاریا، ١٩٧٩.

بنەما و پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیا*[1]

لە ناوەڕاستی سالانی ١٨٨٠کان بەملاوە، ڕاپۆرتە کارگێڕییەکانی دوورگەکانی هندی هۆڵەندی کوتوپڕ دەکەونە ئاماژە پێکردنی نەقشبەندی، یەکەمجار لە جاوای ناوەڕاست و ڕۆژاوا و زۆری نەخایاند دیسانەوە لە ڕۆژاوا و باکووری سۆمەترەوە. ئاگاداربوونەوەی کوتوپڕی فەرمی لە بوونی

---

* ئەمە یەکێکە لە دوو باسی یەکتر تەواوکردوو نەقشبەندیی ئیندۆنیسییەوە. ئەم باسەیان تەریقەتەکە دەخاتە سیاقی نێودەوڵەتیی خۆیەوە و تەنها مشتومڕ لە پەرەسەندنە سەرەکییەکانی دەکات لە ئیندۆنیسیادا. باسە بەراوردەکەش زیاتر مامەڵە لەگەڵ گەشەکردنەکانی سەدەی بیستەمی دەکات لە ناوچە جیاجیاکانی ئیندۆنیسیادا و خۆگونجاندنی ڕێبازەکە و سرووت و ڕێوڕەسمەکانی لە *گۆڤاری خاک و زمان و ئیتنۆلۆجی* *Volkenkunde (BKJ) Bijdmgen tot de Land-, Taal- en* دەردەکەوێت.

من سوپاسی ڤان گوور ج. نووردیون و کارڵ ستینبینک دەکەم بۆ سەرنجیان لە سەر ڕەشنووسی پێشتری ئەم باسە.

[1] لەم باسەدا زاراوەی ئیندۆنیسیا بە مانا فراوانەکەی بەکاردەهێنرێت و لەپاڵ (ناوچە موسڵمان نشینەکانی) دەوڵەتی ئێستای ئیندۆنیسیادا مالیزیا و سینگاپورە و مەلایۆ زمانەکانی باشووری تایلاندیش دەگرێتەوە.

ڕێبازەکە بەزەروورەت ئەوە ناگەیەنێت کەوا ڕێبازەکە بەم دواییە شوێنکەوتوویەکی زۆری بەدەستهێنابێت. لە ڕاستیدا، هەمان ئەو ڕاپۆرتانە مێژووی یەکەم دەرکەوتنی ڕێباز یان تەریقەتەکە دەگێڕنەوە بۆ سالانی ١٨٥٠کان. بەهەرحاڵ، ئەوان ئیشارەت بە زیادبوونێکی دراماتیکیی کاریگەریی نەقشبەندی دەکەن لە سەرەتاکانی سالانی ١٨٨٠کاندا، لە هەندێ ناوچەدا و بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا هاوڕێ بووە لەگەڵ چاوەڕوانیی "دەرکەوتنی ڕزگارکەردا".

نەقشبەندیی ئیندۆنیسیی نوێ دەچێتەوە سەر لقە جۆراوجۆرەکانی ڕێبازەکە، بەڵام هەمووان پابەندی و دڵسۆزیی خۆیان بۆ ئەو شێخانە دەردەبڕی کە نیشتەجێی مەککە بوون. خالیدی، کە دوو شێخی هێجگار مەراقدار و بەمشوور بوون نوێنەرایەتییان دەکرد لە مەککەدا و ڕکابەرییان لە سەر گەورەترین ژمارەی *موریدی* ئیندۆنیسی دەکرد، بەرچاوترین گەشەسەندنی تۆمار کردبوو لە ژمارەدا. مەزهەری[٢] کەمترین گەشەی هەبوو لە ژمارەدا بەڵام بەهێز بوو. دواجار "قادری و نەقشبەندی" هەبوون، کە دەبوو بە ڕێبازی جیا دابنرێت و لێکدانی

[٢] ئەم ناوە لە پاش میرزا مەزهەر جانی جانانەوە هاتووە. مەزهەرییەکانی ئیندۆنیسیا سیلسیلەی خۆیان دەبەنەوە سەر عەبدوڵڵای دەهلەوی و ئەبوسەعید ئەلئەحمەدی؛ بڕوانە خوارەوە.

تەکنیکی هەردوک قادری (بەتایبەتی زیکر کردن بە دەنگی بەرز) و نەقشبەندی (کە بە ڕاهێنانی هەناسەدان زیکر دەکات، یان زیکری *لەتایف*). بەعادەت سەرچاوە هۆڵەندییەکان ناتوانن جیاوازی بکەن لە نێوان ئەم سیانەدا. بەگشتی، یەکەم دوو لقیان بە شێوەیەکی سەرەکی مورید و شوێنکەوتووەکانیان لە ناو دەستەبژێری خەڵکە ڕەسەنەکەی وڵاتەکەدا بوون، واتە لە سەرەوە بۆ خوارەوە دابەزیونەتە ناو کۆمەڵگەوە، لە کاتێکدا کە سێهەم، واتە نەقشبەندی، جەماوەریتر بوو لە ئاڕاستەیدا.

گەشەکردنی خێرای ئەم لقانەی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیادا بەشێک بوو لە وروژانێکی کۆمەڵایەتیی فراوانتر و گشتیتر لەگەڵ هەردوک هۆکارەکانی ناوەکی و دەرەکیدا. ئەمە سەردەمێک بوو بۆ زیادبوونی چەوساندنەوەی کۆلۆنیالیزم. قۆرخکردنی حکوومەت بۆ هەناردەکردن لە ساڵی ١٨٧٧دا هەڵوەشایەوە و دوورگەکانی هندی هۆڵەندی لە بەردەم سەرمایەی تایبەتدا کردەوە. لە دوورگەی جاوادا، سیستەمی بەتۆبزی چاندنی بەروبووم بۆ پارەی کاش دەسبەجێ هەڵنەوەشێنرایەوە، بەڵام ئەو نرخانەی پێیاندەدرا لە سەرەتاکانی ساڵانی ١٨٨٠کانەوە دابەزی و بێجگە لەوەش، زۆرێک لە باجی نوێیان بەسەردا سەپێنرا و نارەزایی و تووڕەبوونی زۆریان بەرپاکرد. لە زۆربەی دوورگە دەرەکییەکاندا، هۆڵەندییەکان تازە کەوتبوونە داگیرکردنێکی کاریگەرانە و پشێوی و ڕاپەڕینی خۆرسک

بەرپابوون و لە حاڵەتێکیشـــدا، کە ئاچێ بوو، بەرەنگاربوونەوەی درێژخایەنی چەکداری بەرپابوو. کەشـــتییە هەڵمەکان و نۆکەندی سوێس (کە ڕێگەکانی هاتوچۆی کەشتیی گۆڕی)، بە شـێوەیەکی زیاتر و بەرچاو پەیوەندیی لەگەڵ ئەودوای جیهانی ئیســـلامیی چاککرد. ژمارەی ئەو ئیندۆنیسییانەی ئەرکی حەجیان بەجێدەهێنا زیـادیکرد و گەلێکیـان لە نیمچە دوورگەی عەرەبی مـانەوە بۆ خوێندنی بابەتە ئیسـلامییەکان و لەنێویاندا سـۆفیگەری شـوێنێکی دیـاری گرتبوو. هەروەهـا زانیـاریشـــیـان پەیـداکرد لەبـارەی پەرەســەندنەکانی بەشــەکانی تری جیهانی ئیسـلامی و گرنگترین فاکتەریش بەرفراوانبوونی ئیمپریالیزمی ئەوروپی و لەئەنجامیشدا کاردانەوەی ســـیاســـی و ڕۆشـــنبیریی لێکەوتەوە، کە جیهاد و مەهدیزم و دواجاریش ڕیفۆرمیزم بوو. هەندێک لەو حاجییانەی دەگەڕانەوە بەتوندی بەرهەڵستیی حوکمی هۆڵەندییەکانیان دەکرد و بانگەشـەی یاخیبوونیان دەکرد، هەندێکیشیان ڕێنمایی ڕاهێنانی ســـۆفیگەرییان دەکرد کە فێری بووبوون و هەردوو بوارەکە تا ڕادەیەک تێهەڵکێشی یەکتر بووبوون.

دەســـەڵاتدارانی هیندی هۆڵەندی بە دیاریکراوی حەزیان بە حاجییەکان نەدەکرد و لە گەڵێ شـــوێن ئەوانەی کە ڕاهێنان و ڕێنمایی *تەریقەتێکیان* دەکرد گومان و دوودڵییان بەرپا دەکرد (بە زۆری هەرسێ لقەکەی نەقشبەندی بوو کە لە سەرەوە باسکران). ئەم گومانانە بەوە ســـەلمێنران کاتێ کەوا لە ســـاڵی ١٨٨٨دا

ڕاپەڕینێکی گەورەی جووتیاران لە بانتێن بەرپابوو (لەوپەڕی ڕۆژاوای جاواوە و دەرکەوت کەوا قادری و نەقشبەندی بە شێوەیەک لە پشتیەوە بوون و دەستیان تێدابووە. بەڵام وا نەبووە کە ڕابەرانی ئەم ڕێبازە ڕۆڵی سەرەکییان بووبێت لە ڕاپەڕینەکەدا، بەڵکوو تەنها بەو بارەدا کەوتووەتەوە کە بەشداربووانی مورید و شوێنکەوتووی ڕێباز یان تەریقەتەکە بوون و بەو پێیە ئاڵوگۆڕی پابەندیی خۆیان کردووە لە ڕێگەی ئەو پەیوەندییانەوە کە لە ڕێبازەکەدا وەک برا پێکیەوە دەبەستن[٣]. لە پاش پانزە ساڵ، ڕابەرێکی ئاینیی سەر بە "قادری و نەقشبەندی"، سەرکردایەتیی ڕاپەڕینێکی جووتیارانی هەژاری کرد دژ بە دەستەبژێری ناوخۆیی و ئیدارەی هۆڵەندییەکان لە ناوچەی سیدۆهاریۆی نزیک سورابایا لە جاوای ڕۆژهەڵاتدا[٤].

---

[٣] بڕوانە ئەو لێکۆڵینەوە نایابەی لەبارەی ئەم یاخیبوونەوە کراوە لە لایەن سارتۆنۆ کارتۆدیردیۆ، *"ڕاپەڕینی جووتیارینی بانتێن لە ساڵی ١٨٨٨دا"*، لاهای (دەنهاخ): نیهۆف، ١٩٦٦.

[٤] سارتۆنۆ کارتۆدیردیۆ، "*بزووتنەوە نارازییەکان لە دێهاتی جاوادا: توێژینەوەیک لەبارەی پشێوییەکانی دێهاتە کشتوکاڵییەکان لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا*"، کوالا لامپوور: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٧٣، ل ٨٠ - ٨٦؛ هەمان کتێب، ڕاپۆرتگەلێک لەسەر بزووتنەوە نارازییەکان لە جاوای سەدەی بیستدا"، جاکارتا: Anup ی نیشتمانیی کۆماری ئیندۆنیسیا، ١٩٨١، ل ٢٢٢ - ٢٩٣.

هەڵبەت هەڵەیە ئەگەر ئەم چالاکییە وەک کاردانەوەیەکی ڕاستەوخۆ لێکبدەینەوە بۆ کۆلۆنیالیزم و تەنانەت وای دەردەخست کەوا کۆلۆنیالیزمی نوێ نەگەیشتووە. لە ساڵی ١٨٩١دا، گەلی موسلمانی ساساک لە لۆمبۆک ڕاپەڕینێکی بەرپاکرد دژ بە بالینیزەکان کە ماوەیەکی دوور و درێژ دوورگەکەیان داگیرکردبوو. سەرکردەی سەرەکیی ڕاپەڕینەکە ڕابەر و مامۆستایەکی نەقشبەندی بوو، هەروەها گەلێ لە خەڵکی ناوداری ساساکیش *موریدی* بوون. ئەم ڕاپەڕینە کە ماوەی زیاد لە سێ ساڵی خایاند، دەرفەتی بۆ هۆڵەندییەکان ڕەخساندکە دەستوەردان بکەن و دوورگەی بالی بۆ خۆیان کۆنترۆڵ بکەن.

هەروەها کاردانەوەی ناڕاستەوخۆ بۆ کۆلۆنیالیزم لە شوێنەکانی تری ئەرخەبیل تێبینیی دەکرا. لە ناو خەڵکی مینانگکاباودا لە سۆمەترەی ڕۆژاوا، شوێنکەوتووانی نەقشبەندی (کە لەم حاڵەتەدا خالیدییەکانن) لە ماوەی دوادوایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا، کەوتنە مشتومڕێکی توندەوە لەگەڵ تەریقەتی شەتتارییەی خاوەن کاریگەری و دەسەڵاتدا، کە زیاتر نەریتی و هاوسەنگ بوو. ململانێکە، کە هەندێ سەرنجی هۆڵەندییەکانی بۆ خۆی ڕاکێشا، قۆناخێکی دەردەخست لە پرۆسەیەکی بەردەوامی ڕیفۆرمی ئاینی، کە بە ڕۆڵی خۆی وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی و ئابووری پاڵی پێوەنابوو. ئەم وەرچەرخانانە سەریانکێشایەوە بۆ ڕاپەڕینێکی "کۆمۆنیستی" لە

ســـاڵی ١٩٢٦دا، کە دەبینین ژمارەیەکی کەمی نەقشـــبەندی بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ تێیدا بەشدار بوون، هەرچەندە لەو کاتەدا زۆربەی نەقشـبەندییەکان بۆ بەرەی موحافزەکاری پاڵنرابوون لە لایەن ڕیفۆرمیستە ڕادیکاڵە ئاینییەکانەوە.

لە سـەرەتای ساڵی ١٨٨٥ەوە، بۆ ماوەی نزیکەی سێ دەیە، مەســەلەی نەقشـبەندییە ئیندۆنیسـییەکان تا ڕادەیەک بەباشـی دۆکیومێنت کرابوو. هەڵبەت تیۆەگلانی ئـاشـــکرای لەو دۆخی ناجێگیری و پشـێوییەی لە ســەرەوە باسـکرا بە شـێوەیەکی ڕێکوپێک سەرنجی فەرمیی بۆ لای خۆی ڕاکێشا. لەگەڵ ئەوەشدا، زۆرێک لە بەرپرسانی دوورگەکانی هندی هۆڵەندی قەناعەتیان بە بێگوناهی و بێلایەنیی سیاسیی نەقشبەندی هەبوو، بەتایبەتی کە ئەم تەریقەتە لە ناو چینی ئەریســـتۆکراتیەتی نـاوخۆییدا ڕەگی داکوتابوو و هیچ هەڕەشــەیەکی پێکنەدەهێنا بۆ ســیســـتەمی کۆلۆنیالی. لە دەیەی دووەمی ئەم ســەدەیەدا، یەکەم ڕێکخراوە سـیاسـییە مۆدیرنەکانی شـەبەنگە جۆراوجۆرەکانی ناسـیۆنالیزم دەرکەوتن و بەو پێیە تەریقەت ڕۆڵی خۆی لەدەستدا وەک کەناڵی نارەزایی کۆمەڵایەتی و ســیاســی - کە پێشـتر ئەو ڕۆڵەی بە گونجاوترین شـێوە دەگێڕا، لە بەرانبەریشـدا بایەخپێدانی ڕەسمی پێی کەمبووەوە. مەحاڵە حوکمدان لەســەر ئەوەی کەوا کەمترین ناوهێنانی نەقشـبەندی لە سـاڵانی دواتردا ئەوە بگەیەنێت کە لە ڕاسـتیدا ئەندامێتیی تێدا هاتووەتە خوارەوە. بەهەرحاڵ، گرتنی

مەککە لە لایەن ئیبن سـعوودەوە لە سـالّی ١٩٢٤دا زەبر وەشـاندنێکی قورس بوو بۆ تەریقەتەکە، چونکە مەککە بووبووە مەڵبەندێکی ڕاسـتەقینەی نەقشـبەندییە ئیندۆنیسـییەکان. هەر نەوەیەکی نوێ کە بە دوای پابەندبوونی تەریقەتەکەدا دەگەڕا لە مەککەدا و شێخێک بە ئیجازەیەکەوە لە لایەن ڕابەرێکی نیشتەجێی مەککەوە ڕێز و شـکۆی زیاتر بوو لە کەسـێک کە هەڵگری بڕوانامەیەکی ئیندۆنیسـی بوایە. ئیبن سـعوود تەریقەتەکانی قەدەغە کرد و ئەم مەڵبەندەشـی نەهێشـت و نەقشـبەندییە ئیندۆنیسییەکانی ناچارکرد پشت بەخۆ ببەستن و خۆبەخۆ بەردەوامبن، ئەمەش گۆڕانکاری لێکەوتەوە لە بنیات و پێکهاتەی ڕێکخسـتندا و تا ڕادەیەکیش خۆگونجاندنی پلە بە پلەی ڕێبازەکە و ڕاهێنانەکانی.

مێژووی نەقشبەندیی ئیندۆنیسی بەوردی دابەش دەبێتە سەر سـێ ماوەی جیاواز، کە تێیدا ئەو ڕووداوانەی لە سـەرەوە باسکران دەکەونە ماوە یان قۆناخی ناوەڕاستەوە. لە دەمی یەکەم گەیشـتنی یەکەم کاریگەریی خالیدییەوە لە سـالانی ١٨٥٠کاندا، نەقشـبەندی بۆ ماوەی نزیکەی دوو سـەدە لە بازنەی بچووک بچووکدا دەناسرا و ڕاهێنانی لە سەر دەکرا. ئەم یەکەم قۆناخە بە باشـی تۆمار نەکراوە و دەبێ پشـت بە ژمارەیەکی کەمی سـەرچاوە ڕەسـەنەکان ببەسـتین، بۆ ئەوەی لە خوراەوە شـیبکرێنەوە. داگیرکردنی سـعوودی بۆ مەککە و لێکەوتەی سـەرکوتکردنی تەریقەت لەوێ بوو بە مۆرکی سـەرەتای سێهەم

قۆناخ. پەیوەندی بەســـتن لەگەڵ مەڵبەندێکی بیانیدا پاش ئەوەی مەڵبەندی ســەرەکی بڕا، پرۆســەیەکی پلە بە پلەی بە ئیندۆنیســی کردنی نەقشبەندی هاتە ئاراوە. تا ڕادەیەک لە کاتێکی زووترەوە و بەملاوە، دەرکەوتنی ڕوونتری ڕێکخراوە سیاسییەکانی کاریگەریی تەریقەتەکانی کەمکردووەتەوە تا ئاســتی ناکارایی. بەگشــتی، ئەم ماوە یان قۆناخی ســـێهەمە قۆناخێکە لە داڕووخانی پلە بە پلە، ئەگەرچی ئەم پاشگەزبوونەوە بە دڵنیاییەوە چونیەک نەبوو. ڕێبازی نەقشــبەندی بە چەند شــەپۆلێکی بەرفراوانبووندا تێپەڕیوە لەســەر دەســتی شــێخە بەتوانا و کارامەکانی بێ ئەملا و ئەولا، کە بەدوایدا جارێکی تر تووشـــی جوونەوەیەک دەبوو. لەم ســـاڵانەی دواییدا، پێدەچێت جارێکی تر گەشـــەکردن بەخۆوە ببینێت، وەک زۆربەی تەریقەتەکانی تر کە پەیوەندییان نییە بە سیاســەتی ســەرکەوتووی حکوومەتی ئیندۆنیسییەوە سەبارەت بە سیاسی نەکردنی ئیسلام[٥].

---

[٥] لە بارەی ئەم شـــۆڕشـــە و ڕۆڵی تەریقەت تێیدا بڕوانە: ئەلفۆن ڤان دەر کران ١٨٧٠ - ١٩٤٠"، *ســـینگاپوورە: هاینمان، ن ن کتێبە پەروەردەییەکان،* ١٩٨٠، *بەتایبەتی لاپەڕەکانی ١٧، ٢٧ - ٢٩، ٢٣١. لۆمبۆک: داگیرکردن و کۆڵۆنی کردن و دواکەوتوویی* زیـاتر پێـدەچێـت تەریقەتی "قـادرییە و نەقشــبەندییە" دەســتی لەم شــۆڕشــەدا بووبێت، وەک لەوەی خالیدییە یان مەزهەرییە بووبێت، چونکە گێڕانەوەیەکی ســاسـاک دەبینین لە ڕاســپاردە و ڕێنمایی کردنی ئەم ڕێبازەدا لە مەککە لە پێش شــۆڕشــەکەدا. لە کتێبی، ئی. گۆبی & سی. ئەدریانی، *"ئامۆژگاریی ڕەسمیی سنۆک هۆرگرۆنیە، ١٨٨٩ - ١٩٣٦"*، بەشی سێهەم، لاهای: نیهۆف، ١٩٦٥، ١٨٦٣ - ١٨٦٤.

ڕەگە عەرەبییەکانی نەقشبەندیی ئیندۆنیسی

سەرچاوەکانی پەیدابوونی ڕێبازی نەقشبەندیی ئیندۆنیسی پێش دەرکەوتنی لقی خالیدی زۆر دەگمەنن. ئێمە چەردەیەک *ڕیسالەمان* لەبەردەستدایە کە ڕێنمایی و فێرکردنی نەقشبەندییان کورتکردووەتەوە و تەریقەتەکە وا باس دەکرێت چەند دەقێکی کاراکتەری نائاینیی ئیندۆنیسیی تێپەڕاندووە. قامووسە بایۆگرافییەکان، نامە کۆکراوەکان، ژیاننامەی پیاوچاکان یان مێژووەکانی تەریقەتەکە، کە سەرچاوە سەرەکییەکانی ئێمە پێکدێنن لە شوێنی تر، بەردەست نین. زانیاریی ئێمە لەبارەی دوو سەدەی تەریقەتەکەوە لە ئیندۆنیسیا، بەتەواوی بە بچڕبچڕ دەمێنێتەوە.

یەکەم کەسی ئیندۆنیسی کە هەندێ تێبینیی بۆ بەجێهێشتووین لەسەر تەریقەتەکە، شێخ یوسفی ماکاسارە (دەوروبەری ١٦٢٦ - ١٦٩٩)، کەوا لە یەمەن تەمەسوکی کردووە بە نەقشبەندییەوە لە دوادوایی سالآنی ١٦٤٠کاندا، کاتێ کە بە ڕێگەی مەککەوە بووە. دەستنووسە بەراییەکانی تریش دەگەڕێنەوە بۆ ڕابەرانی نەقشبەندی لە مەککە و مەدینە. لە کاتێکدا شەتتارییە، کە لە دەوروبەری هەمان کاتدا و لە ڕێگەی هەمان کەناڵی گەڕانەوەی حاجییانەوە چووەتە ئیندۆنیسیاوە، هەر زووبەزوو لە سۆمەترە و جاوادا خۆی چەسپاندووە و بەردەوام بووە لەسەر پەرەسەندن لە مەڵبەندە لاوەکییەکانی ئەم دوورگانەوە، بەڵام وا دیارە نەقشبەندی بە پشتبەستنی زیاتر لە سەر مەڵبەندەکانی نیمچە

دوورگەی عەرەبی ماوەتەوە. بەتەنها یەک *ڕیسالە* باس لە *خەلیفەیەک* دەکات کە لە لایەن شێخێکی نەقشبەندیی ئیندۆنیسییەوە دەسنیشانکراوە. پێدەچێت زۆربەی نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان لە ماوەی مانەوەیان لە شارە پیرۆزەکاندا هاتبێتنە ناو تەریقەتەکەوە و بەردەوام بوون لە سەر پەیڕەویکردنی بە شێوەیەکی تایبەتی لە پاش گەڕانەوەیان و ڕەنگە ڕێنمایی و ئیرشادی ژمارەی کەم کەمی مورید و شوێنکەوتووانیان کردبێت بەڵام هیچ هێڵێکی هەمیشەییان دانەمەزراندووە. تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان مەگەر بەدەگمەن دەنا لە درێژبوونەوەی لقە عەرەبییە هاوچەرخەکان بەولاوە نەترازاون[٦].

لە هەردوو سەدەی ١٧ و ١٨دا، سێ لقی سەرەکیی نەقشبەندی هەبوو لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا. یەکێک لەمانە لەلایەن خەلیفەیەکی باقی بیللاوە دامەزراوە کە ناوی تاجەدین زەکەریا بووە (١٠٥٢ / ١٦٤٢ کۆچی دوایی کردووە) و ئەو کاتە هندستانی جێهێشتووە کە ئەحمەد سرهندیی ڕکابەری جێگەی ڕابەرەکەیانی گرتووەتەوە لە تەکێ ناوەندەکەی دەلهیدا[٧]. لە مەککە سۆفییەکی

---

[٦] ب. جەی. ئۆ. شریکە، "بەشداری کردن لە بیبلۆگرافیای بزووتنەوەی ئاینیی ئێستای کەناری ڕۆژاوای سۆمەترەدا"، *گۆڤاری زمانی دوورگەکانی هندی ، وڵاتان و گەلان TBG*، ژ ٥٩ (١٩٢١)، ل ٢٤٩ – ٣٢٥.

[٧] محمد المحبی،" *خلاصة الآثار فی أعیان القرن الحادی عشر*". بولاق، ١٢٨٤ /

تا ڕادەیەک شـــۆرەتدار بە ناوی ئەحمەد بن ئیبراهیم بن عەللان، بوو بە موریدی و پاشـــانیش خەلیفەی. تاجەدین دوو خەلیفەی تری لە یەمەن دانـا[8]، کە ئەحمەد بن عوجەیـل و موحەممەد عەبدولباقی بوون[9]. بەپێچەوانەی ئەحمەد ســـرهندی و خەتی

١٨٦٧، ١، ل ٤٦٤ – ٤٧٠. هەروەها بڕوانە س. ئە. ئە. ڕیزوی، "*مێژووی سۆفیزم لە هندستاندا*"، نیودەلهی: مونشیرام مانۆهەرلال، ١٩٨٣، ل ١٩٥ – ١٩٦، ل ٣٣٦ – ٣٣٨. بۆ شـوێنی باقی بیللا، تاجەدین و ئەحمەد سـرهندی لە پەرەسـەندنی نەقشـبەندیدا، بڕوانە حـامید ئـاڵگەر، "تەریقەتی نەقشـــبەندی: ڕوومـاڵێکی ســـەرەتـایی مێژووەکەی و بایەخی"، *گۆڤاری دیراسـاتی ئیسـلامی Studia Islamica*، ژ ٤٤ (١٩٧٦)، ل ١٢٣– ١٥٢.

[8] سەرنجە بیبلۆگرافییەکان لە موحیببی ١، ل ١٥٧ – ١٥٨، ١، ٣٤٦ – ٣٤٧؛ ئوو ، ٢٣٨.

[9] *ڕیسالەیەکی* سەدەی نۆزدە لە لایەن شێخی خالیدی ئیسماعیل مینانکاباوی بەکورتی وەرگێڕدراوە لە کتێبی ک. ف. هۆهە، "*ڕاگەیـانـدن لەبـارەی خۆبەختکردنی نەقشـــبەندی لە ئەرخەبیلی دوورگەکانی هندی ڕۆژهەڵاتی هۆڵەندی*"، TBG ٣١ (١٨٨٦)، ل ٦٧ – ٨١.

ئەم ئەحمەد ناوە زۆر جار دووبارە دەبێتەوە لە ئەدەبی سانەویدا وەک لەوەی پاساوی هەبێت و پسپۆڕی زمانەوانیی حکوومەتی دوورگەی هندیی هۆڵەندی ف. س. ڤان ڕۆنکێل بە نادروستی ڕابەرەکانی نەقشبەندیی پێناسە کردووە لە تێزێکی تردا لەگەڵ ئەحمەد بن ئیبراهیم بم عەللان، کە بە باوەڕی ئەو مامۆستا و ڕابەرێکی کـاریگەری مەککی بووە، (بۆ نموونە، لە پـاڵپشـــتیی دۆخی کۆمەڵایەتیی باتاڤیا و لە بەشـــداریی گۆڤاری زمان و خاک و ئیتنۆلۆجیادا، ژ ٧٥ (١٩١٩)، ل ٣٦٦). ڕوونیش نییە ئاخۆ ڤان ڕۆنکێل بەڵگە و ئاماژەی تری بووە لەبارەی کاریگەریی ئەحمەدەوە لە پاڵ سەرچاوەکانی پێشتردا.

نەقشبەندیی - موجەددیدییەوە کە ئەو دایمەزراندبوو، تاجەدین و جێگرەوەکانی بەتوندی لە سەر پابەندبوون بە وەحدەتول وجوود (*وحدة الوجود*) مانەوە، کە ئەم باوەڕ و ڕێبازە سەلماندی کەوا بەتەواوی گونجاوە لەگەڵ ئینذۆنیسییەکاندا. هەڵبەت موجەددیدییەش، لە ناوەڕاستی سەدە بەملاوە، بوون و نوێنەرایەتیی هەبوو لە مەککەدا. یەکێک لە خەلیفەکانی سرهندی، بە ناوی ئادەم بانووری - لەبەر هۆکاری سیاسی - ناچار کرا کە لە ساڵی ١٦٤٣دا هندستان بەجێبێڵێت و بڕوات بۆ مەککە و لەوێ پەیامی ڕابەرێتی خۆی بڵاوبکاتەوە[١٠]. لە ساڵی ١٦٥٦دا، موحەممەد مەعسوومی کوڕ و جێگرەوەی سرهندی، حەجی مەککەی کرد و دوو خەلیفەی لەوێ دامەزراند، کە ئەحمەد جارولڵا جوریانیی (یەکدەست) و عەبدولحەی بوون و هەروەها میانی کوڕەکەی خۆیشی لەوێ بەجێهێشت[١١]. کوڕەکەشی لای خۆیەوە دوو خەلیفەی لە یەمەن دانا، بە ناوەکانی عەلی ئەلیەمانی و عومەر ئەلیەمانی ئەلشەفیعی[١٢].

---

[١٠] ڕیزوی، هەمان سەرچاوە، ل ٣٣٨ - ٣٣٩.

[١١] لە پاش *ڕیسالەی* لالیزادە کەوا کورتکراوەتەوە لە VOHD XhI/3, p. 56. بڕوانە موحەممەد خەلیل موڕادی "*سلک الدرر فی أعیان القرن الحادی عشر*". بولاق ١٣٠١ / ١٨٨٣، ١، ١٠٧ - ١٠٨.

[١٢] عەبدولمەجید خانی، "*الحدائق الوردیة فی حقائق أجلاء النقشبندیة*"، القاهرة ١٣٠٦ / ١٨٨٨ - ١٨٨٩، ١٩٧.

هێڵی سێهەمی تەریقەتی نەقشبەندی لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمەوە دەرکەوت، لە لایەن ئیبراهیم بن حەسەن ئەلکورانییەوە (کە لە ساڵی ١١٠١ / ١٦٨٩دا کۆچی دوایی کردووە)[١٣]، کە دەمڕاست و عەمیدی عولەماکان بوو لە شاری مەدینە. پێدەچێت ئەمە کۆنترین هێڵی نەقشبەندی بێت لە نیمچە دوورگەی

---

[١٣] ئیبراهیم بە بنەچە خەڵکی شارەزوورە لە کوردستانی باشوور و دەچیتەوە سەر گرووپی ئیتنیکیی گۆران، کە زۆر باش ناسراوە بە تایبەتمەندییە ئاینییەکەی (بڕوانە گۆران و ئەهلی هەق "Guran and "Ahl-i Haq"· E/2). ئەمە تا ڕادەیەک کێشکردنی بۆ سۆفیزمی هندی ڕاڤە دەکات. لە ئیندۆنیسیا، ئەو زیاتر بە سەرۆکی شەتتارییە و ڕابەر و مامۆستا عەبدولڕەوف سینگکیلی ناسراوە، کە یەکەم بانگەشەکاری ئەم تەریقەتە بووە لەوێ. ئەو بووە بە بابەتی باس و لێکۆڵینەوەی گرنگی ئەنتۆنی ئێچ. جۆنز، کە بەرچاوترینیان "دۆستانی ڕێزدار: ئیبراهیم ئەلکورانی و عەبدولڕەوف ئەلسینگکیلی"، لە کتێبی *"ئەو وتارانەی پێشکەشی سوڵتان تەقدیر ئەلیسجەهبانا کراون لە یادی لەدایکبوونی حەفتا ساڵەیدا"*، جاکارتا: دیان ڕاکیات، ١٩٧٨، ل ٤٦٩ – ٤٨٥؛ هەروەها "ئەلکورانی".
لە هەندێ شوێنی تر ئیبراهیم وەک نەقشبەندییەک یادی دەکرێتەوە، بۆ نموونە بڕوانە موورادی و تێبینییەکان. برۆکلمان وەک زانایەکی سەرەکیی حەدیس مامەڵەی لەگەڵ دەکات و گەلێ کار و بەرهەمی ئەو لیست دەکات I. - GAL II, 385 - 6; S U, 520
لە بارەی کاریگەریی ڕۆشنبیریی ئەوەوە، بڕوانە: جەی ڤۆە، "شیکارییەک بۆ گرووپێکی ڕۆشنبیری لە شاری مەدینەی سەدەی هەژدەدا"، BSOAS 38 (1975), 32 - 39.

عەرەبیدا، کە ئەحمەد ئەلشـــیناویی هندیی هێنابووی (لە ســـاڵی ١٦١٩ مردووە)[١٤] ، کە مامۆستای سەلەفی ئیبراهیم و مورشیدی ئەحمەد قوشاشی بوو. تەریقەتەکانی تر، لە نێویاندا شـەتتاری و چیستی، زۆر بەتوندی پابەندی ڕێنماییەکانی ئیبن عەرەبیی بوون. ئەوان بەئاشـکرا لقێکی نەقشـبەندیی تەواو هندی بوون. ئیبراهیم ئەلکورانی کە تا ڕادەیەک پابەندی زیکری دەنگ بەرز بوو بە

[١٤] لە بارەی ئەلشـــنناوی و شـــێخەکانی پێشـــووەوە، بڕوانە ڕیزڤی، هەمان سەرچاوە، ٣٢٩ - ٣٣١.

لە ژیاننامەکەیدا *"الإمام لأيقاظ الهمام"* (کە لە ١٣٢٨ / ١٩١٠ لە حەیدەرئاباد، دەککان چاپکراوە) ، ئەلکورانی *ســیلســیلەکەی* خۆی دەباتەوە ســەر گەلێ تەریقەت. هەرچەندە شێخەکانی پێشتری شـەتتاریی خەتەکەی ئەو ڕێنمایی و تەدریسی نەقشبەندیشیان کردووە، ئەو شوێن *سیلسیلە* نەقشبەندییەکەی خۆی کەوتووە نەک لە ڕێگەی ئەوانەوە بەڵکوو لە ڕێگەی دوو خەتی جیاوازەوە. یەکێک شـیناوی لە ڕێگەی غەزەنفەر بن جەعفەر ئەلنەهرەوالی (نەهرەڤالا لە گوجاراتە)، تـاجەدین عەبـدولڕەحمـان بن مەســـعوود ئەلکازەروونی و نوورەدین ئەحمەد ئەلتووســـی بۆ عەلائەدین عەتتار کە قوتابی و موریدی بەهائەدین نەقشـــبەند خۆی بووە. خەتێکی تر تێدەپەڕێت بە موحەممەد بن موحەممەد بن عەبدولڕەحمان ئەلبەهەنســی، غەیاســەدین ئەحمەد و عەلائەدین موحەممەد بۆ شاعیری گەورە عەبدولڕەعمان جامی و لەویشـــەوە لە ڕێگەی ســـەعدەدین ئەکەشـــغەری و نیزامەدین ناوێکەوە بۆ عەتتار *(الأمام لأيقاظ الهمام، ١٠٨ - ١٠٩). بڕوانە ئەو خشـــتەیەی لە:* جەی. سـپێنسـەر تریمینگغام، "ڕێبازە سـۆفیگەرییەکان لە ئیسـلامدا"، لەندەن: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٧٣، ٩٣.

گرێدان لەگەڵ موزیکی (*سەما*)[١٥]، پێچەوانە بوو لەگەڵ ئەو سکهەڵگوشینە باوەی پەیوەست بوو بە تەریقەتەکەوە. بەهەرحاڵ، سکهەڵگوشینی نەقشبەندی لە زۆربەی کاتەکانی ئێستادا پێدەچێت بە فراوانی بەرهەمێکی کاریگەریی سەرهندی بێت و بێگومان هەڵەیە ئەگەر بە خاسییەتێکی باوی نەقشبەندی دابنێین بە دیاریکراوی. ئەو گرووپەی دەوری ئیبراهیم ئەلکورانی بەدڵنیاییەوە تەنها نەقشبەندی نین کە ڕاهێنانی سەما و زیکری جەهری بکەن[١٦]. لە ساڵانی دواتردا ئێمە نەقشبەندی دەبینین بە پابەندبوونی جۆراوجۆرەوە پەیوەستن بە قوتابخانەی ئەلکورانییەوە هەیە. لێکۆڵینەوەکەی ڤۆڵ تەنانەت ئیبراهیم ئەلکورانی دەخاتە ناوجەرگەی ئۆرسۆدۆکسییەتی هاوچەرخەوە و ئەوە پیشاندەدات کە پێشەنگانی ڕابوونی سەدەی هەژدە، چەشنی موحەممەد عەبدولوەهاب و شاە وەلییوڵڵا لە ناو نەوە ڕۆشنبیرە ڕاستەوخۆکانیدان. بەهەرحاڵ، من بەگومانم کەوا ڤۆڵ ئاماژەی بە ڕیفۆرمیزمی زیاتر کردبێت لە توێژینەوەکەیدا وەک لەوەی لەڕاستیدا وابن بە دانانی دوادوایی سەدەی هەژدە و

---

[١٥] ئەو ناچار کرا کە داکۆکی لەم ڕاهێنانە بکات لە مشتومڕێکدا لەگەڵ فەقیهێکی حەنەفیی تورکدا، بڕوانە: ڕیزوی، هەمان سەرچاوە، ل ٣٣١ - ٣٣٢.

[١٦] هەمان ئەو ڕاهێنانە بۆ نموونە ڕادەگەیەنرێت کە نەقشبەندی لە دیاربەکر پەیوەندیی هاوچەرخی نییە لەگەڵ ئەلکورانی. بڕوانە مارتن ڤان بروونەسن، "تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستانی سەدەی حەڤدەهەمدا"، پاریس، مایسی ١٩٨٥.

سەرەتای سەدەی نۆزدەی هەڵوێستی موجەددیدی بە شێوەیەکی گەورە لە سەر دەستوپێوەندی ناموجەددیدیی ئەلکورانی. ئەحمەد ئەلقوشـــاشـــی و ئیبراهیم ئەلکورانی چوونە مشـــتومڕێکی بەناوبانگەوە و (ڕکابەریی سیاسییەوە؟) سەبارەت بە موجەددیدی و بیر و بۆچوونە تـایبەتەکـانی ئیبن عەرەبی[17]. بەڵام لە ژێر سایەی کوڕەکەی ئیبراهیم و ئەبوتاهیر موحەممەدی جێگرەوەیدا، ململانێکە تیژیی دەمەتیغی خۆی لەدەســـتـدا و خـاوبووەوە. هەروەها ئەبوتاهیریش بوو بە ڕابەر و ڕێنماییکاری شـێخێک کە لە بنەڕەتدا پابەند بووە بە خەتی تاجەدینەوە و زەینی کوڕی موحەممەد عەبدولباقی بوو[18]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا هەرســـێ لقەکە وا دیارە هەرسێ لقەکە بوونی جیاوازی خۆیان گێڕاوەتەوە، یەک بە تەنیشتی ئەویترەوە، تا ئەو کاتەی کە لە ناو دینامیکییەتی خالیدی و مەزهەریدا تێکەڵ بوون.

---

[17] لە کتێبی ی. فریمان، "شێخ ئەحمەد سرهندی" باسی لەسەر کراوە. مۆنتریاڵ / لەندەن، ١٩٧١، ل ٩٨ – ٩٩؛ ڕیزڤی، هەمان سەرچاوە، ل ٣٣٨ – ٣٤٢.

[18] زەین و کوڕەکەی و جێگرەوەی عەبدولخالیق ڕۆڵی بنەڕەتییان بینی لە بڵاوبوونەوەی تەریقەتی نەقشـــبەنـدی لە چیندا، بڕوانە جۆزێف فلێچەر، "تەریقەتە سـوّفیگەرییەکان لە چیندا"، لە کتێبی *"تەریقەتە ســـۆفییەکان لە ئیسلامدا*، لە کتێبەکەی ئە. پۆپۆڤیچ و ج. ڤینشتاین. پاریس: ١٩٨٥، ل ١٩ – ٢٠.

نەقشبەندیی ئیندۆنیسی لە سەدەی حەڤدە و هەژدەدا

شتێکی ئاسایی بوو بۆ ئیندۆنیسییەکان کە حەجی مەککە بکەن و بگرە چەندین ساڵیش لە دوورگەی عەرەبیدا بمێننەوە و زانستە جۆراوجۆرەکانی ئیسلامی بخوێنن لەسەردەستی *عولەماکانی* مەککە و مەدینە یان تەنانەت دیمەشقیش. بەهەرحاڵ، حەج پێویستی بە گەشتێکی قورس و پڕ زەحمەت بوو و ئەوانەی کە پاڵنەری تەواویان هەبوو بۆ ئەم ئەرکە بەعادەت ئارەزوویان لە بەدەستهێنانی هەندێک زانیاریی هەبوو "لە سەرچاوەوە"، ئەگەر تەنها بۆ شکۆی *ئیجازەیەکی* عەرەبیش بوایە کە لەگەڵ خۆیاندا بیانبردایەتەوە بۆ وڵات. ئێمە بەڵگە و دەلالەتی ڕوونمان نییە لەسەر ژمارەی ئەو حاجییە ئیندۆنیسییانەی سەدەی حەڤدەهەم بەڵام سەرچاوە خۆوڵاتی و هۆڵەندییەکان فرەجار ئاماژە بەوە دەکەن کە ساڵانە ژمارەیەکی بەرچاویان لێ ڕۆیشتووە بۆ حەج. سەڵتەنەتەکانی ئاچێ (باکووری سۆمەترە) و بانتێن (ڕۆژاوای جاوا) مەڵبەندی بازرگانیی گەشەکردوویان هەبوو، کەوا گەلە کەشتییەکانیان بە ڕێگەی دەریاوە بوون بەرەو ڕۆژاوا و تا سوورات دەگەیشتن لە گوجارات و هەندێ جار لەوێش دوورتر و بازرگانە عەرەبەکانیش لە حەزرەمەوتەوە بە ڕێکوپێکی سەردانیان دەکردن. لەبەر ئەوە زەمینە و ژێرخانێکی جێمتمانە پاڵپشتیی حەجی دەکرد. هەروەها هەڵوێستە میللییەکانیش

پشتیوان بوون و کاتێ کە میری جێنشینی تاجی سەڵتەنەتی بانتێن لە ساڵی ١٦٧٤دا سەفەری حەجی کرد، بە شێوەیەکی بەرفراوان بوو بە مایەی ڕەزامەندی و دەستخۆشیی هەموو لایەک.

هاوتەریب لەگەڵ مەیل و لایەنداریی بەهێزی ئیسلامی ئیندۆنیسی کەوا هەموو زانستە ئیسلامییە جۆراوجۆرەکان لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا دەخوێنرێن، قوتابییە ئیندۆنیسییەکانی ئەم سەردەمە مەیلێکی بەهێزیان دەنواند بۆ *تەسەووف*. بایەخدان بە *فیقە* و شەریعەت لە سەدەی هەژدە بەملاوە زیادی کرد بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بایەخدان بە میتافیزیکی *تەسەووف و وەحدەتولوجوود (وحدة الوجود)* بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ هەر بە باڵادەست مایەوە[19]. ئەوەی جێی سەرنجە کەوا هەموو پەیڕەوانی نەقشبەندی (لە پێش خالیدییەوە) لەگەڵ دوو لقی غەیرە موجەددیدیی دوورگەی عەرەبی بوون. پێدەچێت ڕەتکردنەوەی *وحدة الوجود* لە لایەن موجەددیدییەوە هۆکاری ئەوە بووبێت کەوا قوتابییە ئیندۆنیسییەکان ئەو ڕێبازەیان پێ خۆش نەبووبێت

[19] تا ڕادەیەک هەموو عولەماکانی ئیندۆنیسیا لەم سەردەمەدا کەوا لە بارەی فیقهەوە نووسیویانە (کە بە شێوەیەکی ئاسایی کتێبی سەرەتایین لە سەر ڕێوڕەسم و یاسا) و هەروەها لەسەر *تەسەووف* نووسیویانە. ڕووماڵێکی سوودبەخش لەسەر ئەم نووسەرانە و کارەکانیان: ئێچ. دەبلیو. موهد. شاغیر عەبدوڵڵا، *"پەرەسەندنی فیقە و نوێنەرە دەرکەوتووەکانیان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا"*. سۆلۆ: ڕەمەزانی، ١٩٨٥.

لەو سەردەمەدا. جەماوەریێتیی دواتری خالیدی سەری نەکێشایەوە بۆ بایەخێکی درەنگوەخت بە ئەحمەد سرهندیش، کەوا کەمێک زیاترە لە ناوێک لە *سیلسیلەکەدا* و *مەکتووباتەکانیشی* نەناسراوە. ئەو ڕابەر و مامۆستایەی کە زۆر ناسراو بوو لای ئیندۆنیسییەکان و پێی ئاشنا بوون ئیبراهیم ئەلکورانی بوو، بەڵام زۆربەیان لەسەر دەستی ئەو تەمەسوکیان بە شەتتارییەوە کردووە نەک نەقشبەندی[20]. وا دیارە ئەوی پێشوویان لە ڕووی ڕۆحییەوە گونجاوتر بووە بۆ ئیندۆنیسییەکان و زۆربەی نەقشبەندییە بەراییە ئیندۆنیسییەکان لە ڕاستیدا پێدەچێت پەیڕەویی شەتتارییەشیان کردبێت.

یوسف مەکاسار، کە وەک یەکەم کەسی نەقشبەندیی ئیندۆنیسی ناسراوە، خەڵکی مەملەکەتە بچووکەکەی گوا بووە لە

---

[20] ناودارترین مورید و قوتابیی ئیندۆنیسیی ئیبراهیم عەبدولڕەوف ئەلسینگکیلیی سۆمەترەیی بوو، کە بەعادەت وا لەقەلەم دەدرێت کە یەکەم کەسە تەریقەتی شەتتاریی لە ئەرخەبیلدا بڵاوکردووەتەوە و لە بەشەکانی ژیاننامەی کاری مەلایۆیدا نووسیویێتی کەوا پەیڕەویی دەرس و ڕێنمایی ڕابەرانی نەقشبەندیی کردووە لە نێو ئەوانەی کە لەسەرەوە باسکراون ئەحمەد بن عوجەیل و موحەممەد ئەلباقی (کە خەلیفەی تاجەدین بوو) و تەنانە ت موحەممەد مەعسوومی کوڕی سرهندیش. بەم پێیە ئەو لەگەڵ سێ خەتی نەقشبەندیدا ئاشنا بووە کە لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا ئامادەگییان هەبووە. بڕوانە دی. ئە. ڕینکس "عەبدولڕەوف سینگکیل و هەوڵدان بۆ ناساندنی تەسەوف لە سۆمەترە و جاوادا"، لایدن، ١٩٠٩، ل ٢٨ - ٣١.

باشووری سیلێبس و پەیوەست بووە بە بنەماڵەی حوکمڕانەوە لەوێ. لە ساڵی ١٦٦٤ و لە تەمەنێکی زوودا، بەرەو ڕۆژاوا ڕۆیشتووە بۆ خوێندن و بەجێهێنانی ئەرکی حەجکردن. لە ئاشێ، کە دواتر بوو بە مەڵبەندی سەرەکیی خوێندنی ئیسلامی لە ئەرخەبیل، یەکەمجار تەمەسوکی کرد بە *تەریقەتێکەوە*، کە تەریقەتی قادری بوو[21]. پاش ئەوەی کە گەیشتە یەمەن، ڕێبازی نەقشبەندیی لە سەر دەستی سەید موحەممەد عەبدولباقیی *خەلیفەی* تاجەدین خوێند. دواتر لە مەدینەش لە سەر دەستی ئیبراهیم ئەلکورانی خوێندی، بەڵام ئەو تەنها وەک شەتتارییەک ناوی دێنێت. هەروەها گەشتی خۆی درێژە پێدا و تا دیمەشقیش ڕۆیشت و لەوێ پابەند بوو بە تەریقەتی خەڵوەتییەوە. ئەو تێکڕا چارەکە سەدەیەکی لە دوورگەی عەرەبیدا بەسەربرد و ئیددیعای ئەوە دەکات کە تەریقەتە جۆراوجۆرەکانی تریشی خوێندووە.

لە ساڵی ١٦٧٢دا دەبینین کەوا گەڕاوەتەوە بۆ ئیندۆنیسیا، نەک بۆ گوای زێدی ڕەسەنی خۆی کە لە ساڵی ١٦٦٩وە لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە داگیر کرابوو بە هاوپەیمانی لەگەڵ مەملەکەتی بوگیای بۆنی ڕکابەردا[22]، بەڵکوو چووە بانتێن، کە هێشتا شانازیی

---

[21] یوسف سیلسیلەی خۆی دەباتەوە بۆ گەلێ تەریقەتی جۆراوجۆر کە پابەندیان بووە لە کتێبی "رسالة سفينة النجاة . (in *ms.* E, see note 25 below)

[22] بووگی و مەکاسییەکان دوو ئیتنیکی سەرەکیی سیلێبسی باشوورن. گوا

بە سەربەخۆیی خۆیەوە دەکرد لە ژێر سایەی سوڵتان ئاگینگی بەهێزدا. هەر زوو یوسف بوو بە یەکێک لە بەهێزترین پیاوە دەسەڵاتدارەکان لە بانتێندا و بوو بە زاوای سوڵتان و یەکێک لە نزیکترین کەسەکانی و "ڕێزێکی ئەفسانەیی" لێدەنرا (وەک ئەوەی کە ڕاپۆرتێکی هۆڵەندی باسی لێوە دەکات) لە لایەن خەڵکەوە و بەهرەمەند بوو لە دڵسۆزییەکی بێخەوش لە لایەن ژمارەیەکی زۆری ماکاساری و بووگییەکانەوە، کە وەک دەریاوان و سەرباز لە خزمەتی بانتێندا بوون. میری جێنشینی سوڵتان، کە لە سەرەتاوە قوتابیی یوسف بوو، دواتر ڕقی لێهەڵگرت لەسۆنگەی زیادبوونی هێز و دەسەڵاتەکەیەوە. بوونی یوسف هاوکارێکی بەهێز بوو بۆ ناوبانگی بانتێن وەک مەڵبەندێکی خوێندنی ئیسلامی، خوێندکارانی ناوچەکانی تری ئەرخەبیلی بۆ خۆی ڕادەکێشا. هەروەها پێدەچێت ڕۆڵیشی بینیبێت لە هەڵوێستی بەهێزی سوڵتاندا دژ بە هۆڵەندییەکان، هەرچەندە بە عادەت و لە پلەی یەکەمدا کاردانەوە بوو بۆ دەستێوەردانی سەربازی و بازرگانیی کۆمپانیای هندی ڕۆژهەڵات (VOC) کە بنکە و بارەگای

و مەملەکەتە دوانەکەی، تێهۆ تەنها هی مەکاسییەکان بوو و بۆنیش بەهێزترینی چەندین مەملەکەتی بووگی بوو، هەروەها مەکاسار ناوی بەندەری سەرەکیی گواشە (کە ئێستا ئونجونگ پاندانگە). لەبارەی پەرەندنی سیاسیی سێلێبسی باشوورەوە لەم سەردەمەدا بڕوانە: "میراتی ئارونگ پالاکا". لاهای: نیهۆف، ١٩٨١.

لە نزیکی باتاڤیاوە بوو (کە ئێستا جاکارتایە) و هەروەها بانتێن زۆر گرنگ بوو لە ڕکابەری بازرگانی و سیاسیدا بۆ ئاسانکاری. ململانێیەکی نێوان شازادەی جێنشین و باوکی، کە لە ساڵی ١٦٨٢دا سەریهەڵدا، پاساوی دڵخوازی دا بە کۆمپانیاکە بۆ ئەوەی لە ڕووی سەربازییەوە دەستوەردان بکات و پشتگیریی میری جێنشین بکات. ئەوجا بۆ نزیکەی دوو ساڵ، شێخ بەشەخسی سەرکردایەتیی کۆمەڵێکی کرد کە لە هەزاران شوێنکەوتوو پێکهاتبوون لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای جاوادا و کەوتبوونە شەڕ و پێکدادان لەگەڵ هێزە زەبەلاح و باڵادەستە هۆڵەندییەکەدا کە ڕاوەدووی هێزەکانی شێخیان دەنا. دواجار شێخ بە دیل گیرا و دوورخرایەوە بۆ سەیلان و دواتریش بۆ لووتکەی ئومێدی باش (رأس الرجاء الصالح) و لەوێ لە ساڵی ١٦٩٩دا کۆچی دوایی کرد. پاشان ڕێگە بە شوێنکەوتووانی درا بگەڕێنەوە بۆ دوورگەکانی سیلێبسی باشوور و چەند ساڵێکی دواتریش ئێسکوپرووسکی یوسف لە لووتکەی ئومێدییەوە گەڕێنرایەوە بۆ سیلێبسی باشوور و سەرلەنوێ لە لاکیونگ بەخاکسپێردرایەوە و تا ئێستاش هەردوو مەزاکەی لای خەڵکی ئەو ناوچانە پیرۆزن و سەردان دەکرێن[٢٣].

[٢٣] سەرچاوەی هاوچەرخی سەرەکیی ئیندۆنیسی لەسەر ژیانی شێخ یوسف کتێبێکی مێژووی ڕووداوەکانی ماکاسارە: ئە. لیگتڤۆێت، "هەواڵی ڕۆژانەی

هەڵبەت کردەوە و ڕەفتاری یوسف جارێکیتر سەلماندی کە خواپەرستیی سۆفیگەری ڕێگە لە توندوتیژیی سیاسی ناگرێت. بەهەرحاڵ، جەماوەریێتییەکەی شێخ لە باشووری سیلێبس و بانتێن و هەروەها لە کۆمەڵگە مەلایۆکانی خاکی تاراوگەدا لەسۆنگەی پیرۆزییەوە بوو وەک سۆفییەک نەک وەک جەنگاوەرێک. ئەو بە شێوەیەکی سەرەکی ڕابەری و ڕێنمایی ڕێبازی خەڵوەتیی دەکرد (کە شکۆ و شانازیی نازناوی تاجولخەڵوەتی - تاج الخلوتی) پێ وەرگرتبوو، بەڵام شێوەیەکی جیاوازی ئەم تەریقەتەی لە تەکنیک و سرووتی تەریقەتەکانی ترەوە وەرگرتبوو کە پێشتر خوێندبوونی و ڕاهێنانی لەسەر کردبوون، چەشنی زیکری *قەلبیی* نەقشبەندی و ڕاهێنانە تایبەتەکەی بە "ڕاکێشانی" زیکری تەوحید بە ڕێڕەوی هەناسەدانی

حوکمڕانانی توا و تێلۆ،١٨٨٠، ١ - ٢٥٩ *BKI*. بۆ سەردەمی بانتێنییەکان، تۆمارە هۆڵەندییەکان هەندێک زنیارییان تێدایە کەوا کورتکراوەتە لە
57; - 1912, I, 36 - via., 1910 F. de Haan, *Priangan.* **4** vols. Bat II, 275 - 83.

سەرنج و تێبینییە بایۆگرافییەکان پشت بەم سەرچاوانە دەبەستن: "شێخ یوسف ماکاسار"، جاوا ٦ (١٩٢٦)، ل ٨٣ – ٨٨؛ ئە. ئە. ج. درەوەس، "پەرستنی شێخ یوسف لە دوورگەکانی سیلێبسی باشوور"، لە کتێبی فێستتشریفت ف. س. ڤان ڕۆنکڵ، "دیاریی بودی لە گەنجینەی کۆنەوە"، لایدن، ١٩٥٠، ل ٥٠ - ٥٧؛ هامکا لە گەنجینەی کۆنەوە، جاکارتا: پانجیما، ١٩٨٢ (١٩٦٣)، ل ٣٧ - ٥٧؛ ئەندایا، هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٣ - ٢٧٨.

ناو جەستەدا. خەڵوەتییەی یوسف (بەو شێوەیە ناوی لێنراوە بۆ جیاکردنەوەی لە لقێکی دواتری ڕێبازەکە، کە ناوی خەڵوەتییەی سامان بوو) هاتە دامەزراندن و تا ئێستاش مورید و شوێنکەوتووی خۆی هەیە بەتایبەتی لە ناو دەمڕاست و ناودارانی بووگی و ماکارسییەکانی سێلێبسی باشووردا[٢٤]. بەڵام پێدەچێت ئەم ڕێبازە پێگەیەکی بەردەوام و چەسپاوی نەبێت لە شوێنانی تری ئەرخەبیلدا Archipelago (ئەرخەبیل واتە کۆمەڵە دوورگەیەکی نزیک بە یەکتر - وەرگێڕ). چەندین نامە و کورتە تێز وناملکە، کەوا یوسف ڕێنمایی و ڕاهێنانەکانی خۆیی تێدا ڕوونکردووتەوە تا ئێستاس بەردەستن[٢٥]. ئەو لە گەڵێکیاندا

---

[٢٤] تەریقەتی خەڵوەتییە - سەممان (لە پاش ڕابەری مەککی عەبدولکەریم بن موحەممەد سەممان ناونراوە، کە لە ١٧٧١دا مردووە) مورید و شوێنکەوتوویەکی زۆری هەیە لە سێلێبسی باشووریش و چوار جاران بەئەندازەی لقەکانی ترە و بە شێوەیەکی سەرەکی لە ناو چینەکانی خوارەوەدا. زیکرەکەی بە دەنگی بەرزە و لەگەڵ هەڵچوون و شەتەحاتدایە، بەپێچەوانەی زیکری بێدەنگ لەگەڵ تێڕامانی خەڵوەتییەی یوسفدا.

[٢٥] نزیکەی بیست دەقی ناسراوی کورت بە عەرەبی دەگەڕێتەوە بۆ شێخ یوسف، کەوا گرنگترینیان ئەم دەسنووسانەی خوارەوە لەخۆدەگرێت (کە هەموویان لە سێلێبسی باشوورەوە سەرچاوە دەگرن)، ئە: مۆزەخانەی جاکارتا، ئە ١٠١؛ بی: مۆزەخانەی جاکارتا، ئە ١٠٨؛ ج: مۆزەخانەی جاکارتا، ئە ٤٥؛ د: لایدن Un. Lib. Cod. Or. 7026؛ ها: *مەجمووعەی* نووسینەکانی یوسف دەگەڕێتەوە بۆ حەمکای عالمی بەناوبانگ و بە شێوەیەکی

دەگەڕێتەوە بۆ تەریقەتی نەقشـــبەندی بە گێڕانەوەی حیکایەت و بەسـەرهاتەکان یان گواسـتنەوەی فەرموودەی شـێخە مەزنەکانی تەریقەتەکە یان وەسفکردنی زیکرەکە*ی* و شێوازەکانی هەناسەدان لە کـاتی زیکرکرد*ندا. ڕیســـالەیەک* کە بۆ ئەو دەگەڕێتەوە بە حەسری مامەڵە لەگەڵ نەقشبەندیدا دەکات و باسـی ئەوە دەکات کە شــێخ لە ڕاســتیدا ڕابەری و ڕێنمایی ئەم تەریقەتەشـــی کردووە[٢٦]. ئەگەر ئاماژەی بوونێکی نەقشـــبەندی لاواز بووبێت لە باشـووری سـێلێبسـدا، ئەوە نیو سـەدەیەک دوای مردنی یوسـف، دەسنووسـێک لەو ناوچەیەدا کەوتووەتە بەردەست کەوا تێز یان نامیلکیەیەکی نەقشـــبەندی لەخۆدەگرێت هاوشـــان لەگەڵ ڕێبازە سـۆفیگەرییە تەمومژەکانی تردا[٢٧]. ئەم دەسـنووسـە ڕێنماییەکانی

تەمومژاوی دیارنەمان، بەڵام کۆپیی دەســـنووســـیان لەبەر گیراوەتەوە. مـایکرۆفیلمێکی ئەم کۆپییە لە کتێبخـانەی KITLV ە لە لایدن؛ ف: *مەجمووعەیەک* نووسینەکانی یوسف لە کۆکراوەیەکی تایبەتدا و نووسینەکان تێکڕا ئە - د لەخۆدەگرن و لە کتێبی تودجیما، "شـێخ یوسـف مەکاسـار: مێژووی ژیانی ، کار و بەرهەمەکانی و ڕاســـپاردە و ڕێنمـاییەکانی"، جـاکـارتـا: وەزارەتی پەروەردە و خوێندن و ڕۆشنبیری، ١٩٨٧.

[٢٦] *"الرســالة النقشــبندية"*، کۆکراوەی تایبەت. وەســـفکراوە و تا ڕادەیەک کورتکراوەتەوە لە هەواش عەبدوڵلا، *"پەرەســـەندنیســـۆفیزم و نوێنەرە دەرکەوتووەکانی لە ئەرخەبیلدا"*، سورابایا: ئەلئیخلاس، ١٩٨٣، ٧٥ - ٨٠.

[٢٧] مۆزەخانەی جاکارتا، م س. ئە ٦٥٥. لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەدا کۆپی کراوە و دیارە لە مەککە بووە (یەک ڕیســـالە ناوی کۆپیکارەکە دەهێنێت وەک

زیکر و تەوججوە و موراقەبە و ڕابیتە بە شـــێخ لەخۆدەگرێت، لەگەڵ هەشـــت ســـەرەتا و پرەنســـیپی عەبدولخالیق غوجدەوانی (بەڵام نەک سێ ئیزافییەکەی بەهائەدین). ئەمەش بەو *سیلسیلەیە* کۆتایی دێت لە تاجەدین زەکەریا بەملاوە، کە ئاماژەیە بەوەی لە شـــوێنکەوتووانی ئەمی دوایی بازنەی مەککەوە ســـەرچاوەی گرتووە. هەروەهـا هەمـان دەســـنووس تێز یـان نـامیلکەیەکی شـەتتاریی تێدایە و جارێکی تر دەیسـەلمێنێت کەوا نەقشبەندی بە شێوەیەکی باو پەیڕەوی کراوە بە هاوبەشی لەگەڵ شەتتارییەدا.

بەڵگەیەکی ســـەربەخۆ هەیە کەوا لە دەوروبەری ســـەردەمی یوسـفدا تەریقەتی نەقشـبەندی ناسـراو بووە و لە بانتێندا ڕێزی زۆری لێگیراوە. لە حیکایەتی حەسـەنوددیندا، ژیاننامەیەکی تەواو ئەفســـانەیی حەســـەنوددینی دامەزرێنەری ناوداری بنەماڵەی موســـڵمانی بانتێنی تێدایە (کە ســـاڵی ١٥٧٠ مردووە) و بە چەند وەختێک لە پێش ١٧٢٥دا نووســـراوە، پاڵەوانی ئەم چیرۆکەی کە هاوڕێتیی باوکی کردووە، زانایەکی بەناوبانگ و حاکمی سیریبۆن، سـونان گونۆنگ جاتی، چووە بۆ مەککە و مەدینە و لەم شـارەی دواییان ڕێنمایی زیکر و ویرد و تەکنیکەکانی تری نەقشـــبەندیی

ئەبولفەتح ... ئەلمەککی. fly - leaf نەخشێکی تیدایە کە بە زمانی بووگی یان ماکاسـاری نووسـراون، ئەوەش ئاماژەیەبۆ ئەوە کە بۆ ئەوە قەرزاری کەسـێکە لە سـێلێبسـی باشـوور. *ڕیسـالە* نەقشـبەندییە بێ ناونیشـانەکە لە فۆڵدەری ژمارە ١٦٢ئە - ١٦٤ بێ لە ساڵی ١١٥٧ / ١٧٤٤ نووسراوە یان کۆپیکراوە.

کردووە. وا دیارە حیکایەتەکان تا ڕادەیەکی زۆر پشت بە مێژووی تۆماری ڕووداوەکان دەبەستن، کە ئەویش *شەجەرەی بانتێنە*، کە لە ساڵی ١٦٦٢ - ١٦٦٣ تەواوکراوە و ئەمەش لە گەشتی دەریایی دەکات بۆ مەککە بەڵام باس لە پابەندبوون بە نەقشبەندییەوە ناکات[٢٨]. لە نێوان ساڵانی ١٦٦٢ - ١٧٢٥دا تەریقەتی نەقشبەندی ڕێزێکی زۆر گەورەی لێدەگیرا لە بانتێندا، کەوا حەسەنوددین تێیدا مایەی شکۆ و شانازییەکی گەورە بوو، کە لە پاش مەرگی پەیوەست کرابوو بەوەوە. هەڵبەت هۆکارگەلێکی بەهێز نەبوو وایدابنێت کە ئەمە تەنها بە هۆی شێخ یوسفەوە بووە و لە ماوەی دوا چارەکی سەدەی حەڤدەهەمدا خەڵکێکی زۆر کەمی بانتێن دەیانتوانی بچن بۆ حەج. *حیکایەتەکان* وای دەگێڕنەوە کە ڕەنگە پابەندبوون بە تەریقەتەوە ڕێکەوت نەبووبێت کە لە شاری مەدینەدا چێبووبێت، ئەو شارەی کە ئیبراهیم ئەلکورانی و موحەممەد ئەبوتاهیری کوڕی تێیدا خوێندوویانە و تەمەسوکیان کردووە. دوو دەسنووسی مەلایۆیی بوون و ئامادەگیی نەقشبەندییان لە بانتێندا زیاتر سەلماندووە لەم ماوەیەدا. ئەوا ئاماژە بە شێخ عەبدوڵڵای بن عەبدولقەهار دەکەن کەوا هەردوک نەقشبەندی و شەتتاریی خوێندووە و

---

[٢٨] جەی. ئێدەڵ، *"حیکایەتی حەسەنوددین، پێداچوونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بۆ مێژووی بانتێن"*، ١٩٣٨، ل ٣٦ - ٣٧ (لایدن).

ڕابەریی کردوون و بە *خەلیفەی* نەقشـــبەنـدییش دانراوە بۆ ناوچەکانی بۆگۆر و ســـیانجوردا (کە هەردوکیان لە جاوای ڕۆژئاوان)[٢٩]. شێخ عەبدوڵڵا لەسەردەستی موحەممەد ئەبوتاهیر تەمەســوکی بە نەقشــبەندییەوە کردووە (کە لە ســاڵی ١١٠١ / ١٦٨٩دا جێی باوکی گرتووەتەوە و لە ســـاڵ ١١٤٥ / ١٧٣٣دا کۆچی دوایی کردووە و هەروەها شەتتارییەش لە ڕێگەی خەتێکی تری ســێ جێگرەوەی ئەلقوشـــاشـــییەوە. ئەو تاقە کەســـی نەقشبەندیی ئیندۆنیسیی (پێش خالیدی بوو) بە پێی زانیاریی ئێمە کەوا بە خەلیفە دانراوە و بەو پێیە بەردەوامیی داوە بە *تەریقەت*.

ئاماژەکان کەمن بۆ بوونێکی نەقشبەندی، بە شێوەیەکی ئاسایی بە گرێدراوی لەگەڵ شـــەتتارییەدا، لە دەرەوەی بانتێن. دەقی

---

[٢٩] تەریقەتی خەڵوەتی و نەقشبەندی (Leiden Cod. Or. 7337) باسی شێخ عەبدوڵڵا دەکات لەگەل *خەلیفە* نەقشـــبەندییەکەی مەولانا قازیی موحەممەد تاهیری بۆگۆر، حاجی موحەممەد عەلی ســـیانجور و حاجی موحەممەد ئیبراهیم هاروون ئەلجەلیسی جیانجور. نووسەری ئەم ڕیسالەیە موریدێکی یەکەم خەلیفەیە. دووەم دەسنووس، *سیلسیلەی شەتتارییە*، (Leiden Cod. Or. 7327) باس لە هەمان شێخ دەکات وەک شەتتارییەک و *سیلسیلەکەی* دەدات. هەردوو دەسنووسەکە لە سەرەتای سەدەدا (بیستەم - و) بۆ سنۆک هۆرگرۆنیە کۆکراوەتەوە، بەڵام ســـەردەمەکەیان دیاری نەکراوە. بەشـــی خەڵوەتییە یەکەم دەســـنووســـە ئیشـــارەت دەکات بۆ موحەممەد بن عەبدولکەریم ئەلســـەممان، کە لە ســـاڵی ١٧٧١دا مردووە و مورید و شوێنکەوتە ئیندۆنیسییەکانی لە سەرەتای ١٧٧٠کاندا گەڕانەوە بۆ ئەرخەبیل.

جاوایی فەرمی *"سیرات سێنتینی"* (کە لە فۆرمی ئێستایدا دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم) پاڵەوانی گێڕانەوەی خۆی هەیە، کە ئامۆنگڕاگایە و لە پاش ئەداکردنی نوێژ و نزا و پاڕانەوەی نەقشبەندی و شەتتاری دەخوێنێت[30]. بەو پێیە دانەر (یان ڕاستتر ئامادەکاری) *سێنتینیی* جاوای ناوەڕاست ئاگاداری ئەوە بووە کەوا ڕێوڕەسمی ئەم دوو تەریقەتە پێکەوە ئەدا کراون بە ئەڵقە و کۆڕبەستنی تایبەتی (لە کەناری باکووری جاوای ناوەڕاستدا؟).

دەسنووسە کۆکراوەکانی KITLV لە لایدن دەقێکی کورتی مالایی لەخۆدەگرێت کەوا مامەڵە لەگەڵ *"طريق السادات الشطارية والنقشبندية"* دەکات و باس لە کاریگەرییە پەرجووئاساکانی شێوە جۆراوجۆرەکانی زیکر دەکات و بیر و ئایدیا سادە و گەردوونییەکانی نەریتی *وەحدەتول وجوود (وحدة الوجود)* لێکدەداتەوە. ناوی گەلێ لەم مامۆستا و ڕابەرانەی کە لە لایەن دانەرەوە هاتووە ئاماژە بەوە دەکات کەوا ئەم دەسنووسە لە ئاچێوە سەرچاوە دەگرێت و پێدەچێت مێژووەکەی جێی دڵنیایی

---

30 *"wirid isbandianipoen satariah djalalah bardjah"*. Quoted in R. J. Zoetmulder,
Pantheisme en Monisme in de Javaanache Soeloek - Literatuur. Nijmegen 1935, *یەکێتیی بوون "وحدة الوجود" لە ئەدەبی جاواییدا*
.131 - 130 لەم سیاقەدا زۆیتمولدەر وایدادەنێت کە ناوی ئیسبەندیا شێواندنی ناوی نەقشبەندییە و وادیارە مشتومڕ هەڵناگرێت.

نەبێت بەڵام بە پێی کەتەلۆگ یان پێڕستەکەی بە کۆتایی سەدەی نۆزدە مەزەندە دەکرێت[31]. ئەمەش بەتەواوی وا دەگەیەنێت کە لێکگرێدانی هەردوو تەریقەتی نەقشبەندی و شەتتاری لە سەروەختێکدا لە باکووری سۆمەترەش پیادە کراوە. بەڵام وادیارە کۆتایی سەدەی ١٩ مێژوویەکی درەنگ بێت و لە شوێنانی تری ئەرخەبیلدا لقە کۆنەکانی نەقشبەندیی خالیدییە بە هێز و گوڕەوە جێیگرتبێتنەوە و (لە چەند شوێنێکی کەمیش مەزهەرییە).

دەقێکی تریش هەیە لە سۆمەترە بە زمانی مالیزی کە وا دیارە دەچێتەوە سەر لقێکی کۆنی نەقشبەندی بە ناوی *"لوباب ئەلخەفایا - لباب الخفايا"* لە لایەن کەسێکەوە بە ناوی جەمالەدینی پاسی (لە ئاشی). ئەم کۆپییە کە تا ئێستاش هەیە لە ساڵی ١٨٥٩دا نووسراوەتەوە، بەڵام پێدەچێت تێکستەکە بنەچەیەکی زۆر زووتری هەبێت و تەنانەت ڤان ڕۆنکێل، بە پێی بنەمایەکی لاواز دەیگێڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەم[32]. بەشێکی گەورەی ئەم دەقە مامەڵە لەگەڵ فیقهدا دەکات، بەڵام ناوبەناو تۆوی دنەدانی بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی پەرستشی نەقشبەندیی پێوەکراوە، لە نوێژ و پاڕانەوەی نافیلەی *ویرد* و

[31] Untitled *risala* in Ms. Or. 112, KITLV, Leiden, pp. 21– 44.

[32] *Lubab al-kifaya,لوباب الكفاية* Leiden Cod. Or. 12.202. See: Ph. S. van Ronkel, "Een Maleisch getuigenis over den weg des Islams in Sumatra", BKI 75 (1919), 363 – 378. شەهادەتی مەلایۆ لە ڕێگەی ئیسلامدا لە سۆمەترە.

زیکر. لێرەدا ناوی تەنها دوو پیاوچاک و پیرۆزی نەقشـــبەندی هـاتووە و ئەمـانەش زۆر یـارمەتیمـان نـادات کەوا ئەم دەقە لە مێژووی تەریقەتدا جێبکەینەوە: کە ئەحمەد خواجەکانی و حافیز کاشـــگاریی ناســـراو بە شـــێخ موحەممەد فارس. ئەم ناوانە، کە بەئـاشـــکرا تەحریفکراون، ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ نـاوی دوو لە خواجەگانی، کە ڕابەرانی ئاسیای ناوەڕاستی تەریقەتەکە بوون[٣٣].

ئەمە ئەو بەڵگانەی بەردەســـتیش لاواز دەکات کە لەســـەر تەریقەتی نەقشبەندین لە ئیندۆنیسیای پێش ناوەڕاستی سـەدەی نۆزدەدا. وا دیارە تەریقەتەکە بە چەسپاوتر دامەزراوە لە بانتێندا، لە دوادوایی ســـەدەی حەڤدەوە یان بەلای کەمەوە لە ســـەرەتای سـەدەی هەژدە بەملاوە لەوێشـەوە لقی لێبووەتەوە بەرەو بۆگۆر و ســـیانجور و ئەگەریش هەیە بەرەو جاوای ناوەڕاســـتیش. لە باشووری سیلێبس، لە سەدەی هەژدەدا بووە و لە ئاشێ ڕەنگە تا ڕادەیەک درەنگتر بووبێت، کە لانی کەم هەندێ کەس ڕاهێنان و پەیڕەویی ڕێبازی نەقشـــبەندییان کردبێت بە شـــێوەیەکی شـــەخســـی و تـایبەتی. لە هەموو ئەم حـاڵەتـانەدا، وا دیـارە نەقشبەندی گرێدراوی شەتتاری بووە.

[٣٣] من وای پێشـــنیاز دەکەم کە ئەوەی پێشـــوو لەگەڵ ئەحمەد ئەمکاناگیی ڕابەری پێشـــتری باقی بیللادا پێناســـە بکرێت (کە ئەمیش وەک موحەممەد ئەلخواجەگی ئەلئەکانەگیی ئاماژەی پێبکرێت. ناودارترین ڕابەری نەقشبەندی لە کاشغەردا سەعدەدینی ڕابەری خواجە عوبەیدوڵڵای ئەحرار بووە.

یەکەم هاتنەناوەوەی ڕێبازی خالیدی بۆ ئەرخەبیل

لەگەڵ گەڕانەوەی شێخ ئیسماعیل مینانگکاباوی لە مەککەوە لە سەرەتای ساڵانی ۱۸۵۰کاندا بۆ یەکەمجار نەقشبەندی بوو بە هێزێکی کۆمەڵایەتی - ئاینی لە ئەرخەبیلدا. ئیسماعیل لە بنەچەدا خەڵکی سیمابورە لە ڕۆژاوای سۆمەترە و بەشێکی باشی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە بەسەربردووە بە دەرس وتنەوە و ڕێنمایی کردن لە مەککەدا. خوێندن و ڕێنمایی و تەدریس کردنی تەنها هەر سۆفیگەریی نەگرتەوە بەڵکوو هەموو زانستە ئیسلامییەکانی گرتەوە و بە شێوەیەکی نموونەیی کارە زۆر بەناوبانگەکەی "کیفایەتول غولام - کفاية الغلام (بە مالیزی)، کە هێشتا هەر بە ڕێکوپێکی چاپ دەکرێتەوە و بریتییە لە کتێبێکی سادەی قوتابخانە لەبارەی خاڵە بنەڕەتییەکانی باوەڕ و پابەندییە یاساییەکانەوە[٣٤]. شێخ ئیسماعیل ناوبانگێکی باسی ڕێنمایی و

---

[٣٤] کارەکەی تری کە بە چاپکراوی هەیە کتێبی *"موقارەنە"* یە، کە دەقێکی کورتی مەلایۆییە لە سەر نوێژ *(صلاة)*. هەردوک ئەمانە هێشتا لە ناوچەکانی مەلایی زمانی ئەرخەبیلدا بەکاردەهێنرێن. دوو *ڕیسالەی* نەقشبەندیی بێ ناونیشان لە لایەن ئیسماعیلەوە، کە دیارە هەرهیز جاپ نەکران بە کوردی وەرگێڕدراون لە کتێبی ک. ف. هۆهە، "جاڕدان لە پەرستشی تەکێکانی نەقشبەندی لە نێد و ئەرخەبیلی هندی"
K. F. Hohe, "Mededeelingen over de devotie der Naqsjibendijah in den Ned. Indischen Archipel", *TBG* 31 (1886), 69 – 76.

دەرس وتنەوەی پەیداکردبوو لە ناو ئیندۆنیسییەکانی نیشتەجێی مەککەدا. لەو سەردەمەدا کە سنۆک هۆرگرۆنیە لە مەککەدا مابووەوە (١٨٨٥) و لەو کاتەدا بە چاکی یادی دەکرایەوە وەک کەسایەتییەکی ئالۆزی "زانا و ئەوپەڕی ئوسوولی و دەمارگرژ" (سنۆک هۆرگرۆنیە ١٨٨٩، ٣٥٥). ڕوون نییە کە چۆن وشەی 'ئوسوولی و دەمارگرژ fanatic' لێرەدا لێکبدەینەوە، بەڵام ئەگەری ئەوەی هەیە کە ئیشارەت بێت بۆ پابەندبوونی توند بە *شەریعەتەوە* و دژە کریستیان بێت، بۆ نموونە هەڵوێستی دژە ئەوروپی و بەتایبەتیش دژە کۆلۆنی بێت. عەبدوڵڵا پێماندەڵێ کەوا لە ماوەی مانەوەی دواتری ئیسماعیل لە ڕیاو ئەوە ژنان پابەند کرابوون کە حیجاب بکەن[٣٥]. هەروەها ئەمە قۆناخێک بوو کەوا حوکمڕانانی ڕیاو نائومێدانە شەڕیان بۆ هێشتنەوەی ئەندازەیەک لە سەربەخۆیی دەکرد لە بەرانبەر هۆڵەندییەکاندا.

ئیسماعیل لە سەر دەستی عەبدوڵڵای ئەرزنجانیی *خەلیفەی* مەولانا خالید لە مەککە پابەندی ڕێبازی نەقشبەندی بوو، هەر زوو ئەمیش لای خۆیەوە بوو بە خەلیفە، ئەگەر ئیددیعای عەبدوڵڵا ڕاست بێت کەوا یەکێک لە شاگرد و شوێنکەوتووانی لە

[٣٥] H. W. Muhd. Shaghir Abduhah, *Syeikh Ismail Minangkabawi,* *شێخ ئیسماعیل میانگکاباوی،* *penyiar thariqat Naqsyabandiyah Khalidiyah.* *بانگەشەکاری تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدی* Solo: Ramadhani, 1985, 107.

ساڵی ١٢٤٢/ ١٨٢٦ - ١٨٢٧دا مردووە. ئەم شاگردەش حوسەین بن ئەحمەد ئەلدەوسەری ئەلبەسری بوو، کە بە بنەچە عەرەبێکی خەڵکی بەسرەی باشووری عێراق بوو و *ڕیسالەیەکی* نووسیوە کە ڕێنماییەکانی ڕابەرەکەی لەخۆگرتووە، کە یەکێکە لە سەرچاوە ڕاستەوخۆ دەگمەنەکان لەسەر ئیسماعیل[٣٦]. کەم کەس لە شاگرد و شـــوێنکەوتووەکانی تری هیچ ئاســـەوارێکی نووســـراویان بەجێهێشتووە یان تەنانەت بە ناویش ناسراون، بەڵام بە حوکمی ناوبانگی بەرزی ئیســـماعیل، گەلێ لە ئیندۆنیســـییەکان ئەگەر زۆربەشـــیان نەبووبێت کەوا ســـەردانی مەککەیان دەکرد دەبوو لەسەر دەستی ئەو بخوێنن و تەمەسوک بکەن.

ئەو کاتەی ئیســـماعیل بەرەو ڕۆژهەڵات گەشـــتی کرد، دەبوو ڕێنمایی و ڕابەریی تەریقەتی نەقشـــبەندیی - خالیدی بکات لە مەککە بۆ چەندین ساڵ و ئەندازەیەک لە ناوبانگی بەدەستهێناوە. لە کاتی گەیشـــتنیدا بە ســـینگاپورە، کە یەکەم بەندەر بوو بۆ بانگەوازی گەڕانەوەی حاجییان بانگهێشتی میوانداریی تەمەنگانگ ئیبراهیم کرا، کە باڵاترین دەســـەڵاتی خۆوڵاتی بوو لەوێ. ئەمە

---

[٣٦] حوســەین بن ئەحمەد ئەلدەوســەری ئەلبەسـری *"الرحمة الهابطة فی ذکر إسم الذات والرابطة"*، کە لە لایەن ئەبوبەکر ئەلبەسریی مورید و خەلیفەیەوە تەواوکردا. پێکەوە لەگەڵ وەرگێڕانێکی مالاییدا (مەلایۆ) لە مەککە ١٣٠٦ / ١٨٨٩؛ ١٣٢٥ / ١٩٠٧. کورتەیەکی نـاوەرۆکەکەی لە کتێبی عەبـدوڵڵا، *"پەرەسەندنی زانستی تەسەوف"*، ل ١٥٨ - ١٧١.

یەکەم ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەوخۆی ئیسماعیل بوو لەگەڵ پێشڕەویی خێرای کۆلۆنیالیزم و گلۆربوونەوەی سیاسیی ئیسلام. لە ساڵی ١٨٢٤دا، کاتێ ئیسماعیل لە مەککە بوو، بەریتانی و هۆڵەندییەکان ڕێککەوتننامەیەکیان مۆرکرد کە ویلایەتی مالیزی و بۆگیسییەکانی دابەش دەکرد لە جۆهۆر. بەو پێیە بەشی خاکی سەرەکی و سینگاپورە دەچوونە ژێر سایە و کاریگەریی بەریتانییەکانەوە و بەشی دوورگەکەش (کە ئەرخەبیلی ڕیاو بوو بووە نیشتەجێیەکی ئۆتۆنۆمیداری هندییە هۆڵەندییەکان. ڕیاو لە لایەن دوو بنەماڵەوە حوکم دەکرا، سوڵتانە مالاییەکان (مالیزییەکان) و بووگییەکان "پاشا یان مەلیکە بچووکەکان" (Yang Dipertuan Muda)، کە دەسەڵات بەدەستی ڕاستەقینە بوون. ئەمی دواییان بەتایبەتی هەوڵی دەدا کە قەرەبووی لەدەستدانی سەربەخۆیی لە ڕێگەی چاودێری کردنی خوێندنی ئیسلامی و بە هۆی "کۆششی دیراسە کراوەوە" ... بۆ کێشکردنی ئەو مامۆستایانەی خاوەنی هەڵوێستی چەسپاون لە جیهانی ئیسلامیدا[٣٧].

ئیسماعیل سینگاپوورەی کردە بارەگایەکی کاتیی خۆی و لەوێوە دەستی کرد بە ڕێنمایی و بڵاوکردنەوەی تەریقەتەکە، بەڵام ئارەزووشی دەربڕی بۆ سەردانی ڕیاو. بۆ ئەم مەبەستە

[٣٧] ڤیرجینیا ماتێسۆن و باربارا واتسۆن ئەندایا "پێشەکی" لە کتێبی ڕاجا عەلی حاجی ئیبن ئەحمەد، "دیاریی بەنرخ - تحفة النفیس" (لە لایەن ماتیسۆن و ئەنداياوە وەرگێڕدراوە). کوالا لامپور، تاد... : چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٨٢، ٤.

ڕاجا عەلیی یانگ دیپێرتوان مودا بەلەمە تایبەتییەکەی خۆی نارد بۆ ئەوەی شێخ بگوێزێتەوە بۆ دوورگە بچووکەکەی پێنیانگات کە شـوێنی نیشـتەجێی دووەم بنەماڵەی ڕیاو بوو. لێرە خودی ڕاجا عەلی و هەموو خزمەکانی بوون بە موریدی شـێخ ئیسـماعیل و لەوە بەدوا هەفتەی دوو جار سـروووت و ڕێوڕەسـمی زیکری نەقشـبەندییان لە دوورگەکەدا ئەنجامدەدا. دواتر ڕاجا عەبدوڵلای برا بچووکی ڕاجا عەلی کرا بە خەلیفەی شـێخ ئیسـماعیل لە دوورگەکەدا. پاشان شێخ ئەسماعیل گەڕایەوە بۆ سینگاپورە بەڵام چەندین جار سـەردانی ڕیاوی کردەوە و لەوێ کچی پیاوێکی ناوداری خواسـت و کوڕێکی لێ بوو[38]. ئیسـماعیل لە سینگاپورەشەوە چەند گەشتێکی بەرەو باکوور کرد و تا ویلایەتی کێدای مەلایۆ ڕۆیشـت. لەوێش دیسـان کاریگەریی بڵاوبووەوە و یەکێک لە تەنها دوو *ڕیسالە* دەسنووسەکەی لە ساڵانی ١٨٨٠کاندا لە پێنانگ بەدەستهاتووە[39]. ئاشکرایە کەوا شێخ هەرگیز نەگەڕایەوە بۆ سۆمەترەی ڕۆژئاوا کە زێدی ڕەسـەنی خۆی بوو، بەڵکوو وای پێباشـتر بوو خۆی بە دوور بگرێت لەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی هۆڵەندییەکاندا بوون. لە پاش چەند ساڵێکی کەم گەڕایەوە بۆ مەککە و تا کۆتایی ژیانی لەوێ مایەوە.

---

[38] ڕاجا عەلی، هەمان سەرچاوە، ل ٢٨٥ - ٢٨٧.

[39] هۆهە، هەمان سەرچاوە، ل ٦٧، ٦٩ - ٧٦.

ئیرشـاد و ڕێنماییەکانی شـێخ لە ماوەی سـاڵانی سـینگاپورەیدا بێ تەحەدا و ڕکـابەر نەبوون. لێرە زانـایەکی عەرەبی حەزرەمی (واتە خەڵکی حەزرەمەوت – و)، بە ناوی سـالم بن سـامیر[٤٠]، کە ئەو دەمە ئەمیش لە سـینگاپورە دەژیا، زۆر بە توندی ڕەخنەی لە ئیسـماعیل گرت و تیژ یـان نـامیلکەیەکی نووسـی کە تێیدا ئـارگومێنتی ئەوەی دەکرد کە تەریقەتەکە وەک ئەوەی لە لایەن ئیسماعیلەوە ڕێنمایی بۆ دەکرێت پێچەوانەی باوەڕی ئیسلامە. بە پێی مشـتومڕێکی دواتری دژ بە نەقشـبەندی ئەم بەرهەڵسـتییە یەکێک بوو لەو هۆکارانەی گەڕانەوەی ئیسـماعیل بۆ مەککە[٤١]. بەڵام ڕۆیشتنی ئیسماعیل بە واتای کۆتایی نەقشبەندی نەهات لە

---

[٤٠] لە ئیندۆنیسیادا بەوە ناوی دەرکردووە کە دانەری کتێبی *"سفینة النجاح"*ە، کەوا کورتەیەکی باوەڕی بنەڕەتیی فیقهی تێدایە.

[٤١] سـەید عوسـمان بن عەبدوڵلا بن عەقیل بن یەحیا ئەم یەکەم مشتومڕە ی دژە نەقشـبەندیی پاراسـتووە لە کتێبەکەیدا *"مانای تەریقەت بە قسـە و باسـێکی کورت"*، باتاڤیا، ١٨٨٩، ٩. سـەید عوسـمان ئەوەش دەگێڕێتەوە کە ئیسـماعیل پارەیەکی زۆری لەگەڵ خۆی بردووە لە کاتی گەڕانەوەیدا بۆ مەککە کە دژوار و پێچەوانەیە لەگەڵ ئینتیباعی شـکسـتی تەواودا کە ئەو دەخوازێت بیگەیەنێت. لەبارەی سـەید عوسـمان و هەوڵەکانی دژە نەقشـبەندی، بڕوانە : س. سـنۆک هۆرگرۆنیە، "هاوپەیمانیی عەرەب لەگەڵ حکوومەتی هندی هۆڵەندی "، لە کتێبی "جاڕنامەی کۆمەڵەی نێردەی هۆڵەندی"
Mededeelingen van wege het Nederlandsche, Zenddinggenootschap 31 (1887), 41 - 63.

ڕیـاو، چونکە ڕاجـا عەبـدوڵڵای برا بچووکی ڕاجـا عەلی، کە خەلیفەی شـــیخ ئیســـماعیل بوو، وەک *یانگ دیپێرتوان مودا* جێیگرتەوە. لە دوای مردنی ئەمیش لە ســـالی ١٨٥٨دا، ڕاجـا موحەممەد یوسـف جێیگرتەوە، کە سـەردانی مەککەی کرد و لە سـەر دەسـتی شـێخی مەزهەری موحەممەد سـالح ئەلزواوی تەمەسـوکی بە تەریقەتی نەقشـبەندییەوە کرد. ئەم شـێخە پاشـتر دوا سـاڵەکانی ژیانی لە ڕیاو بەسـەربرد). عەبدوڵڵا و موحەممەد یوسـف دوا کەس بوون کە پۆسـت و پێگەی *یانگ دیپێرتوان مود* لەئەستۆ بگرن و ئاستێک لە سەربەخۆیی سیاسی بپارێزن. ئەوان سەرکردایەتیی سیاسییان گرێدابوو بە تەریقەتەوە و هەفتەی دوو جار چینی ئەریستۆکراسییان وە لە دەهێنایە کۆڕ و کۆبوونەوەی زیکرەوە لە کۆشـــکدا. لە پاش مردنی موحەممەد یوســـف ئەم پۆســـتە لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە هەڵوەشـــێنرایەوە و ڕیـاو بەتەواوی چووە ژێر ڕکێفی دوورگەکانی هندی هۆڵەندییەوە. لە ڕاســـتیدا لەبەر ئەوەی تەریقەتەکە پارێزەری باڵای لەدەســـتدا بەتەواوی دیارنەما لە دوورگەی دابڕاوی ڕیاودا.

کەم و زۆر هاوزەمان لەگەڵ چالاکییەکانی شـێخ ئیسـماعیل لە ســـینگـاپورەدا، تەریقەتی نەقشـــبەنـدی (کە ئەگەر هەیە لقە خالیدییەکەی بووبێت) کەوتە بڵاوبوونەوە و تەشـــەنەکردن لە جاوای ناوەڕاســـت و ڕۆژئاوادا. بەهەرحاڵ، داتا و زانیاریی ورد زۆر دەگمەنن، بەڵام ڤان دین بێرگ لە سـاڵی ١٨٨٣دا دەنووسـێت

کەوا دەسەلاتدارانی یۆگیاکارتا دەگێڕنەوە کەوا "هەمان ڕاهێنان و پەرستشی [نەقشبەندی] لە سالانی ١٨٥٥ و ١٨٥٨ و ١٨٦١ و ١٨٦٦دا بانگەشەی بۆ کراوە و هەموو کاتێک دەرفەتی بەدەستەوە داوە بۆ سەرپێچی کردن..."[٤٢]. لە ناوچەکانی سیانجور و جاوای ڕۆژئاواش، نەقشبەندی لە سالانی ١٨٥٠کان بەدواوە چالاک بووە، وەک ئەوەی لە ڕاپۆرتێکی سالی ١٨٨٥دا هاتووە[٤٣]. ئەمە ئەو لقەی پێشتری نەقشبەندی نەبووە کە لەوێ دامەزراوە لە لایەن *خەلیفەی* شێخ عەبدوللا بن عەبدولقەهاری بانتێنەوە، بەلکوو لقی خالیدی بووە و وەک باس دەکرێت سەر بە ئسماعیلی مینانگکاباوی بووە[٤٤].

تاقە شوێنێکی تر لە ئەرخەبیلدا کە پێدەچێت نەقشبەندیی -

---

[٤٢] ل. دەبلیو. س. ڤان دێن بێرگ، "لەبارەی خۆ تەرخانکردنی نەقشبەندییەوە لە ئەرخەبیلی هندیدا"، *TBG* ٢٨ (١٨٨٣)، ١٥٨ - ١٧٥.

[٤٣] زانیاری لە لایەن دەسەلاتە ناوخۆییەکانەوە، لە لایەن دانیشتوویەکی هۆلەندیی پریانگانەوە ڕاپۆرتی لەسەر دراوە بۆ حاکمی گشتی،ئەرشیفی نیشتمانیی جاکارتا Arsip Nasional, Jakarta: *Mailropport no. 642a.*

[٤٤] هەمان کەسی دانیشتوو یان نیشتەجێ، لە نامەیەکی دواتردا، نەقشبەندییەکانی سیانجوری بە "شوێنکەوتووانی باوەڕ و ڕێبازی ئیسماعیل مینانگکاباوی" ناوبردووە (ئەرشیفی نیشتمانی، جاکارتا: MGS ١٢ - ٤، ١٨٨٦، ژ ٥٨/ س). بەهەرحاڵ ئەمە دۆخ و سیاقی مشتومڕی بانگەشەیەکە لە لایەن سەید عوسمانەوە کە هێرش دەکاتە سەر تەریقەتینەقشبەندی و بەتایبەتی شێخ ئیسماعیل و ئەم کەسە موقیم یان نیشتەجێیە ناوی ئیسماعیلی تەنها لەو بانگەشەوە وەرگرتووە لەجیاتی ئەوەی لە خەلکی پەیوەندیداری وەربگرێت.

خالیدی تێیدا لەم سەرەتایەدا جێپێی خۆی کردبێتەوە سۆمەترەی ڕۆژئـاوا بوو. مێژوویەکی ورد بۆ یەکەم دەرکەوتنی لەوێ نـاتوانرێـت جێگیر بکرێـت، بەڵام زیـاتر پێـدەچێـت کەوا پێگە و کاریگەریی شێخ ئیسماعیل بە شێوەیەکی بەرچاو ڕەنگیداوەتەوە. زۆرێک لە خەڵکی مینانگکاباو ســـەردانی مەککەیان کردووە و دیارە لەســـەر دەســـتی عالم و زانای گەورە و هاووڵاتیی خۆیان ڕێنمـاییـان وەرگرتووە و پـابەنـدی تەریقەتەکەی بوون. یەکەم شیخی نەقشبەندی لە سۆمەترەی ڕۆژاوا خۆیدا بەتەواوی ناوی دەزانین کە شێخ جەلالەدینی کانگکینگە، کە لە ساڵانی ١٨٦٠کاندا برەوی هەبووە و دەبێت مژدەدەر و بانگەشـــەکارێکی ڕیزپەڕی چالاک و ســـەرکەوتوو بووبێت. لە ســـاڵی ١٨٦٩دا، چاودێرێکی نیشـــتەجێی هۆڵەندی مەزەندەی ئەوە دەکات کەوا یەک لەســـەر هەشـــتی تێکڕا دانیشـــتووانی بەرزاییەکانی ســـۆمەترەی ڕۆژاوا پەیوەستی تەریقەتی نەقشبەندی بوون[٤٥].

ئەوە لە سەروەختی شێخ جەلالەدیندا بوو کە ڕکابەریی لەگەڵ مەڵبەندی ســـەرەکیی شـــەتتاریدا لە ئولکان کەوتە دابەشـــکردنی توێژگەلێکی گەورەی کۆمەڵگەی مینانگکاباو بۆ ئەو موحافزەکارانەی

[٤٥] ئە. دەبلیو. پ. ڤێرکەک پیســـتۆریۆس، "پیاوی ئاینی و کاریگەریی لەســـەر کۆمەڵگە"، *گۆڤاری دوورگەکانی هندی هۆڵەندی*، ژ ٣ (١٨٦٩)، ٢، ل ٤٢٣ – ٥٥٥، بەتایبەتی ل ٤٥٠ – ٤٥١.

پابەندبوون بە "ئاینی ئولکانەوە" و زۆرترین شـــوێنکەوتووانی ئوســـوولّیی "ئاینی کانگکینگ". زۆربەی لێکۆڵینەوەکان لەســـەر مێژووی ڕۆژاوای ســـۆمەترە دەگەڕێنەوە بۆ ناکۆکی و ململانێی نێوان ڕێبازەکانی نەقشـــبەندی و شـــەتتاری، بەڵام زۆرێک لە نووسەران و دانەران زیاتر بۆ دواوەی دەگێڕنەوە بۆ ئەو مێژووەی کە پاســـاوی هەبێت[٤٦]. تەریقەتی نەقشـــبەندی کە دەســـتە و تاقمی حاجییەکان بوو، کە لەم ڕووبەڕووبوونەوەیەدا نوێنەرایەتیی لایەنی ڕیفۆرمخوازانی دەکرد، هێرشـــی دەکردە ســـەر ئەو ڕاهێنان و ڕێوڕەســـمە تەوفیقییانەی پەیوەســـت بوون بە ڕێبازە ڕکابەرەکەوە. هەر زووش لە لایەن ڕیفۆرمیســـتە لەڕادەبەدەر ڕادیکاڵەکانەوە ئەولاتر ڕۆیشـتن و سـەرکۆنەی پراکتیزەی نەقشبەندییەکانیان دەکرد کەوا *بیدعەیە* و نەقشبەندییەکانیان دەخستە ڕیزبەندی "موحافزەکارانەوە".

---

[٤٦] "ئاوهایە حیکمەتی باوکم"، جاکارتا: "ئوممیندا"، ١٩٨٢ [١٩٥٠]، ل ١١ – ١٢؛ کریســـتین دوبین، " *بووژانەوەی ئیســـلامی لە ئابوورییەکی گوڕاوی جووتیاریدا، ســـۆمەترەی ناوەند، ١٧٨٤ – ١٨٧٤*". لەندەن / ماڵمۆ: چاپی کوێزن، ١٩٨٣، ل ١٢٣ – ١٢٤.

هەردوکیان ڕکابەریی نێوان عولەمای گرووپە کاریگەرەکان ڕاڤە دەکەن لە ســـەدەی ١٨دا لە هەل و مەرجی ڕکابەریی نەقشـــبەندیی – شـــەتتاریدا، هەرچەندە بەڵگەی بوونی نەقشـبەندی نیە لە پێش نیوەی دووەمی ســـەدەی نۆزدەوە. ناکۆکی و ململانێکە لەوپەڕی توندیی خۆیدابوو لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا. بڕوانە .Schrieke, "Bijdrage", 262-5

بووژانەوە لە ساڵانی ١٨٨٠کاندا: پەیوەندییەکانی مەککە

بە هۆی ئاسانکاری و چاکسازی لە لەنگەرگرتنی کەشتیدا و هەروەها ڕەنگە بە هۆی کرانەوەی کۆمەڵگە نەریتییەکانیشەوە بووبێت لە لایەن کۆلۆنیالیزمەوە، ژمارەی ئەو حاجییە ئیندۆنیسییانەی سەردانی مەککە و مەدینەیان دەکرد تا دەهات ڕوو لە زیادی بوو، هەروەها ئیندۆنیسییە نیشتەجێکان (کە تێکڕا بە زمانی عەرەبی پێیاندەوتن *"جاوی"*)، بەشێکی گرنگ و بەرچاوی دانیشتووانی مەککەیان پێکدەهێنا. ئەمەش بە ڕێکی هۆکارێکی سەرەتای بڵاوبوونەوەی خێرا و ڕوونتری نەقشبەندی بوو لە ئیندۆنیسیا، لە ساڵی ١٨٨٥دا، کەوا سنۆک هۆرگرۆنیە تێیدا نیشتەجێی مەککە بووە، بۆ لێکۆڵینەوە لەم بابەتانەی هۆڵەندییەکان و چالاکییان لەوێ. دووەم بەرگی کتێبەکەی لەبارەی مەککەوە زانیاریی زۆر لەخۆدەگرێت سەبارەت بە *تەریقەتە* جۆراوجۆرەکان و مامۆستا و ڕابەرەکانیان و کاریگەرییان. تا ڕادەیەکی زۆر، بەناوبانگترین شێخەکانی ئەو سەردەمە ئەم کەسانە بوون: سولەیمان ئەفەندی، کە *زاوییەکەی* (تەکیەکەی) دەکەوتە سەر جەبەل ئەبوقوبەیس و بە سانایی جاوییەکان فرەجار بە شێخی جەبەل ئەبوقوبەیس ناویان دەهێنا و ڕکابەرەکەشی خەلیل پاشا بوو[٤٧]. ئەوان هەردوو لایان سەر بە

[٤٧] س. سنۆک هۆرگرۆنیە ...... ئەم بابەتە وەرگێڕدراوە بۆ ئینگلیزی وەک

ڕێبازی خالیدی بوون و هەردوو لاشـــیان بەئاشـــکرا زۆریی ژمارەی *موریدەکانیان* پێ خۆش بوو وەک لە جۆریان (کە بە شـــێوەیەکی ســـەرەکی ئینـدۆنیســـی بوون) و ئەمەش ســـەریدەکێشـــایەوە بۆ ناکۆکی و ململانێی نێوانیان ســـنۆک هۆرگرۆنیە تێڕوانینێکی باشـــی نەبوو بۆ هەردوو لایان و لەگەڵ شێخێکی نەقشبەندیی سێهەمدا بەراوردی دەکردن کە زۆر ڕێزی لێدەگرت، ئەویش موحەممەد ســـاڵح ئەلزەواوی بوو. ئەلزواوی ســـەر بە بنەمـاڵەیەکی گەورەی خوێنـدەواری عەرەب بوو و "پیاوێکی دانا و زانا و ســـۆفییەک بوو کە بە قووڵی ڕۆچووبووە نهێنییەکـانی تەریقەتی تەســـەوفەوە[48]. بەپێچەوانەی دوو شـــێخەکەی ترەوە، ئەم هەموو کەســـێکی پابەند نەدەکرد بە تەریقەتەوە تا ئاســـتیکی باشـــی خویندن و فێربوونی نەبوایە.

"*مەککە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا*"، *لایدن: بریە، ١٩٣١...*

Snouck Hurgronje, *MeJdca.* U: *Aus dem heutigen Leben.* HMg: Nijhoff, 5, 328. Translated into English as *Mekka* - 3, 284 - 1889, 240 مەککە لە *in the latter part of the19th century.* Leiden: Brih, 1931. کۆتایی سەدەی نۆزدەدا ..

[48] هەمان ســـەرچاوە، ل ٢٥٣. دیارە ســـنۆک هۆرگرۆنیە زۆر دۆســـت بووە لەگەڵ ئەو خێزانەدا و دواتر لێبڕاوانە یارمەتیی عەبدوڵلای کوڕی موحەممەد ســـاڵحی دا کاتێ کە هەڵهات بۆ مەککە لەبەر هۆکاری ســـیاســـی و بە شـــێوەیەکی کاتی پەنای بردە بەر مورید و شـــوێنکەوتووانی لە بۆرنیۆ. سنۆک هۆرگرۆنیە، ئامۆژگاری *Adviezen* II ١٦٠٠ - ١٦٠٨.

هەروەها سنۆک ناوی شێخێکی چوارەمی نەقشبەندی دێنێت، کە ئەویش خەلیل ئەفەندییە، بەڵام پێدەچێت بێجگە لە ناوەکەی لای ئەو زۆر ناسراو نەبووبێت[٤٩].

بێگومان کارێکی هێندە زەحمەت نییە کە شوێن ئینتیما و پابەندیی ئەم چوار شێخە نەقشبەندییە بکەوین، لە ڕێگەی پەنابردنە بەر *سیلسیلە* ئیندۆنیسییەکان کە لەم خشتەیەی خوارەوەدا کورتکراوەتەوە.

دواهەم کەسیان کە خەلیلە دەبێت خەلیل حیلمی بێت، کەوا خەلیفەی موحەممەد جام ئەلمەککی بووە، کەوا لەسەردەستی شێخ ئەبوسەعید ئەلئەحمەدیی هندیی خوێندوویەتی و تەمەسوکی کردووە (کە خەلیفەی عەبدوڵڵای دەهلەوەی) و ئەحمەد سەعیدی کوڕیشی بووە. موحەممەد حەققیی ئەنزلیی خەلیفەی ئەمیش چەندین قوتابی و شوێنکەوتووی مالیزیی هەبووە[٥٠] و بەرهەمێکی

---

[٤٩] مەککە، ٢، ل ٣٢٨.

[٥٠] یەکێک لەوانە أحمد بن محمد زین الفطانی بوو (کە خەڵکی پەتانیی ئەمڕۆی باشووری تایلاند بوو و دامەزرێنەری یەکەم دەزگای چاپی مالایی بوو لە مەککە و بڵاوکەرەوەی گەلێ کتێب بوو کە لەلایەن عولەما ئیندۆنیسییەکانەوە نووسرابوون؛ کەسێکی مەلایۆی تر کە سیلسیلەکەی دەباتەوە سەر سەید نەجیب ئەلعەتتاس لە کتێبی، "هەندێ بواری سۆفیگەری وەک تێگەیشتن و پەیڕەوی کردنی لە ناو مەلایۆکاندا". سینگاپورە: ئینستیتیوتی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆجی، ١٩٦٣، ٤١.

سۆفیگەریی – ئەفسانەیی نووسیوە کە هێشتا هەر لە بەشە مەلایۆ یان مالیزی زمانەکەی ئەرخەبیلدا دەخوێنرێت[٥١].

بنەماڵەی زەواوی مۆرکێکی قووڵی بە سەر ئیندۆنیسیاوە جێهێشتووە. ئەو هێڵانەی کە لە لایەن ئەمانەوە دامەزراون بە نەقشبەندییە – مەزهەرییە یان ئەحمەدییە ناودەبرێن[٥٢]. دوا *یانگ دیپێرتوان مودای* ڕیاو قوتابی و موریدی موحەممەد ساڵح و سوڵتانی پۆنتیاناک بوو لە بۆرنیۆی ڕۆژاوا (کە ئەم خۆیشی بە ڕەچەڵەک عەرەب بوو) گشت ڕەعییەتەکانی خۆی خستە ژێر سایە و چاودێریی زەواوییەوە. عەبدولعەزیمی خەلیفەی موحەممەد ساڵح ئەلمەندوری، کە زۆر لەمێژ بوو نیشتەجێی مەککە بووبوو لەگەڵ گەلێ قوتابیی تری مەندوریدا، بە دڵگەرمی و لێبڕاوییەوە *تەریقەتەکەی* لە مادورای زێد و نیشتمانی خۆی دامەزراند. لە سالانی ١٩٧٠کاندا ئەم تەریقەتە لە مادوراوە تەشەنەی کرد بۆ دوورگە جۆراوجۆرەکانی تر. قوتابییەکی تری ئیندۆنیسی بە هەندێک کاریگەرییەوە بە ناوی ئیسماعیل جەبەل

---

[٥١] "*خزينة الأسرار، جليلة الأذكار*"، (Cf. GAL U, 490; S U, 746)، بەم دواییە لە سورابایا چاپکراوەتەوە.

[٥٢] ئەوی پێشوو لە دوای میرزا مەزهەر جانی جانان، یان بەپێی هەندێ بۆچوونی تر، دوای موحممەد مەزهەر ئەلئەحمەدی هاتووە؛ دواتر ئەبو سەعید ئەلئەحمەدی، کە ئەم نیسبەتە بەکاردێنێت بۆ ئاماژە کردن بەوەی لە بنەچەدا دەچێتەوە سەر ئەحمەد سرهندی.

(له بەر نیشـــتەجێبوونی له جەبەل هندی له مەککه ئەم ناوەی بەســـەردا بڕابوو)، که به بنەچه خەڵکی پۆنتیاناک بوو، ڕێنمایی گەلێ له هاونیشـــتمانییه ئیندۆنیســـییەکانی فێرکرد و ڕێنمایی دەکردن. موحەممەد ساڵح دوا ساڵەکانی ژیانی له ڕیاو بەسەربرد، وەک میوانی موحەممەد یوسفی *یانگ دیپێرتوان مودا*[٦٥]. له ساڵی ١٨٩٥دا عەبدوڵڵا ئەلزەواویش سەردانی سینگاپوره و پۆنتیاناک و کوتای (ڕۆژهەلاتی بۆرنیۆ)[٥٣] و ڕیاوی کرد و پێشـــوازییەکی گەرم و گەورەی لێکرا. ئەو دەزگا چاپەمەنییه نوێیەی که له ڕیاو دامەزرابوو له هەمان ســـاڵدا وەرگێڕانی مالیزیی *ڕیســـالەیەکی* عەبدوڵڵای کرد و دواتریش *ڕیسالەیەکی* موحەممەد ساڵح[٥٤].

مەولانـا خـالیـد دوو خەلیفەی بۆ حیجـاز دانـا: عەبـدوڵڵا ئەلئەرزنجانی بۆ مەککه و خالید ئەلکوردی ئەلمەدەنی ناوێک بۆ مەدینه[٥٥]. هیچ ئـامـاژەیەکیش نییه کەوا ئەمی دواییـان یـان نەوه ڕۆحییەکانی قوتابی و موریدی ئیندۆنیســـییان هەبووبێت، بەڵکوو ڕەنگه ئەمه تێکەڵکردنێک بێت لەگەڵ مەولانا خالید خۆیدا. شـــێخ

---

[٥٣] Snouck Hurgronje, *Adviezen* I I, 1602. سنۆک هۆرگرۆنیه، "ئامۆژگاری..

[٥٤] عبدالله الزواوی، *"رســـالة الفوائد الوافية فی شـــرح معانی التحية"*، پواو پێنیانگات: مطبعة الأحمدية، ١٣١٢؛ محمد صـــالح الزواوی، *"كفاية الذكر على طريقة النقشبندية"*، مطبعة الأحمدية، ١٣١٣.

[٥٥] عبدالمجيد الخانی، *"الحدائق الوردية فی حقائق أجلاء النقشـــبندية"*. القاهرة ١٣٠٩ / ١٨٨٩، ٢٥٩.

عەبدوڵڵا و جێگرەوەکەی سولەیمان ئەلقرمی (کە بە بنەچە خەڵکی کریمیایە) مورید و شوێنکەوتووی ئیندۆنیسییان هەبوو، بەڵام بە هیچ شتێک بەراورد ناکرێت لەگەڵ ئەو ژمارە زۆرەی کە لەسەر دەستی سولەیمان زوهدیی شێخی جەبەل ئەبوقوبەیس پابەند بووبوون. هەندێ *سیلسیلەی* ئیندۆنیسی دوو سولەیمان تێکەڵ دەکەن، کە یەکێکیان ناوێکی دیاریکراوە بە ناوی ئیسماعیل ئەلبارۆسی، کە ڕەنگە خەلیفەیەکی ئیندۆنیسیی سولەیمان ئەلقرمی بووبێت[٥٦] و یارمەتیی هەردوو سولەیمانی داوە لە مامەڵەکردنیاندا لەگەڵ ئیندۆنیسییەکاندا.

خەلیل حەمدی پاشا یەکەمجار لە زاوییەکەی یەحیا ئەلداغستانیی باوکیدا خوێندی و فێری تەریقەت بوو، ئەوجا لە پاش مەرگی باوکی لە مەککە بەردەوام بوو لەسەر خوێندن لەسەر دەستی عەبدوڵڵا ئەفەندی مامۆستاکەی یەحیادا، کە دواجار کردی بە خەلیفە[٥٧]. خەلیل بە بنەچە دەچێتەوە سەر *ئەمیری* داغستان و نازناوی پاشاش دەگەڕێتەوە بۆ کار و پیشەی پێشتری لە خزمەتی حکوومەتی عوسمانیدا. ئەم پێگەیە

---

[٥٦] بارۆس شارۆچکەیەکە لە کەناری ڕۆژاوای سۆمەترەی باکوور، ڕۆژگارێک بەندەرێکی ئاوەدان و و پڕ جموجووڵ بووە بەڵام لە سەدەی حەڤدەهەمەوە دۆخی داکشاوە و لاواز بووە.

[٥٧] بڕوانە تێبینیی ژیاننامەکەی لە سەر خەلیل حەمدی، "*إرشاد الراغبين*" (بە زمانی تورکی). دێری سەعادەت، ١٣٠٧ / ١٨٨٩ - ١٨٩٠، ٢ - ٣.

یارمەتیی دامەزراندنی پەیوەندییەکی نایابی دا لەگەڵ عوسمان پاشای والیی حیجازدا (بە ئاڕاستەیەکی حکوومیی بەهێزەوە) و ئەحمەد بن زەینی دەحلانی *موفتیی* شافیعیی مەککە و سوود و قازانجی خۆیی سەلماند لە ململانێیدا لەگەڵ سولەیمان زوهدیدا.

سولەیمان وەک *پۆستنشینی* عەبدوڵڵا ئەفەندی، بێگومان نیگەران بوو لە بوونی شێخێکی خالیدیی ڕکابەر لە هەمان شاردا. ئەوان هەردوکیان یەکتریان تۆمەتبار دەکرد بە لادان لە ڕێنمایی و تەعالیمی ڕاستەقینەی تەریقەتەکە. ناکۆکییەکە لەسۆنگەی ئەو کتێبۆڵکەیەوە سەریهەڵدا کە لە لایەن سولەیمانەوە چاپ و بڵاو کرایەوە و سەرکۆنەی خەلیل و یەحیای باوکی دەکرد وەک لادەر لە *تەریقەت*، کەوا هانی سەما و جووڵەی توندی جەستەیان داوە و لادانی هاوشێوە وەک هۆکارێک بۆ ڕاهێنانی ڕۆحیی باڵا یان وەک دەربڕینی ئەزموونی سۆفیگەرییانە[٥٨].

خەلیل پاشا دۆستەکانی کۆکردەوە و جۆشیدان، *موفتی فەتوایەکی* دەرکرد و سەرزەنشتی کتێبۆڵکەکەی کرد و بە بوختان لەقەڵەمی دا و هەژدە *مودەڕیسی* تر لە *حەرەمدا* مۆریان کرد. پاشان والی فەرمانی دەرکرد کە هەموو کۆپییەکانی کتێبۆڵکەکە لەناوببرێت و سولەیمان دەسبەسەر بکرێت تا ئەو کاتەی ئامادە

(58 Snouck Hurgronje, *Mekka* II, 240 - 243 (quotation on p. 242)[٥٨]
سنۆک هۆرگرۆنیە، "مەککە"....

دەبێت بە سەرشۆڕی مل بۆ فەرمانەکە کەچ بکات و نامە بنێرێت بۆ موریدە ئیندۆنیسییەکانی کەوا پاشگەز بووەتەوە لە تۆمەتەکانی و ڕایبگەیەنێت کە خەلیل وەک خۆی وایە و هەردوکیان جارێکیتر بوونەتەوە بە برا. ئەوجا چوار *خەلیفەی* ئیندۆنیسیی خەلیل پاشا نامەکانیان نووسی و تێیاندا باسیان لە ئاشتبوونەوەی سولەیمان و خەلیل کردبوو، پاسان ناردیان بۆ حوکمڕانە مالاییەکانی (مەلایۆکانی) دێلی و لانگکات لە کەناری ڕۆژهەڵاتی سۆمەترە، کەوا موریدەکان پابەندی سولەیمان زوهدی بووبوون[٥٩]. ئامانجی ئاشکرای ئەوان خولقاندنی کەشوبارێکی زیاتر گونجاو بوو بۆ ڕێنمایی و بڵاوکردنەوەی تەریقەت لە لایەن *خەلیفەی* خەلیل حەمدییەوە، بەڵام ڕوون و ئاشکرا سەرکەوتنێکی کەمیان بەدەستهێنا یان هەر سەرنەکەوتن. تەواوی خالیدییەکانی ئێستا کە من بیانناسم *سیلسیلەکەی* خۆیان دەبەنەوە سەر سولەیمان ئەلزوهدی و پێدەچێت کەوا هەموو ئەو هێلانەی لە لایەن خەلیل حەمدییەوە دامەزران لەناوچوون و نەماون. بەتەنیشت کەناری ڕۆژهەڵاتی سۆمەترەوە، سولەیمان

---

[٥٩] ئەم نامانە لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە دەستیان بەسەردا گیراوە؛ وەرگێڕانێک و هەندێ نامە و نامەکاریی لەبارەی ناکۆکی و ململانێوە لە ئەرشیفی نیشتمانیدا پارێزراوە، جاکارتا، فایلی..MGS 23 - 5 - 1886, no. 91/ c من. قەرزاری کارڵ ستینبرینکم، کەوا ئەم کەرەستانەی دەستخستووە و کۆپییەکانی خستووەتە بەردەستم.

خەلیفەیەکی زۆری هەبوو لە سـوّمەترەی ڕۆژاوا و ناوەنددا و هەروەهـا لە نـاوەڕاسـت و ڕۆژاوای جـاوادا. زۆرێـک لەو حاجییانەیەی لە سـاڵانی ١٨٨٠کان و ١٨٩٠کاندا دەگەڕانەوە کۆپیی کۆکراوێکی *ڕیسـالەی* سـولەیمانیان لەگەڵ خۆ دەهێنایەوە، کە هێشتا هەر بەکاردەهێنرێت لە شوێنە جۆراوجۆرەکانی ئەرخەبیلدا[٦٠].

شـێخێکی تری کاریگەری نەقشـبەندی کەوا لە دوادوایی سـەدەی نۆزدەدا، دەیەیەکی لە شـاری مەدینەدا بردەسـەر، پێش ئەوەی لە قـاهیرە جێگیر ببێـت و ئەویش موحەممەد ئەمین ئەلکوردی بوو (کە سـاڵی ١٩١٤ کۆچی دوایی کردبوو). پابەندبوونی ئەم بە لقێکی کوردیی ڕێبازەکەوە بوو (کە هەورامان بوو) و نەوەی سێهەم بوو لە پاش مەولانا خالید[٦١]. لە دەوروبەری وەرچەرخـانی سـەدەدا زۆربەی زۆری نەقشـبەندییەکـانی مینانگکاباو شـوێنکەوتە و موریدی سـولەیمان زوهدی یان

---

[٦٠] سليمان الزهدى الخالدى المجددى، *"مجموعة الرسائل على أصول الخالدية المجددية النقشبندية"*. ئەستەمبووڵ، ١٢٩٨ / ١٨٨١.

[٦١] ڕابەر و مامۆسـتاکەی عومەر زیائەدین بوو، کوڕ و جێگرەوەشـی عوسـمان سـیراجەدینی تەوێڵە بوو. سـەرنجە بایۆگرافییەکانی موحەممەد ئەمین ئەلکوردی لە پێشـەکیی کتێبەکەیدایە، *"تنوير القلوب"* و کتێبەکەی مەلا عەبجولکەریمی مودەڕیسـدایە، *"یادی مەردان ٢: شـێخە نەقشـبەندییەکانی هەورامان و هەندێ لە مورید و مەنسـووبە دیارەکانیان* (بە زمانی کوردی). بەغدا ١٩٨٣، ل ٥٦٥ – ٥٦٧.

موحەممەد ئەمین یـــان هەردوکیـــان بوون[٦٢]. تەنویرولقلووب - تنویر القلوبی موحەممەد ئەمین (کە ڕاســــپاردە و ڕێنماییەکانی ڕاهێنانی نەقشبەندی لەخۆدەگرێت) و کتێبەکەشی کیتابولمەواهیب - کتاب المواهب (ژیاننامەی شێخە نەقشبەندییەکان) کاتی خۆی و ئێستاش باش ناسراوە لای ئیندۆنیسییەکان و ئەوی پێشوویان بەردەوام لەویّ چاپدەکرێتەوە. ئەو کتێبەی نەقشـــبەندی کەوا بەزۆری لە لایەن ئیندۆنیســــییەکانەوە دەخوێنرا تا دەوەروبەری وەرچەرخانی ســـەدە (مەبەستی ســـەدەی بیستەمە - و)، لە پاڵ *"مەجمووعەی"* سولەیمان زوهدیدا، کتێبەکەی *"جامیعول ئوسووڵ فیلئەولیاء - جامع الأصـــول فی الأولیاء"* لە لایەن تورکی خالیدیی ئەحمەد زیائودین گویمویشخانەوییەوە[٦٣].

لە پاش مردنی ســـولەیمان، عەلی ڕەزای کوڕی جێیگرتەوە، کە

---

[٦٢] (62) Schrieke, "Bijdrage", 267 n. ڕۆڵ بینین ...

[٦٣] ئەم کارە بەئاشـــکرا لە لایەن ســـولەیمان ئەلزوهدییەوە بەکارهاتووە لە تەدریس و ڕێنمـــاییەکـــانیـــدا. هەروەهـــا کۆپییەکی زۆری لێهێنراوە بۆ ئیندۆنیسیا، لە گەڕانەوەی حاجییاندا. شێخ ئەحمەد (کەساڵی ١٣١١ / ١٨٩٣ مردووە) خەلیفەیەکی ئەحمەد بن ســـولەیمان ئوروادی بووە و عەبا یان خەرقەی لە خودی مەولانا خالید خۆی وەرگرتووە. بڕوانە عیرفان گوندوز، *"گویمویشخانەڤی ئەحمەد زیائەدین (قوددیسە سیڕوهو): خەیاڵ و شوێنی و تێگەیشتنی بۆ مەزهەب و تەریقەتی خالیدی"*، ئەستەمبوڵ، سەها، ١٩٨٤.
Gtinduz, *Gumuhanevi Ahmed Ziyduddin* (KS): *Hayali, uerleri, tarikat anlaysi ve Halidiyye tarikati.* Istanbul: Seha, 1984.

ئەمیش ژمارەیەکی زۆری *خەلیفەی* ئیندۆنیسیی دامەزراند، بەتایبەتی لە سۆمەترەی ڕۆژاوا و سەرانسەری جاوادا. لە هەمان *زاوییەی (تەکیی)* سەر جەبەل ئەبوقوبەیس لانی کەم *خەلیفەیەکی* سولەیمان ئەلزوهدی هەبوو، کە شێخ عوسمان فەوزی بوو، کە لە گەڵی *سیلسیلەی* سۆمەتریدا ناوی هاتووە. ڕاپۆرتێکی هۆڵەندیی نادیاری ساڵی ١٩١٥ ناوی سێ شێخی نەقشبەندی دێنێت کە دواتر ژمارەیەکی بەرچاوی مورید و شوێنکەوتوویان هەبوو لە نێو ئیندۆنیسییەکاندا: ئەمانیش عوسمان ئەفەندی و عەلی ئەفەندی و خالید ئەفەندی بوون[٦٤]. دوو کەسی یەکەمیان بەئاشکرا پیاوانی ئەبوقوبەیس بوون، بەڵام ناتوانم سێهەمیان دەسنیشان بکەم.

لە پاڵ ئەو سێ لقە باسکراوەی نەقشبەندی تەریقەتێکی تر هەیە کە موریدێکی زۆری ئیندۆنیسیی بۆ خۆی ڕاکێشاوە و ئەویش "قادرییە و نەقشبەندییەیە". دامەزرێنەی ئاشکرای ئەم تەریقەتە ئەحمەد خەتیبی سەمباس بوو[٦٥] (کە سەڵتەنەتێکی مەلایۆ بوو لە ڕۆژئاوای بۆرنیۆ)، کە لە دەوروبەری ساڵی ١٨٧٨دا لە مەککە کۆچی دوایی کردووە. "قادرییە و نەقشبەندییە" لە ڕاستیدا

---

[٦٤] *"کۆڵۆنیی جاوا و تەریقەتە سۆفییەکان لە مەککە"، گۆڤاری ڕێنومای دوورگەی هندی ئیندۆنیسی* *Indische Gids* 37 (1915), 538 – 540

[٦٥] سەرنجی بایۆگرافی لە سەر عەبدوڵڵا، *"پەرەپێدانی عیلمی تەسەوف"*، ١٧٧ – ١٨٢؛ تێبینییەکی کورت لە سەر کتێبەکەی سنۆک هۆرگرۆنیە ، *"مەککە ٢"*، ٣٧٢ – ٣٧٣.

تەریقەتێکی جودایە و هەندێ توخمی قادری خراوەتە سەر نەقشبەندی. کتێبی بنەڕەتیی ئەم تەریقەتە (لە مەلایۆ) "فەتحولعاریفین - فتح العارفین"ە کە ڕێنمایی و ڕاسپاردە بنەڕەتییەکانی ئەحمەد خەتیبی تێدایە، وەک لە لایەن قوتابییەکی موریدەوە نووسراوە[٦٦]. ئەمە بە کورتی باس لە *بەیعەت* و ڕاهێنانەکان و زیکر دەکات (لەنێویاندا زیکری *لەتایف*) و تەکنیکە ڕۆحییەکانی تری هەردوو تەریقەتەکە و بیست تێڕامانی ئیزافی (*موراقەبە*). ئەو تەنها باس لە یەک *سیلسیلە* دەکات، کە بە دیاریکراوی قادرییە، هەرچەندە هیچکام لە ناوەکانی نێوان عەبدولقادر و ئەحمەد خەتیب نەناسراون. لەبەر ئەوە ڕوون نییە کەوا ئەحمەد خەتیب سەر بە کام لقی نەقشبەندییە و ئاخۆ ڕابەر و مامۆستایەکی جیای نەقشبەندیی بووە یان هەردوو تەریقەتەکە لەسەر دەستی هەمان ڕابەر فێربووە کە ئەویش شەمسەدین ناوێک بووە.

شێخ ئەحمەد خەتیب ژمارەیەکی زۆر *مورید* و شوێنکەوتووی هەبووە و خەلیفەی بۆ بەشە جۆراوجۆرەکانی ئەرخەبیل داناوە،

---

[٦٦] یەکەم چاپی کتێبی مەککە ١٣٢٣ / ١٩٠٥ - ١٩٠٦؛ چەندین جار چاپکراوەتەوە و وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەی: ویلیەم ج. شێللابیر، "تێز یان نووسراوێکی مالایی لە سەر ڕاهێنانە میللییەکانی سۆفی" لە کتێبی
The Macdonald Presentation Volume. Princeton: University Presa, 1933, 351- 370.

له سـوّمه‌تره‌وه تا لۆمبۆک. یه‌کێک له‌مانه عه‌بدولکه‌ریمی بانتێن بووه[٦٧]، که خوێنده‌وارترین و ڕێزلێگیراوترین که‌س بووه و عوله‌ما جاوییه‌کانی نیشته‌جێی مه‌ککه وه‌ک به‌ناو سه‌رۆکی ته‌ریقه‌ته‌که جێگه‌یان ده‌گرته‌وه. ته‌ریقه‌ته‌که له سایه‌ی کاریگه‌ریی عه‌بدولکه‌ریمدا جه‌ماوه‌رێتییه‌کی هێجگار نائاسایی ده‌سته‌به‌ر کردبوو له بانتێن، به‌تایبه‌تی له ناو خه‌ڵکه گوندنشینه هه‌ژاره‌کاندا. ئه‌و پاڵی پێوه‌نا که ڕۆڵی تۆڕی په‌یوه‌ندی و ڕێکخستن ببینێت کاتێ که ساڵی ١٨٨٨ یاخیبوونێکی به‌ربڵاوی جووتیاران به‌رپابوو له بانتێندا. له شوێنانی تری ئیندۆنیسیاشدا "قادرییه و نه‌قشبه‌ندییه" پێده‌چێت شوێنکه‌وتووانی خۆی له ناو چینه میللییه‌کاندا په‌یداکردبێت (یان به‌ئاشکرا هه‌وڵی بۆ دابێت)، به‌پێچه‌وانه‌ی نه‌قشبه‌ندییه‌وه که مه‌یلی به لای بانگه‌شه‌کردنه‌وه بوو به پله‌ی یه‌که‌ن له ناو چینی ده‌سته‌بژێردا.

تا ئه‌و کاته‌ی شێخ عه‌بدولکه‌ریم له ژیاندا مابوو ته‌ریقه‌ته‌که به ناوه‌ندی مایه‌وه و ئه‌و به شێوه‌یه‌کی گشتی وه‌ک سه‌رۆکێکی فه‌خری ده‌ناسرا. هیچکام له جێگره‌وه‌کانی هه‌مان ئاستی دانپیانانیان ده‌سته‌به‌ر نه‌کرد و ته‌ریقه‌ته‌که دابه‌ش بووبوو به‌سه‌ر لقی جیاجیادا. *خه‌لیفه* گرنگه‌کانی تری ئه‌حمه‌د خه‌تیب شێخ ته‌ڵحه

---

[٦٧] Snouck Hurgronje, *Mekka* II, 372 - 6; Kartodirdjo, *Peasant's Revolt,* 163 - 165. شۆڕشی جووتیاران

له سـیریبۆن و له مادوریسـه کیای ئەحمەد حەسـبوڵڵا بن موحەممەدی نیشـتەجێی مەککە بوون. مەڵبەندە سـەرەکییەکانی ئێسـتـای تەریقەتەکە لە هەر سـێ خەلیفە نـاوبراوەکەوە سـەرچاوەیان گرتووە و لە پاڵ ئەمانەشـدا گەلێ لقی ناوخۆیی هەن کەوا بایەخیان کەمترە.

فراوانبوون له ئیندۆنیسیادا: له ڕووی جوگرافی و کۆمەڵایەتییەوە

شێخانی وەک سولەیمان زوهدی ئەحمەد خەتیبی سەمباس و عەبدولکەریمی بانتێن بێگومان کەسـایەتیی بەهێز بوون کەوا کاریزمایان هاوکار بوو بۆ دەسـتەبەر کردنی جەماوەرێتیی تەریقەتەکە و دڵسۆزیی بەهێزی مورید و شوێنکەوتووانیان. بەڵام ئەوان نەیاندەتوانی ئەم ئەندازە کاریگەرییە پیادە بکەن ئەگەر ژمارەی حاجییان بەو شـێوە دراماتیکییە زیادی نەکردایە له نیوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەدا. لە دەوروبەری ١٨٥٠دا نزیکەی دوو هەزار ئیندۆنیسی ساڵانە بە فەرمی تۆمار کراون بۆ حەج و لە دەوروبەری ١٨٨٠دا، کونسولییەتی هۆڵەندی لە جەددە ساڵانە تێکڕا سەروو شەش هەزار حاجیی تۆمار کردووە[٦٨]. زۆرێک لەم

[٦٨] لە پاش جەی. ڤێردینبرێکت، "حەج: هەندێ لە خاسییەت و فەرمانەکانی لە ئیندۆنیسیادا" .154 - 91 ,(1962) *B.KI* 118

دەبێت ئەو ژمارەیەش بخرێتە سەر ئەوانەی کە بە نیمچە یاسایی حەجیان کردووە، بە خۆلادان لە دەسەڵاتدارە هۆڵەندییەکان.

حاجییانە (سەدانیان یان بە لای کەمەوە دەیانیان ساڵانە دەهاتن) و وەک ڕابوردوو، بە هەر شێوەیەک بووە لە مەککە دەمانەوە بۆ ماوەیەک و بە جیددییەتی کەم و زۆر بە مەبەستی خوێندنی ئاینی. لە نێو ئەو بابەتانەدا کە دەخوێنرا تەریقەت بوو (بەتایبەتی نەقشبەندی و 'قادرییە و نەقشبەندییە') شوێنیکی دیار و دەرکەوتووی هەبوو. ڕەنگە ئەمە تا ڕادەیەک، وەک سنۆک هۆرگرۆنیە بە بێزلێکردنەوە باسی دەکات، بە هۆی ئەوەوە بووە کەوا گەلێکیان خوێندنی ویرد و زیکری بە لاوە باشتر و پەسەندتر بووبێت لە خوێندن و فێربوونی دەقە قورسەکان. هەروەها بە شێوەیەکی تایبەتیش لەو سۆنگەیەوە بووە کە ڕاهێنان و پەرستشی تەریقەت بە باشی یەکیگرتووەتەوە لەگەڵ مەیل و ئارەزووە ڕۆحییەکانی زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکاندا. هەروەها بەهای ڕەمزیی چوونە ناو تەریقەتەوە نەدەبوو بە کەمبایەخ وەربگیرێت.

هەڵبەت حەج بۆ ئەو ئیندۆنیسییانەی بەجێیاندەهێنا ڕێورەسمی پەڕینەوە بوو لە دۆخێکی کۆمەڵایەتییەوە بۆ دۆخێکی باشتر و باڵاتر لە کۆمەڵگەدا و لەبەرانبەریشدا کۆمەڵگە چاوەڕێی گۆڕینی گەورە و گرنگی ڕەفتاری لێدەکردن. هەردوک ئەم دوانە بە هێما و سیمبۆڵی جۆراوجۆر دەردەبڕا کە دەیبەستن بە نیمچە دوورگەی

عەرەبییەوە وەک: ئەوانەی کە نـاوەکـانیـان عەرەبی نەبوو دەیانگۆڕی بە ناوی ئیسلامی و زۆرێکیان ڕیشیان دەهێشتەوە و هەر هەموو کەوتبوونە ژێر کاریگەریی پۆشینی جلوبەرگی سپیی "عەرەبی" و مێزەرەوە. لە گەڵێ شـــوێنیش، حاجییەکان و ئەوانە کەوتبوونە ژێر کـاریگەرییـانەوە پەیڕەویی هەنـدێ گۆڕانکـاریی کەمیـان دەکرد کە بگونجێت لەگەڵ داب و نەریتی عەرەبیـدا (بە گریمانەی ئەوەی کە ڕەفتاری زیاتر ئیســـلامییە). بۆ نموونە، لە دیاریکردنی چۆنێتیی ڕۆژوو شـــکاندندا و ئەمە دەبوو بە مایەی جیـاوازیی گەورە لەگەڵ "نەریتخوازەکـاندا". هەروەهـا بۆ مـاوەی چەندین دەیە، تەریقەت و بەتایبەتی نەقشبەندی بووبوو بە یەکێک لەم سـیمبۆڵە مەککییانە. تەریقەتەکان لە کۆتایی سـەدەی نۆزدەدا و ئەمە زۆر ڕوون و ئـاشـــکرا بوو لە مەککەدا. تـا ئەو کـاتەی زۆرێک لە تەوژمە ڕیفۆرمخوازەکان کاریگەری و دەســەڵاتیان لە مەککەدا پەیداکرد، ئەندامێتی لە نەقشبەندیدا، لەگەڵ ئیجازەیەک لە ڕابەرێکی مەککییەوە، مۆرکی ئیسلامەتیی ڕاستەقینە و جێمتمانەی دەدا بە کەسـی هەڵگری. بێجگە لەمەش چوونە ناو تەریقەتەوە، بە ڕاگەیاندنی فەرمیی پەشیمان بوونەوە لە گوناه (*تەوبە*) و سوێندی (*بەیعەت*) و پەرســـتشــە نوێکان ڕێوڕەســـمی پەڕینەوەی کایەی حەجی بەهێز دەکرد.

ئەو بەشـــانەی ئەرخەبیل کەوا گەورەترین ژمارەی حـاجی دەنــارد بۆ مەککە جـاوای ڕۆژاوا (کە لە ڕووی ئیتنیکییەوە

ســـوندانین، جاوای ناوەند و ڕۆژهەڵات (کە ئیتنیکی جاوایی و مادوورین)، ســۆمەترەی ڕۆژاوا (کە بە شــێوەیەکی ســەرەکی ئیتنیکی مینـانگکـابـاوین) و بـاشـــووری ڕۆژهەڵاتی بۆرنیۆ (کە ئیتنیکی بانجارین). هەروەها جێی سەرسوڕمانیش نییە، کەوا ئەم ناوچانە نەقشبەندی تێیاندا بەرچاوترین گەشەی کردووە - بێجگە لە دوایین ناوچەیان. سۆمەترەی ڕۆژاواکە لە سـەرەوە باسـکرا وەک ناوچەیەک کە چڕترین خەڵکی سەر بە نەقشبەندیی تێدابوو، هاوزەمان ســـەرچاوە هۆڵەندییەکان بەردەوام باس لە چالاکیی نەقشـــبەندی دەکەن لە جاوای ڕۆژاوا و بە درێژایی کەنـاری باکووری جاوای ناوەڕاست.[٦٩]

عەبدولقادر ناوێکی خەڵکی ســـەمارانگ (لە کەناری باکوور)، کەوا لە ســـاڵی ١٨٧٨ - ١٨٧٩دا کراوە بە خەلیفە لە لایەن ســولەیمان ئەلزوهدییەوە، بەخێرایی مورید و شــوێنکەوتوویەکی بەرفراوانی پێکەوەنـا لە نـاوچە و زێدی ڕەســـەنی خۆیدا و بە شێوەیەکی سەرەکی لە نێو چینەکانی خوارەوەدا. تا ساڵی ١٨٨٣، ئەم پیاوە بیســت و هەشــت بریکاری (وەکیل)ی دامەزراندبوو لە شوێنە جۆراوجۆرەکانی کەناری باکووردا. هەروەها نێردەیەکیشی نارد بۆ شـــاری یۆگیاکارتای دەرباری حوکمڕانی (لە ناوەوەی جـاوای نـاوەڕاســـتدا)، کە مـاوەیەکی زۆر نەبوو لە لایەن

[69] Thus Snouck Hurgronje, *Mekka* II, 339.

ئەریســـتۆکراتەکانەوە دەرکرابوو، بە پشـــتیوانیی هۆڵەندییەکان. نەقشـبەندییەکان بە هیچ شـێوەیەک جێگەی متمانە نەبوون لەوێ بە هۆی گوتار و ڕینمایی بانگەشـەکارانی پێشـتری تەریقەتەکەوە، لە سـاڵانی ١٨٥٠کان و ١٨٦٠کاندا و بەدەمەوەچوونێکی گەورەی هەبوو لە نێو ڕیزەکـانی هەژاراندا و بـاس لەوەش دەکرێت کە سەریکێشاوەتەوە بۆ ئاژاوە و پشیوی[٧٠]. ژمارەی شوێنکەوتووانی عەبدولقادر بەخێرایی زیادیکرد و (ڕەنگە بە هۆی سـکاڵاکردنەوە بووبێت لە دەست ستەمی ئەریستۆکراسیی یۆگیاکارتا) و بەمەش دەســـەڵاتـدارانی داگیرکەری هۆڵەنـدی نیگەران کردبوو، بۆیە شـــێخیان گرت و ناردیان بۆ یەکێک لە دوورگەکانی دەرەوە[٧١] و پێدەچێت لە ئێســـتـادا هێڵەکەی عەبـدولقـادر لەنـاوچووبێـت. *خەلیفەیەکی* تری سـولەیمان ئەلزوهدی لە هەمان ناوچەدا بەختی

---

[٧٠] ڤان دێن بێرگ، "ئامادەبوونی لە سـنووربەدەر..."، ل ١٦٢ - ١٦٣. یۆگیاکارتا یەکێک بوو لە مەڵبەندە جاوابییەکەی ترادیسـیۆنی باڵا، بە دۆخ و حاڵەتی زنجیرەبەندی هەرەمی و سـیسـتیەمی باوەڕی باتینیی باڵا؛ هەردوک ئەوانە ڕەنگە بەر هێرشـی زارەکیی نەقشـبەندییەکانمان کەوتبێتن، کەوا وەعز و ئامۆژگارییان کاردانەوەی جۆراوجۆر لێکدەداتەوە لە ناو خەڵکدا. زۆری نەبرد لە دوای ئەو باسـی دەرکردنە، قادرییە و نەقشـبەندییە جێپێیەکی خۆیان لە یۆگیاکارتادا کردەوە کاتێ کەوا *خەلیفەیەکی* عەبدولکەریم بانتێن خۆی چەسـپاندبوو لە گوندی کراپیاک لۆر کەوا لە شارۆچکەکەوە زۆر دوور نەبوو.

[٧١] ل. دەبلیو. س. ڤان دێن بێرگ، "خوێندنی ئیسـلامی لە جاوا و مادورا و ئەو کتێبە عەرەبییانەی بەکارهاتوون بۆی"، *TBG* 554 554 ,555 - 518 (1886) 31.

باشتر بوو لەم. موحەممەد هادیی خەڵکی گریکوسومۆ (لە نزیکی سەمەرانگ)، کەمتر بە ئاشکرا دەردەکەوت، بەڵام ئەمیش ژمارەیەکی زۆری خەلیفەی دانابوو. مەنسوور یەکێک بوو لە کوڕەکانی و زانستی فیقهی دەخوێند لە *پێسانترێن* (واتە قوتابخانەی ئاینی)، بە چاودێری و پاڵپشتی کردنی دەرباری جامسەرێن لە سۆلۆ، کەوا مەڵبەندێکی تری ئیدارە و حوکمڕانی بوو لە جاوای ناوەڕاستدا و ئەم متمانانەش پردێکی پەیوەستبوونی ڕەخساندبوو بۆ تەریقەتەکە لەوێ. مەنسوور *پێسانترێنی* خۆی دروستکرد لە نزیک سۆلۆ و تێیدا ڕێنمایی و وانەی تەریقەتەکەی دەدا بە هەزاران کەس و چەندین خەلیفەی گرنگی دامەزراند. نەوە ڕۆحییەکانی موحەممەد هادی تۆڕێکیان دروستکرد لە سەرانسەری ناوەڕاستی جاوادا و تێکڕا ژمارەی موریدەکانی لە سەد هەزار تێپەڕی دەکرد[٧٢]. تۆڕێکی هاوشێوەی تریش لە ناوچەی بانیوماسەوە تەشەنەی کرد، کە دەکەوتە باشووری ڕۆژاوای ناوەڕاستی جاواوە (کە موحەممەد ئیلیاسی خەڵکی ناوچەی سوکەراجا تێیدا بانگەشەکاری سەرەکی بوو) و هەروەها چەندین تۆڕی تری ناوخۆیی هاوشێوە هەن لە سەرانسەری جاوادا. زیاتر بەرەو ڕۆژهەڵات بڕۆین، لە دوورگەی

[٧٢] چاوپێکەوتن لەگەڵ نەوەکان و *خەلیفەکان* لە گیرکوسومۆ، ڕامبانگ، کودوس و پوپۆنگان (سۆلۆ)، ١٩٨٦ - ١٩٨٧.

مادوورا، ئەوە تەریقەتی نەقشـــبەندیی مەزهەریی لێیە، کەوا لە ساڵی ١٨٩٠کان بەملاوە شـــوێنکەوتوویەکی هێجگار زۆری بۆ خۆی دەســـتەبەر کردووە بە هۆی عەبدولعەزیم ئەلماندوریی خەلیفەی موحەممەد ســاڵح ئەلزەواوی، کەوا لە مەککە زۆرێک لە هاووڵاتییە مادوورییەکانی تەمەســـوکیان کردووە و چەندین خەلیفەی بۆ دوورگەکە داناوە.

ســـنۆک هۆرگرۆنیە Snouck Hurgronje تێبینیی ئەوەی کردووە کە لە ڕاســـتیدا هەموو ئەو ســـۆمەترەییانەی لە مەککە ماونەتەوە لە ساڵانی ١٨٨٠کاندا سەر بە تەریقەتێک بوون کە یان نەقشـــبەندی بووە یان قادری و ئەمی دواییان (بە واتای 'قادرییە و نەقشـــبەندییە'ی ســـەر بە خەتی عەبدولکەریم بانتێن)[٧٣]. بڵاوبوونەوەی خێرای تەریقەتی نەقشـــبەندی لە ناو مینانگکاباوەکانی سۆمەترەی ڕۆژاوادا پێشتر ئاماژەی بۆ کراوە. ئەم گەشەکردنە بەردەوام بوو لە سەردەمی سولەیمان زوهدی و عەلی ڕەزای کوڕیدا و هەردوکیان خەلیفەی زۆریان هەبووە لەم ناوچەیەدا[٧٤]. بەهەرحاڵ، *خەلیفە* هەرە ناودار و بەرچاوەکەی

---

[٧٣] Snouck Hurgronje, *Mekka* II, 389. (73 سنۆک هۆرگرۆنیە *"مەککە ٢"* ...

[٧٤] شێریکە، "بیژدراگە ... ڕۆڵبینیین"، ل ٢٦٣ – ٢٧٢؛ وێنەر کراوس، *"لە نێوان چاکســـازی و یاخیبووندا : لە پەرەســـەندنی ئیســـلام لە مینانگکاباودا (سۆمەترەی ڕۆژاوا)* ... ڤیسبادن: شتاینەر، ١٩٨٤، ٨٠ – ٩١.

ســـولەیمان لە ســـۆمەترەدا، کە عەبدولوەهاب ڕۆکان بوو، مینانگکاباو نەبوو بەڵکوو مەلایۆیەکی خەڵکی کەناری ڕۆژهەڵات بوو. دەبێت شـــێخ عەبدولوەهاب یەکێک بێت لە پڕپیتترین و خاوەنی زۆرترین مورید و ماوەی نزیکەی سـەدەیەک ژیاوە (یان تەنانەت ١١٥ ســـاڵ بەپێی ئەفســـانەیەکی خێزانەکە) و بە لای کەمەوە بیســـت و حەوت ژنی هێناوە و چل و ســێ منداڵی لێیان بووە و سەد و بیست خەلیفەی دامەزراندووە، کە زۆربەیان خەڵی سۆمەترە بوون بەڵام هەشتیان خەڵکی مەلایۆی خاکی وشکایی سەرەکی بوون[٧٥]. یەکێک لەم خەلیفانە سوڵتانی لانگکات بووە (لە نزیکی مێدان)، کە لە قەڵەمڕەوی حوکمیدا شێخ *پێسانترێنی* خۆی (قوتابخانەی ئاینی) و گوندێکی دامەزراندووە بە ناوی بابولسەلام، کە نەوەکانی خۆیی تێدا نیشـــتەجێ کردووە. ئەمە تا ئێســـتاش یەکێکە لە مەڵبەندە سـەرەکییەکان و ڕەنگە گەورەترینیشـیان بێت، بۆ نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان.

ســـوڵتـانی لانگکـات تەنهـا حوکمڕانی خەڵکە ڕەســـەن و خۆوڵاتییەکە نەبوو کە چووبێتە پاڵ تەریقەتی نەقشبەندی. بەڵکوو

---

[٧٥] ئێچ. ئە. فوئاد سەعید، *"شێخ عەبدولوەهاب توان گورو بابوسسەلام Syekh Abdul Wahab, Tuan Guru Balnuiaalam"*, Medan: pustaka. Babussalam, 1983 [1960].

ناوی ئەو ژن و منداڵانەی کە (لەیادبن)، ل ١٧٠ – ١٧٢؛ لەبارەی *خەلیفەوە* ل ١٣٤ – ١٣٩. نووسەر خۆی یەکێکە لەو ٢٠٧ نەوەیەی شێخ (کوڕەزا و کچەزا).

سولْتانی دێلی (لە هەمان ناوچە نزیک لە مێدان)، ئەویش دیسان لە ڕێگەی خەلیفەیەکەوە بووبوو بە *مورید*. سولْتانی پۆنتیاناک (ڕۆژاوای بۆرنیۆ) و *یانگ دیپێرتوان مودای* ڕیاو موریدی موحەممەد سالْح ئەلزەواوی بوون و عەبدوللای کوڕی ئەلزەواویش سولْتانی کوتای (ڕۆژهەلاتی بۆرنیۆ)ی هێناوەتە سەر تەریقەتی نەقشبەندی. هەروەها لە شوێنانی تریش، بانگەشەکارانی نەقشبەندی بە ئاشکرا پێیان پەسەندتر بووە کە خەلْکی جینی دەستەبژێر بهێننە ناو تەریقەرتەکەوە. شێخی مینانگکاباو، توانکو شێخ لیبو، لە بنەماڵەی سازادەکانی مینانگکاباو ژنی خواستووە و لە ناو چینی بالادەستدا زۆرێکی هێناوەتە سەر تەریقەت[٧٦]. لە سیانجور (ڕۆژئاوای جاوا)، تا ڕادەیەک تەواوی ئەریستۆکراتەکان چوونەتە پاڵ تەریقەتی نەقشبەندی[٧٧]. لە شوێنی تری جاوا، مامۆستا و ڕابەرەکان هەمان سیاسەتیان گرتووەتەبەر

[٧٦] شێریکە، "بیژدراگە ... ڕۆڵبینیین"، ل ٢٦٧ن. نموونەکانی تری نەقشبەندی پەیوەست بە دەستەبژێری نەریتییەوە لە سۆمەترەی ڕۆژاوا لە کتێبی کراوس، "لە نێوان چاکسازی و شۆڕشدا"، ل ٩٢ – ٩٧.

[٧٧] یەکێک لە ڕابەرانی نەقشبەندی لەوێ، ڕادێن حاجی عەبدولسەلام، خودی خۆی سەر بە چینی ئەریستۆکراسییە. شوێنکەوتووان بە وەسی یان جێنشینی حوکمیشەوە (بالاترین دەسەلاتی خەلْکی ڕەسەن یان خۆولاتی) و پێنغولوی سەرەکی *penghulu* (کەسێکی پایەبەرزی ئاینی کە لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە دادەمەزرا. کارتۆدیردیۆ، *"شۆڕشی جووتیاران"*، ل ١٦١ – ١٦٢.

بۆ خۆ دوورگرتن لە هۆڵەندییەکان و یەکەمجار ژمارەیەکی زۆری دەستەبژێری نەریتی و دەستەبژێری نوێی فەرمانبەرانی حکوومەت تا بتوانرێت هێنراونەتە ناو تەریقەتەکەوە، پێکەوە لەگەڵ ژنەکانیان(!) و خزم و کەسوکاری تریاندا. هەڵبەت بە هاتنی ئەمانە، ڕێبازەکەش دەکەوتە ئەمانەوە و دەبووە هۆی کێشکردنی خەڵکیش لە چینەکانی خوارەوە. بەشداری کردنی خەڵکی دەستەبژێر بە شێوەیەکی کاریگەرانە چالاکییەکانی تەریقەتەکەی لە تێڕوانینی نەرێنیی هۆڵەندییەکان دەپاراست، چونکە هۆڵەندییەکان بەتەواوی پشتیان بەم دەستەبژێرە دەبەست بۆ بەدەستهێنانی زانیاری[٧٨].

ئەم بەشداریی دەستەبژێرەش کاریگەرانە نەیهێشت تەریقەتی نەقشبەندی پەرەبسێنێت بۆ هێزێکی دژە کۆلۆنیالی وەک چۆن لە هەندێ بەشی جیهاندا وایلێهات. تاقە شێخی نەقشبەندی کە وەک باس دەکرێت خەڵکێکی کەمی شوێنکەوتووی هەبووە عەبدولقادر سەمارانگ بوو، کەوا هۆڵەندییەکان کاریگەرانە ڕێگەکەیان کورتکردەوە.

[٧٨] بە گوێرەی دوو ڕاپۆرتی هەواڵگریی هۆڵەندییەکان لە ناوچەیەکی جاوانیی ناونەبراوەوە، کە لە ساڵی ١٨٧١دا نووسرابوو، وەرگیراوە لە: ن. د. شوورمانس، "تەریقەتی نەقشبەندیی لە جاوادا"، *گۆڤاری نێردەی هۆڵەندی* *Nederlandsch Zendfingstijdschrift* 2 (1890), 265 – 277

مشتومڕ

ئەو تەریقەتی نەقشبەندییەی کەوا لە مەڵبەندەکەی خۆیەوە لە مەککە بە ئەرخەبیلدا بڵاوبووەوە ڕەنگە تا ڕادەیەک وەک بزووتنەوەیەکی ڕیفۆرمی ئاینی تەماشا بکرێت. خالیدییە و بەتایبەتیش مەزهەرییە وەک لە لایەن ئەلزەواوییەوە ڕێنمایی و فێرکراوە هەردوکیان زیاتر پابەندی شەریعەت بوون وەک لە تەریقەتەکانی پێشتر کە لە ئیندۆنیسیادا بڵاوبووبوونەوە و بەرهەڵستیی ڕێبازی *وەحدەتول وجوود - وحدة الوجودیان* دەکرد، کە لە ناو ئەوانیتردا ڕێبازەکانی شەتتارییە و خەڵوەتییە هاوبەش بوون لە جەماوەری بووندا و کەوا لە ئیندۆنیسیادابە ئاسانی تێکەڵ بە باوەڕە سۆفیگەرییە یەکتاپەرستییەکانی پێش ئیسلام بوو. ئەم بواری ڕیفۆرمیزمە لە سۆمەترەی ڕۆژئاوادا باشتری دۆکۆمێنت کراوە کە تێیدا نەقشبەندی لە ململانێیەکی بەرفراواندا بوو لەگەڵ شەتتارییە و لایەنەکانی داب و نەریتی ناوخۆیی (*عادات*). هەلبەت بەڵگەی کەمتری هەمان ململانێ هەیە لە جاوادا، بەڵام ئەوە ڕوونە کەوا پەرەسەندنی *تەریقەت* لەوێش هاوڕێ بوو لەگەڵ خۆبەستنەوەیەکی توندا بە پابەندییە بنەڕەتییەکانەوە، کە لە لایەن هۆڵەندییەکانە وەک ئامادەبوونی زیاد لە مزگەوتەکاندا تێبینی دەکرا و بە "دەمارگرژی" ناوزەدیان دەکرد.

بەهەرحاڵ، بە وەرچەرخانی کۆتایی سەدە، تەوژمە

ڕیفۆرمیستە ڕادیکاڵەکان دەسەڵات و کاریگەریی زیاتریان دەستەبەرکرد لە مەککەدا و دواتریش لە ئیندۆنیسیادا و خودی نەقشبەندیی خۆی بوو بە بابەتی ڕەخنەی چاکسازی. ڕەخنەگرانی پێشتری وەک سال بن سامیر و سەید عوسمان، بەو چەشنە هێرشیان نەکردە سەر تەریقەت بەڵکوو سەرکۆنەی شێخە کاریگەرەکانیان دەکرد و بە "ڕابەر و مامۆستایانی درۆزنیان" لەقەڵەم دەدان. ڕیفۆرمیستە نوێکان سەرزەنشتی ڕێباز و ڕاهێنانە سەنتراڵەکانی نەقشبەندییان دەکرد و بە "*بیدعە*" و "*شیرکیان*" دادەنا. هێرشی سەرەکی لە لایەن یەکێک لە عولەماکانی مینانگکاباوی نیشتەجێی مەککەوە بوو، کە ئەویش ئەحمەد خەتیب بوو، کە بەتایبەتی بە هێرش کردنی خراپ و ژەهراوی ناسرابوو بۆ سەر "*عاداتی*" وڵاتی دایک و گرووپە ئیتنیکییەکەی خۆی. لە ساڵانی ١٩٠٦ - ١٩٠٨دا سێ وتاری دژ بە نەقشبەندی نووسی کە بوون بە کەرەستەی سەرچاوە بۆ هەموو ململانێ و مشتومڕەکانی دواتری دژ بە نەقشبەندی[٧٩]. ئەو یەک لە دوای

---

[٧٩] "*إظهار زغل الكاذبين فی تشبهھم بالصادقين ؛ الآيات البينات للمنصفين فی إزالة خرافات بعض المتعصبين؛ السيف البتار فی محق كلمات بعض أهل الإغترار*" (ئەمانە هەرسێکیان بە زمانی مەلایۆن). پێکەوە لە قاهیرە چاپکراون لە ساڵی ١٣٢٦ / ١٩٠٨؛ چەندین جاریش چاپکراونەتەوە. لە کتێبەکەی شێریکێ ، "بیژدراگ - ڕۆڵبینین ..."، ل ٢٦٨ - ٢٧٠. یەکەمی ئەم تێز و نووسینانە سەرلەنوێ (بە زمانێکی ئیندۆنیسیی مۆدێرن) چاپ و

یەک مشتومڕی دەکرد لە سەر *زیکری لەتایف*، *سلووک یان خەڵوەت*، *خەتمی خواجەگان* و *ڕابیتە بیلشەیخ (رابطة بالشیخ)* و وای پیشان دەدان کە لە لایەن سۆفییەکانی دواترەوە بەکارهێنراون و بەو پێیە هیچ بنەمایەکیان نیە لە پیادەکردن و ڕاهێنانی پێغەمبەر و هاوەڵانیدا. ئەوجا بە ئیزافەکردنی ئەم ڕاهێنان و پەرستشە بۆ سەر ئەستۆی کەسێک ئەوە ڕادەیەکی زۆری نکووڵی کردن لە فەرمانی خواوەندی دەکەوێتە سەر شان و ئەمەش شێوەیەکی نابەجێی *"بیدعەیە"*.

هێرشەکانی ئەحمەد خەتیب دەسبەجێ وەڵامدرانەوە بە زنجیرەیەک وتاری بەرگری لە لایەن شێخە نەقشبەندییەکانی مینانگکاباوەوە کە بیتی بوون لە: موحەممەد سەعید بن تەنتای خەڵکی مونگکا و موریدو خەلیفەکەی خودی ئەحمەد خەتیب خۆی کە ناوی خەتیب عەلی (موحەممەد عەلی بن عەبدولموتتەلیب) بوو[80]. چەندوچوون و مشتومڕ بەردەوام بوو، بە توندترین شێوەی لە ناو مینانگکاباودا و کاریگەریشی سەرانسەری ئەرخەبیلی گرتبووەوە. لە دەوروبەری هەمان کاتدا کاریگەریی ڕیفۆرمخوازانی ئەزهەر کەوتبووە بڵاوبوونەوە لە ئیندۆنیسیادا و

بڵاوکرانەوە ، وەک ئەم دوابیە لە ساڵی ١٩٧٨دا لە کتێبی ئە. م. عارف، *"لە بارەی فەتواوە : تەریقەتی نەقشبەندی"*، مێدان: ئیسلامییە (چاپی چوارەم).

[80] لە شریکە، "ڕۆڵ بینین.... Bijdrege "، گفتوگۆی لەسەر کراوە، ل ٢٧٠ - ٢٧٢.

لەگەڵ ئەمەشدا تەنانەت ڕەتکردنەوەی گشتیی زیاتری تەریقەت و بیر و ئایدیای *"وەسیلە"*. بەمە تەریقەت ناچار کرا بەرگری لەخۆی بکات و لە زۆر حاڵەتیشـــدا بکەویتە هاوپەیمانی لەگەڵ ئەو هێزە نەریتییانەدا کە یەکەمجار بەرهەڵســـتییان دەکرد. دیســـان ئەم پرۆسـەیەش بە باشـی دۆکۆمێنت کراوە لە ڕۆژاوای سـۆمەترەدا، کە تەریقەتی نەقشـبەندی لەمێژە و تا ئێسـتاش زۆر بەهێز ڕەگی داکوتـاوە تێیـدا. لە جـاواش ڕێکخراوە ڕیفۆرمخوازەکـان وەک *ئەلئیرشـاد* (کە سـاڵی ١٩١٣ دامەزراوە) و *موحەممەدییە* (سـاڵی ١٩١٢)، کە بەقووڵی لە ژێر کـاریگەریی بیر و ئـایـدیـاکـانی موحەممەد عەبدەدا بوو، بەتوندی بەرهەڵســـتیی تەریقەتەکانیان دەکرد[٨١]. بەو پێیەش ڕابەرانی تەریقەتەکان کۆششیان کردە یەک و بوون بە بەشێکی چالاک لە ڕێکخراوە ئیسلامییە "نەریتییەکاندا" کە لە کاردانەوەی ڕیفۆرمخوازیدا دامەزران، چەشـــنی *نەهزەتول عولەما - نهضـــة العلماء* کە بنکە و بارەگای لە جاوا بوو (١٩٢٦) و بەتـایبەتیش پێرتی *PERTI* (١٩٢٨) کە بنکە و بـارەگـای لە

[٨١] کارێکی سـەرەکی کە لەسـەر ڕیفۆرمیزمی ئیندۆنیسـی، کتێبەکەی دێلیار نۆیر، "بزووتنەوەی ئیســـلامیی مۆدێرن لە ئیندۆنیســـیادا، ١٩٠٠ - ١٩٤٢" (کوالا لامپور، تاد.: چاپی زنکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٧٣)، بەهەرحاڵ، باسکردنی حاڵەتەکانی ململانێ تەنها لە ناوچەی مینانکاباودا، بەڵام ڕەنگە ئەمە بە هۆی ئەوەوە بێت کە خودی نووســـەرەکە خۆی خەڵکی مینـانگکـابـاو بووە و بەتوندی جەخت لەسەر پەرەپێدانی ئەم ناوچەیە دەکاتەوە.

میناںگکاباو بوو. ئیسلامی ئیندۆنیسی زۆر بەتوندی جەمسەربەند بوو لە نێوان هەردوو بلۆکی "نوێخواز" و "نەریتخواز"دا و تەریقەتەکان بە "پەڕگری" ئەمی دواییان دادەنران.

ڕێبازی نەقشــبەندی کەوتە لەدەســتدانی کاریگەریی خۆی لە ســەرەتای ســەدە (بیســتەم - و) بەملاوە، بە هۆکاری هەڵکشــانی ڕیفۆرمخوازیی مۆدێرنەوە. هەروەهــا فــاکتەرەکــانی تریش ڕۆڵی خۆیان بینی لە کشــانەوەی تەریقەتەکان. لە کاتێکدا کەوا تەریقەت بۆ زەمان و ســـەردەمێک هۆکارێک بوو بۆ ناڕەزایی دەربڕین لە حوکمی کۆلۆنیالیی هۆڵەندی و یەکەم کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی نەتەوەیی لە ســـاڵانی ١٩١٠کاندا دامەزران و فۆرمی گونجاوتری ڕێکخراوەیی خستە بەردەمی خەڵکانی تووڕە و ناڕازی. لە بەشە جۆراوجۆرەکانی ئەرخەبیلدا، ناکۆکی و ململانێیەکی توند لە سەر کاریگەری و دەسەڵات کەوتە نێوان هەردوو ڕێبازی سۆفیگەریی قــادری و نەقشـــبەنـدییەوە و یەکەم ڕێکخراوی جەمــاوەریی "شــەراکەت ئیســلام" لەگەڵ تێهەڵکێش بوونی ئەندامێتییەکان و لە هەموو حــاڵەتەکــانـدا شـــێخەکــانی تەریقەت لە دواجــاردا زۆر ڕێکخەری پرۆفێشـــناڵی ســـیاســـییان لەدەســـتدا[٨٢]. هۆکارێکی

---

[٨٢] ی. ج. شـــێریکە، "بیژددرێگە ..."، ل ٣٠٦ - ٣٠٩ (میناںگکاباو)؛ ســـارتۆنۆ کەرتۆدیردیۆ (کتێبی):(ed.), *Sarekat Islam lokal.* Jakarta ئەرشـــیفی نیشتمانی- Arsip Nasional, 1975, 308. (Madura) 326

دەرەکیش کە بـــایەخێکی گەورەی هەبوو گرتنی مەککە بوو لە لایەن ئیبن ســــعوودەوە لە ســـــاڵی ١٩٢٤دا و داگیرکەران تەریقەتەکانیان قەدەغەکرد لەوێ. زاوییە یان تەکێ ســەنتراڵەکەی جەبەل ئەبوقوبەیس ڕووخێنرا و تەواوی شـــێخ و ڕابەرانی نەقشبەندی شارەکەیان بەجێهێشت. نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکانیش لەو مێژووە بەدواوە کاری خۆیان بکەن بێ پاڵپشتیی دەرەوە.

تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدیی ئیندۆنیسی لە پاش ساڵی ١٩٢٥

داکشانی تەریقەتی نەقشبەندی کە لە یەکەم دەیەکانی سەدەی بیســـتەمدا دەســـتیپێکرد بە ڕەهایی پرۆســـەیەکی چونیەک و بەردەوام نەبوو. زۆرێک لە نووچدان و پاشـــەکشـــە لە هەندێ بەرەدا ڕوویاندا لەبەرانبەردا بە پێشـــڕەوی قەرەبوو کرانەوە لە هەندێ شــوێنی تردا بەتوندی پشــتی بە دۆخ و حاڵەتی ســیاســی دەبەست. لە ماوەی شـەست سـاڵی ڕابردوودا (بە ڕەچاو کردنی ئەوەی ئەم باسە لە ساڵی ١٩٩٠دا نووسراوە - وەرگێڕ) تەریقەتەکە لە گەلێ ناوچەی (ئیندۆنیســیادا - و) بڵاوبووەوە، کە ڕاســتییەکەی لەپێشــدا هیچ باسـێکی نەبوو تێیدا. ســەرســوڕهێنترین بڵاوبوونەوە پەیوەســـتە بە چالاکییەکانی تاقە کەســـێکەوە، کە ئەویش ڕابەر و مامۆستای مینانگکاباو شێخ جەلالەدینی بوکیتینگی بوو.

شێخ جەلالەدین، کە خەلیفەیەکی شێخ عەلی ڕەزای جەبەل ئەبو

قوبەیس بوو، لە ساڵی ١٩٥٠دا ناوبانگێکی نیشتمانی پەیداکردبوو، وەک سەرکردەی حیزبێکی سیاسیی بچووک. لە دوا کتێب و نامیلکەکانیدا، وای ئیددیعا دەکرد کە *Partai politik Thariqat Islam (PPTI)*.

لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٠دا دامەزراوە. کورتەی پیتەکانی ئەو کاتەی بووە بۆ (واتە یەکیتیی داکۆکیکاران لە تەریقەتی ئیسلام) *Persatuan pembela Thariqat* پێدەچێت مێژووەکەی نادیارییەکی تێدابێت. شێخ بە شێوەیەکی سەرەتایی ئەندامی *Islam (PPTI)* PERTI (Peraatuan Tarbiyah عولەماکانی سۆمەترەی ڕۆژاوا لە ساڵی ١٩٢٨دا یەکیانگرتووە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی کاریگەریی ڕیفۆرمخوازان (*موحەممەدییە*). ناوی PPTI بۆ یەکەمجار بیستراوە لە دوای ئەوەی شێخ جەلالەدین و هەندێ لە شوێنکەوتووانی PERTI بەجێهێشتووە بەهۆی شەڕ و ململانێوە. زۆرێک لە نەقشەبەندییەکانی تر، بە شێوەیەکی عەرەزی، لە PERTI مانەوە. پاشان شێخ PPTI کردە حیزبێکی سیاسی و لە یەکەم ساڵەکاندا لەپێناوی سەربەخۆییدا خەباتی دەکرد (لە ساڵی ١٩٤٥دابەپێی ئیددیعاکەی). لە ساڵانی ١٩٥٠کان و ١٩٦٠کاندا ژمارەیەکی ڕوو لە زیادی شێخە نەقشەبەندییەکان چوونە ڕیزی حیزبی PPTI ؛ هەندێکیان دواتر ئیددیعای ئەوەیان کردبوو کە هەستیان وابووە بە ناچاری ئەوەیان کردووە بە هۆکاری پەیوەندیی بەتینی شێخ جەلالەدین بە سەرۆک سوکارنۆوە کەوا زیرەکانە بەکاریهێناوە. حیزبی

PPTI لە پاش ڕووخانی سوکارنۆ مایەوە و لە ساڵی ١٩٦٨دا بوو بە ئەندامی ڕێکخراوی "گرووپی فەرمان" ، بە سپۆنسەریی سەربازیی کۆمەڵەی گۆڵکار و بەردەوام بوو لە بووژانەوە و گەشەکردن لە ژێر چاودێرییەکی بەهێزدا. لە ساڵی ١٩٧٣دا، واتە سێ ساڵ پێش مەرگی، شێخ ئیددیعای ئەوەی کردبوو کەوا لە سێ ملیۆن کەمتر ئەندامی نییە.

شێخ جەلالەدین بەتەنها لە ڕێکخەر و سیاسییەکی زیرەک زیاتر بوو. ئەو نووسەرێکی پڕ بەرهەم بووە و زیاد لە سەد کتێب و کتێبۆڵکەی بڵاوکردووەتەوە[٨٣]، کە تا ڕادەیەکی زۆر گرنگترین گرووپی ئەدەبیاتی نەقشبەندییە کە لە ئیندۆنیسیادا بەرهەم هاتبێت. کتێبەکەی ئەو *Rahasia Mutiara* ڕەنگە تەواوترین و ڕوونترین وەسفی تێدایە بۆ زیکری نەقشبەندی و سرووت و ڕێوڕەسمەکانی بە هەر زمانێک[٨٤]، هەروەها کتێبەکەی

---

[٨٣] دواین نامیلکە کە من دەستمکەوتووە "کتێب لەگەڵ تەمەندایە *Buku, Prnutup Umur,* vol. 9 (1975).

[٨٤] دکتۆر شێخ حاجی جەلالەدین، *"نهێنیی گەوهەر: تەریقەتی نەقشبەندی لە مەلایۆ"*، ٩ بەرگ، بوکیتینگی، چەندین چاپ. وا دیارە پشت بە کتێبەکەی موحەممەد ئەمین ئەلکوردی *"تنویر القلوب"* و ئەحمەد زیائەدین گویمویشخانەوی *"جامع الأصول فی الأولیاء"* دەبەستێ، بەڵام بە وردەکارییەکی زیاتر و بە وێنەی ڕوونکردنەوە باسی فیزیکیی زیکری *لەتایف* و زیکری نەفی و ئیسپات (النفی والإثبات) دەکات.

(بەرگریی لە تەریقەتی نەقشـبەندی Pertahanan at - Thariqat an - Naqssybandiyah یەکێکە لە بەرگرینـامە بەهێزەکـان لە تەریقەت دژ بە هێرشـــەکانی ئەحمەد خەتیب و ڕیفۆرمخوازانی تر[85]. شـێخ جەلالەدین نەک هەر شـێخەکانی تری لە ژێر ئاڵای ڕێکخراوەکەی خۆیدا ڕێکخسـتووە، بەڵکوو چەندین خەلیفەشـی دامەزراندووە و ناردوونی بۆ ناوچەکانی تری ئەرخەبیل. ئەوان نەقشـبەندییان لە سـولاوێسـی باشـوور (سـێلێبس)، باشـووری کەلیمـانتـان (بۆرنیۆ) و نـاوچەکـانی جـاوا و سـۆمەترە بڵاوکردووەتەوە، کە پێشـتر تێیدا نەبوو. هەروەها کاریگەریی شـێخ لە سـنوورەکانی ئیندۆنیسـیا ترازاوە بۆ مالیزیا[86]. هەڵبەت ناوبانگی ئەم نەقشـبەندیی بەکێشـکردووە لە هەموو قوژبنێکی وڵاتەوە، لەنێویاندا شـێخەکانی ڕێبازەکانی تریش، بۆ بارەگای نیشـتەجێبوونی خۆی بۆ بەجێهێنانی خەڵوەت بە سـەرپەرشـتی و پێشەوایەتیی خۆی. نووسینەکانی کەرەستەی سەرچاوەی سەرەکی پێکدێنن بۆ چەندین کاری جیددیی دواتری لە بارەی تەریقەتەوە[87].

---

[85] دکتۆر شـێخ حاجی جەلالەدین، *"بەرگری کردن لە تەریقەتی نەقشـبەندی لە مەلایۆ"*، ٤ بەرگ، بوکیتینگی، بێ مێژوو

[86] ئەلعەتتاس، "هەندێ بواری سۆفیزم"، ل ٦٤.

[87] پرۆفیسـۆر ئەبوبەکر ئاتجێ، "پێشـەکی عیلمی تەریقەت"، جاکارتا، ١٩٦٦؛ ئیمرۆن ئابا، *"لە بارەی مەسەلەی تەریقەتی نەقشبەندییەوە"*. قودس: مەنارە، ١٩٨٠؛ مستەفا زەهری، "کلیلی تێگەیشتنی عیلمی تەسـەوف"، سورابایا: بینا

بەهەرحاڵ، هەموو کەس ڕێنماییەکانی شێخ جەلالەدینی قبووڵ نەکردووە وەک نوێنەرایەتییەکی تەریقەتی نەقشبەندی. لێکدانەوە نەگونجاوەکانی بۆ هەندێ ئایەتی قورئانیی دیاریکراو بەتەواوی خستیە پێگەیەکی پێچەوانە و دژەوە لەگەڵ هەندێ لە هاوکار و هاوپیشەکانیدا. دانانی نازناوی دکتۆر بۆ خۆی و بگرە دواتر پرۆفیسۆریش و بە شێوەیەکی لیبراڵانە بەخشینی *ئیجازە* بە خۆی و هەمان نازناوی *خەلیفەی* نیمچە ڕاهێنراو بووە بە مایەی ڕەخنەیەکی زۆر. لە ساڵی ١٩٥٤دا، سی و چوار شێخ و *خەلیفەی* نەقشبەندی لە سومەترەی ڕۆژاوا، بە چاودێریی PERTI، فەتوایەکیان دەرکرد دژ بە نووسینەکانی جەلالەدین، کە بە دید و تێڕوانینی ئەوان زۆرێک لە هەڵە و شێواندن و لادان و *حەدیسی* درۆ و *بیدعەی* هونەر و تەکنیکی تەریقەتی تێدایە[88]. زیاتر پێدەچێت کەوا فەتواکە نەک هەر تەنها ئیلهامی نیگەرانی بێت لە شێخ جەلالەدینی ڕەفتار نەشاز کە نکوڵی لێناکرێت بەڵکوو بە هەمان ئەندازە ڕکابەریی دنیاییشی تێدایە، کە پێشتر پاڵی بە شێخەوە نابوو بۆ ئەوەی لە PERTI جیابێتەوە[89]. ئەستێرەی

عیلمو (بنیاتی زانیاری)، ١٩٨٠.

[88] دەقی ئەم فەتوایە لە کتێبەکەی ئە. مم. عارف *"فەتوا"*دایە، ل ١٤٢ – ١٥٢

[89] ڕەخنەیەکی ورد لە "هەڵەکان" لە کارەکەی جەلالەدیندا لە لایەن سەرۆکی عولەماکانی نەقشبەندیی PERTI ، سولەیمان ئەلرەسوولییەوە نووسراوە، *"تبليغ الأمانات"*، بوکیتینگی، ١٩٥٤.

شـــێخ جەلالەدین بەخێرایی گەشـــایەوە و فەتواکە بەتەواوی ناکاریگەر بوو لە ڕێگەی بەرزبوونەوەیدا. دواجاریش گەلێ لەو *خەلیفانەی* کە سـەرزەنشتیان کردبوو پاشگەز بوونەوە و چوونە ناو حیزبەکەشیەوە PPTI.

یەکێک لەو داهێنانانەی شـــێخ کە بەر ڕەخنە کەوتووە و بە *بیدعە* تۆمەتبار کراوە و پەرەیســەند بۆ ســرووتی پابەندبوون بە تەریقەتەوە. لە پاش ڕێوڕەسـمی شـەوانەی دەسـنوێژ هەڵگرتن و *تەوبە*، ڕاگەیـاندنی پەشـــیمانبوونەوە لە گوناهەکانی ڕابردوو، *مورید* دەخرێتە کفنێکەوە و بە لای ڕاســـتدا پاڵدەخرێت و ڕووی دەکرێتە *قیبلە*. ئەوجا لە کاتی خەوتنیدا پێویســـتە بیســـت و یەک جۆر خەون ببینێت وەک (چاوپێکەوتنی پێغەمبەر و تاد..)، بەمەش پەردە لە سەر نهێنییەک لادەدرێت. جا ئەگەر نەیتوانی خەونەکەی بیربێتەوە، بۆ شـــەوی ئایندە دووبارە دەکرێتەوە و ئەگەر هەیە چەند جاری تریش، تا ئەو کاتەی خەونەکە بەرجەســـتە دەبێت. خۆ ئەگەر مورید توانی ئەو خەونەی لە پاش نوێژی بەیانی بینیوی بە باشی بگێڕێتەوە، ئەوە یەکەم *تەوەجوهی* لەگەڵ شێخدا دەبێت. پاشان *مورید* سەری پەتێک یان کفنەکە دەگرێت و شێخیش ئەوســـەرەکەی و نزا و پاڕانەوەی ملکەچیی فەرمی بۆ شـــێخ دەخوێنێت و ئەوجا یەکەم ڕێنمایی و ڕاســپاردەی فەرمی (*تەلقین*)

وەردەگرێت و بۆ یەکەمجاریش زیکری *قەلبی* بەجێدەهێنێت[٩٠].

ئەم ڕێوڕەسمی پابەندبوون بە تەریقەتەوە، کە لەگەڵ مردن و ناشتنی سیمبۆڵیدا تەواو دەبێت و حاڵەتی نێوەندگیری (خەونەکە) و سەرلەنوێ لەدایکبوونەوەی تێدەکەوێت، پێدەچێت یەکەم ئاماژەی بە ئیندۆنیسی کردنێکی نەقشبەندی - خالیدی بێت. هەڵبەت هیچکام لە توخمەکانی ئیندۆنیسی نین بە دیاریکراوی و لەواقیعدا هەر هەمووی ڕەنگە لە نەریت و ترادیسیۆنی نەقشبەندیدا هەبێت، بەڵام بە هەمان مێتۆد و ڕێگە کۆنەبوونەتەوە. *بەیعەت* بەم فۆرمەی ئێستایەوە زیاتر ڕێوڕەسمی تەمەسوک و پابەندبوونی پێش ئیسلاممان بیردەخاتەوە بە سادەترین شێوەی وەک لە هەر شوێنێکی تر. سەرکەوتنی شێخ جەلالەدین توانی تا ڕادەیەک تەریقەتەکە لە ناوچە و هەرێمی نوێدا بڵاو بکاتەوە بە هۆی کێشکردنەی ئەنجامدان و نمایشکردنی ئەم ڕێوڕەسمە سیمبۆڵییە دەوڵەمەندەوە.

---

[٩٠] شێخ جەلالەدین لە کتێبی "*نهنینی گەوهەردا*" ١، ٥ - ١٢ باس لە کار و کردەوەکان دەکات. لە "*تبليغ الأمانات*" دا، ل ١٨ - ٢٠ ڕەخنە دەگرێت. سەرنج و تێبینیی ورد لە سەر *بەیعەتی* نەقشبەندی لە سۆمەترەی ڕۆژاوادا لە کتێبی نور ئەنەس جەمیل، "*کاریگەریی تەریقەت و سلووک لە سۆمەترەی ڕۆژاوادا*"، "*پرۆژەی بڵاوکردنەوەی پرۆژەی ئاینی و گۆڕانی کۆمەڵایەتی*" (LEKNAS - LIPI), no. 2 (1976), 19 - 52, esp. 30 - 36.

ڕێبازی مەزهەرییە لە پاش ساڵی ١٩٢٥

شێخێکی تری نەقشبەندی کە سەرکەوتووانە توانی تەریقەتەکە لە دەڤەر و ناوچەی نوێدا بڵاو بکاتەوە سەید موحسین عەلی هیندوان بوو (ساڵی ١٩٨٠ کۆچی دوایی کردووە) و یەکێکە لەو ئەندامە کەمانەی کۆمەڵگەی عەرەبیی ئیندۆنیسی کە پابەندی تەریقەتێکی ناوخۆیی بووە[٩١]. سەید موحسین بە بنەچە خەڵکی دوورگەی مادورایە و لە لایەن شێخ شەمسەدینی مادورییەوە پابەندی تەریقەتی نەقشبەندیی مەزهەری بووە.

هەرچەندە موحەممەد ساڵح و عەبدوڵڵا زەواوی مورید و شوێنکەوتوویان بووە لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئەرخەبیلدا، بەڵام ئەوە تەنها مادورا بوو کەوا ڕێبازی مەزهەری تێیدا بە هێز و گوڕەوە دامەزرا. لە مادورا و هەروەها لە ناو کۆمیونیتییە گەورەکانی تری مادوری لە ئیندۆنیسیادا (جاوای ڕۆژهەڵات، جاکارتا و ڕۆژاوای کەلیمەنتان 'بۆرنیۆ')، ئەمە بوو بە کاریگەرترین *تەریقەت* و شێخەکانی پێگەیەکی کاریزمیی وایان

---

[٩١] زۆربەی عەرەبە نیشتەجێکانی ئیندۆنیسیا بە بنەچە خەڵکی حەزرەمەوتن و تاقە تەریقەتی قبووڵکراو لای ئەوان **بەعلەوییە**، کە دەگەڕێتەوە بۆ پەرستش و ڕاهێنانی سەیدەکانی حەزرەمەوت، بە شێوەیەکی تایبەتی و بەرچاویش *ڕابیتە* کە لە لایەن توێژەر و سەیدی سۆفیی حەزرەمەوتییەوە عەبدوڵڵا بن عەلاوی ئەلحەددادەوە (کە ساڵی ١٧٢٠ مردووە) دانراوە و ڕێکخراوە.

هەبوو کە بارتەقای لە هیچ شـــوێنێکی تردا نەبوو. لە دەیەکانی ڕابوردوودا جۆرێـک لە ســـەرکردایەتیی بەکۆمەڵی تەریقەتەکە هەبوو لە لایەن چوار شـــێخەوە و لە پاش مەرگی هەر یەکێکیان ســیانەکەی تر ئەندامی چوارەمیان هەڵدەبژارد لە ناو *خەلیفەکانی* تردا. ئەم چوار کەســـە بە نۆرە ســـەردانی کۆمەڵگە مادوورییە گەورەکانی ڕۆژاوای کالیمەنتانذیان دەکرد و مورید لەوێ ڕێز و شکۆی یەکسانیان بۆ هەر چواریان دەردەبڕی، بەدەر لەوەی کە بەیعەتیان بە هەرکامێکیان دابێت.

سـەید موحسین عەلی لە سـەر دەسـتی سێ شـێخی مادوری خوێنـدوویەتی و تەمەســـوکی کردووە بە تەریقەتەوە و پـاش ئەوەی لە لایەن ســـێهەمیـانەوە بوو بە خەلیفە هەر زوو وەک یەکێک لە شێخە سەرکردەکان ددانی پێدانرا و بەخێراییش مورید و شوێنکەوتووی شەخسیی خۆی زۆربوون لە ناو مادوورییەکاندا (کە بێگومـان لە نەوەی پێغەمبەربوونی ئەو ڕۆڵێکی کـاریگەری هەبوو). بەپێچەوانەی شـێخەکانی تر ئەو بەتەنها کۆشـشـی خۆی چڕ نەکردبووەوە لە ئیتنیکی مـادوریـدا بەڵکوو بەدوای موریـددا دەگەڕا لە نـاو گرووپە ئیتنیکییەکـانی تردا. لە کۆتـایی ســـاڵانی ١٩٦٠کاندا، یەکەم تاقمی شـوێنکەوتووان لە سـولاوێسـی باشـوور (ســـێلێبس) پێکهات، کە وردە وردە زیادیکرد بۆ چەند لقێک بە نزیکەی هەزار ئەندامی چالاکەوە لەو ویلایەتەدا. فرەشی پێنەچوو، چەند لقێکی تریش لە باشووری کەلیمەنتان دروستبوو.

مەراق و هەڵپەی سـەید موحسـین بوو بە مایەی ناکۆکی و ململانێ لەگەڵ شـێخەکانی تردا بە هۆی هەندێ خەسـڵەتی جیاکەرەوە لە ئیرشـاد و ڕێنماییەکانیدا. ئەو ڕەتیکردەوە کەوا زیکری *لەتایف* فێری هەموو موریدان بکات، مەگەر موریدێکی زۆر زۆر پێشـکەوتوو بێت و جوابی کردن کە بچن بۆ لای ڕابەر و مامۆسـتای تر، چونکە وایدەبینی کە هیچ شـێخێکی تر عیلم و زانیاریی تەواوی پێنییە. ململانێکان لە ژیانیدا ئازاریان نەدا و کاریزمایی ئەو شـێخەکانی تری خسـتبووە پەناوە. هەروەها بە کەم تەماشـاکردنی ئەو بۆ خەڵکی تر نەیهێشـت هیچ *خەلیفەیەک* دابنێـت و فەرمـانی دابوو بە قوتـابی و موریـدەکـانی کە لە بەجێهێنانی *ڕابیتەدا* تەنها بەمەوە پەیوەسـت بن، تەنانەت لەدوای مردنیشـی. تا ئێسـتاش هەندێک لە قوتابی و موریدەکانی کۆمەڵگەیەکی جیاواز پێکدەهێنن و ئیددیعای ئەوە دەکەن کە لە ڕێگەی خەونەوە پەیوەسـت دەبن بە شـێخەکەیانەوە، بەڵام زۆربەیان یەکێک لە شـێخەکانی مادورییان هەڵبژاردووە وەک ڕابەر و مامۆستای ڕۆحیی نوێیان. سەید موحسین عەلی میراتی نووسینی زۆری بەجێنەهێشت و تەنها چەند *ڕیسالەیەکی* ڕۆحیی کورت و کەمی نووسی، بەڵام ئەمانە بایەخێکی تایبەتییان نییە[٩٢].

[٩٢] گرنگترین *ڕیسالەی* ئەو ناوی *"گەوهەری تەتیقەتی نەقشبەندیی مەزهەری لە ئیندۆنیسیادا"*؛ ئەمە وەسفێکی کورتی زیکری نەقشبەندییە و بەرگرییەکە

بڵاوبوونەوەی کاریگەرییەکانی نەقشبەندی

لە پاڵ فراوانبوونی تەریقەتی نەقشـــبەندی وەک تەریقەتێک، لە هەردوو ڕووی ژمـارە و جوگرافییەوە، دەبێـت ســـەرنجی ئەو ڕێنمایی و ڕاهێنانە بدەین کە لە نەقشـــبەندییەوە یان ڕابەر و مامۆســـتاکانیەوە ســـەرچاوەی گرتووە بەڵام پەیوەســـت نین بە تەریقەتێکی ڕێکخراوەوە. ئـامـاژەیەک هەیە بە بەکـارهێنـانی بەربڵاوی کتێبی *"تەنویرول قلووب - تنویر القلوب"ی* موحەممەد ئەمین ئەلکوردی کە لە هەموو لایەکی ئەرخەبیلدا هەیە و لە گەلێ *مەدرەســـەشــدا* دەخوێنرێت، لەوانەی کە *زیکریان* تێدا ناکرێت و ناخوێنرێت. ئەوە تەنها یەکەم بەشـــی ئەم کارە نییە کە لەگەڵ *فیقهدا* مامەڵە دەکات و دەخوێنرێت، دووەم بەشـــیش وەک کتێبی خوێندنی *تەسەووف* بەکاردەهێنرێت و وەک سەرچاوەیەکیش بۆ زانیاریی گشـــتی لەســـەر *تەریقەت*. ئەم کتێبە تەنانەت لە لایەن مـوریـد و شـــوێـنکەوتـووانـی تەریـقەتەکـانـی تـریشـــەوە بەکاردەهێنرێت[٩٣]. لە ناوچە جیاجیاکانی سـولاوێسـی باشـووردا *عولەما* نەریتییەکان قوتابییەکانیان فێری ئەو *ویردانە* دەکەن کە

لە تەریقەت و لە سـاڵی ١٩٥٨دا نووسـراوە وسـاڵی ١٩٧٦ لە لایەن لقەکانی سولاوێسیی باشوورەوە سەرلەنوێ چاپکراوەتەوە.

[٩٣] بۆ نموونە کیای ئەکبەری تەریقەتی ئیدریسییەی بچووک مەڵبەندەکەی لە پێســـانترێنە. ئەلفەتحییە، لە پاکێنگدینگانە، تاســـیکمالایا، ژاوای ڕۆژاوا بە ڕێکوپێکی لە *"تنویر القلوب"* دەگوێزنەوە لە وتار و ئامۆژگارییەکانیاندا.

پەیوەســـتن بە نەقشـــبەندییەوە و هەندێ جار زیکری *قەلبیش*.
ئەمانە بوون بە بەشـــێکی دانەبڕاو لە پەرســـتش یان عیبادەتی ئوســـووڵی، کە بە تەنها و بەتایبەتی بەجێدەهێنرێت بێ هیچ ڕێکخراو یان سەرکردایەتییەک[٩٤].

لە ئیندۆنیســـیا و بەتایبەتی لە جاوادا، ژمارەیەکی زۆری تائیفەی سۆفیی غەیرە ئیسلامی هەن کە بە ناوی گشتیی ئەلیران کێباتینان *Aliran kebatinan* یان ئەلیران کێپێرکایان *Aliran kepercayaan* [٩٥] دەناسرێن.

ئەمانە هەرچەندە بە موســـڵمان دانانرێن، بەڵام زۆرێکیان کاریگەریی بەهێزی ئیســـلام لە زاراوەســـازی و بیروباوەڕ و

---

[٩٤] باســـی گوندێک دەکات لە گوادا: نورهایەتیی دجاماس، "جۆراوجۆریی ژیانی ئاینی لە ناو بوگی و ماگاســـاییەکاندا"، لە "ئایین و واقیعی کۆمەڵایەتیدا"، کە لە لایەن (موخلیس و کاترین ڕۆبنســـنەوە بڵاوکراوەتە). کۆتایی دید و بۆچوون: پەیمانگەی بڵاوکردنەوە لە زانکۆی حەســـەنەدین، ١٩٨٥، ٢٧٣ - ٣٩٧، بەتایبەتی ٣٤٩ - ٣٦٤. هەمان ڕاهێنان لە ماجێنادا باڵادەست بوو لە پێش گەیشتنی خەلیفەی شێخ جەلالەدیندا، بە پێی مستەفا زەهری (چاوپێکەوتن، ئونجون پاندانگ ، ٧ی سێپتەمبەری ١٩٨٧).
[٩٥] ئەدەبێکی چڕ هەیە لە ســەر ئەم تائیفانە؛ دوو گێڕانەوەی هەواڵی هەیە لە ســەر ئەم بابەتە کە بریتین لە: ڕاهنیپ م. بی ئە. *"لێشاوی باوەڕ لە بازنەی ڕووناکیدا"*، ســورابایا: پوســـتۆکا پرۆگریســـیف، ١٩٨٤؛ پۆڵ ســـتێنج، "ســـۆفیگەریی شـــەرعی لە ئیندۆنیســـیادا"، *گۆڤاری پێداچوونەوە توێژینەوە ئیندۆنیسی و مالیزییەکان*، ٢٠ / ٢ (١٩٨٦)، ل ٧٦- ١١٧

هەروەها ســـرووت و ئەداکردنیاندا ڕەنگدەداتەوە. پێدەچێت ئەمە بە پلەی یەکەم بە هۆی ڕێنماییە سۆفیگەرییەکانەوە بێت کە دزەی کردبێتە کولتووری میللی و دەســـتەبژێری جـاواییەکـانەوە. لە سـەدەکانی پێشـوودا بەتایبەتی شـەتتارییە مۆرکی خۆی بە سـەر کولتووری جـاواییەکـانەوە جێهێشـــتووە و ســـەرلەنوێ دایڕشـــتووەتەوە. لە کات و ســـەردەمی ئێســـتادا تەریقەتی نەقشبەندی بە زیکری بێدەنگ و ڕاهێنانەکانی هاوشێوەی تێڕامان، وا دیارە کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبووە بە ئێســـتاشـــەوە. دامەزرێنەری گەورەترینی ئەم تائیفانە، کە بە شـێوەیەکی جیهانی بە ســـوبود ناســـراوە، لە گەنجیدا پەیوەندییەکی تەمومژاویی هەبووە بە مامۆســـتا و ڕابەرێکی نەقشـــبەندییەوە[٩٦]. بەهەرحاڵ، کاریگەرییەکان بەتەنها یەک ئاڕاســـتە نەبوون. چونکە چەندین شێخی ئیندۆنیسی هەن هەر بە ناو نەقشبەندین، بەڵام ڕێنمایی و ڕاســـپاردە و ڕاهێنانە "جادووییەکانیان" لە ڕاســـتیدا ئەوپەڕی تەوفیقی و بـاتینی و ســـاینکرێتیکن syncretistic (واتە لە ڕووکەشدا شتێکە و ژێربەژێر شتێکی ترە - وەرگێڕ).

ڕێباز یان تەریقەتی نەقشـــبەندی بەتەواوی ڕەگی خۆی لە ئیندۆنیسیادا داکوتاوە و بووە بە بەشێک لەو هێزانەی کاردەکەن

---

[٩٦] کیـای عەبـدولڕەحمـان نـاوێـک، بڕوانە جەی. جی. بێنێـت، "لە بـارەی سوبودەوە". لەندەن: هۆدەر و ستۆفتۆن، ١٩٥٨، ٥١ ٥٣.

بۆ بەئیســـــلامکردنی پێشـــــکەوتووی کولتوور و کۆمەڵگەی ئیندۆنیســـی. ئەم ڕێبازە کاریگەرییەکی وای هەبووە و هەیە کەوا کۆڕ و کۆمەڵی مورید و شوێنکەوتووانی ڕێکخراوی تێپەڕاندووە، بەڵام لە بەرانبەردا و لە هەندێ شـــوێن و ناوچەی دیاریکراودا تەریقەتەکە بە شێوەیەک "بە ئیندۆنیسی کراوە"، کە هەندێ جار تا ڕادەیەک ناناسرێتەوە[٩٧].

[٩٧] ئەم حاڵەتانەی دوایی بە چڕی گفتوگۆیان لەســـەر دەکرێت لە وتارێکی هاوتەریبدا بۆ بڵاوبوونەوە لە *BKI*.

عبدالله دهلوى [شاه غوڵام عەلى]
(١٢٤٠/ ١٨٢٤- ١٨٢٥ له دەلهى مردووه)

أبو سعيد الأحمدى
(١٢٥٠/ ١٨٣٥ له تۆنک مردووه)

أحمد سعيد
(١٢٧٧/ ١٨٦٠- ١٨٦١ له مدينه مردووه)

ضياءالدين خالد البغدادى (مولانا خالد)
(١٢٤٢/ ١٨٢٦ له ديمەشق مردووه)

محمد صالح الزواوى (١٣٠١/ ١٨٨٤ له مەككه مردووه)
محمد مراد القازانى - عبدالله الزواوى - عبدالحميد الداغستانى
محمد جان المكى (... له مەككه مردووه)
عبدالله الأرزنجانى (١٢٦٦/ ١٨٥٠ له مككه مردووه) ا
محمد مزهر الأحمدى (١٣٠١/ ١٨٨٤ له مەدينه مردووه)
يحيى الداغستانى
سليمان القرمى
خليل حمدى
(خليل پاشا)
إسماعيل الباروسى
خليل حلمى
سليمان الزهدى
عثمان فرج
على رضا
عبدالحميد شيروانى
محمد حقى النازلى

مەولانا خالید لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا

لە کۆتاییەکانی ساڵانی ١٨٨٠کاندا، دەسەڵاتدارانی دوورگە هندییەکانی هۆڵەندی، بە گومانی چالاکییە چالاکییە پان ئیسلامییەکان، دەستیان بەسەر پارچە کاغەزێکدا گرتبوو کە بە زمانێکی عەرەبیی کرچ و خراپ نووسرابوو لە پیاوێکی لە حەج گەڕاوە بە ناوی حاجی محەممەد ئەرسات یان [حاجی محەممەد ئەرشەد] و ناردبوویان بۆ سنۆک هورخرۆنیەی کریستیانی عەرەبی زانی ڕاوێژکاری کاروباری ئیسلامی بۆ ئەوەی بزانن کە چی تێدا نووسراوە. دەقەکە هەندێ ڕێنمایی بنەڕەتیی نزا و پاڕانەوەی نەقشبەندیی تێدا بووە. ئەمانە بە خوێندنی دۆعا و پاڕانەوەی *ئیستیغفاری* ٣ و ٥ و ١٥ یان ٢٥ جاران دەستپێدەکەن و ٣ جاران خوێندنەوەی *سوورەتی* ئیخلاص و یەک جاریش خوێندنەوەی سوورەتەکانی ئەلفەلەق و ئەلناس و ئەلفاتیحە و خێر و چاکەی ئەم خوێندنەوانە بۆ ڕۆحیانەتی شێخ بەهادینی نەقشبەند نێردراوە. پاشان دەکرێ مرۆ وێنەی" *شیخنا ومولانا*" شێخمان و مەولامان خالیدی نەقشبەندیمان وێنا بکات، کەوا شێخ سولەیمان ئەفەندی لە مەککە باپیرانی ڕۆحیی خۆی دەگێڕێتەوە بۆیان. بەژن و باڵای ئەمیش (واتە خالید) بەرز و گەورەیە و

ڕیشی لە هەردوو لای ڕاست و چەپەوە ڕەش و لە ناوەڕاستەوە سپییە، چەناکە و سینگی پانن. ئەوجا لەوەوە دەبێت داخوازیی بەهێزبوونی ڕۆحی و بەردەوامیی پەیوەستبوون بە خودای تەعالاوە بکەیت و پاش ئەمەش شێوازی نکوولّی کردن و جەختکردنەوە بێنیتەوە یادی خۆت و ئیتر *ئیسمی زات* بەدوای یەکدا دووبارە دەکەیتەوە لە *لەتائیفە* جۆراوجۆرەکاندا و ... دواجار نامەکە بە ئیددیعا کردنی ئەوە کۆتایی دێت کە نووسەرەکەی ڕوخسەتی پیادەکردن و ڕێنمایی کردنی ئەم سرووت و ڕێوڕەسمی ڕێنمایی کردنی پەرستنەی داوە[1].

لەم بڕگانەوە کە لە دوادوایی سەدەی نۆزدەوە بۆمان کۆبووەتەوە دەردەکەوێ کەوا لە دوای زیاد لە سەدە ونیوێک لە کۆچی دوایی مەولانا خالید، خەڵکی لە شوێن و ناوچە جۆراوجۆرەکانی باشووری ڕۆژهەلاتی ئاسیادا هێشتا هەر پەیڕەوی *ڕابیتە* دەکەن، کە بریتییە لە وێناکردن و یدکردنەوەی شێخ لە پێش زیکردا، لەگەڵ مەولانا خالید خۆیدا نەک لەگەڵ جێگرەوەکانی. ئەو وەسفە سادەیەی پیاوێکی تێکسمڕاوی باڵابەرزی ڕیشنی سینگ و چەناگە پان باری سەرنجی نوێژخوێنە

[1] سی. سنۆک هۆرگرۆنیە، *"ئامۆژگاریی فەرمیی سی. سنۆک هۆرگرۆنیە"*، بەرگی ٢، بلاوکردنەوەی ئی. گۆبی و سی. ئادریانس، لاهای (دەنهاخ): نیهۆف، ١٩٥٧، ل ١١٨٢ – ١١٨٣.

ئیندۆنیسییەکانی بە لای ئەم گەورە و ڕابەرە کوردەدا ڕاکێشاوە. چڕبوونەوەی ڕۆحی لەسەر خالید تەریقەتەکەی پەیوەست کردووە بە ناوەندێکەوە، کەوا شوێنکەوتە و دڵسۆزان لە مەککەدا وێنایان کردووە، لە سەر شاخی ئەبوقوبەیس، کە تێیدا زۆرێک لە ئیندۆنیسییەکان پابەندی تەریقەت یان ڕێبازی نەقشبەندیی خالیدیی بوون. لە سەدەکانی ڕابردوودا زۆرێک لە ڕێبازە سۆفیگەرییەکان و بەتایبەتی سەممانی و قادری و نەقشبەندی هەر یەکە و جەماوەرێکی شوێنکەوتەی خۆیان هەبووە، بەڵام هیچکامێکیان وەک نەقشبەندیی خالیدی گەشە کردنی خێرای بەخۆوە نەبینی. مەسەلەکە وەک ئەوە وابوو کەوا لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا مەولانا خالید ڕێبازەکەی بە ڕۆحێکی دینامیکی و تەبشیریی نوێ چاندبێت کە هاوشێوەی نەبووبێت لە لایەن هیچ یەکێک لە ڕێباز و تەریقەتەکانی ترەوە.

یەکەمین ڕابەر و مامۆستای خالیدییە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا

چەشنی کاریگەرییەکانی پێشتر، خالیدییەش لە ڕێگەی حیجازەوە گەیشتووەتە ئیندۆنیسیا. لەم حاڵەتەدا، بەتایبەتی ئەو *زاوییەی* (تەکییەی – و) لەسەر شاخی ئەبو قوبەیس دامەزرابوو، بوو بە تەوەر و لانکەی بەستنەوەی ئیندۆنیسییەکان بە خالیدییەوە. مەولانا خالید عەبدوڵلای ئەرزنجانیی بە خەلیفەی خۆی دامەزراند لە مەککە و ئەگەریش زۆرە کەوا لە ڕێگەی

ئەرزنجانییەوە ئیندۆنیسییەکانی یەکەمجار، کە بە شێوەیەکی کاتی یان هەمیشـەیی لە مەککە نیشـتەجێ بوون، هاتبێتنە سـەر ڕێبازی خالیدی. ئەرزنجانیش سولەیمانی قرملیی لە شوێنی خۆی دانا کە خەڵکی قرم (کریمیا) بوو کە ئەویش بە ڕۆڵی خۆی سـولەیمان ئەلزوهدیی لە شـوێنی خۆی دانا، کە بە زۆری بە سـولەیمان ئەفەندی یان "شـێخی جەبەل قوبەیس" ناسـرابوو. ئەوجا لەسـەر دەستی ئەم سولەیمانە بوو بەتایبەتی کەوا ئەم تەریقەتە لە دواین چواریەکی سەدەی نۆزدەدا گەشەی کرد و بەرفراوانییەکی خێرای بەخۆیەوە بینی لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئیندۆنیسیادا.

لە خالیدییە بەراییەکانی ئیندۆنیسـیا کە ئێمە بە ناو دەیانناسـین ئیسـماعیل ئەلمینانکاباوی یان ئەلبەروسـی بووە، کە ناوەکانیان ئاماژەیە بەوەی کە دەچنەوە سـەر ناوچەی کەناراوی بارۆس، لە باکووری ڕۆژئاوای ناوجەرگەی ئیتنیکی مینانکاباوی ڕۆژئاوای سـۆمەترە. ئەم ناوەش لە یەکێک لە دەقە بەراییەکانی خالیدییەدا هاتووە بە ناوی *"الرحمة الهابطة فی ذکر إسم الذات والرابطة"*، کە لە لایەن حوسەین ئەلدەوسەرییەوە نووسراوە، کەوا خودی خۆی خەلیفەی مەولانا خـالید بووە لە ئەحسـا و وەک ڕابەر و مامۆسـتایەکیش لەبارەی ئیسماعیلەوە دەدوێت[٢]. ناوی ئیسـماعیل

---

[٢] ئەم دەقە یەکەم چـاپکراوە لە پەراوێزی وەرگێڕانە عەرەبییەکەی ئەلمەنزیلاوی بۆ *مەکتووباتی* سـرهندی (مەککە ١٣٠٦ / ١٨٨٩. من لە

له چەندین *سیلسیلەی* خالیدیدا دێت و بەعادەت لە نێوان هەردوو سولەیماندا بەڵام هەندێ جار ئەم پێشی هەردوکیان دەکەوێت. تێبینییەک هەیە لە نامەکەی سولەیمان زوهدیدا ئاماژەیەکی تێدایە بۆ لێکدانەوەیەک: عەبدوڵلا ئەلئەرزنجانی ئیددیعای ئەوە دەکات کەوا ئەو سولەیمان ئەلقرملی کردووە بە خەلیفە و جێگرەوەی خۆی بەڵام ئیسماعیلی کردووە بە یاریدەدەری سولەیمان. هەرچەندە زوهدی بە ئاشکرا ئەوە ناڵێت، بەڵام دەکرێت بگەیتە ئەو ئەنجامەی کە دامەزراندنی یاریدەدەرێک بۆ کارکردن وەک وەرگێڕێک و ڕاوێژکارێک بۆ ئەو ئیندۆنیسیانەی هاتوون بۆ وەرگرتنی تەکنیکی مەشق و ڕاهێنانی ڕۆحیی تەریقەتی خالیدی و *خەڵوەت* (یان *سلووک*) وەربگرن لە ژێر ڕێنمایی شێخدا[٣].

بەڵام دەبێ ئیسماعیل لەوە زیاتر بووبێت کە تەنها یاریدەدەر یان وەرگێڕێک بووبێت و ئەو لای خۆیەوە مامۆستا و ڕێنماییکاریش بووە، بەپێچەوانەی زۆربەی ئەو ئیندۆنیسییانەی نیشتەجێی مەککە بوون و ئەو تەنها هەر ئیندۆنیسییەکان شوێنکەوتەی نەبوون بەڵکوو پیاوانی گەلێ نەتەوەی

ئیندۆنیسیا کۆپییەکم لە دوا چاپێکی دەستکەوت. *الرحمة الهابطة ...* ساڵی ١٨٢١ تەواوکراوە، کاتێ کە شێخ خالید هێشتا لە ژیاندا بووە.

[٣] سلیمان الزهدی الخالدی "*مجموعة الرسائل*"، إسطنبول، ١٢٩٨ / ١٨٨١، ص ١٩ – ٢٠.

جۆراوجۆریش بوون. سنۆک هۆرخرۆنجەی ڕۆژهەڵاتناس، کە لە ساڵی ١٨٨٥دا پێنج مانگی لە مەککەدا بەسەربردووە و لەوێ پەیوەندیی هەبووە بە گەلێ لە *عولەماکانەوە*، تێبینیی کردووە کەوا ئیسماعیل هێشتا هەر بە ڕێز و چاکە باسکراوە و "تا ڕادەیەک خوێندەوار و دەمارگرژ بووە" - کە ئەمەی دوایی هەرچییەکی بگەیاندایە. لە دەوروبەری ساڵی ١٨٥٠دا، پاش ئەوەی بۆ ماوەی سێ دەیە ڕابەر و مامۆستای تەریقەتی نەقشبەندی بوو، بڕیاریدا بگەڕێتەوە بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا. ئەو لە وڵات و نیشتمانی خۆی، نەگیرساوە کە ئەو دەمە لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە داگیرکرابوو، بەڵکوو سینگاپوری ژێر دەسەڵاتی بەریتانیای هەڵبژارد، کەوا شوێنێکی گونجاو بوو کە لێیەوە بگاتە سۆمەترە و جاوا (یان جاڤا). (بەعادەت حاجییانی ئەو دوورگانە لە ڕێگەی سینگاپورەوە گەشتی مەککەیان دەکرد، کە بەندەری سەرەکیی ناوچەکە بوو).

شێخ ئیسماعیل گەشتی ڕۆژهەڵات دەکات و خالیدییە بڵاو دەکاتەوە

دەبێ ناوبانگی ئیسماعیل پێش خۆی کەوتبێت و هەر بە گەیشتنی بۆ سینگاپورە لە گەڕانەوەی حاجییاندا، بانگهێشت کرا کە میوانی شەخسیی *تەمەنگۆنگ Temenggong* ئیبراهیم بێت، کە بەرزترین دەسەڵاتی لۆکاڵی بوو لەوێ[٤]. ئەمە یەکەم ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەوخۆی ئیسماعیل بوو لە چوونەپێشەوەی خێرای کۆلۆنیالیزم و لێژبوونەوەی سیاسیی ئیسلامدا. ئەو کاتەی کە دەوڵەتی جۆهۆری بەهێزی مەلای، کەوا زۆرترین بەشی نیمچە دوورگەی لینگا - ڕیاو و چەند بەشێکی کەناری ڕۆژهەڵاتی سۆمەترەی لەخۆدەگرت، لە نێوان ناوچەکانی بندەسەڵاتی بەریتانی و هۆڵەندیدا، ئەوە هەردوو بەشەکە لە نێوان کایەی دەسەڵات و کاریگەریی بەریتانی و هۆڵەندییەکاندا دابەشکرابوو و هەردوو بەشەکە لە لایەن سوڵتانە لاوازەکانەوە حوکم دەکران کە بۆ

[٤] لە مەملەکەتی مەلایۆدا تەمەنگۆنگ بەرپرسیارێتییەکی ڕەسمی بووە بۆ ئاسایشی ناوخۆ و یەکێک بووە لە پۆستە باڵاکان و هێزەکانی پۆلیس و هێزی تریش دەکەوتنە ژێر فەرمانەدەیی ئەمەوە. تەمەنگۆنگ ئیبراهیمی جۆهۆر تەنانەت پێگە و پۆستێکی لەمەش کاریگەرتری هەبوو کە لەم ناونیشانەدا ئاماژەی پێکراوە؛ لە ساڵی ١٨٣٩ (کاتێ ئەو بە ڕەسمی وەک *تەمەنگۆنگ* دامەزراوەتاوەکو مردنی لە ساڵی ١٨٦٢دا. ئەو دەسەڵاتدارێکی ڕاستەقینە بوو لەبری ئەوەی سوڵتانێکی لاواز بێت، (ترومبوڵ ١٩٧٢: ل ٢٧١ ٢٨٧؛ عادیل ١٩٨٠: ل ٢١١ - ٢٤٥).

پێگەکانیان چاولەبەری هێزە کۆلۆنیالییەکان بوون.

دوا سولتان، کە سولتان مەحموود بوو و هەدێک دەسەلاتی بەدەستەوە مابوو، سالی ١٨١٢ کۆچی دوایی کرد بێئەوەی هیچ نەوەیەکی نێرینەی لە پاش بەجێبمێنیت، لە ژنە پاشاییەکانی و دەستە و تاقمی جۆراوجۆری سەلتەنەت هەر یەکە و کوڕێکی پێباش بوو لە کوڕانی أنە ئاساییەکانی سولتان. هۆڵەندییەکان کە سالی ١٨١٨ ڕیاویان داگیرکرد، دانیان بە یەکێک لەم کوڕانەدا نا، کە ناوی عەبدولڕەحمان بوو، وەک حوکمڕان و چالاکانە لە بەرژەوەندیی ئەو دەستوەردانیان کرد و مافی پاشایەتیی بۆ بەرژەوەندیی ئەو سەندەوە. کۆمپانیای هندستانی ڕۆژهەلاتی بەریتانی لە ڕیاو بالادەستیی دەستەبەر کرد لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە بە ئومێدی دابینکردنی ڕاڕەوێکی ئارام لە تەنگەکانی مەلەکادا و کۆششی خۆی لەو دوورگانەی سینگاپورەدا چڕکردبووەوە کە دانیشتووانی کەمیان تێدابوو و عەبدولڕەحمانی *تەمەنگۆنگی* جۆهۆر دەسەلاتیکی ڕاستەقینە و سەربەخۆی پەیداکردبوو. جێگری حاکمی کۆمپانیاکە لە بەنگکولو متمانەی بە کوڕێکی تری سولتان مەحموودی کۆچکردووی بەخشی بە ناوی حوسەین، وەک دەسەلاتداری جۆهۆر و لەگەلیدا و لەگەل *تەمێنگۆنگدا* گەیشتنە ڕێککەوتننامەیەک کە بوار بدات بە کۆمپانیای هندی ڕۆژهەلات کەوا کارگەیەک لە سینگاپور دابمەزرێنێت.

کەرت یان ناوچەی جۆهۆر بوو بە هەمیشـــەیی بەگوێرەی پەیماننامەی ئەنگلۆ - هۆڵەندیی ســـاڵی ١٨٢٤ کەوا کایەی دەســـەڵاتی هێزە ئیمپریالییەکانی دەسـنیشـان کردبوو. بەم پێیە نیمچە دوورگەی مەلایۆ و سـینگاپورە لە ئێسـتا بەدواوە چوونە بازنەی دەســـەڵاتی بەریتانییەوە و دوورگەکانی لە پاڵ لە ڕۆژهەڵاتی ســـۆمەترە بوون بە ناوچەیەکی نیشـــتەجێی خۆڕێوەبەریی هندی هۆڵەندی. هەردوو بەشـــەکە بە شـێوەیەکی فەرمی لە لایەن لقەکانی بنەماڵەی ڕەسەنی حوکمڕانی جۆهۆرەوە حوکم دەکران، بەڵام بە شـــێوەیەکی بەرچاو پێگە و شـــکۆیان ڕووی لە کزیی کردبوو.

ئیســـماعیل ســـینگاپورەی کردە بناغەیەکی کاتی بۆ خۆی و کەوتە ڕاهێنان و فێرکردنی تەریقەت لەوێ و ڕوون و ئاشکرا بە دەسـپێشـخەریی خانەخوێکەی ئیبراهیمی *تەمەنگۆنگ*، لە سـاڵی ١٨٥٣دا پەیامەکەی ئەلدەوســـەری وەرگێڕدرایە ســـەر زمانی مەلایۆیی[٥]. لە پاش تێپەڕینی ماوەیەک، ئیســـماعیل ئارەزووی ئەوەی کرد کە ســـەردانی ڕیاو بکات. بۆ ئەو مەبەســـتەش یانگ

---

[٥] لەبەر نووســـینەوەی دوا ڤێرژنی *الرحمة الهابطة* ... (لاپەڕە ٧٢ - ٧٣) مێژووەکەی ١٢٦٩/ ١٨٥٣ و باس لە پشـــتگیریی أمیر إبراهیم إبن المرحوم أمیر عبدالرحمن دەکات، تەمەنگۆنگی (ئەلتەمەنقومی) ســـەری مەهاراجا. هەروەها دەگەڕێتەوە بۆ شـــێخ ئیســـماعیل دانیشـــتووی کامپونگ تەلۆک بلانگاه، ئەو شوێنەی کە *تەمەنگۆنگ* تێیدا نیشتەجێ بووبوو.

دیپێرتوان مودا [ســـولّتـان وەکیلیی] ڕیـاو، ڕاجـا عەلی، بەلەمە تایبەتەکەی خۆی بۆ ئەوەی شــێخ ببات بۆ دوورگە بچووکەکەی پێنینگات کە ماڵ و نیشـــتەجێی لەوێ بوو. ڕاجا عەلی و تەواوی خزمەکانی بوون بە موریدی شـێخ ئیسـماعیل و ئیتر لەو کاتەوە پێکەوە هەفتەی دوو جار زیکری نەقشـــبەندییان پیادە دەکرد. عەبدوڵلای برا بچووکی ڕاجا عەلی لە کاتێکی دواتردا بە خەلیفەی ئیسـماعیل دامەزرا بۆ دوورگەکە. شـێخ ئیسـماعیل گەڕایەوە بۆ سـینگاپورە بەڵام چەندین جار سـەردانی ڕیاوی کردەوە و لەوێ کچی پیاوێکی ناوداری مارەکرد و کوڕێکی لێی بوو (عەلی حاجی ١٩٨٢ ب: ٢٨٥ - ٢٨٧).

هەروەها ئیسماعیل لە سینگاپورەوە کەوتە گەشتی دۆزینەوە (ئیســـتیکشـــافی) بەرەو باکوور و جارێکیان تا ویلایەتی کیدا ڕۆیشـــت لە باکووری مەلایۆ و لەوێ کاریگەرییەکی هەمیشـــەیی بەجێهێشـت. لەگەڵ ئەوەشـدا هیچ بەڵگەیەک لەبەردەسـتدا نییە کە ئیســـماعیل گەڕابێتەوە بۆ زێدی ڕەســـەنی خۆی لە ڕۆژئاوای ســـۆمەترە، بەڵام پێدەچێت وا بـاشـــتر بووبێت بەلایەوە کە دووربکەوێتەوە لەو ناوچانەی کە لە ژێر دەســـتی ڕاســـتەوخۆی هۆڵەندییەکاندا بوون. لە پاش چەند ساڵێکیش گەڕایەوە بۆ مەککە و تا کۆتایی تەمەن لەوێ مایەوە.

ڕابەری و ڕێنمـاییەکـانی ئیســـمـاعیـل بێ بەرپەرچـدانەوە تێنەپەڕین لە سـاڵانی سـینگاپورەیدا. سـەلیم بن سـومەیری زانای

عەرەبی حەزرەمەوتی کە ئەویش لەو دەمەدا لە سینگاپورە دەژیا زۆر بەتوندی کەوتە ڕەخنە گرتن لە ئیسماعیل و وتارێکی نووسی و تێیدا باسی لەوە دەکرد کە ئەو *تەریقەتەی* ئیسماعیل ڕینمایی و ڕاهێنانی پێدەکات نامۆ و پێچەوانەیە بە باوەڕی ئوسوولیی ئیسلام. دواتر ئەم وتارە لە لایەن سەید عوسمانەوە، کە ئەویش زانایەکی عەرەب بوو و لە باتاڤیا دەژیا، کرا بە بنەمای مشتومڕێکی تایبەتی خۆی دژ بە تەریقەتی نەقشبەندی. ئەم "هاوپەیمانە عەرەبەی حکوومەتی دوورگەکانی هندی هۆڵەندی" (سنۆک هۆرگرۆنجە ١٨٨٧ ئە) وای پیشاندەدا کە گەڕانەوەی شێخ ئیسماعیل بۆ مەککە هەڵاتنی فێڵبازێکە و سەلیم بن سومەیر پەردەی لە ڕوو هەڵماڵیوە. ئێمە درک بە هەندێک لەو نیگەرانییانە دەکەین کەوا هاتنی ئەم ڕابەرە کاریزمییەی مەلایۆ بەرپای کردبوو لە ناو دەستەبژێری چەسپاوی ئاینیی عەرەبدا.

خالیدییە لە جاوا لە ساڵانی ١٨٥٠کان و ١٨٦٠کاندا

لە دەوروبەری ئەو ماوەیەدا کە شێخ ئیسماعیل لە سینگاپورە مابووەوە، تەریقەتی نەقشبەندی کەوتە گەشتی پەلهاوێشتن لە ناوەڕاست و ڕۆژئاوای جاوادا. هەڵبەت زۆر کەم دازانرێت لەبارەی بڵاوبوونەوەی ئەم *تەریقەتە* لەم ماوەیەدا. تەنها ئاماژەیەک کە من تا ئێستا دۆزیبێتمەوە ئەوانی چاودێرە هۆڵەندییەکانە کە لە ساڵانی ١٨٨٠کاندا نووسیویانە و وا دیارە

پشـــتیان بە ســـەرچاوە زارەکییەکان بەســـتووە، بەڵام ئەرشـــیفی نیشتمانیی ئیندۆنیسی ڕەنگە زانیاریی باشتر و تۆکمەتری تێدابێت.

یەکەم ســەرچاوە بانگەشــەکارانی نەقشــبەندییە لە ناوەڕاســتی جاوادا "ڤۆرستێنلاندن"، کە شازادە نیمچە سەربەخۆکان بوون لە یۆگیاکارتا و ســوراکارتا. لە وتارێکی ســاڵی ١٨٨٣یدا، کە باس لە چالاکییەکانی ئەم دواییەی نەقشـــبەندی دەکات، ڤان دێن بێرگ باس لە چالاکیی بانگەشــەکارانی نەقشــبەندییە بەراییەکان دەکات کە ســی ســاڵێک لەوەپێش گەیشــتبوون. دەســەڵاتدارانی یاگیارتا هێشتا دەگێڕنەوە کەوا هەمان پەرستشی [نەقشبەندی] لە ساڵانی ١٨٥٥، ١٨٥٨، ١٨٦١ و ١٨٦٦ بانگەشــەی بو کراوە و هەموو کات دەرفەتێکیان ڕەخساندووە بۆ سەرپێچی و کارە نەشازەکانی ..."[٦]. ئەمەش زۆر پێدەچێت کە ئەم بانگەشەکارانە قوتابیی ئیسماعیل مینانکاباوی بووبێتن و لەســـەر دەســـتی ئەو لە مەککە یان سینگاپورە پابەندی یان تەمەسوکیان کردبێت. بەهەرحاڵ، ئێمە ناومان لە بەردەستدا نیە و بێجگە لە مەزەندە کردنی سروشتی "نەشـــاز و ســـەرپێچییەکان" کە ڕێنمایی و بانگەشـــەکانیان خولقاندبووی شتی ترمان لە بەردەستدا نییە. ئەوان بە هۆکاری

---

[٦] ڤان دێن بێرگ، "لەبارەی خواپەرســـتیی نەقشـــبەندییەوە لە ئەرخەبیلدا"، *گۆڤاری زمانی هندی و خاک و زانستی ڕەگەز و ئیتنیک*، ژمارە ٢٨، ساڵی ١٨٨٣، ل ١٧٥ – ٢٥٨.

ئەوەی کە شێخ ئیسماعیل ناوبانگی بە "دەمارگرژی" ڕۆیشتبوو پێدەچێت تەحەدای ملنەدانی سازشیان کردبێت لە نێوان باوەڕی باو و ڕەوایی ڕێبازە چەسپاوەکەدا، بەڵام زیاتر پێدەچێت کە تەنها جەماوەرێتییان بووبیتە مایەی نیگەرانی و دڵەڕاوکێ لە لای کاربەدەستان.

لە ناوچەی سیانجوریشدا لە ڕۆژئاوای جاڤاوە تەریقەتی نەقشبەندی لە سالانی ١٨٥٠کان بەملاوە چالاک بوو و ئێمە هیچ تۆمارێکی هاوچەرخمان نییە بێجگە لە ڕاپۆرتێکی ساڵی ١٨٨٥. لە کاردانەوەی هۆشدارییەکاندا (لەلایەن 'ڕاوێژکاری هۆڵەندی بۆ کاروباری خەڵکی ڕەسەنی وڵاتەکە'، هۆڵێت)، لەبارەی بووژانەوەی نەقشبەندییەوە. نیشتەجێیەکی پریانگان دەنووسێت کەوا، بە پێی هەواڵدەرانی ناوخۆیی، ئەم تەریقەتە لە سی و شەش ساڵ لەمەوبەرەوە لە سیانجوردا بوونی هەیە[٧]. دیسانەوە لێرەش پێدەچێت کە ڕابەران و ڕێنماییکارانی شوێنکەوتووی شێخ ئیسماعیلی مینانکاباوی بووبێتن[٨].

[٧] نووسراوی کۆمیسیاری باڵای پریانگان بۆ حاکمی گشتی، لە ٢٩ / ٩ / ١٨٨٥ (ئەرشیفی نیشتمانی، جاکارتا)، پەیوەندیی پۆستە ٦٤٢ ئە.

[٨] هەمان کۆمیسیاری باڵالە نامەیەکی دواتردا، بە نەقشبەندییەکانی جیانجوری وتووە "شوێنکەوتووانی ڕێبازی ئیسماعیلی مینانکاباو"، ئەرشیفی نیشتمانی، جاکارتا، .(MGS 12 - 4 - 1886, no. 58/c, Arsip Nasional, Jakarta) . بەهەرحاڵ، ئەمە لە سیاقی چەند و چوونێکدا لە سەر نووسراوێک لە لایەن

خالیدییە لە مینانکاباو لە ساڵانی ١٨٦٠کاندا

تاقە شوێنی تر لە ئەرخەبیلدا (ئەرخیپێلاگۆ) کە پێدەچێت تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدی لە کاتێکی زوودا جێپێی خۆی کردبێتەوە ڕۆژئاوای سۆمەترە بوو. هەڵبەت ناتوانرێت مێژوویەکی ورد و تەواو دیاری بکرێت بۆ یەکەمجاری دەرکەوتنی لەوێ، بەڵام ئەگەری کاریگەریی تایبەتی شێخ ئیسماعیلی بەئاشکرا پێوە دیارە. زۆرێک لە خەڵکی مینانکاباو سەردانی مەککەیان کردووە و دەبێ لەسەردەستی ئەم *عالمە* (زانا) گەورەیەی خۆیان خوێندبێتیان لەوێ. یەکەم شێخی نەقشبەندیی کە لە ڕۆژئاوای سۆمەترە خۆیدا جێگیر بووبیت و بەدڵنیاییەوە ناوی دەزانین، شێخ جەلادینی کانکینگ بوو، کە لە ساڵانی ١٨٦٠کاندا لەوێ ناوی دەرکردبوو و بێ ئەملا و ئەولا مژدەدەرێکی چالاک و سەرکەوتوو بوو بە شێوەیەکی نائاسایی. لە ساڵی ١٨٦٩دا، چاودێریکی هۆڵەندیی نیشتەجێی ئەوێ مەزەندەی ئەوەی کردووە کەوا هەشتیەکی خەڵکی بەرزاییەکانی ڕۆژئاوای سۆمەترە چوونەتە ناو تەریقەتی نەقشبەندییەوە[9].

سەید عوسمانەوەیە کە هێرش دەکاتە سەر تەریقەتی نەقشبەندی و بە دیاریکراوی شێخ ئیسماعیل و ئەم کۆمیسیارە ڕەنگە ناوی ئیسماعیلی تەنها لەو نامە و نووسراوەوە بیستبێت، لەبری ئەوەی لە کەسانی پەیوەندیدارەوە بیستبێتی.

[9] پیاوی ئاینی یان کاهین و کاریگەریی لەسەر کۆمەڵگە"، *گۆڤاری*

ئەمەش ئەو ڕاستییە دەردەخات کەوا نەقشبەندی بەئاشکرا ئامادەگییەکی وای نەبووە لە مینانگکاباو لە پێش ساڵی ١٨٥٠دا و لە واقیعیشدا ئەم گەشەکردنەی لە ڕاستیدا جێی سەرسوڕمان بووە. (بڕوانە شرەیکە ١٩٢١: ٢٦٣).

لە سەردەمی شیخ جەلادیندا ململانی و ڕکابەرییەکی توند دەستی پێکرد لە نێوان مەڵبەندە ئاینییەکانی کانکینگ و ئولاکاندا و ئەم حاڵەتەش جەمسەربەندییەکی بەرپاکرد لە ناو کۆمەڵگەی مینانکاباودا و (ئەمی دواییان پەیوەستە بە شەتتارییەتەوە)، بە ڕادەیەک کەوا تەنانەت خەڵکەکە باسیان لە "ئاینی نوێی ئولاکان) دەکرد، کەوا موحافزەکار و بە لای ساینکرێتیزمدا syncretism (واتە هاوسەنگی کردن یان خۆگونجاندن - وەرگێڕ) دایدەشکاند و لە عاداتی لۆکاڵیدا ڕەگی داکوتابوو، بەپێچەوانەی "ئاینی کانگکینگ"، کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا زیاتر پشتی بە *شەریعەت* دەبەست و لەگەڵ نەقشبەندیدا هاوتەریب بوون.

دوورگەکانی هندی هۆڵەندی، ژمارە ٢/٣، ١٨٦٩، ل ٤٢٣ - ٤٥٥ و بەتایبەتی ل ٤٥٠ - ٤٥١. نووسەر کە باس لە تەریقەتەکە دەکات ناوی ناهێنێت وبەهەڵە باس لە مەزهەبی حەنەفی دەکات، بەڵام لەبارەی سەرنج و تێبینییەکانیەوە لەسەر پراکتیزە کردنی ڕووندەبێتەوە کە دەبێ مامەڵە لەگەڵ نەقشبەندیدا بکەین و پەیوەندیمان پێیەوە هەبێت.

شێخەکانی مەککە لە دواداویی سەدەی نۆزدەدا

پێدەچێت وەک کاردانەوەیەک بۆ سەردانەکەی ئیسماعیل بۆ ناوچەکە ژمارەی ئەو حاجییانەی کە دەیانویست بچنە سەر تەریقەتی خالیدی لە کاتی مانەوەیاندا لە مەککە بە شێوەیەکی بەرچاو زیادیکردووە. لێرە *زاویەی* (تەکێی) ساخی ئەبو قوبەیس دەرفەتی بۆ ڕەخساندوون بابەتی سادە و ساکار بخوێنن و فێرببن و ئیجازەیەکی نووسراوی پێبەخشیون بۆ ئەوەی لە ماڵەوە پیسانی خەڵکی بدەن. لە دیدی گەلێ لە مەکییەکانەوە شێخی ئەم مەنزڵگە سۆفییە کارێکی پڕ خێر و قازانجی بەڕێوەبردووە.

پاشئەوەی ئەوەی لە سەروەختێکدا سولەیمان ئەلزوهدی بوو بە شێخی تەکێکەی جەبەل ئەبوقوبەیس، شێخێکی تری خالیدیش لە مەککەدا نیشتەجێ بوو. ئەمیش خەلیل حەمدیی داغستانی بوو، کە باوکیشی یەحیا ئەلداغستانی خەلیفەی عەبدوڵڵای ئەرزنجانی بوو. هەڵبەت مەسەلەیەکی نائاسایی بۆ شێخێک کە لە شار یان ناوچەیەکدا زیاد لە خەلیفەیەک دابنێت، چونکە بە بێ قەید و شەرت ئەوە دەبێتە مایەی دژواری و پێکدادان لە دەسەڵاتدا. گەیشتنی خەلیل بۆ مەککە و ئیددیعا کردنی کەوا ئەمیش خەلیفەی عەبدوڵڵای ئەرزنجانییە گرژی و ئاڵۆزییەکی مەترسیدارتری دروستکرد وەک لەوەی کە لە نێوان شێخەکانی لقە جیاوازەکانی ڕێبازەکەدا دروست دەبێت. بەو پێیە جێی سەرسوڕمان نەبوو کە

ئەم دوو هاوپیشـەیە بکەونە ناکۆکی و ململانێیەکی توندەوە و بە هەموو جۆرێک دەنگ و سەدای بگاتە ئیندۆنیسیاش.

سـنۆک هۆرخرۆنجە، کە سـاڵی ١٨٨٥ پێنج مانگی لە مەککەدا بەسـەربردووە، کە تەنهـا دوو سـاڵ تێپەڕیبوو بەسـەر دەسـتێوەردانی حکوومەتدا بۆ چارەسـەر کردنی کێشـەکە، وەسفێکی سەرنجڕاکێشی ململانێکە دەکات هەرچەندە هاوسۆزی هیچکـام لەو دوو لایەنی نەبووە. بێجگە لەوەش، هەرردوو شـێخەکە وتار و نامەیان دەنووسـی کەوا هەندێ زانیاریی زیاتریان دەدا. سنوک تێبینیی ئەوە دەکات کەوا هەردوو شێخەکە ژمارەیەکی زۆری مورید و شوێنکەوتەی ئیندۆنیسییان هەبووە و لە واقیعدا هەردوکیان دوو ڕابەری خاوەنی زۆرترین ناوبانگ بوون لە مەککەدا و گوایە هەردوکیـان "پسـپۆڕ" بوون لەوەی ئیندۆنیسییە سادە و ساکارە نەخوێندەوارەکان و (هەروەها تورکەکانیش) لە پەیوەسـت کردنیان بە تەریقەتەوە، کە لە پاڵ خاسـییەتەکانی تریدا دەبێ پرۆژەیەکی ئابووریی پڕ قازانج بێت. سـنۆک وایبۆدەچێت کە هۆکاری سـەرەکیی ناکۆکی و ڕکابەرییان ململانی بووە ئەم داهاتە گرنگە. ئەوان هەردوکیان دەکرێ ئیددیعای ئەوە بکەن کە جێگرەوەی ڕاسـتەقینەی عەبدوڵلای ئەرزنجانین، هەرچەندە سـولەیمان، بەو پێیەی کە شـێخی ئەبوقوبەیسـە، ئیددیعاکەی قەناعەتبەخشتر بووە. خەلیل شانازیی بەخۆوە دەکرد کە نزیکترە لە ڕابەری پایەبەرزیەوە و ئیددیعای ئەوەی دەکرد کە حەوت

ساڵ خزمەتی خزمەتی خاکی بەرپێی خودی شێخ عەبدوڵڵا خۆی بووە، پاش ئەوەی لەسەر دەستی باوکی تەمەسوکی کردووە. سەرەڕای ئەوەش بە بنەچە نەوەی حوکمڕانانی داغستان بووە و لە دەزگای بیرۆکراتیی عوسمانیدا کاری کردووە وەک ئەوەی نازناوی پاشا ئاماژەی پێدەکات (سنۆک بەردەوام بە خەلیل پاشا ناوی دێنێت) و بێجگە لەوەش پەیوەندیی باشی هەبوو لەگەڵ دەسەڵاتدارانی حکوومەتدا لەککەی موکەڕەمە.

وەک چۆن شێخە ڕکابەرەکان گەلێ جار دەیکەن، هەر یەکەیان ئەویتری بەوە تۆمەتبار دەکرد کە لە ڕێڕەوی ڕاستەقینەی نەقشبەندی لایداوە. سولەیمان ئەفەندی بابەتێکی نووسی و تێیدا خەلیل پاشای بەوە تۆمەتبار کردبوو کەوا سەماکردن و جوولەی توندی جەستە بەکاردێنێت بۆ بەدیهێنانی فراندنی ڕۆحی، کە بە عادەت ڕێگەی نابەجێن لە لایەن نەقشبەندییەکانەوە. خەلیل پەنای بردە بەر دۆستە سیاسییەکانی و لەنێویاندا والیی حیجاز و ئەحمەد بن زەینی دەحلانی موفتیی شافیعی، بۆ ئەوەی سولەیمان ناچار بکات کەوا لە تۆمەتەکانی پاشگەز بێتەوە. لە ساڵی ١٨٨٣دا وا دەرکەوت کە خەلیل براوەیە. پاشان چوار لەو کەسایەتییانەی مەککە کە دواتر کردنیە خەلیفە بە نامەوە ناردنی بۆ لای نەقشبەندییە ناودارەکان لە ئیندۆنیسیا و ئاگاداری کردنەوە کە سولەیمان ناچاری ئاشتەوایی کراوە لەگەڵ خەلیل حەمدی و تۆمەتەکانی کێشاوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، سەرکەوتنی کۆتایی

دەگەڕێتەوە بۆ سولەیمان ئەلزوهدی، چونکە ژمارەی ئەو نەقشبەندییانەی کە سیلسیلەکەیان لە ڕێگەی خەلیلەوە بوو شتێکی ئەوتۆ نەبوو بەراورد بەوانەی کە لە سەر خەتی سولەیمان بوون.

سنۆک کەمێک هاوسۆزیی هەبووە لەگەڵ هەردوک ئەم شێخانەدا و بە پەستی و نیگەرانییەوە لەبارەی ململانێکەیانەوە دەنووسێت. بەڵام لە لایەکی ترەوە ڕێزێکی گەورە دەردەبڕێت بۆ نەقشبەندییەکی تر، کە شێخ موحەممەد ساڵح ئەلزواوییە، کە بەم شێوەیە وەسفی دەکات "پیاوێکی دانا و ژیرە و زانایەکی خواپەرستە و سۆفییەکە بەقووڵی ڕۆچووەتە ناو نهێنییەکانی تەریقەتەوە". بەپێچەوانەی سولەیمان ئەفەندی و خەلیل پاشاوە، موحەممەد ساڵح قایل نەدەبوو ئەو کەسانە بێنە ناو تەریقەتەوە کە ئاشنایی تۆکمە و چەسپاویان نەبوو بە زانستە ئیسلامییەکان.

پەرەسەندنەکانی ساڵانی ١٨٨٠کان لە سۆمەترەدا

سنۆک هۆرگرۆنجە، لە ماوەی مانەوەیدا لە مەککە لە ساڵی ١٨٨٥دا، تێبینیی ئەوەی کردووە کەوا هەموو ئەو سۆمەترییانەی نیشتەجێی ئەوێن سەر بە تەریقەتێکن. لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئەم تەریقەتە نەقشبەندییە یان قادری (ئەوەی کە سنۆک مەبەستێتی قادری و نەقشبەندیی عەبدولکەریم بەنتینە). تەشەنە کردنی خێرای نەقشبەندی لە ڕۆژئاوای سۆمەترە لە ماوەی ١٨٦٠کاندا، کە تازە ئاماژەی پێکراوە لەسەرەوە. ئەو گەشەکردنەی

بەردەوام بوو لە سەردەمی سولەیمان ئەلزوهدی و عەلی ڕەزای کوڕەکەی (یان زاواکەیدا) و هەردوکیان خەلیفەیەکی زۆریان هەبوو لە ناوچەکەدا. دەبوو سۆمەترەی ڕۆژئاوا بە بەشێک بمایەتەوە لە ئەرخەبیل کە نەقشبەندیی خالیدی تێیدا چەسپاوترینە.

کاتێ کەوا مەککە، لە ژێر حوکمی سعوودیدا، پێگەی نێودەوڵەتیی خۆی لەدەستدا وەک سەنتەری تەریقەتەکە، ئەوە سۆمەترەی ڕۆژئاوا بوو بەو سەنتەرەی کەوا نەقشبەندی لێیەوە بەردەوام بوو لە بڵاوبوونەوە و تەشەنە کردن لە ناو ئەرخەبیلدا.

لەگەڵ ئەوەشدا، سەرکەوتووترین خەلیفەی شێخ سولەیمان ئەلزوهدی لە سۆمەترە لە مێنانکاباو نەبوو بەڵکوو کەسێکی مەلایۆ بوو لە کەناری ڕۆژهەڵات و ئەویش عەبدولوەهاب ڕۆکان بوو. شێخ عەبدولوەهاب بێ قەید و شەرت پڕ بەرهەمترین نەقشبەندی بوو بە ڕەهایی. ئەو نزیکەی سەدەیەک ژیا (یان بگرە ١١٥ساڵیش، بەپێی ئەفسانەیەکی خێزانی) و بە لای کەمەوە بیست و حەوت ژنی هێناوە و سی و چوار منداڵی بووە و سەد و بیست خەلیفەی دامەزراندووە، کە زۆربەیان لە سۆمەترە بوون بەڵام هەشتیشیان لە زەویی وشکایی سەرەکیی مالایا بوون[١٠].

---

[١٠] بڕوانە ها. ئە. فوئاد سەعید، *Syekh Abdul Wahab Tuan Guru Babussalam* *شێخ عەبدولوەهاب ڕابەر و مامۆستای بابوسسەلام*. مێدان: کتێبخانەی بابوسسەلام ١٩٨٣ [١٩٦٠]؛ ناوی ئەو ژن و منداڵانەی (لەبیر

یەکێک لەم خەلیفانە حاکمی سـەڵتەنەتی مەلایۆی لانگکاتی نزیک میدان بوو، کە شێخ لە سەر خاکەکەی مەزرا و گوندێکی بنیاتنا و کوڕ و نەوەکانی تێیدا نیشتەجی بوون، کە بابوسسەلام بوو (یان بە گۆکردنی لۆکاڵی، پێسیلام). ئەمە تا ئێستا یەکێکە لە سەنتەرە سـەرەکییەکانی نەقشـبەندییەکانی ئیندۆنیسـیا بێت و ڕەنگە گەورەترینیشـیان بێت، لەگەڵ تۆڕێکدا کە ئەو شـوێن و ناوچانە دەگرێتەوە کەوا بە زمانی مەلایۆ دەئاخڤن لە باکوور و ڕۆژهەڵاتی سۆمەترە و خاکی سەرەکیی مالیزیاش[11].

تێبینیی گشتی

لەجیاتیی ئەوەی چیتر لە بەرفراوانبوونی زیاتری نەقشـبەندیی خالیدی بدوێم لە ئیندۆنیسـیادا، پێمخۆشـە ئەم پەیپەرە بە هەندێ سەرنج و تێبینیی گشتی کۆتایی بێنم.

(١) گەورەترین کۆمەڵانی تەریقەتی خالیدیی نەقشـبەندی، لە

ماون) لە لاپەڕە ١٧٠ - ١٧٢، خەلیفەکان لە لاپەڕەی ١٣٤ - ١٣٩. نووسـەر خۆی یەک لە ٢٠٧ کوڕەزا و کچەزاکانی شێخە.

[11] ئەم پرۆسـەیە بە هەندێک وردەکارییەوە باسـکراوە لە لێکۆڵینەوەیەکی مارتن ڤان بروونەسـن، "لە پاش ڕۆژگاری ئەبوقوبەیس: وەرچەرخانی ئیندۆنیسییەکان بۆ سەر نەقشبەندیی - خالیدی"، *گۆڤاری مێژووی سۆفیزم*، ژمارە ٥، ٢٠٠٨، ل ٢٢٥ - ٢٥١، هەروەها *"تەریقەتی نەقشـبەندی لە ئیندۆنیسـیا، ڕووماڵی مێژوویی و جوگرافی و کۆمەڵایەتی"*، باندۆنگ: میزان، ١٩٩٢.

سەرەتای سەدەی بیستویەکدا، دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیاوە کە ژمارەی خالیدییە نەقشبەندییەکان تێیدا بە سەدان هەزارن. بەم واتایە، دەکرێ بڵێین کەوا مەولانا خالید ڕۆڵێکی سەرەکیی گێڕاوە لە پێکهێنانی شێوازی گوزارش کردن لە ئیسلام لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا.

(٢) لانی کەم لە بوارێکدا، خالیدییە لە ئیندۆنیسیادا شێوازێکی بەرهەمهێنایەوە و فرەجار تێبینی دەکرێت کە نموونەییە بۆ نەقشبەندی: ڕابەر و مامۆستاکان کۆششێکی گەورەیان کردووە بۆ ئەوەی لە لووتکەی هەرەمی کۆمەڵایەتییەوە بچنە ناو کۆمەڵگەوە لەبری ئەوەی بەدوای شوێنکەوتەی میللیدا بگەڕێن. یەکەم خەلیفەی ئیندۆنیسیی خالیدییە، کە بە ناو دەیناسین و ئیسماعیلی مینانکاباوی بووە، پەیوەندیی توندوتۆڵی لەگەڵ حاکمی سەڵتەنەتی ڕیاوی مەلایۆ دامەزراندووە، کە بووە بە مورید و شوێنکەوتەی و دواتریش خەلیفەکان نێوان خۆشییەکی باشیان هەبووە لەگەڵ سوڵتانەکانی لانگکات و دێلی (کە دوو سەڵتەنەتی تری مەلایۆن و دەکەونە باکووری سۆمەترەوە) و هەروەها لە حوکمڕانە جیاجیاکاندا لە ڕۆژئاوای جاوادا (ئەمانە حوکمڕانی خەڵکە ڕەسەنەکەی ئەو ناوچانەن و پێیاندەوترێت *بوپاتی bupati*).

(٣) لەگەڵ ئەوەشدا، مورید و شوێنکەوتەش پەیدابوون و وا دیارە بڵاوبوونەوەی خالیدییە لە ئیندۆنیسیادا بە هۆی ئەوەوە بووە کە ئیندۆنیسییەکان بەپەرۆش بوون بۆ بەدەستهێنانی

ئیجازەی تەریقەتەکە نەک دڵگەرمی و پەرۆشـــیی تەبشـــیر و مژدەپێدانی. زاوییە یان تەکیەکەی خالیدی لە ئەبوقوبەیسی مەککە لە کۆتاییەکانی ســەدەی نۆزدەدا بوو بە ئامانجێکی دڵبەندی ئەو حاجییە ئیندۆنیسییانەی بەدوای بەدەستهێنانی عیلم و زانیارییەوە بوون لە خاک و حەرەمی پیرۆزدا. زۆرێک لە ئیندۆنیســـییەکان لەوێ *خەڵوەتیان* دەکێشـــا و فێری بنەما ســـەرەکییەکانی *ئادابی* نەقشبەندی دەبوون و بە *ئیجازەیەکی* شکۆدارەوە دەگەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیـان، شـــێخ ســـولەیمانی زوهدی (کە بەزۆری بە ســـولەیمان ئەفەندی ناوی دەهێنرا) و لە دوا چارەکی ســـەدەی نۆزدەدا نـاوی دەرکرد وەک دووەم جێگرەوەی عەبـدوڵلای ئەرزنجـانیی خەلیفەی مەولانـا خـالید لە مەککە، تۆڕێکی چڕی جێگر و خەلیفەی بۆ خۆی دروتکرد کە زۆربەی شـــوێن و ناوچەکانی ئیندۆنیسیا و مەلایۆی گرتبووەوە.

(٤) بەپێچەوانەی کوردســـتان، پێناچێت لێرە تۆڕی خەلیفەکانی خالیدی و شـوێنکەوتووانیان کارا کرابێتن لەپێناوی جۆشـدان و جووڵاندنی مەسەلەی نەتەوەییدا (ناسیۆنالیستیدا). لە واقیعدا چەندین ڕێباز و تەریقەتی تر تێکەڵ بە بزووتنەوەکانی ناڕەزایی دەربڕینی کۆمەلایەتی و سیاسی بوون. لێرە بەزۆری نەقشبەندیی جێی گومان بوو لای دەســـەلاتەکانی هندی هۆڵەندی گوایە لەبەر "دڵگەرمی و دەمـارگرژییـان" (کە بەزۆری ئەداکردنی تونـدڕەویی ئـاینی دەگرێتەوە)، بەڵام ڕێـک و ڕەوان بەهۆی نزیکییـانەوە بوو لە

دەسەڵاتە ڕەسەن و خۆوڵاتییەکانەوە بوو، دەنا هەرگیز تەحەدای جیددیی نەزم و سیستەمی کۆلۆنیاڵییان نەکردووە، بەڵکوو بەشداری کردنیان لە سیاسەتدا بەزۆری دەگەڕێتەوە بۆ قۆناخی دوای سەربەخۆیی.

(٥) پراکتیزەکردنی خۆڕاهێنانی چڕ لە ماوەی خۆدابڕینی *خەڵوەتکێشاندا* (یان *سلووک*) فاکتەریکی سەرەکی بوو بۆ سەرکەوتنی ئەم تەریقەتە و بە هەمان شێوەش پەیڕەوی کردنیپەیوەستبوون بە شێخەوە (*ڕابیتە بیلشەیخ* - رابطة بالشيخ). ئەم دوانە هەردوکیان بەشێک لە تەکنیک و زەخیرەی خواپەرستیی نەقشبەندی، بەڵام بە خاسییەتێکی تایبەتی فێرکردن و ڕاهێنانی خالید. لانی کەم تا کۆتایی سەدەی نۆزدە نەقشبەندییە ئیندۆنیسییەکان بەردەوام بوون لە وێناکردن و خەیاڵی پەیوەستبوون بە شێخ خالیدەوە لە *ڕابیتەدا*. ڕوونیش نییە کەوا ئەم پەیڕەویکردنە کەی وەستاوە و کەی شێخە بەراییەکانی ئیندۆنیسیا داوایان لە موریدەکانیان کردووە وێنا و خەیاڵی خۆیان بکەن.

(٦) تا داگیرکردنی سعوودی، لقە ئیندۆنیسییەکانی تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدی چاویان خستبووە سەر مەڵبەندێکی دەرەوەی وڵات، واتە مەڵبەندەکەی جەبال ئەبوقوبەیس. بەڵام کاتێ ئەم مەڵبەندە نەما، ئەوە کۆمەڵگە یان کۆمیونیتییە ئیندۆنیسییەکان هاوکۆیی و یەکگرتنیان تێدا نەما و ژمارەیەک مەڵبەند لە ئیندۆنیسیا خۆیدا پەیدابوو و پراکتیزەکانی خواپەرستی وردە وردە ڕەنگ و ڕووی تایبەتی ئیندۆنیسیی لەخۆگرت.

له پاش ڕۆژگاری ئەبو قوبەیس: گۆڕانکاریی تەریقەتی نەقشبەندی - خالیدی لە ئیندۆنیسیادا

جەبەل ئەبو قوبەیس و خاک و وڵاتانی بەردەمی با

تەریقەتی نەقشـــبەندی - خالیدی لە دەوروبەری ناوەڕاســـتی ســـەدەی نۆزدەهەمدا لە مەککەوە گەیشـــتووەتە ئەرخەبیلی (دوورگەکانی) ئیندۆنیســـیا[1] زووتر نەقشـــبەندی بە شـــێوەیەکی عادەتی خۆی کوتاوەتە ئەویّ، بە تێکەڵبوون لە گەڵ تەریقەتەکانی وەک (شـــەتتارییە، خەڵوەتییە، قادرییە)، بەڵام ئەمانە هەرگیز لە بازنەی بچووک بچووک تێنەپەڕیون، کە بە زۆری خەڵکی خاوەن

[1] مارتن ڤان بروونەســـن "بنەما و پەرەســـەندنی ڕێبازی نەقشـــبەندی لە ئیندۆنیســـیادا"، گۆڤاری ئیســـلام، ژمارە (٦٧)، ســـاڵی ١٩٩٠، ل ١٥٠ - ١٧٩. هەر هەمان کەس، "تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیادا، ڕووپێویی مێژوو، جوگرافیا و باری کۆمەڵایەتی"، (باندۆنگ: میزان، ١٩٩٢)، چاپی پوختکراو ١٩٩٤. وێرنەر کراوس، "چەند ســەرنجێک لە ســەر بڵاوبوونەوەی تەریقەتی نەقشـــبەندی - خالیدی لە ئیندۆنیســـیادا"، لە کتێبەکەی م. گابۆری، ئە. پۆپۆڤیچ، ت. زەرکۆن، "نەقشـــبەندییەکان: پەرەســـەندنە مێژووییەکان و بارودۆخی ئێســـتای ڕێبازێکی باتینیی ئیســـلامی"، (ئەســـتەمبووڵ و پاریس: ئیزیس، ١٩٩٠)، ل ٦٩١ - ٧٠٦.

کار و پیشـــەی تایبەت بوون، یان کارامەی ئەم ئەرکە بوون بەڵام لە پاش یەک دوو پشت هەڵوەشاونەتەوە و کەرت و پەرت بوون. لەم ســەروبەندەدا ڕێبازەکە تەماشــای کرد وا ئاپۆرەیەک شــوێن ڕێبازێکی تری میللی کەوتووە[٢]، کە قادری و نەقشـــبەندی بوون. لقی ســێیەمی نەقشـــبەندیش لە مەککەوە، لە دوادوایی ســـەدەی نۆزدەهەمدا گەیشـــتە ئیندۆنیســـیا و ناوی مەزهەری بوو، بەڵام ئەمەیان زۆر ســادە بووە و پەیڕەوانی ســنووردار بوون[٣]. تا ئەو

[٢] ئەم ڕێبازە ئاوێتەیە پێدەچێت تایبەت بێت بە ئیندۆنیسیا و لە لایەن شێخی ئیندۆنیســی ئەحمەد خەتیب ئەلســەمباســی یەوە دامەزراوە کە ماوەی پەنجا ساڵێکی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم لە مەککە دانیشتووە. بڕوانە م. ڤان بروونەسن، "شێخ عەبدولقادری گەیلانی و تەریقەتی قادری لە ئیندۆنیسیادا"، *گۆڤاری مێژووی سۆفیزم*، ژمارە ١ - ٢، ساڵی ٢٠٠٠، ل ٣٦١ - ٣٩٥.

[٣] مەزهەرییە لقی ســـەرەکیی تەریقەتی نەقشـــبەندیی هندییە و ناوەکەی لە میرزا مەزهەر جانی جانانەوە وەرگرتووە (کە شـــێخی عەبدوڵڵا دەهلەوی شـــێخەکەی مەولانا خالید بووە). گەڕانەوەکە لێرەدا بە ئاشـــکرا بۆ شـــێخ محەمەد مەزهەر ئەلئەحمەدیی هندییە (ســێ پشــت دوای شــێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی)، کە لەگەڵ ئەحمەد ســەعیدی باوکیدا کۆچی کردووە بۆ حیجاز و لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدەدا لە مەدینە مردووە. حاڵی حازر تەریقەتی مـەزهـەری تـەنها پـەیڕەوانی لـە دوورگـەی مـەدورەدا هـەیـە و لـە نێو مەدوورەییە پەرش و بڵاوەکانی دوورگەکانی تریشـــدا. ڤان بروونەســـن لە "تەریقەتی نەقشبەندییەدا"، (چاپە پوختکراوەکەی)، ل ٦٩ - ٧٥، ١١٩ - ١٢٣، ١٨٥ - ١٩٨. توێژەری هۆڵەندی ســـنۆک هۆرگرۆنجە پەیوەنییەکی گەرمی دروســتکردبوو لەگەڵ محمد صـــالح الزواویی شــێخە مەککییەکەی ڕێبازی

کاتەی کە سعوودیە مەککەی داگیر کرد، ئەو تەکیەیەی کە لە لایەن عەبدوڵڵای ئەرزنجانیی خەلیفەی مەولانا خالیدەوە، کە زۆر جار بە ئەلمەککیش ناودەبرا، لە سەر جەبەل ئەبو قوبەیس دروستکرابوو، بە سەنتەری بڵاوبوونەوەی خێرای نەقشبەندیی خالیدیی ئیندۆنیسی مابووەوە. ژمارەیەکی زۆری خەڵکی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا لەم (زاویە)دا خەڵوەتیان دەکێشا و فێری بنەما سەرەکییەکانی ڕێبازەکە دەبوون بە سەرپەرشتی و ڕابەریی شێخەکانی ئەبو قوبەیس و یاریدەدەرەکانیان کە مەلایی زمان بوون. دەیان و بگرە سەدانیش دەگەڕانەوە بۆ دوورگەکانیان بە "ئیجازەی" دەسنووسەوە بۆ ڕێنمایی و فێرکردنی تەریقەتەکە و بەڵگەی سەلمێنراوی ئیجازەکانیش مۆرێک بوو بە ناوی جەبەل ئەبو قوبەیسەوە. گەلێ لەو شێخانە ناوی ئەبو قوبەیسیان بۆ بووبووە دەسەڵاتی باڵا لە ژیانی ڕۆحیی تەریقەتی خالیدیدا.

ئەو خەلیفە ئیندۆنیسیانەی لە لایەن ئەبو قوبەیسەوە دادەمەزران دەکرا خەلیفەی خۆیان دابنێن و تۆڕێکی چڕوپڕ بەو دوورگانەدا بڵاوبووبوونەوە چوونکە هەر مامۆستایەکی تازە دوو تا چوار تا دەرزەنێک یان بگرە زیاتر جێگری ڕادەسپارد و

مەزهەرییە و عەبدوڵڵای کوڕیشیدا و لە لێکۆڵینەوەیەکی مەککەیدا بەراوردی کردوون لەگەڵ شێخەکانی جەبەل ئەبو قوبەیسدا، کە پێدەچێت زیاتر مەیلیان بە لای ژمارەی خەلیفەکانیانەوە بووبێت نەک جۆریان. کریستیان سنۆک هۆرگرۆنجە، "مەککە لە دوادوایی سەدەی نۆزدەهەمدا"، (لیدن: بریل، ١٩٣١).

ئەمانیش بە نۆرەی خۆیان نەوەیەکی تری جێگریان ڕادەسپارد. بەهەرحاڵ، "ئیجازەی" جەبەل قوبەیس زۆر شکۆدارتر بوو لەوەی کە لە ناوخۆدا وەردەگیرا و گەلێ لە مامۆستایان کە یەکەمجار دەچوونە سەر تەریقەت و ئیجازەی ئیرشادیان لە شێخێکی ئیندۆنیسی وەردەگرت سەفەرێکی مەککەشیان دەکرد بۆ بەدەستهێنانی ئیجازەیەکی تر لە سەرچاوە و بەو پێیە سیلسیلەیان کورت دەکردەوە و نزیکبوونەوەیان لە پێغەمبەر زیاتر دەبوو بە هەمان شێوەش ڕێز و شکۆیان کاتێ دەگەڕانەوە بۆ وڵات.

لە پێشترین ڕابەری تەریقەتی خالیدیی ئیندۆنیسی کە تۆمار کرابێت إسماعیل المینانکاباوی یان الباروسی بووە (ناوی نەتەوەکەی هەڵگرتووە و مینانکاباو دەکەوێتە ڕۆژئاوای سۆمەترەوە یان بۆ ناوچەی بارۆس دەگەڕێتەوە کە دەکەوێتە ڕۆخی ڕۆژئاوای سۆمەترەوە)[٤]. ئەمە بە هۆی ئەوەوەیە کە ١) بابەتێک بوو بۆ لەسەر نووسینی توند یان داکۆکی لێکردن. ٢) نووسینەکانی هێشتا هەر دەخوێنرێتەوە. ٣) ناوی لە هەندێک سیلسیلەی ئەم

[٤] دوو نامە یان لێکۆڵینەوەی ماڵیی لە لایەن ئیسماعیلەوە نووسراون، "کفایة الغلام" کە نامیلکەیەکی سادەیە لە سەر خاڵە بنەڕەتییەکانی مەزهەب و پابەند بوونی پیرۆزیی ئاین، لەگەڵ نامیلکەی "مقارنة"دا کە کورتە باسێکە لە سەر دۆعا و نوێژ بە کورتی باسکراوە لە ک. ف. هۆوێڵ، "سەرنج لە سەر بزووتنەوەی خواپەرستیی نەقشبەندی لە ئەرخەبیلی هندیی هۆڵەندیدا"، *گۆڤاری زمان و وڵات و خەڵکی ئیندۆنیسیا*، ژمارە (٣١)، ساڵی ١٨٨٦، ل ٦٧ – ٨١.

دواییەدا نووسـراوە. ئیسـماعیل لە سـالانی ١٨٢٠کاندا لە مەککە چووەتە ناو تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدییەوە و ماوەیەکی زۆر لە تەکیێکەی جەبەل ئەبو قوبەیس وەک خەلیفەی چەند شـێخێکی یەک لە دوای یەک ماوەتەوە. پاشـــان بۆ ماوەیەکی کەم لە سـالانی ١٨٥٠کاندا لە مەککەوە گەڕاوەتەوە بۆ دوورگەکانی ولاتەکەی و لە سـەنگاپوورە نیشـتەجێ بووە نەک لە ولاتەکەی کە داگیرکراوی هۆڵەندییەکان بوو. لەوێ خەلیفە و موریدەکانی لە نێو خەڵکی خۆولاتیی ئەریستوکرات و پاوماقووڵدا هەڵدەبژارد و چووە نێو هـەرا و ڕاپـەڕینی دژە کۆلۆنیالیـیەوە[٥]. ڕەنگە بە هۆی ناکۆکی و ململانێوە بێت لە گەڵ دەسـەلاتدارانی ئاینیی ناوخۆدا کە سـالم بن سـومەیری زانای کاریگەری عەرەبی نیشتەجێی سینگاپوورە بە نامیلکەیەک ئیدانەیەکی توندی کرد و ڕەنگە ئەمەش بە هۆی دەسەلاتی دنیاییەوە بووبێت کەوا حەزی بە خولیای دژە کۆلۆنیالیەکەی نەکردبێت لە ماوەیەکی کەمدا کە ئەو لەوێ مابووەوە. بەهەرحاڵ، ئیسماعیل گەڕایەوە بۆ مەککە و

[٥] حسـين بن أحمد الدوسـرى البصـرى، "الرحمة الهابطة فى ذكر إسـم الذات والرابطـة"، (بـە زمـانی عـەرەبی و مەلایۆ)، (مـەککـە: ١٩٠٧). ئـەم دەقـە یەکەمجار سـالی ١٨٨٩/١٣٠٦ بلاوکرایەوە و لە لایەن ئەبوبەکری بەسـریی خەلیفەی ئەلدەوسـەرییەوە ئیزافاتی بۆکراوە و وەسـفی چالاکییەکانی ئیسماعیل دەکات لە سینگاپوورە.

تا کۆتایی تەمەن لەوێ مایەوە[٦].

ئیسماعیلی مینانکاباوی یەکەم وەسیێتی گرنگ بوو لە نێوان شێخەکانی جەبەل ئەبو قوبەیس و خەلیفەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیایاندا. ئەم شێخانە بە دوای یەکدا عەبدوڵڵای ئەرزنجانی (خەڵکی ئەرزنجانی تورکیای ئەمڕۆ بووە)، سلێمان القریمی (خەڵکی قرم بووە)، سلێمان زوهدی و کوڕەکەی یان زاواکەی عەلی ڕەزا. بەتایبەتی سلێمان زوهدی (کە بە سلێمان ئەفەندی ناسرابوو) و لە سەردەمی ئەمدا لە دوا بیست و پێنج ساڵی سەدەی نۆزدەهەمدا ئەبو قوبەیس گەشە کردنی بەرچاوی بەخۆوە بینی و ژمارەیەکی زۆری خەڵکی ئیندۆنیسیای هێنایە ناو تەریقەتەکەوە و ئیجازەیەکی بێشوماریشی دا بە خەلیفە و پەیڕەوانی. بۆ گەلێ لە لقە بەردەوامەکانی نەقشبەندی، زوهدی

---

[٦] هێرشە نامیلکەیەکی دواتر لە لایەن زانا و ڕابەری عەرەبەوە لە دوورگەکانی هندی هۆڵەندیدا، سید عثمان بن عبدالله بن عقیل بن یحیی بڵاوکرایەوە بە ناوی، "مانای تەریقەت لە توێکڵە گوێزێکیدا" (بەتاوی: ١٨٨٣)، هەمان هێرش و قسە پێوتنەکانی سالم بن سومەیر بەرانبەر بە ئیسماعیل دووبارە دەکاتەوە و گەڕانەوەی بۆ مەککە بە هەڵاتن لەقەڵەم دەدا. لە بارەی سید عثمان و ڕەخنە و توانجەکانی دژ بە نەقشبەندی بڕوانە کریستیان سنۆک هۆرگرۆنجە "هاوپەیمانێکی عەرەب لەگەڵ حکوومەتی دوورگە هندییەکانی هۆڵەندیدا، کورتە باسکردنی مانای تەریقەت لە پاش مالاییەکانی سەید عوسمانی کوڕی عەبدوڵلا ... ڕاوێژکاری بەڕێزی کاروباری عەرەب". بڵاوکردنەوەی نێردەی هۆڵەندی، ژمارە (٣٥)، ساڵی ١٨٩٢، ل ٢٢٣ – ٢٢٧.

دوا مامۆســـتا و ڕابەری مەککی بوو، ئەوانیتر دەگەڕێنەوە بۆ عەلی ڕەزای جێگرەوەی یان خەلیفەیەکی تری ئەبوقوبەیس، کە ناوی عوســمان فەوزی بوو. لە پاش ســاڵی ١٩٢٤، ســەردەم و ڕۆژگاری ئەبو قوبەیس بەســـەرچوو. هەڵبەت ئەوەی کە ســـاغ بووبێتەوە بۆ من لە پاش ئەو مێژووەوە هیچ ئیندۆنیســـییەک ئیجازەی وەرنەگرتووە. هەندێک باس لەوە دەکەن گوایە مەککەی بەجێهێشتبێت بەرەو هندستان بەڵام هەندێکی تر دەڵێن کەوا پێش ســـاڵی ١٩٢٤ کۆچی دوایی کردووە. ئەوەی کە ئێمە دەیزانین ئەوەیە کەوا پاش عەلی ڕەزا هیچ مامۆستا یان ڕابەرێکی خالیدی لە مەککە بە بەربڵاوی نەدەناســرا و تەریقەتی خالیدی لە ئیندۆنیســیا ســەنتەری خۆی لەدەســـتدابوو و کەرت و پەرت بووبوو بە سەر ژمارەیەک سەنتەری سەربەخۆی ناوخۆییدا، کە هەر یەکەی تۆڕە خەلیفەی خۆی هەبوو. بۆ ماوەیەک خەتێکی ڕکابەری شێخەکانی خالیدی لە مەککەدا پەیدا بووبوو. لە ساڵانی ١٨٧٠کان و ١٨٨٠کاندا ململانێیەکی ســەخت لە نێوان ســلێمان زوهدی و شــێخی خەتەکەی تردا هەبوو، کە ناوی خەلیل پاشــا (خەلیل حەمدی) بوو، کەوا سنۆک هۆرگرۆنجە باسێکی سەیری دەکات[٧]. ئەم ڕێبازی دووەمەش بە عەبدوڵڵای ئەرزنجانی دەستی

---

[٧] سنۆک هۆرنجە، "مەککە"، ل ١٧٦ – ١٧٩. بە پێی ئەم باســە، ڕکابەرییەکە بە شــێوەیەکی ســەرەکی پەیوەندیی بە حاجییە ســیاســیەکانی باشــووری

پێکرد، کە یحیی الداغســـتانیی باوکی خەلیل حەمدی بە خەلیفەی خۆی دانابوو، بەپێچەوانەی یاسا و ڕێسای عادەتی دانەمەزراندنی خەلیفەیەک زیاتر بۆ هەمان شوێن[٨] سلێمان ئەفەندی ڕکابەرەکەی خۆی بەوە تۆمەتبار دەکرد کەوا کردەوەی هەرتەقە و کفر و لەوانە ســـەماکردن و جووڵاندنی توندی جەســـتە دێنێتە ناو خواپەرستیی نەقشبەندییەوەوە و بە نووسین و بە زارەکی کۆڕ و کۆمەڵی مەلایۆکانی ئاگادار کردەوە کەوا خەلیل پاشا پەیڕەوانی بەرەو چەواشەکاری دەبات. ئەم پیاوە نازناوی پاشای لەوەوە بۆ مابووەوە کە پێشـــتر خزمەتی حکوومەتی کردووە و هاوپەیمانییەکی سیاسیی دەسەڵاتداری ڕێکخستبوو بۆ بەزاندنی سلێمان. ئەو پشتگیریی والیی مەککە و سەرۆکی زانایانی مەککە، ئەحمەد بن زەینی دەهلانی دەستەبەر کردبوو. ئەمیان فەتوایەکی دەرکرد و ســـلێمانی بە هەرتەقە و خوانەناســـی ناوزەد کرد چوونکە بوختانی بۆ خواناســـیی کردووە و ســـلێمانی خســـتە

ڕۆژهەڵات و تورکەکانەوە بووە، کە ئەوانە وەک مورید ســـەرچاوەیەکی باشی داهاتیان پێکدەهێنا.

[٨] عەبدوڵڵا ئەلئەرزنجانی بەوە نەناسراوە کە خەلیفەی زۆری دامەزراندبێت، من تەنها بە یەک خەلیفە دەزانم کە ئەویش تەرزی پاشـــا بوو (حەیات ئەفەندی) بە خەلیفەی دامەزرابێت لە ئەرزنجاندا، کە زێدی دایکزادی بوو. بڕوانە محەمەد تاهیر بورســـەلی، "عوسمانلی موئەلیفلەری"، (ئەستەمبووڵ: میراڵ، ١، ل ٢١٢

بەندیخانەوە. خەلیل پاشـــا نامە و فەتواکەی بۆ فەرمانڕەوایانی جۆراوجۆری مالای نارد لە ســـۆمەترە. بەهەرحاڵ، ســـلێمان ئەفەندی سـوودی لە کۆنترۆڵ کردنی تەکیە شـکۆمەندەکەی ئەبو قوبەیس وەرگرتبوو و لە ڕادە بەدەر ڕێز و خۆشەویستیی هەبوو لە ناو ئیندۆنیسییەکاندا. "سەرکەوتنەکەی" خەلیل پاشا لە ناکۆکی و ململانێدا بە هۆی هاوپەیمانێتیی سیاسییەوە و ئەو نامانەی کە لە مەککەوە نێردرابوون بۆ فەرمانڕەوا مەلایۆکان لە ڕۆژهەڵاتی سـۆمەترەدا کە تەریقەتی نەقشـبەندییان دەپاراسـت وا دیارە هیچ کاریگەرییەکی نەبوو لە سەر تۆڕەکەی سلێمان ئەفەندی لەوێ[٩].

[٩] ئەم نامە و نامەکارییە لە کتێبی "مەککە"ی سنۆک هۆرگرۆنجەدا باسکراوە، ل ١٧٨ – ١٧٩. من لە ناو نەقشـــبەندییەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆی ناوچەکەدا هیچ یادەوەرییەکم نەبینی و ناوی خەلیل پاشـایان هەر نەبیسـتبوو. سـنۆک هۆرگرۆنجە (لە ل ٢٤١، ٢٨٩)ی هەمان سـەرچاوەدا باس لە سـێیەم شـێخی نەقشـبەندی دەکات لە مەککە کە چەند خەلیفەی مالایی هەبووە و ناویشـــی خەلیل (ئەفەندی) بووە، بەڵام من هیچ شـوێنەوارێکم لە کار و چالاکییەکانی بەرچاو نەکەوت.

پاش بچڕانی پەیوەندیی بەتین لە گەڵ ئەبو قوبەیسدا

ماوەیەکی دوور و درێژ لە دوای عەلی ڕەزا هیچ شەپۆل و شالاوێکی نوێی نەقشبەندی ـ خالیدی ڕووی لە ئیندۆنیسیا نەکرد. هەڵبەت هیچ سەنتەرێک وەک چەقی دەرەکیی شکۆدار جێگەی جەبەل ئەبو قوبەیسی نەگرتەوە. تەنها لە دوادوایی ساڵانی ١٩٩٠کاندا گوژمێکی نوێ لە دەرەوە پەیدا بوو کاتێ شێخ هیشام قەببانی ڕابەری ڕێبازی هەققانییە، کە دینامیکیترین و بەرفراوانترین لقی خالیدییە بوو، سەردانی ئیندۆنیسیای کرد و خەلیفەیەکی زۆری دامەزراند[١٠]. بۆ ماوەی سێ بەشی سەدەیەک لقە ئیندۆنیسیەکانی تەریقەتی خالیدی دەبوو پشت بە خۆیان ببەستن بێ ئەگەری نوێبوونەوەیەکی ڕێکوپێک لە سەرچاوەیەکی

---

[١٠] لە ساڵانی ١٩٨٠کاندا گەلێ لە عولەما ئیندۆنوسییەکان کە سەردانی مەککەیان کردووە "ئیجازەیەکیان" لە زانای نەریتخواز محمد بن علوی المالکی وەرگرتبوو، کە مەودایەکی بەرفراوانی زانستە ئیسلامییە کلاسیکییەکانی دەوتەوە و ناوبەناویش "ئیجازەی" دەبەخشییەوە بە سەر ژمارەیەک لە تەریقەتە جیاوازەکاندا (وردەکارییەکەی لە بروونەسن "تەریقەتی نەقشبەندی"دایە ل ١٩٦ – ١٩٧). ئەمە کاریگەرییەکی بەرچاوی بە سەر تۆڕە نەقشبەندییەکانی ئیندۆنیسیاوە نەبوو، لەلایەکی ترەوە، تەریقەتی هەققانییە وادیارە بڕیاری دابوو کاریگەریی خۆیی لە ئیندۆنیسیادا بڵاو بکاتەوە و لق و پۆکانی تەریقەتی نەقشبەندیی بخاتە ژێر چەتری خۆیەوە، سەردانەکانی قەببانی بۆ ئیندۆنیسیا لەم ماڵپەڕەدا تۆمار کراون www.naqshbandi.org.

دەرەکییەوە. هەندێ لە لقە ناوخۆییەکان کپبوونەوە و ئەوانیتر ڕەنگی ناوخۆییان لەخۆگرت و ڕێوڕەسم و ڕاهێنانەکانیان لە گەڵ بارودۆخ و پێداویستیی ناوخۆدا گونجاند. بەرچاوترین پەرەسەندنەکان لە ناوچەکانی ڕێکخستن و پەیوەندی کردندا بوون. هەندێ لە لقەکان زۆر سەرکەوتوو بوون لە خۆگونجاندنیاندا لەگەڵ گۆڕانکاریی بارودۆخە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکاندا و هەواداری نوێ بۆ خۆیان بدۆزنەوە لە ڕێگەی گفتوگۆ و پەند دانانی نوێترەوە.

من لەم بابەتە نووسینەدا هەوڵ نادەم بە گشتی چاو بخشێنم بە سەر پەرەسەندنەکاندا بەڵکووو تیشک بخەمە سەر سێ تۆڕی بەربڵاوی سەرکەوتوو کەوا دوورگەی سۆمەترەیان کردووەتە بنکەی خۆیان (بەڵام دوانیان لە هەموو ئەرخەبیلدا بڵاوبوونەتەوە). یەکەمیان، کە کۆنترینیانە لە سەرەتای ساڵانی ١٨٧٠کاندا دامەزراوە لە لایەن زانای مەلایۆ عەبدولوەهاب ڕۆکانەوە و بنکەکەی لە تاقە گوندی نەقشبەندییە لە وڵاتەکەدا کە ناوی بابولسەلامە لە لانگکاتی نزیک مێدان. دووەم تۆڕ لە لایەن جەلالەدینی مامۆستای قوتابخانەوە لە ڕۆژئاوای سۆمەترە دامەزرا، کەوا زنجیرەیەک کتێبی سەرنجڕاکێشی لەسەر ڕێوڕەسم و یاسا و ڕێسای تەریقەتی نەقشبەندی نووسی و لە ساڵانی ١٩٥٠کانیشدا حیزبێکی سیاسیی بنەما نەقشبەندیی دروستکرد. سێیەم تۆڕ وەک لقێک یان ڕکابەرێکی دووەم دروستبوو و لە لایەن قادرون یەحیای زاوای

جەلالەدینەوە بەڕێوەدەبرا، کە مامۆســـتایەکی زانکۆ و خاوەن دەسەڵاتێکی ڕۆحیی بەهێز بووە وەک باسدەکرێت و ئیددیعاکانی بۆ پەرەپێدانی میتافیزیک زانســـتی ئەقڵیی تاقیکاری گەلێ خەڵکی بۆ خۆی ڕاکێشـابوو. هەروەها ئەم سێ تۆڕە پلەی جۆراوجۆری گونجاندن دەنوێنن بۆ نەریتی ڕۆحیی ئیندۆنیسی.

شێخی بابولسەلام و جێگرەوەکانی

شـــێخ عبدولوەهاب رۆکان (کە ســـاڵی ١٩٢٦ کۆچی دوایی کردووە) پێدەچێت ســـەرکەوتووترین دەرچووانی ئیندۆنیســـیی جەبەل ئەبو قوبەیس بووبێت[١١]. ئەم پیاوە لە بنەماڵەیەکی مەلایۆیی ئاینپەروەر بووە لە ناوچەی ڕۆکانی ناوەڕاســـتی

---

[١١] ئەم سەرنجانەی خوارەوە پشت بەو بایۆگرافی / هاگیۆگرافیایە دەبەستن کە لە لایەن نەوەی عەبدولوەهابەوە نووسراون، ها. ئە. فوئاد سەعید، "شێخ عەبدولوەهاب. توان گور و بابولسەلام"، (مێدان: پوستاکا بابولسەلام ١٩٨٣). کورتەیەکی وردی ئەم کتێبە لە د. لومبارد، "ڕێگە و هەوڵدان لە سۆمەترەدا: نموونەی شـــێخ عەبدولوەهاب رۆکان ١٨٣٠ ـــــــ ١٩٢٦"، لە کتێبەکەی م. گابۆری، ئە. پۆپۆڤیچ و ت. زەرکۆن، "نەقشـــبەندییەکان "، ل ٧٠٧ – ٧١٥. دیسان بڕوانە سەرنجە بەراییەکانی لۆمبارد لە سەر بابولسەلام لە، "شێخ عەبدولوەهاب. توان گور و بابولسەلام". هەروەها عەبدوڵڵا سیاە، "تەریقەتی نەقشـبەندیی بابولســەلام، لانگکات" لە بابەتی، "سـۆفیزم لە ئیندۆنیســیادا"، (ژمارەیەکی تایبەتی گۆڤاری دیالۆگی سەر بە بەشی لێکۆڵینەوەی وەزارەتی کاروباری ئاینی)، (جاکارتا: ١٩٧٨)، ل ٥١ – ٦٨.

سۆمەترە و لە گەلێ سووراوی جۆراوجۆردا لە سۆمەترەی ناوەڕاست خوێندوویەتی (حوجرە یان مەدرەسە جۆراوجۆرەکانی ئەوێ بە سووراو ناسراون). پاشان کۆچی کردووە بۆ مەککە بۆ بەردەوامی پێدانی خوێندنەکەی و لەوێ پێنج شەش ساڵ ماوەتەوە لە سالآنی ١٨٦٠کاندا و فیقهی لە مەسجیدی حەرام خوێندووە، لە گەڵ دەستەبژێری زانایانی ئایینی عەرەبدا چەشنی شێخ حەسەبەڵڵا و موفتیی شافیعیی سەید ئەحمەد بن زەینی دەحلان، بەڵام بەتایبەتیش لە گەڵ زانایانی مالایی دانیشتووی مەککەدا. وەک باس دەکرێت یەک لە مامۆستا مالاییەکان بە ناوی محەمەد یونس بن عەبدولڕەحمان باتووبارا بووە کە ئامۆژگاریی کردووە بچێتە لای سلێمان زوهدی و فێری یاسا و ڕێسا و ڕاهێنانی تەریقەتی نەقشبەندی ببێت. ژیاننامەی هاگیۆگرافیی عەبدولوەهاب ئەوە دەردەخات کە خواناسێکی وابووە کە ڕۆژانە چەندین کاتژمێری بەسەربردووە لە زیکردا و گەشەکردنێکی ڕۆحیی خێرای کردووە، چوونکە ئیجازەیەکی وای پێبەخشراوە کەوا ڕێبازەکە لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی سۆمەترەدا بڵاو بکاتەوە، هەر لە ئاسێوە تا پالێمبانگ. بە پێچەوانەی زۆربەی خەلیفەکانی ترەوە، کە ئیجازەکانیان تەنها یەک مۆری پێوە بووە، ئەم ئیجازەیەکی دوو مۆریی پێدراوە و بەڵگە بووە کە خەلیفەیەکی پلە بەرزە[١٢].

[١٢] سەید "شێخ عەبدولوەهاب "، ل ٢٨ – ٣٦. هەردوو مۆرەکە و ماناکانیان

کاتێ گەڕایەوە بۆ سـوومەترە یەکەمجار لە کۆبۆ (ڕیاو) نیشــتەجێ بوو و لەوێ دەســتەبژێری خەڵکەکەی هێنایە ناو تەریقەتی نەقشبەندییەوە. چەند ساڵێک دواتر چوو بەرەو باکوور بۆ هەرێمی دەوروبەری مێدان، کە بارێکی گەشــەکردووی ئابووریی تێیدا لە گەشــەکردندا بوو و پشــتیوانیی ســوڵتانەکانی دێلی و لانگکاتی بۆ خۆی دەستەبەر کرد کە دەستڕۆیشتووترین دەسەڵاتداری تەواوی کەناری ڕۆژهەڵات بوون[١٣]. سوڵتان مووسا موعەزەم ســیاهی لانگکات بوو بە موریدێکی دڵســۆز و پارچە زەوییەکی وەک وەقف بەخشییە شێخ عەبدولوەهاب، کە لە ساڵی

لە لاپەڕە ٣٣دا باسکراوە. دەڵێن گوایە سلێمان زوهدی بە یونس باتوبارای وتووە کە چاوەڕوانی بووە عەبدولوەهاب فەرمانڕەوا ئیندۆنوسییەکان بێنێتە ناو تەریقەتەکەیەوە. باســێکی تری دوو مۆرەکە لە لایەن شــێخ ئەمیر دەمسەر سیاریف عالەمی نەقشبەندییەوە لە مێدان دراوە بە من کەوا یەکەم مۆر ئیجازەی ڕابەریی کۆڕە گشــتییەکانی زیکرە (تەوەججوە)، دووەم ڕوخســەتی لەپێشــتر بۆڕابەری کردنی (خەڵوەت یان سلوک) . ئیجازەکەی خودی ئەمیر دەمسەر دوو مۆری ئەبو قوبەیسی پێوەیە کە بۆ مامۆستاکەی بووە.ئەو مۆری خۆی بووە بۆ ئیجازەی خەلیفەکانی خۆی. چاوپێکەوتن، مێدان ، ٥ ی نۆڤەمبەری ١٩٩٣.

[١٣] ئەم دوو سوڵتانە دەبێ مەبەستی سەرەکیی نامەکانی خەلیل پاشا بن کە جاڕی سەرکەوتنی بە سەر سلێمان ئەفەندیدا داوە (بڕوانە پەراوێزی ٩ لە سەرەوە). پەیوەندیی ئەوان لەگەڵ شێخ عەبدولوەهاب ڕەنگە هۆکاری ئەوە بێت کە بۆچی نامەکان کاریگەریی بەرچاویان نەبووە.

١٨٨٣دا مەدرەســـەیەک و گوندێکی تیادا دروســـتکرد بە ناوی بابولســـەلام (یان بە شـێوە گۆکردنی مالایی، پێسـیلام). گوندەکە خێرا گەورە بوو بە نیشـــتەجێبوونی خێزان و بنەماڵەی خۆی و پەیڕەوانی کە بڕیاریاندابوو لە گەڵ ئەمدا بمێننەوە و بە ڕابەری و سـەرکردایەتیی شـێخ، داری بەری و بەروبوومی تریان چاند و لە ڕووی ئابوورییەوە پشتیان بە خۆیان بەست.

لە سـاڵی ١٨٨٩ – ١٨٩٠دا وەک باس دەکرێت شـێخ تووشـی کێشـــە و گرفت بوو لە گەڵ دەســـەڵاتدارانی هۆڵەندیدا و دەبوو بابوســـــەلام بەجێبێڵێت، چوونکە بە ئاشـــکرا بە تێوەگلان لە مەســـەلەی ســـاختەکردنی پارەدا تۆمەتبار کرا، بۆیە لە تەنگ و دەربەندەکان پەڕییەوە بۆ پێنانگ و دواجار لە باتو پەهات لە جۆهۆر نیشـــتەجێ بوو و لەوێوە ســـەردانی چڕوپڕی دەکرد بۆ ناوچە جۆراوجۆرەکان لە ســۆمەترەی ناوەڕاســتدا، تا لەدواییدا بانگهێشـــت کرایەوە بۆ لانگکات و جارێکی تر لە بابوســـــەلام نیشتەجێ بووەوە و تا مردنی لە ساڵی ١٩٢٦دا لەوێ مایەوە. ئەو بۆ هەرکوێ بچوایە لە دەســەڵاتدارانی ناوخۆوە ڕێزێکی گەورەی لێدەنرا و ژنێکی خۆولاتی لـە بنـەماڵـەیـەکی نـاودار مـارە کرد و پیاوی بەدەســەڵات و کاریگەری وەک خەلیفەی خۆی دادەنا و تا کۆتـایی ژیـانی نزیکـەی ١٢٠ خـەلیفـەی دانـا، کـە هـەموویـان بـە درێژیی ڕۆخی ڕۆژهەڵات و شـــوێنەکانی پشـــتەوەی ســۆمەترە بوون، لە ئاسـێوە دادکشـێی بەرەو باشـوور، لە گەڵ تەرکیزێکی

تەواو لە سەر ڕیاو و هەریمەکانی تری ناوەڕاستی سۆمەترە و کەمێک لە ڕۆژهەڵاتی سۆمەترە و هەشت کەس لە مەلایۆ[١٤]. لە پاش مردنی، هەموو ئەم خەلیفانە و جێگرەوەکانیان بەردەوام بوون لەسەر دانپیانان بە دەسەڵاتی بابوسسەلامدا و ڕێزگرتنی جێگرەوەکانی عەبدولوەهاب وەک گەورە و ڕابەریان. گوندی بابوسسەلام تا ئەمڕۆش بە شێوەیەکی تایبەت نیشتەجێی نەوەکانی شێخ عەبدولوەهاب و پەیڕەوانێتی. هەموو کەس نەقشبەندییەکی ڕاهێنراوە و لێرە ڕیتمی ژیان مۆرکی ڕاهێنانی ڕێکوپێکی خواپەرستیی پێوە دیارە و لەوانە خوێندنەوەی "موئەززین"ی دۆعا و پاڕانەوەیەکی دوور و درێژ کە داوای پیرۆزی و بەرەکەتی خوا دەکات لە ڕێگای پیاوچاکانی سیلسیلەی عەبدولوەهابەوە و پێش بانگی نوێژی بەیانی و شێوان[١٥]. مەرکەزییەتی دەستوور و ڕاهێنانی نەقشبەندی لەم گوندەدا ئیشارەت بە بوونی دوو "روماه سلوک" دەکات، لە گەڵ خانووی تایبەت دروستکراو بۆ دە، بیست، یان سی ڕۆژی خەڵوەتی نەقشبەندی کە لێرە بە "سلوک" ناودەبرێت (بێجگە لە خەڵوەتیش).

---

[١٤] ئەم خەلیفانە ناوچە بە ناوچە لیستکراون لە کتێبی سەید "شێخ عەبدولوەهاب"دا ل ١٣٤ - ١٣٩

[١٥] ئەم "موناجاتە" لە لایەن شێخ عەبدولوەهابەوە دانراوە لە سەر شێوازی شیعری مالایی، کە شێوازێکی ئەدەبی میللییە. تێکستە تەواوەکە لە کتێبی سەید"شێخ عەبدولوەهاب"دایە ، ل ٧٠ - ٧٦.

ئەم "روماه سـلوکە" وەک خاسـییەتێکی تایبەتی ڕێورەسـمی سۆفیگەریی ئیندۆنیسی بەکاردێت و بە تایبەتی تر لە سۆمەترەدا. هەر کەسێک تەمەسـسوکی کردبێت چاوەڕێی ئەوەی لێکراوە کە لانیکەم یەک خەڵوەت بەجێبێنێت (هەڵبەت بارودۆخی مۆدێرنی کارکردن ئەمەی تا دەهات قورسـتر کردبوو بۆ زۆرێک لە پەیڕەوان). هەندێ لە مامۆستا و ڕابەران خەڵوەتیان لە قوژبنێکی مزگەوتی گونددا بە جێدەهێنا کە بە پارچە قوماشـێک جیا دەکرایەوە، هەندێکی تر کەپرێکیان لە تەنیشـت ماڵەکانیانەوە دروست دەکرد. مامۆستا و ڕابەرە کاریگەرەکان "روما سلووک" لە کاتە دیاریکراوەکانی ساڵدا نمایش دەکرێت، لە کاتی ڕەمەزاندا و مانگێک یان دوو مانگی تری ڕۆژمێری موسـڵمانان، یان لە دوای وەرزی دروێنە. لە بابوسـەلامیش بە درێژایی سـاڵ خەڵوەت هەیە، بەردەوام لێشاوێکی زیارەتکەران لە سەرانسەری سـۆمەترە و مالیزیادا ئەوە پیشـاندەدات کە بابوسـەلام بە سەنتەرێکی ڕۆحیی سەرەکیی ماوەتەوە لە جیهانی مەلایۆ زماندا.

یەکەم جێگرەوەی عەبدولوەهاب وەک گەورە و ڕابەری بابوسـەلام کوڕە گەورەی یەحیا ئەفەندی بوو (کە سـاڵی ١٩٢٩کۆچی دوایی کرد) و زۆر لە دوای باوکی نەژیا و ئەمیش عەبدولمەنافی کوڕی جێی گرتەوەو پاش ئەمیش گەورەترین خەلیفەی خۆی بە ناوی محەمەد سـەعید جێی گرتەوە. دوای ئەم حاجی عبدولجەباری کوڕە بچووکی عەبدولوەهاب هاتە شـوێنی

کە لە کۆبوونەوەیەکی هەموو خەلیفەکانی ئامادەبوو لە بابوسسەلامدا ساڵی ١٩٣٦ بە مورشید هەڵبژێردرا. ئەمە دوا جێگرتنەوە بوو کە بێ ناکۆکی و ململانێ بەڕێوەچوو. بۆ ماوەی نیو سەدەی دواتر ململانێ و ڕکابەریی ناو بنەماڵەکە شانبەشانی ململانێ و ناکۆکییە سیاسییەکان بەڕێوەدەچوو لە باکووری سۆمەترەدا، چون گرووپە جیاوازەکان هەوڵی کۆنترۆڵی بابوسسەلامیان دەدا و دەیانویست شکۆ مەزنەکەی بۆ مەبەستی سیاسی بەکاربێنن.

عەبدولجەبار ساڵی ١٩٤٢ کۆچی دوایی کرد و محەمەد داودی جێگری (کە زڕبرایشی بوو) خۆی بە جێگرەوەی خاوەن هەق دەزانی. لەو شۆڕشە کۆمەڵایەتییەی بە دوای شکستهێنانی ژاپۆنییەکاندا هات، داود لایەنگریی بەرەی دژە سوڵتانی دەکرد و بەو پێیە لە پاش یەکەم ئۆپەراسیۆنی سەربازیی هۆڵەندییەکان لە ساڵی ١٩٤٧دا لە ئاسێ بوو بە پەنابەر و تا حکوومەتی یەکگرتووی ڕۆژهەڵاتی سۆمەترە لە دەسەڵاتدا بوو ئەو هەر بە ئاوارەیی لەوێ مایەوە و تەنها لە ساڵی ١٩٥١دا توانی بگەڕێتەوە. لەو ماوەیەدا خەلیفەیەکی تر بە ناوی پاکی تەمباه (وەک مورشید و نازر یان بەڕێوەبەر) لە بابوسسەلام دامەزرابوو و لە ساڵی ١٩٤٨دا زۆربەی زۆری خەلیفەکان ئەو ڕابەرییەیان لێسەلماند و بەم پێیە نەیدەویست واز لە پلە و پایەکەی بێنێ بۆ داود کاتێ کە گەڕایەوە و ئەنجام ناکۆکییەکی درێژخایەنی لێکەوتەوە و داودیش

"روما ســـلوک"ی خۆی لە مەودایەکی نزیکی ئەوی پاکی تەمباوە دامــەزراند. لــە گــەڵ هــەوڵ و تێکــەوتنی خــەڵک و دەزگـای جۆراوجۆری ڕێکخراوی ئیسلامی و دەسەڵاتدارانی حکوومەت و ئەندامانی بنەماڵەی عەبدولوەهاب بەڵام مەســـەلەکە هەر یەکلا نەبووەوە و تا مردنی داود و پاکی تەمباە بە دوای یەکدا لە سالانی ١٩٧١ و ١٩٧٢دا، هەردوکیان وەک تاقە مورشید و نازری گوندی بابوسسەلام هەڵسوکەوتیان دەکرد.

پرۆســـەیەکی دوور و درێژی ڕاوێژکاری و لۆبیکردن لە ناو ئەندامانی ئەو بنەماڵەیە و خەلیفەکانی تردا ئەنجامی ئەوەی لێکەوتەوە کەوا کوڕێکی تری عەبدولوەهاب هەڵبژێرن بە مورشید کە ناوی موعین بوو. ئەم پیاوە لە سـالی ١٩٧٤ تا١٩٨١بۆ ماوەی حەوت ساڵ دەمسپیی بابوسسەلام بوو، دوای ئەمیش دوا کوڕی عـەبدولوەهـاب کە لـە ژیـاندا مـابوو و نـاوی مـەدیـەن بوو جێی گرتەوە. بە هەر حاڵ، دۆخی دووبەرەکیی هەر لە بابوســـەلامدا مایەوە و "روماســـلوکی" داود دانەخراو بە ڕابەریی تاجەدینی کوڕی داود هەر لەکاردا مایەوە (کە لە ســـاڵی ١٩٨٦دا ئەندامی پەرلەمانی هەرێمایەتیی حیزبی حکوومەت بوو، واتە گۆلکار).

بە مردنی مـەدیـەن، لـە ســـاڵی ١٩٨٦دا، نـاکۆکی و ململانێ ســەرلەنوێ دەســتی پێکردەوە، چوونکە تواناو دەســەڵاتی جێی ڕەزامەندیی گشـــتیی نەبوو بەو پێیە کە زانای ئاینیی نەبوو و خەلیفەکان حەزیان بەوە دەکرد کەسێک جێگر بێت کە زیاتر جێی

ڕێزی ئەوان بێت. هەڵبەت لەو دەمە دوو کاندیدی بەهێز هەبوون و هەردوکیان کوڕەزای دامەزرێنەری بابوسسەلام بوون. فەقێ شۆفی (کە کوڕی حاجی بەکری بوو) لە گەڵ ئەنەس مودەووەری کوڕی داود. یەکەمیان لە لای زۆربەی خەلیفەکان پەسەند بوو چوونکە زانایەکی ڕاستەقینە و سۆفی بوو، بەڵام ئەنەس پشتگیرییەکی سیاسیی بەهێزتری هەبوو. حاکمی (یان بوپاتی) لانگکات بۆ ئەمیان تێکەوت و کردی بە سەرۆکی بابوسسەلام. لە ئەنجامی ئەمەدا ڕۆڵی ڕابەرێتی بوو بە دوو کەرتەوە کەوا ئەنەس وەک "نازر" ڕەفتاری دەکرد بەڵام فەقێ شۆفی کۆنترۆڵی "روما سلوکی" کردبوو و سەرەوکاریی کۆڕی زیکری دەکرد (لە سیاقی ئیندۆنیسیدا پێیدەوترێ "تەوەججوە"، کە لێرە ڕۆژی چوار جار بەڕێوەدەچێت، لە پاش هەموو نوێژێک، نوێژی "مەغریبی" لێدەرچێت). ئەم ناکۆکییە بە ئاشکرا ئەوانەش هەستیان پێدەکرد کە بە بۆنەی زیارەتەوە دەهاتن، چوونکە ئەنەس ڕازی نەدەبوو بەشداریی "تەوەججوە" بکات.

ئەم ناکۆکییانە تا ڕادەیەک بووبوونە خۆرەی دەسەڵاتی بابوسسەلام و دەسەڵاتی ڕاستەقینەی مۆراڵ، لە ناو خەلیفە و موریدەکانی تردا، پێدەچێت هی ئەو ژمارە کەمەی خەلیفەکانی نەوەی یەکەم بووبێت و بە شێوەیەکی بەرچاو شێخ عەبدولمەنانی پادانگسیدیمپوان لە باشووری تەپەنولی و بڕیارە سەرەکییەکان بێ ڕەزامەندیی ئەم وەرناگیرێن. هەڵبەت دوو خەلیفەی تری

عەبدولوەهاب کە لە ژیاندا ماون بە ناوەکانی شـــێخ حەسـەنی ئایربانگیس لە ڕۆژئاوای سـۆمەترە و خەلیفە جونێدی لابوهان بیلیک لە پانای، لە کەناری ڕۆژهەڵات، کە فەقێ شـۆفییان وەک مورشـیدی نوێ هەڵبژاردووە و ئەم هەڵبژاردنەش لە لایەن پەیڕەوانی تری ڕێبازەکەوە ڕێزی لێگیراوە، بەدەر لە هەڵوێسـتی حکوومەتی ناوخۆیی کەوا کێی پێ پەسەندە[١٦].

یادی سـالانەی "هەوڵ" یان مردنی شـێخ عەبدولوەهاب گەورەترین و گرنگترین ڕووداوی ساڵە لە بابوسـەلامدا و مەودای دەسـەڵاتی ڕۆحیی پیشـاندەدا چوونکە خەڵک دەسـتە دەسـتە لە شـوێنی دوورەوە دێن بۆ زیارەت و دەربڕینی ڕێزی خۆیان. "هەوڵی" ١٩٩٣، کە من خۆم تێیدا بەشـدار بووم، لە گەڵ سـیمینارێکی ئەکادیمیدا گرێدرا کە لە لایەن ئینسـتیتیوتی دەوڵەت بۆ لێکۆڵینەوەی ئیسـلامی لە مێدان سـازدرا و هەندێک لە کاربەدەسـت و قسـەکەرانی باڵادەسـتی خۆولاتی بوون لە گەڵ ئاهەنگێکی گشـتیدا لە بابوسـەلام و گەلێ لە کاربەدەسـتانی دەوڵەت و پیاوماقوولانی تر بانگهێشـت کرابوون. لەو ماوەیەدا

[١٦] سـەرنج لە سـەر ململانێی دەسـەڵات لە بابوسـەلامدا لەم کتێبانەوە سـەرچاوە دەگرێت: سـەید، "شـێخ عەبدولوەهاب"، سـیاه، "تەریقەتی نەقشـبەندی" و چاوپێکەوتنی خۆم لە کاتی سـەردانمدا بۆ بابوسـەلام و مێدان لە نۆڤەمبەری ١٩٨٦ و نۆڤەمبەری ١٩٩٣دا.

لێشـــاوێک لە پەیڕەوان زیارەتی مەرقەدی شـــێخ عەبدولوەهابیان دەکردو ژمارەیەکی هێجگار زۆری خەڵکی ناوچەکە هاتبوون بۆ ئەم بۆنەیە کە بە زۆری "هەوڵ" تێیدا سـەرنجڕاکێشـترین بڕگەی بوو. بۆنە ڕەسـمییەکە گرنگی و باڵادەسـتیی دابوو بە ئەنەس مودەوەری "نازر"، بەڵام پێیانوتم کەوا لە چەند هەفتەی پێش "هەوڵ"دا نزیکەی هەشـت سـەد کەس "سلوک"یان ئەنجامداوە بۆ ماوەی لای کەمەکەی دە ڕۆژ و پێدەچێت بە سەرپەرشتیی فەقێ شۆفی بووبێت (بڕوانە نیگارەکانی ٨،٢،١).

هەڵبەت بـە تـەنهـا نـەوەی بـایۆلۆجی و ڕۆحیی شـــێخ عەبدولوەهاب نەهاتوون بۆ ڕێزلێنانی ئەم شوێنە بەڵکوو شێخە نەقشبەندییەکانی خەت و ڕێبازەکانی تریش، لەوانە شێخ قادرون یەحیا (کە لە خوارەوە باسـی دێت) و شـێخ ئەمیر دەمسـەر سـیاریف عالەم یەکەم کەسـانن کە ئەم نەریت و دەسـتوورە بەجێدێنن و دووەمیش *PPTI* ە کە یەکەم ڕێکخراوی ڕەسمییە لە باکووری سـۆمەترەدا بۆ پەیڕەوانی تەریقەت. لەوێ سـێ تۆڕی نەقشـبەندیی سـەربەخۆ لە باکووری سـۆمەترە هەن و هەر یەکەیان لق و پۆی خۆی هەیە لە بەشـەکانی تری ئەرخەبیل و لە نێوانیاندا هاوتاییەکی ورد هەیە. شـێخەکان ڕێز بۆ یەکتر دەردەبڕن بەڵام ئێرەیی بە یەکتر دەبەن و هەر کەسـەو دەیەوێ پارێزگاریی لە دەسـتەو تاقمی خۆی بکات هەر لە مێژەوەو تا ئێسـتاش کارێکی نائاسـایی نەبووە بۆ شـێخێک هەوڵ بدات

پەیڕەوانی شـــێخێکی تر بۆ لای خۆی ڕابکێشـــێت و بۆ ئەوەی پێگـەیـەکی پتـەو بۆ خۆی دەســـتـەبـەر بکـات و لـەو پێنـاوەدا هاوپەیمانیی ســـیاســـی و هاندان و دەمچەورکردنی ئابووری و میدیا مۆدێرنیش بەکاردێنێت. ڕابەرێکی ئەم گەمەی دەسەڵاتە، کە ناوی حاجی جەلالەدینە، کاتی خۆی مامۆســـتای قوتابخانەو نووسەر بووە و ئێستا بایداوەتەوە و بووە بە شێخ.

حاجی شێخ جەلالەدین PPTI

مینانگکاباو، کە ئەندامانی ئەو گرووپە ئەتنیکیەن کەوا لە ڕۆژئاوای سۆمەترەوەن، کاریگەرییان هەیە بە سەر پەرەسەندنی ئیســـلامی ئیندۆنیســـییەوەو هەروەها (بە ســـەر فەرهەنگ و سیاسەتی ئیندۆنیسییەوە بە گشتی)، کە زۆر تێپەڕی کردووە لە قەبارە و کەمیی ژمارەیان. مینانگکاباوییەکان لە هێڵی پێشـــەوەی هەر شـەپۆلێکی چاکسـازیی ئیسـلامی و بە هەمان شـێوەش دژە ڕیفـۆرم بـوون. مشـــتـومڕ لــە نـێوان ڕیـفـۆرمـیســـــت و تـرادیسـیـۆنالیسـتەکاندا لە هیچ شـوێنێک بە ئەندازەی ڕۆژئاوای ســـۆمەترە گەرم نەبووە و بە تایبەتی لە ناو مینانگکاباوەکاندا[١٧].

---

[١٧] ب. ج. و. شریکێ: "بەشداری لە بیبلیۆگرافیای دیاردە ئاینییەکانی ئێستادا لە کەناری ڕۆژئاوای سۆمەترە"، *گۆڤاری زمان و وڵات و خەڵکی ئیندۆنیسیا*، ژمارە (٥٩)، ســـاڵی ١٩٢١، ل ٢٤٩ - ٣٥٢. هـەروەهـا تۆفیق عـەبـدوڵڵا،

یەکەم خەلیفەی خالیدی لە ئیندۆنیسیادا، وەک لە سەرەوە باسکراوە، ئیسماعیل ئەلمینانگکاباوی بوو و شێخ سولێمان زوهدی و بە هەمان شێوەش عەلی ڕەزای جێنشینی ژمارەیەکی زۆری مینانگکاباوییەکانیان وەک خەلیفەی خۆیان دادەمەزراند[18].
لە سالانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠کاندا ڕەنگە ڕۆژئاوای سۆمەترە گەورەترین ڕێژەی پەیڕەوانی نەقشبەندی لە دانیشتوانەکەیدا هەبووبێت وەک لە هەر هەرێم و ناوچەیەکی تری ئیندۆنیسیا. بە هەمان شێوەش نەیارانی نەقشبەندی یەکەمجار لە ناو مینانگکاباوەکاندا پەیدابوون و بە تایبەتی لە سەر دەستی ئەحمەد خەتیب ئەلمینانگکاباویی ڕیفۆرمیستی میانڕەوی نیشتەجێی مەککەدا، کە لە سالانی ١٩٠٦ - ١٩٠٨دا سێ نامیلکەی هێرشی نووسی دژ بە ڕێوڕەسم و ڕاهێنانەکانی نەقشبەندیی هاوچەرخ، کەواچەندین جار چاپکرانەوە ، لە دوورگە جۆراوجۆرە کانی

"قوتابخانەکان و سیاسەت: بزووتنەوەی کاوم مودە لە ڕۆژئاوای سۆمەترە (١٩٢٧ - ١٩٣٣)"، (ئیساکا، نیویۆرک: پرۆژەی کورنێل مۆدرن ئیندۆنیسیا، ١٩٧١).

[18] ڕاپۆرتێکی نوێنەری هۆڵەندی لە ساڵی ١٨٩١دا ناوی ٢٤ مامۆستای نەقشبەندی دەبات کە بەشیوەیەکی ستراتیجی بە سەر وڵاتەکەدا دابەشبوو بوون (Mailrapport, No. 760, 1891)، کە جارێکی تر لە کتێبەکەی بروونەسندا بڵاوکراوەتەوە، "تەریقەت نەقشبەندییە"، ل ١٢٦- ١٢٨. سولێمان ئەلقرمیی مورشیدی سولێمان زوهدی یەکەم خەلیفەی بەتوانا و کاریگەر لە ڕۆژئاوای سۆمەترە دامەزراند کە ناوی شێخ ئیبراهیم کەمپولان بوو.

ئەرخەبیلەکەدا[19].

بۆ داکۆکی کردن لە خۆیان و بیروباوەڕ و بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی ڕێبازەکەیان و نواندنی کاریگەریی زیاتر دژ بە پڕۆپاگەندەی ڕیفۆرمیستەکان، زانا ئاینییە نەریتییەکانی سەر بە مەدرەسە (یان حوجرە - و) ساڵی ١٩٣٠ لە ڕۆژئاوای سۆمەترە ڕێکخراوێکی خۆیان دامەزراند بە ناوی پێرتی perti (پێرساتوان تەربییە ئیسلامییە ـ واتە کۆمەڵەی پەروەردەی ئیسلامی)، چەشنی ئەوەی نەریتییەکانی جاوا کردیان چەند ساڵێک لەمەوپێش کاتێ کەوا کۆمەڵەی نەهزەتول عولەمایان دروستکرد. هەموو ئەندامە ڕابەرەکانی پێرتی زانای ئاینی بوون و سەرۆکایەتیی سووراوی خۆیانیان دەکرد (تێرمێکی ناوچەییە بۆ مەدرەسە نەریتییەکان) و ژمارەیەکی کەم لەمانەش مامۆستا و ڕابەری نەقشبەندی بوون. لەڕاستیدا زۆرینە ئەگەر نەڵێین هەموو مامۆستا نەقشبەندییەکانی

---

[19] لە کتێبەکەی "Schieke, bijdrage"دا کورتکراوەتەوە. یەکێک لەم نامیلکە هێرشانە لە لایەن ویلیەم ج. شێلابیرەوە وەرگێردراوەتە سەر ئینگلیزی بەناوی "پەردەلادان لەسەر ساختەچییان"، کە لە گۆڤاری *جیهانی ئیسلام*، ژمارە (٢٠)، ساڵی ١٩٣٠، ل ٣٥٩ - ٣٧٠) دا بڵاوبووەتەوە. لە بارەی ڕەخنە و توانجەوە بە گشتی بڕوانە مارتن ڤان بروونەسن، "تێوەگلانی ڕێبازە سۆفییەکان بە دژواری و مشتومڕەوە لە ئیندۆنیسیای سەدەی بیستدا"، لە کتێبەکەی ف. دی جۆنگ و ب. ڕاتکێ، "باتینییەتی ئیسلام لە ڕکابەریدا: سیانزە سەدەی مشتومڕ و ڕەخنەکاری"، (لیدن: بریل، ١٩٩٩)، ل ٧٠٥ - ٧٢٨.

مینـانگکـابـاو ئـەنـدامی پێرتی بوون، کـە یـەکـەم ئـەزموونی بۆ ڕەخساندن لە ڕێکخستن یان کۆمەڵەیەکی نوێدا لە هەمان کاتیشدا چالاکیی نیشـــتمانیی میانڕەو بنوێنن. هەر دوابەدوای جاڕدانی ســـەربەخۆیی ئیندۆنیســـیا (لە ١٧ ی ئابی ١٩٤٥دا) پێرتی خۆی گۆڕییە حیزبێکی سیاسی.

حاجی جەلالەدین، کە ئەندامێکی چالاکی پێرتی بوو لە ســاڵانی ١٩٣٠کاندا، مامۆســتا و ڕابەرێکی جیاوازی نەقشــبەندی بوو. ئەم بـەپێچـەوانـەی هـاوکـارەکـانیەوە خوێندنی مـەدرەســـەی تـەواو نەکردبوو و زۆر بە کەمی زمانی عەرەبیشـــی دەزانی، بەڵام بە سیستەمی پەروەردەی هۆڵەندیدا تێپەڕیبوو و بە کۆششی خۆی بووبووە مامۆســـتای قوتابخانە. ئەمە زانیاریی دابوویە لە ســـەر دنیای مۆدێرن و تەواوکەری ئەو زانیارییە نەریتییەی ناو کتێب بێت کە هاوەڵەکانی پێرتیی فێری بووبوون. ئەم پیاوە لە ڕێگەی پەیوەســـتبوون بە زانا نەقشـــبەندییە ڕابەرەکانەوە لە پێرتی زانیارییەکی بەرچاوی بەدەســتهێنا لەبارەی مێژوو، ئەدەب، ڕێباز و ڕاهێنـانـەکـانی تـەریقـەتـەوە و ئیددیعـای ئـەوەی دەکرد کـەوا "ئیجـازەی" لـە شـــێخ عـەلی ڕەزا وەرگرتووە لـە جـەبـەل ئـەبو قوبەیس، کاتێ کە چووە بۆ حەج. ئەم ئیددیعایە لە لایەن خەڵکی جۆراوجۆرەوە مشـتومڕی لەســەرە و لەوانە زاواکەی و قادرون یەحیای ڕکابەری، بەڵام لەڕاســـتیدا ژمارەیەکی هێجگار زۆری نووســـین پێ لەوە دەنێن کە پلەو پایەی زانیاریی بەرز بووە. لە

دەوروبەری ساڵی ١٩٤٠دا یەکەم زنجیرەی درێژی ڕەخنە و مشتومڕی نووسی و داکۆکیی لە ڕێبازی نەقشبەندیی دەکرد دژ بەوانەی هەوڵی شکاندن و کەمکردنەوەیان دەداو یاسا و ڕاهێنانەکانی بە وردی شیکردووەتەوە[٢٠]. جەلالەدین بوو بە نووسەرێکی کاریگەر و قەڵەم بە بڕشت و شێوازی ڕوون و لێکدانەوەی وردی بابەتەکان لە هاوەڵەکانی جیایدەکردەوە و ئەمەش ڕەنگدانەوەی پەروەردە و پیشەیی بوو وەک مامۆستایەکی قوتابخانە و ئاماژەشە بۆ هەڵوێستێکی مۆدێرن و واقیعیانە.

گەلێ لە هاوەڵانی جەلالەدین داکۆکیکردنی ئەمیان پێخۆش نەبوو لە ڕێبازەکەیان، چوونکە لە دیدی ئەوانەوە نووسینەکانی ژمارەیەک هەڵە و هەرتەقەی تێدا بوو. ئەو پێش هەموو شتێک وەک زانایەک ئەزموون و ڕاهێنانی نەبوو و هەستێکیان لا دروست بووبوو کەوا ئەو بە شێوەیەکی سەرچڵیانە دەستی لە مەسەلەیەک وەرداوە کە هی خۆی نییە و بە تایبەتی بواری ئەمانە. شێخ سلێمانی ڕەسووڵی، کە گەورە و دەمسپیی مامۆستایانی نەقشبەندی بوو لە پێرتیدا داوایکردووە کەوا

[٢٠] حاجی جەلالەدین، "داکۆکی لە تەریقەتی نەقشبەندی"، پێنج بەرگە و بە زمانی مالایی و بە خەتی عەرەبی نووسراوە، (بوکیتینگی: ١٩٤٠). تا کۆچی دوایی لە ساڵی ١٩٧٦دا تێکڕا بە سەر یەکەوە زیاد لە سەد نامیلکە و ڕەخنەی نووسیوە.

جەلالەدین ئەو هەڵانەی لە سـەر فیقە و مەزهەب کردوویەتی لە کتێبەکانیدا ڕاسـتی بکاتەوە بەڵام کە پابەند نەبوو بەم داواکارییەوە لە پێرتی دەرکرا. ئەمە بە ئاشکرا لە ساڵی ١٩٤٥دا ڕوویدا، ئەو ساڵەی کە خەباتی سەربەخۆیی دەستی پێکرد و پێرتی وەک حیزبێکی سیاسی جاڕی لە خۆی دا. جەلالەدین بێ سڵەمینەوە ڕێکخستنی سیاسیی خۆی دروستکرد و ناوی نا PPTI (واتە پاراتای پۆلیتیک تەریقەت ئیسلام) و هێزێکی شێوە سەربازیی دروستکرد لە پەیڕەوانی نەقشبەندی و دواتر لە گەڵ هێزە نەتەوەیەکانی تردا یەکیگرت. ناکۆکی و ململانێ لە گەڵ پێرتی چارەسەر نەبوو و لە ساڵی ١٩٥٤دا سلێمانی ڕەسووڵی و ژمارەیەک لە عولەما و شێخە نەقشبەندییەکانی سۆمەترەی ڕۆژئاوا فەتوایەکی هاوبەشیان دەرکرد و تێیدا کتێبەکانی حاجی جەلالەدینیان مەحکووم کرد بەوەی کەوا هەڵەی زەقیان تێدایە لە گەڵ چەندین بیدعەی تەریقەت کە جێی سەرزەنشتن، بەتایبەتی ئەوەی پەیوەستە بە ڕێوڕەسمی هاتنە ناو تەریقەت و مەسەلەی بەیعەت لە نووسینەکانی حاجی جەلالەدیندا[٢١]. هێرشی نەخشە بۆکێشراوی زانا نەقشبەندییەکانی پێرتی بۆ سەر حاجی

[٢١] بروونەسن، "دژواری و ڕەخنەکاری"، ل ٧٢٢ - ٧٢٥. کورتە وەسفێکی ئەم ڕێوڕەسمی هاتنە ناو تەریقەتەوە وەک بە وردی لە "ڕەهاسیا موتیارا"ی جەلالەدیندا باس کراوە ، بەرگی ١، ل ٧٢٤.

جەلالەدین ڕەنگە بێ پەیوەندیی نەبێت لە گەڵ کەین و بەینی هەڵبژاردنی نیشتمانیی ساڵی ١٩٥٥دا، کە پێرتی و PPTI دەبوو ببنە ڕکابەری یەکتر لە گەلێ بواری تێهەڵکێشی هەڵبژاردندا. دەرەنجامی ئەم هەڵبژاردنانە ئەوەیان خستە ڕوو کە هەوڵ و کۆششەکانی سولێمانی ڕەسووڵی بۆ تەمێکردن و ملکەچ کردنی حاجی جەلالەدین زۆر دوور بوو لەوەوە کە سەرکەوتن بەدەستبێنن و حاجی جەلالەدین توانیبووی پشتیوانیی بەرچاو بەدەستبێنێ و حیزبەکەی (PPTI) لە سێ ویلایەتی سۆمەترەدا چووە هەڵبژاردنەوە، کە لە سۆمەترەی ناوەڕاست (بە ناوجەرگەی مینانگکاباوەوە) ٣٥١٥٦ دەنگی بردەوە لە کۆی ١٥٧١١٣٣ دەنگ یان ٢,٢% و لە باکووری سۆمەترە ٢٧٠٨٤ دەنگ لە کۆی ٢١٣٤٨١٧ دەنگ یان ١,٣%. بە هەر حاڵ، لە هەندێ ناوچەدا هێزێکی باشتری نواند: لە سۆلۆک، کە یەکێکە لە ناوچەکانی مینانگکاباو، PPTI ١١٪ی دەنگەکانی هێنا و هەمان ڕێژەشی لە ناوچەی تەبەنولیی خواروو هێنا لە باکووری سۆمەترە (کەوا گرووپی ئەتنیکی ماندەیلینگی تێدا نیشتەجێیە). ئەم خشتەیەی خوارەوە بەراوردێک لە نێوان حیزبی ڕیفۆرمیستی ئیسلامیی مەیسوومی و حیزبێکی نەریتیی تر بە ناوی نەهزەتول عولەما (کە تەنها لە ناو گرووپی ئەتنیکی ماندایلینگدا پشتگیریی هەیە)[٢٢].

---

[٢٢] داتاکان لە "ئەنجامەکانی هەڵبژاردنە گشتییەکانی ساڵی ١٩٥٥ بۆ کۆمەڵەی

	سۆمەترەی ناوەڕاست	سۆلۆک سۆمەترەی باکوور	تەپەنولیی باشوور	دەنگدەرانی یاسایی
	١٧٩٥٩٥٥	١٣٥٣٨٤	٢٤٥٨٧٣٢	٢٠٠٨٠٠
تیکڕای دەنگەکان	١٥٧١١٣٣	١٢٢٠٨٤	٢١٣٤٨١٧	١٧٥٩٣٢
مەسیومی	٧٩٧٦٩٢	٧١٠٠٠	٧٨٩٩١٠	٦٥٣١٩
پێرتی	٣٥١١٧٦٨	٢٤٥٠٧	٧٨٣٥٨	٦٨٠
نو Nu	٨٧٧٧٣	٤٨١٠٨		
PPTI	٣٥١٥٦	١٣٣١٣	٢٧٠٨٤	١٩٥٤٩

ژمارەی دەنگەکان بەشی ئەوەی دەکرد لەپەرلەماندا کورسییەک بۆ حیزبی PPTI دابین بکات. حاجی جەلالەدین چوو بۆجاکارتاو ئەم پلاتفۆرمە نیشتمانییە دەرفەتێکی باشی بۆ ڕەخساند کاریگەریی خۆی وحیزبەکەی بەرفراوان بکات. ئەو دڵنیابوو لەوەی کە هەموو کەسێک لە کۆڕ و کۆمەڵی نەقشبەندیی سۆمەترەدا زانیویێتی کەوا PPTI دانپیانانێکی ڕەسمیی بەدەستهێناوە و پەیوەندیی هێز و دەسەڵاتی هەیە و لە

نوێنەرانی خەڵک" وەرگیراون (جاکارتا: سیستەمی ئابووری ـــ کۆمەڵایەتیی نیشتمانی، ١٩٧١)، ل ١٠٥، ١٢١.

نووسـینەکانیدا بەردەوام ئیشـارەت بە کۆبوونەوەکانی دەکات لە گەڵ سوکارنۆ، کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٢دا چووبووە پۆستی سـەرۆکایەتی. گەلێ لە خەلیفەکان، کە ڕەنگە بە تەواوی قەناعەتیان بە دەسـتباڵایی حاجی جەلالەدین نەبووبێت وەک مامۆسـتایەک و ڕابەرێک، بەڵام بۆیە چووبوونە حیزبەکەیەوە تاوەکوو هەست بە ئەمانی سیاسی بکەن و ئەویش بە دڵنیاییەوە توانی پارێزگارییان بۆ دابین بکات[٢٣]. ئەو خۆی وا پیشـاندەدا کە پشتیوانێکی دڵسۆزی سوکارنۆیە و هەر بەو جۆرەش مایەوە لە کاتێکدا گەلێ کەسی تر لە سەرۆک پەست و نیگەران بوون. ساڵی ١٩٦٠ کاتێ سـوکارنۆ ئەنجومەنی نیشـتمانیی هەڵبژێردراوی هەڵوەشـاندەوە و بە پەرلەمانێکی نوێی ئەندام دەسـنیشـانکراو جێیگرتەوە و (گشـت ڕەخنەکارانی وەدەرنا) لە گەڵ کۆنگرێسـی میللیشدا و بەمە جەلالەدین بوو بە ئەندامی هەردوکیان. لە ماوەی دوا سـاڵەکانی سـوکارنۆدا حاجی جەلالەدین نەرمییەکی زۆری پیشاندا بۆ گونجاندنی زمانەکەی لە گەڵ کەشوهەوای سیاسەتی ڕۆژدا و ئەوپەڕی ئامانجی ئاشـکرا دەکرد کە دڵسـۆزییە بۆ

[٢٣] یەک لەو چیرۆکانەی کە نەمتوانی بیسـەلمێنم و دڵنیا بم لێی ئەوەیە کەوا ئەو خەلیفانەی خۆیان ناونووس کردبوو وەک ئەندامی PPTI ناسـنامەیەکیان دراوەتێ کە وێنەیەکی حاجی جەلالەدینی پێوە بووە و تەخویلی کردوون کەوا هاتوچۆیان بە خۆڕایی بێت بە پاسی دەوڵەت لە سۆمەترە.

تەریقەت کە ببێتە مایەی یەکگرتنی موسـڵمانانی جیهان و خەبات کردن دژ بـە (کۆلۆنیـالیزمی نوێ و ئیمپریـالیزم)[٢٤]. کـاتێ کـە سوکارنۆ جاڕی لە خۆیدا کە تا مردن بە سەرکۆماری دەمێنێتەوە، جەلالەدینیش وەک سەرۆکی حیزبی PPTI تا مردن خۆی سەپاند و ئەمە نازناوێک بوو ماوەیەک لە پاش سـوکارنۆ وازی لێهێنا و ناچاریش کرا کە دەست لە کار بکێشێتەوە. (بڕوانە وێنەی ژمارە (٤)، سـوکارنۆ و جەلالەدین). لەم دەمەدا PPTI چیتر بە تاقە ڕێکخراوی پەیڕەوە سـۆمەترەییەکان نەمایەوە بۆ تەریقەتی نەقشبەندی - خالیدی. چوونکە حاجی جەلالەدین توانی شێخەکان و شـوێنکەوتووانی ڕێبازەکانی تریش بێنێتە ناو ڕێکخراوەکەی خۆیەوە کە ڕێگەی دا PPTI لق دامەزرێنێت لە سـەرانسـەری وڵاتدا و (دەسـکەوتی) گەورەی شـێخە گەنجەکەی قادری و نەقشـبەندی بوو بە ناوی ئەباە ئەنۆم کە خەڵکی سووریالایا بوو لـە ڕۆژئـاوای جاوا و نوێنـەرانی هەرێمـەکانی تر تـا ڕادەیـەک نەناسـراو بوون لە مالیزیا و کالیمانتان و سـولاوێسـی و جاکارتا و بەشـی زۆری سـۆمەترەدا. هەندێک لەمانە وەک مامۆسـتا و ڕابەری سـۆفی دامەزراون پێش ئەوەی بچنە ناو حیزبی PPTI

---

[٢٤] پێشـەکی بۆ نامیلکەی "Tigaserangkai" (واتە سـێ هاوڕێ لە یەکتر دانەبڕاوەکە)، (جاکارتا: ١٩٦٤)، کە داکۆکییەکی ترە لە تەریقەتی نەقشـبەندی دژ بە تۆمەتبار کردن بە بیدعە.

وه، بەڵام گەلێکی تریان ڕاســـتەوخۆ لە لایەن حاجی شـــێخ جەلالـەدین و میتۆدە نوێکـانییەوە بۆ بڵاوکردنەوەی تـەریقـەت کاریان پێســـپێردرابوو و ئاڵوگۆڕی پەیوەندیی چاپکراو وردە وردە جێی پەیوەندیی شەخسیی گرتەوە.

ڕەنگە جەلالەدین یەکەم شـــێخی نەقشـــبەندی بووبێت کەوا ئیرشـــادی بنەماکانی ڕێبازەکەی بە شـــێوازی گۆڕینەوەی نامەو نامەکاریی کردبێت. کەرەستە سەرەتاییەکانی ئیرشاد و فێرکردن پێکهاتبوو لە نووســین و لێکۆڵینەوەیەکی شـەش بەرگی بە ناوی Rahasi amutiaraath-thariqat annaqsy bandiyah واتـە (ڕێبازی نەقشبەندی: نهێنیی گەوهەر)، کە ڕاسپاردەی ڕوون و پڕ وردەکاری دەداتە پەیڕەوان بە شێوەیەکی زیاتر لە هەر تێکستێکی تری نەقشبەندی کە من بینیبێتم[٢٥]. شیکردنەوەی چۆنێتیی نمایش کردنی زیکری جۆراوجۆر هاوکات لە گەڵ وێنەی بیرخەرەوەی ئەوەی کە لە کوێی جەســـتەدا زیکر جێدەگرێت یان چۆن دەبێ سـۆفی یان دەروێش، بە هەناسـەدان لە جەسـتەوە ڕایکێشـێت و بیباتەوە بۆ ناو دڵ. وردەکاریی ڕێوڕەسمی هاتنە ناو ڕێبازەکەوە

---

[٢٥] دکتۆر شـــێخ حاجی جەلالەدین، "ڕێبازی نەقشـــبەندی: نهێنیی گەوهەر"، شـــەش بەرگ، بە زمانی مالیی و بە پیتی عەرەبی. ئەم کتێبە لە بنەڕەتدا سـالانی ١٩٤٠کان بڵاوکراوەتەوە و چەندین جار لە لایەن نووسـەرەکەیەوە چاپکراوەتەوە و هەر جارەی کەمێک دەسکاری و گۆڕانکاریی تێدا کردووە.

یان تەمەسسوک کردن کەوا بەر ڕەخنە و ڕەخنەکاری دەکەوێت لە لایەن شـێخە نەقشـبەندییە ڕکابەرەکانەوە وەک بیدعەیەکی شیاوی سەرزەنشت دیسان بە وردی وەسفکراوە - کە بێ ئەم وەسـفە وردە ڕەنگە زۆر زەحمەت بێت کەموکوورِی لە جەلالەدیندا بدۆزیتەوە. (بڕوانە وێنەکانی ٥، ٦، ٧).

نامیلکەکان ئاگایی ئەوەت دەدەنێ کە نابێ ڕاهێنان لە سـەر ناوەرۆکیان بکەیت بێ ڕابەری و بواردانی گونجاو - کە لە ڕاستیدا، یەکەم بەرگ بە برگەیەک دەست پێدەکات کە ئامۆژگارییە چۆن ڕێبەرێکی ڕۆحیی گونجاو بدۆزیتەوە، بەڵام وادیارە شێخ جەلالەدین گەلێ لە پەیرەوانی دڵگەرمی تەمەسسوک پێکردووە بێئەوەی هەرگیز چاویشی پێیان کەوتبێت. دەرچووانی کۆرسێک نازناوی دکتۆریان دەدرایە (واتە دکتۆری ڕۆحانییان) و بە خەلیفە یان کارمەندی ناوخۆیی حیزبی PPTI دادەمەزران[٢٦].

---

[٢٦] یەک لەو مامۆستا و ڕابەرانەی نەقشبەندی، کە من چاوم پێکەوت مستەفا زەهریی خەڵکی ئوجونگ پاندانگ بوو (کە ئێستا ماکاساری پێدەڵێن) لە باشووری سولاوێسییەوە. ئەم پیاوە بووبوو بەخەلیفە و دکتۆریش بێئەوەی بەشداریی کۆرسی ڕاهێنان بکات و پیاوێک بوو خۆی پێگەیاندبوو و پەرۆشەکی زۆر گەورەی هەبوو بۆ سۆفیزم و گەلێ کتێبی لەسەر دانابوو ویەکێکیانی ناردبوو بۆ حاجی جەلالەدین. لە وەڵامی ئەوەدا منیش "ئیجازەیەکی" بە خەلیفە بوونم بۆ ناردبوو لەگەڵ بڕوانامەیەکی دیبلۆم و نازناوی دکتۆردا.

ئـەم میتۆدی کـارکردنـە بـەرفراوانبوونێکی بێوێنـەی تـەریقـەتی نەقشـبەندیی لێکەوتەوە لە سـەرانسـەری ئیندۆنیسـیادا. لە سـاڵی ۱۹۷٥دا شـــێخ جەلالەدین ئیددیعای ئەوەی دەکرد کەوا حیزبی PPTI لە سێ ملیۆن کەمتر ئەندام و پەیڕەوی نییە. ڕەنگە ئەمەش ئیشارەتێکی مانادار بێت بۆ حیزبی کۆمۆنیستی ئیندۆنیسی کە دە سـاڵێک پێشـتر ئیددیعای هەمان ژمارەی ئەندامی دەکرد. تەنانەت ئـەگـەر مـەزەندەکـەی PPTI زۆریش زیـادەڕۆیی تێدابێت و دە جارانیش زیادی وتبێت، وەک من بۆی دەچم، بێگومان ئەمە خۆی لە خۆیدا مەسەلەیەکی بەرچاوە.

دکتۆر حاجی شێخ جەلالەدین لە سـاڵی ۱۹۷٦دا کۆچی دوایی کرد و لەگەڵ نەمانی ئەویشـــدا حیزبی PPTI دینامیکیەتی خۆی لەدەســـتدا. هەرچەندە ئەم حیزبە ســـەرکەوتووانە لە گەڵ گۆڕانکارییە ســـیاســـییەکانی ســـاڵانی ۱۹٥۰کان و ۱۹٦۰کاندا مامەڵەی کرد، بەڵام دواجار بە شـــێوەیەکی ڕەســـمی خۆی لە حیزبێکی ســـیاســـییەوە گۆڕی بۆ "گرووپێکی کاروپیشـــە" (کە ئەڵتەرناتیڤێکی ســـەندیکاییە بۆ ســـیســـتەمی حیزب و لە ســـاڵانی شـەستەکاندا سۆکارنۆ پەیڕەویی دەکرد). هەر لەو دەمەشدا بوو بە پێکهاتەیەکی بنەڕەتیی" سـکرتارییەتی هاوبەشـی گرووپی کار (سێکبەر گۆلکار)، کە لە سەردەمی سوهارتۆدا بوو بە ئامرازێکی سیاسـیی باڵادەست و حیزبی حکوومەت (گۆلکار). بەم ڕەنگە لە تەواوی ساڵانی حوکمی سوهارتۆدا ئەم بە تاقە ئامرازی ڕەسمیی

ناســراو مایەوە بۆ پەیڕەوانی تەمادارى ســیاســی لە تەریقەتدا. بەهەرحاڵ، دواتر هیچ ســـەرکردەیەک لە ئاســـتی پلە و پایەی جەلالـەدیندا لـە نـاو ئـەو ڕێکخراوەدا پـەیدا نـەبوو. ڕکابـەران دووبەرەکییان خســتە ناو ڕێکخراوەکەوە و کردیانە دوو باڵی دژ بـە یـەک و هـەر یـەکـەیان داوای ئـەوەی دەکرد کـە ئـەو حیزبی PPTI "ڕاســتەقینەیە" و بەڵام هیچکامێکیان کاریگەریی بەرچاوی نەبوو و ســەرکردەکانی زیاتر لە ڕووی کار و وەزیفەوە پابەندی سۆفیزم بوون وەک لەوەی ڕابەری ڕۆحیی ڕاستەقینە بن[٢٧].

پرۆفیســۆر دکتۆر ســەیدی شــێخ قادرون یەحیا ئەلخالیدی و ســۆفیگەرییە "زانســتییەکەی" لە گەلێ ســـەرەوە، جێگرەوەی ڕاســتەقینەی شــێخ جەلالەدین وەک باڵادەســتترین و میللیترین پەیڕەوی نەقشــبەندی لە وڵاتدا، شــێخ قادرون یەحیای زاوای و سۆمەترەییەکی تر بوو (کە لە باشــووری تەپەنولی لەدایکبووە و بە بنەچە ماندایلینگە). ئەم زاوا و خەزوورە هەردوکیان خاڵی هـاوبـەشــیان زۆر بوو، چوونکە هـەردوکیـان لـە قوتـابخـانـە هۆڵەندییەکاندا خوێندبوویان نەک لە "ســووراو" (واتە مەدرەســە

[٢٧] مێژووی PPTI بەهـەندێ دووردرێژی لـە لایەن جۆهـان ئـەفـەندییـەوە باسـکراوە، "ڕێکخراوێکی تەریقەت بۆ ململانێ"، لە کتێبەکەی دەبلیو. کراوس دا، "ڕێبازی تەســەووفی ئیســلامی لە ئیندۆنیســیای ئەمڕۆدا"، (هامبورگ: ئینستیتیوتی لێکۆڵنەوەی ئاسیایی، ١٩٩٠)، ل ٩١ – ١٠٠.

یان حوجره) و هەردوک وەک مامۆستای قوتابخانە لە ناوەڕاستی سالآنی ١٩٤٠کاندا لە شاری بیکیتینگی لە ڕۆژئاوای سۆمەترە وانەیان وتووەتەوە. پێدەچێت قادرون سەرەتای زانیارییەکانی و ناسینی ڕێبازی نەقشبەندی لە جەلالەدینی بەتەمەنتر و بەئەزموونتر وەرگرتبێت، کە دواتر لە ساڵی ١٩٤٧دا کچەکەشی خواست. بەڵام ئەم لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا لە بایەخی خەزووری کەمدەکردەوە و تەنها ناوی سێ شێخی سۆمەترەی دەهێنا کە ڕابەر و مامۆستای بوون و نکووڵیی لەوە دەکرد کە هیچ کاتێ خەلیفەی جەلالەدین بووبێت[٢٨]. ئەم دوو پیاوە هەردوکیان سەرکەوتووانە بە دوای پارێزگاریی دەسەڵاتی سیاسیدا دەگەڕان و هەردوکیشیان تۆڕی سەرانسەریی وڵاتیان

[٢٨] زۆرێک لەم بڕگانەی خوارەوە بەندە بە چاوپێکەوتنێکی درێژەوە لەگەڵ خودی قادرون یەحیا خۆیدا (لە ٣ی نۆڤەمبەری ١٩٨٦دا)، بێجگە لە نامە گۆڕینەوە و چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەسکەندەر زولقەرنەینی کوڕی کە وتەبێژیشی بوو (٣٠ کانوونی دووەمی ١٩٨٩ و ٧ی نۆڤمبەری ١٩٩٣) و هەروەها لە سەر بابەتەکانی ژیاننامەی لە دوو نامیلکەدا کە لە لایەن پەیڕەوە زۆر نزیکەکانی شێخەوە نووسراون لە بۆنەی لەدایکبوونیدا : خ. ئەحمەد ڕیڤای ڕاکب هیدایەت، *"ئەهلی سیلسیلەی تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدی"*، (مێدان: پانیتیا پتێرینگاتان هاری گورو، ١٩٧٤). هەروەها ر. حەمدانی هاراهاپ، "یادکردنەوەی هەشتا ساڵەی لەدایکبوونی باوکی شکۆدار پرۆفیسۆر دکتۆر سەیدی شێخ قادرون یەحیا ئەلخالیدی"، (ساوانگان جاکارتا: بەیتولئەمین)، ١٩٩٧.

له پەیڕەوانی دڵسۆز دروستکردبوو، بەڵام قادرون لەم ڕووانەوە لە جەلالەدین سەرکەوتووتر بوو. هەندێک خەڵکی مەدەنیی دەسەڵاتدار و کەسانی سیاسیی (خانەنشینی) سەربازی بووبوونە موریدی دڵسۆزی و بە ئاشکرا پۆستی سیاسی و سەرکەوتنی ئابوورییان بە پشتیوانیی ڕۆحیی ئەو دەزانی. لەساڵی ١٩٩٢دا سەرۆک سۆهارتۆ بە ئەندامی ئەنجومەنی ڕاوێژکاریی میللی (People's Consultative Assembly - MPR) دامەزراند، کە یەکێک بوو لە تەنها دوو شێخ لەو دامەزراوەیەدا[٢٩]. لە ساڵی ١٩٩٧دا ئیددیعای ئەوەی دەکرد کە ٣٤٧ دەستە و تاقمی شوێنکەوتووی هەیە و هەر یەکەیان خاوەنی حوجرە (سووراو)ی خۆیەتی لە سەرانسەری وڵاتدا هەر لە ئاسیوە Aceh تا ئیریان جایا (پاپوا Papua)[٣٠].

لە کاتێکدا کە شێخ جەلالەدین هۆکاری زۆربەی سەرکەوتنەکانی کتێب و نووسینە بەبرشتەکانی بوو بەڵام

---

[٢٩] شێخەکەی تر لە ئەنجومەنی ڕاوێژکاریی میللیدا ئەباە ئانۆن (شەهابولوەفا تاجولعاریفین) بوو، کە خەڵکی ڕۆژئاوای جاوا و ڕابەری "قادری و نەقشبەندی" بوو.

[٣٠] هارهاپ، "یادکردنەوەی ١٠ی ویندوو"، ل ١٠. ئەمە ٢٥ سووراو لە ئاسێ، ١٤٩ لە باکووری سۆمەترە، ٣٤ لە شوێنەکانی تری سۆمەترە، ٨٩ لە جاوا، ١٥ لە کەلیمانتان، ١٨ لە سولاوێسی و ٢ لە ئیریان جایا دەگرێتەوە.

سەرکەوتنەکانی شێخ قادرون لە سۆنگەی ئەو ناوبانگەیەوە بوو کە بە زیرەکی و لێهاتوویی خۆی کاری ناسروشتیی دەکرد و ئەمەی بە وریاییەوە لای خەڵک چاندبوو. گەلێ کەس کە من چاوم پێیان دەکەوت بە ڕاستی لێی دەترسان و باوەڕیان وابوو کە دەسەڵاتی بە سەر هێزی شەیتانی و ترسناکدا دەشکێت. لە زەینی گەلێ لە پەیڕەوانیدا ئەم شێخە گەیشتووەتە پلەیەکی نزیکی ئەوتۆ لە خواوە کە دەتوانێ هێز و وزەی خواوەند بەکاربێنێ بۆ ئەنجامدانی موعجیزەی زۆر گەورە. لە کۆبوونەوەیەکی دوور و درێژمدا لە گەڵی و تەنانەت لە گفتوگۆشدا لەگەڵ پەیڕەوە دڵسۆزەکانی، ئەوەی پێوتم کەوا ئەو نوێنەرێکی نموونەیی شێوازی باتینی ـــ جادووییساینکرێتیستی ئیندۆنیسییە. خۆ نواندن و خۆ هەڵکێشانی لە گەڵ گێڕانەوەی دوور و درێژی توانای جادوویی و هەڵسەنگاندنی بێشەرمانەی خزمەتەکانی بە پارە پێدەچوو بۆ مامۆستایەکی جادووبازی خەڵکی جاوا گونجاو بێت نەک بۆ موسڵمانێکی باوەڕداری باتینی. من چەند ساڵێکی دواتر بۆم دەرکەوت و بە تایبەتی لە ناو دەستە و تاقمە باتینییە ساینکرێتیستەکاندا، کە لە ئیندۆنیسیادا هێند زۆرن لە ژماردن نایەن، کەوا قادرون یەحیا بەوە ناسراوە کە توانا و دەسەڵاتی ڕۆحیی گەورەی هەیە بەڵام لە هەمان کاتدا سۆفییەکانی تر بە هەندێک گومانەوە تێیدەڕوانن. ئەمە ڕەنگە بەو هۆیەوە بووبێت کە قادرون لە باوەڕ و ڕێنماییەکانیدا جەختی لە پەیوەستبوونی

خۆی دەکرد بە جەبەل ئەبو قوبەیسـەوە و خۆی لە شێخ جەلالەدین دوور دەخستەوە و خەزووری بە درۆزن و ساختەچی لە قەڵەمدەدا، چوونکە ئیددیعای ئەوەی دەکرد گوایە "ئیجازەی" لە ئەبو قوبەیس وەرگرتووە لە کاتێکدا ڕاستییەکەی ئەوەبوو کە هەموو زانیارییەکانی تەنها لە کتێبەوە دەسکەوتبوو. بەو پێیە قادرون تەنها باسی پەیوەندیی تاکی خۆی لە گەڵ ئەو ڕابەر و مامۆستا شەرعییانەدا دەکات کە ئیجازەی تەواویان لە ئەبو قوبەیس وەرگرتووە. ئەم پیاوە یەکەم ئیجازەی لە شێخ عەبدولمەجیدی باتوسەنگکار وەرگرتووە (لە ڕۆژئاوای سۆمەترە)، لە ساڵی ١٩٤٩دا و دووەم ئیجازەی، کە ڕێگەی پێدەدا خەلیفە بۆ خۆی دابنێ، ساڵی دواتر لە شێخ محەمەد حاسیمی بوایان وەرگرتووە (کە ئەمیش خەڵکی ڕۆژئاوای سۆمەترەیە) و ئەو شێخەیە کە یەکەمجار لە ماڵی خەزووری چاوی پێکەوت. قادرون ئیددیعای ئەوە دەکات کە محەمەد حاسیم لەپێشترین خەلیفەی ئیندۆنیسیی شێخ عەلی ڕەزا بووە لە مەککە و ئەمیش بە ڕۆڵی خۆی پەیوەست بووە بە شێخ محەمەد حاسیمەوە، کە ستایشی توانای ئەمی کردووە لە ئەنجامدانی سلووکدا. هەروەها قادرون ئیددیعای ئەوەش دەکات کە لە پاش داگیرکردنی ساڵی ١٩٢٤ی وەهابی، عەلی ڕەزا مەککەی بەجێهێشتووە بۆ هندستان و محەمەد حاسیمی وەک تاقە جێگرەوەی یاسایی ئەبو قوبەیس ناوزەد کردووە لە ئیندۆنیسیادا ــ کە ئەمەش داواکارییەکی بەهێز

دەداتە شێخ قادرون بۆ ئەوەی دەسەڵاتی بە سەر نەقشبەندییەکانی تردا بشکێت. ئەم ئیددیعایە بە دەستهێنانی میراتێکی گرنگی هێز و گوڕی پێدەبەخشی، کە تاجی (مەهکۆتا)ی تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدیی بوو. کۆنترین خەتی چوونە پاڵ جەبەل ئەبو قوبەیس لە ڕۆژئاوای سۆمەترە لقی کەمپوولانی نەقشبەندی بوو، کە دامەزرێنەرەکەی ئیبراهیم کامپولان، بووبوو بە خەلیفەی سلێمانی قرمی. لە ساڵی ١٩٧١دا، شێخێکی ئەو لقە، بە ناوی محەمەد سەعید بۆنجۆل ئەو تاجەی بە دیاریی نارد بۆ شێخ قادرون، کە مامۆستا و ڕابەرەکەی خۆی دابووی، لە گەڵ ئامۆژگاریی ئەوەدا کە بیداتە شیاوترین کەس[٣١]. شێخ قادرون لە بۆنە تایبەتییەکاندا تاجەکەی لە سەر دەکرد وەک سیمبۆڵی پەیوەندیی لە گەڵ جەبەل ئەبوقوبەیسدا.

دوو ڕێبازی تری نەقشبەندی کە قادرون ئیددیعای دەکرد

---

[٣١] هارا هاپ، "یادکردنەوەی ١٠یویندوو"، ل ٦، چوار بەڵگەی لیست کردووە لە بارەی دانپیانانی شێخ حاسیم بە قادروندا وەک باشترین خەلیفەی: ١) شێخ ستایشی بلیمەتیی دەکات وەک تێڕامان ٢) قادرون تاقە جێگر بووە کە نازناوی سەیدی شێخی پێبەخشراوە لە ئاهەنگێکدا لە سەر مەزاری باپیرە گەورەی ڕابەرەکەی . ٣) شێخ حاسیم پێشبینیی کردووە کە دەبێتە مامۆستا و ڕابەری پیاوانی خوێندنی مۆدێرن و دەبێتە کەسێکی شیفابەخش. ٤) شێخ مۆڵەتی داوە کە ڕێورەسمی ڕاهێنانی نەقشبەندی بگونجێنێ لەگەڵ بارودۆخی هاوچەرخدا.

گوایە پەیوەندیی پێیانەوە هەیە ئەوەی ماندایلینگی شێخ شەهابوددینی ئایک لیبونگ بوو، کەوا کاریگەریی لە باشووری تەپەنولی هەبوو، کە قادرونی تێدا گەورە بووبوو، ئەویتری ئەوەی شێخ شەهابی بابوسسەلام بوو. ئەو خۆی بە قەرزاری خەلیفەیەکی شێخ شەهابەدین دەزانێ کە ئاشنای تەریقەتی نەقشبەندیی کردووە و چەند ساڵێک دواتر شێخ خۆی زانایی و بلیمەتیی قادرونی سەلماند وەک تێفکرین و تێڕامان و هەموو زانیارییەکی خۆیشی بۆ گواستەوە[٣٢]. گێڕانەوەیەکی ژیاننامەی قادرون ئیددیعای ئەوە دەکات کە دایکی خەلیفەی شێخ عەبدولوەهاب بووە و هەموو جار کە منداڵەکەی نەخۆش بووایە دەیبردە لای شێخ و ئەمیش دوعای خێر و چاکبوونەوەی بۆ دەکرد و هەر شێخ عەبدولوەهاب بووە کە ئەم ناوەی لێناوە و ناوەکەی کە باوک و دایکی لێیاننناوە فەرامۆشکراوە[٣٣]. من لە

---

[٣٢] کتێبی ژیاننامەی ساڵی ١٩٧٤ جەخت لە سەر بایەخی ئەم ڕووداوە دەکات و دەیبەستێتەوە بە ڕوودانی بوومەلەرزەیەکەوە کاتێ کە شێخی بۆنجۆل تاجەکەی داوە بە قادرون یەحیا و بە هەمان شێوەش بوومەلەرزەیەکی تر ڕوویداوە کاتی کە سولێمان ئەلقرمی ئەم تاجەی بەخشیوەتە ئیبراهیم کەمپولان و هەمدیس جاریکیتر کاتێ کە ئەمیش داویەتی بە محەمەد سەعید بۆنجۆل. سەرچاوە: ڕاکوب هیدایەت، "ئەهلی سیلسیلە"، ل ١٤.

[٣٣] هارا هاپ، "Memperingati Sepuluh Windu زیندوو کردنەوەی یادی دەی ویندوو یان بای دە ڕۆژە"، ل ٥ – ٦ .

خوارەوە دەگەڕێمەوە سەر مانابەخشینی ئەم ناوە (چوونکە قادرون ناوی خودایە (قادر) و بە ئیزافە دەبێتە عەبدولقادر، واتە کۆیلەی خودا).

بۆ ئەوەی گرنگییەکی ئاشکرای بدەنێ شێخ قادرون و دەستە و دایەرەکەی وایان دەنواند کە شێخ میراتگری شەرعیی گەلێ خەت و ڕێبازە کە لە جەبەل ئەبو قوبەیسەوە سەرچاوەی گرتووە و جێی سەرسوڕمانە کە نووسینەکانی و وتارە بڵاوکراوەکانی بە زەحمەت ئیشارەتی تێدایە بۆ تەریقەتی نەقشبەندی. کەچی نووسینەکانی شێخ جەلالەدین بە ڕوونی مامەڵە لە گەڵ تەریقەتی نەقشبەندیدا دەکات و یاسا و ڕاهێنانەکانی بە وردی وەسف دەکات و پۆزش دەهێنێتەوە بۆ ئەو قسانەی شێخ قادرون لە سەر قورئان و میتافیزیک و زانستی پوخت دەیکات[٣٤]. شێخ قادرون ئیددیعای ئەوەی دەکرد کە پێکهاتەیەکی نێوان زانستی نوێ و تەکنۆلۆجی و سۆفیزمی دۆزیوەتەوە و کتێبەکانی فیزیا و ماتماتیک و قوتابخانەی ساڵانی ١٩٣٠کانی وک مەجاز بەکاردەهێنا بۆ پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و خودا و بە هەمان شێوەش بۆ هێزە

[٣٤] ڕاکوب هیدایەت، *"ئەهلی سیلسیلە"*، ل ٤ – ٥. گۆڕینی ناوی کەسێک لە بەر زاڵبوون بە سەر ناخۆشییەکدا یان دەسنیشان کردنی گۆڕانێکیی گرنگ لە ژیاندا مەسەلەیەکی بەربڵاوە لە ئیندۆنیسیادا. کاتێ کە منداڵیک لاوازە یان نەخۆشە، ئەمە بە زۆری بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ناوێکی نەشیاوی لێنراوە و ئامۆژگاریی پیاوێکی ئاقڵ یان شیخێک ڕەنگە گۆڕینی ناوەکەی لێبکەوێتەوە.

بان سروشتەکان کە ئەو دەیزانی چۆن کۆنترۆڵیان دەکات.

چەمکی بێکۆتایی و خاسییەتە ماتماتیکییەکەی ڕێگەی بە شێخ قادرون دەدا بە لێکدانەوەی هەندێ ڕاســـتیی بنەڕەتی لە بارەی خودا و ســـۆفیزمەوە و بێکۆتایی بەپێچەوانەی هەر ژمارەیەکی ترەوەیە و پێدەچێت ڕەنگدانەوەی تاک و تەنهایی خودا بێت. خودا لە ســـەر "عەرشـــی" خۆی دانیشـــتووە، کە دیار و ئاشـــکرایە لە دوورییەکی بێکۆتاییدایە لە ئێمەوە. جا لە بەر ئەوەی کە دووریی یەکسانە بە خێرایی کەڕەتی کات (دووریی = خێرایی × کات ، t . s = v)، کەواتە پەیوەندی کردن بە خواوە یان پێویســـتی بە خێراییەکی بێکۆتاییە یان کاتی بێکۆتایی دەبات (واتە دووریی بێکۆتاییە و بەو پێیە خێرایی یان کات پێویســـتە بێکۆتایی بێت). پێغەمبەران کە لە پەیوەندیی ڕێکوپێکدا بوون لە گەڵ خوادا، بۆیە ئەوەیان پێکراوە چوونکە ڕۆحیانەتیان تیشکدانەوەیەکی تێدا بووە کە فریکانســـەکەی بێکۆتایی بووە و بەو جۆرە گەیشـتووەتە خوا. ئەمە بە "ڕووناکی لە ســـەر ڕووناکی" لە قورئاندا باس کراوە و تیشـکێکە کەوا فریکانســـەکەی بێکۆتاییە و وزەشـی بێکۆتاییە، لە خواوە پەیدا دەبێت و دەڕژێ بە ســـەر پێغەمبەردا. ئەم تیشـــکی فریکانســـی بێکۆتاییە "وەســـیلەیە" (واتە ئامراز یان نێوەندە) کە ڕێگە بە پێغەمبەر دەدات و ئەوانەی پێوەی پەیوەســـتن بە سیلسیلەیەکی گونجاو بگەنە حوزووری خوا. زنجیرەی سی و پێنج مورشـــیدی تەریقەتی نەقشـــبەندی، لەوەی کەوا قادرون

یەحیا تێیاندا دوا کەس بووە، بریتییە لە "پەتێک لە لایەن خوداوە" (حبل من الله) کە لەو ڕێگەیەوە تاکەکەس دەتوانێ پەیوەندیی بە بێکۆتاییەوە بکات.

خوا وزەی بێکۆتایی ناردووەتە خوارەوە لە شێوەی وتەکانی زاتی خۆیدا و دەسەڵاتی بیکۆتایی لە "کەلیماتوڵڵا" ئالاوە، یان لە ئایەتەکانی قورئان کە دەتوانێ هەموو شتێکی نەگەتیڤ تێکبشکێنێ لە نێوان ئەرز و ئاسماندا. ئەوپەڕی ئامانجی هەر بنیادەمێک دەبێ گەیشتن بێت بەم فاکتەرە بێکۆتاییە کە تەنها بەوە دێتەدی کە پەیوەست بیت بە پێغەمبەرەوە، ڕێک وەک ئەوەی تەزوویەکی کارەبا کە چۆن دەبێ بە هۆی کێبڵێکەوە لە سەرچاوەکەیەوە بگوێزرێتەوە بۆ گڵۆپێک، ئەم وزە خواوەندییە بێکۆتاییە تەنها بە پەیوەندی کردن لە ڕێگەی پێغەمبەر و زنجیرەی پیاوچاکانەوەیە. ئەم وزە بێکۆتاییەی کەلیماتوڵڵا بەشداری دەکات لە خاسییەتە ماتماتیکییەکانی بێکۆتاییدا. یەک ئەگەر بە بێکۆتایی دابەش بکرێت یەکسانە بە سفر وەک هەر ژمارەیەکی تر کە بە بێکۆتایی لەم تێبینییەوە شێخ قادرون ئەم شێوازە جەبرییەی خوارەوەی، کە خۆی پێیدەڵێت ئیشارەتێکی ڕوونە بۆ "سوننەتوڵڵا" (بۆ نموونە سیستەمی گەردوون)[٣٥]:

---

[٣٥] نووسینەکانی قادرون یەحیا هەروەها هاکەزایین لە ژمارەدا و دووبارە و چەندبارەن لە ناوەرۆکدا، کە بریتین لەمانە: "گەوهەری قورئان لە چەند

ئیبلیس، شـــەیتان، جنۆکە، نەخۆشـــی، شـــێرپەنجە، مادە هۆشـــبەرەکان، ئەتۆم، گەردیلە، جادوو، پەســـتی و تووڕەبوون، هێرش و پەلامـاردان، زینـدووبوونـەوەی جیهـان، تـا دوایی و هەرشتێکی فیزیک و میتافیزیک، باش یان خراپ = سفر.

هێزی بێکۆتایی، بۆ نموونە "کەلیماتوڵڵا" یان ئایەتی تایبەتی قورئان.

ســەرەوکاری کردنی ئەم توانا و دەســەڵاتە بێکۆتاییەی کە لە کەلیماتوڵڵادایە و چڕکردنەوەی و ئاڕاســتەکردنی بۆ مەبەســتی جۆراوجۆر لەم جیهانەدا ئەوەیە کە تەکنۆلۆجیای میتافیزیکیی قادرون کاری لە ســـەر دەکات. چیرۆکەکانی لەبارەی کاری گەورەی ئەم بوارە هێجگار زۆرن و گێڕانەوەیان تام و بۆیەکی خۆی هەیە. لە ســـاڵی ١٩٨٢دا کاتێ کە گڕکانی گالوگانگ لە ڕۆژئـاوای جـاوا ڕوویـدا و زیـانێکی زۆر گـەورەی گـەیـانـدە ویلایەتەکە، ئەفســەرێکی ســوپا هاتە لای قادرون یەحیا و داوای

بەشـێکی هەڵبژێردراودا لە بارەی ئاین، میتافیزیک و زانســتی پوختەوە"، ٣ بەرگ (مێدان: لیمباگا عیلمییە میتافیزیکا تەسەووف ئیسلام، ١٩٨١ ــ ١٩٨٥) و "ڕوخســارە تەکنەلۆجییەکان لە قورئاندا، کۆکراوەیەکی ئەو موحازەرانەی کە لە کۆرســـی ١٩٨٣ – ١٩٨٥ داوتراونەتەوە"، (مێدان: ١٩٨٥). مەحزەری کۆبوونەوەکانی کۆنفرانسێکی جیهانی لە سەر میتافیزیک کە لە ساڵی ١٩٨٦ لـە زانکۆی قـادرون ڕێکخراو لـە "تـەکنـەلۆجیـای قورئـان لـە تـەســـەوفی ئیسلامیدا" بڵاوکراوەتەوە، (مێدان: ١٩٨٦).

یارمەتیی لێکرد. شـێخ بە هەلیکۆپتەرێکی سـوپا برایە ڕاسـەری گالوگانگ و لە ئاسمانەوە چەند مشتێک زیخ و چەوی هاوێشتە خوارەوە کە "پڕبوون" لە "کەلیماتوڵلا". بە دوای ئەوەدا هێزە زەبەلاحەکان فشاریان خستە سەر گڕکانەکە و توانییان لە کاری بخەن و کۆتایی بە چالاکییەکەی بێنن. شـێخ قادرون تا ئێستاش بڕوانامەیەکی لایە کەوا حکوومەتی ویلایەتەکە سوپاسی دەکەن لە سەر ئەو خزمەتەی کە بوو بە هۆی وەستانی بوومەلەرزەکە[٣٦].

هەمان "هێزی زەبەلاح"، (کە ئەمە دەستەواژەیەکە هەموو جار قادرون بەکاریدەهێنا) دەشـتوانرێ جڵەو بکرێت بۆ کەمکردنەوە مەترسییەکەی. لە سەردەمی یاخیبوونی کۆمۆنیستدا لە مالیزیا، ئەفسەرێکی هێزە چەکدارەکانی مالیزیا کە بەتوانا و بلیمەتیی ناسروشتیی شێخ قادرونی دەزانی هاتبوو داوای پشتگیریی لێدەکرد بۆ لەناوبردنی دوا تاقمی کۆمۆنیستەکان کە سەنگەری خۆیان لە دارستاندا لێدابوو. هەلیکۆپتەرێکی سوپا شێخی برد بۆ ئەو دارستانەی کۆمۆنیستەکان خۆیانیان تێدا شاردبووەوە، ئەمیش

---

[٣٦] ئەم پەڕەگرافە ئەو مشتومڕە سەرەکییە کورتدەکاتەوە لە " capita selecta"، بەرگی ٣. "فۆرمۆلەی جەبری" تا توانراوە دەقاودەق تەرجەمە کراوە (ل ١١٥). ئەم فۆرمۆلەیە بە جیاوازیی زاراوەسازییەوە کات دەگێڕێتەوە و لە نووسینەکانی قادرونیشدا بە ئاشکرا وای لەقەڵەم دەدا کە چەقی تیۆرییە زانستییەکەیەتی لەبارەی سۆفیزمەوە.

یەکەمجار ئاوی "کەلیماتوڵڵای" ڕشـــتە بازنەیەک بە چواردەوری ئەو ڕووبەرەی کەوا کۆمۆنیســـتەکانی تێدابوو و هەموو ئەوانەی هـەوڵی دەربـازبوونیـان دا لـەو بـازنـە جـادووییـە کوژران و لەناوچوون. ئەوانەشـــیان کە لە ناو بازنەکەدا مانەوە، قادرون چەند مشـتێک زیخ و چەوی کەلیماتوڵڵای کرد بەسـەریاندا و بوون بە ئامانجی گوللە ڕۆکێت و بەم ڕەنگە سەرلەبەری کۆمۆنیستەکان کوژران. هەروەها قادرون یەحیا پێیوتم کەوا ڕۆڵێکیشی لە جەنگی ئێران – عێراقدا بینیوە ، چوونکە باڵیۆزی عێراق لە جاکارتا شتی لە بارەیەوە بیستووە و دەستبڵاوانە پارەی بۆ هەڵڕشتووە بۆ چەند بوتڵێک ئاوی "کەلیماتوڵڵا" و لە ئەنجامی ئەمەشـــدا هێزەکانی عێراق توانیویانە ئێرانییەکان بگێڕنە دواوە. بەڵام ئەم سـەرکەوتنە سەربازییانەیان نەماوە کاتێ کاری ئەم باڵیۆزە لە جاکارتا کۆتایی پێهاتووە و ئەو کەســەی لە جێی ئەم دامەزراوە بڕوای بە شـێخ قادرون نەبووە و لە ئەنجامی ئەوەشـــدا ئێرانیەکان جڵەوی دەسـپێشـخەرییان گرتووەتە دەست. بە هەمان دەسـتوور بڕوای تەواوی بە خۆی بوو کە مەسـەلەی فەلەسـتین لەئەسـتۆ بگرێت ئەگەر ئەو فەلەســتینیانە بڕوای پێبهێنن و (وەک خۆی دەیوت بە باشـــی خەڵاتی بکەن) ئەوە دەتوانێ یارمەتییان بدات کە تەواوی قودس لە ماوەیەکی زۆر کەمدا بگێڕنەوە[٣٧].

[٣٧] ئەمە یەکێکە لەو چیرۆکانەی قادرون بەردەوام حەز دەکات بیگێڕێتەوە

ئاوی (پڕ) لە هێز و توانای کەلیماتوڵڵا بە شـێوەیەکی ئاسـایی لە ناو پەیڕەوانی قادروندا پێیدەوترێت ئاوی "تەوەججوە" (پاش ئـەوەی هـەل و مـەرجی وزەی ڕۆحیی لـە ڕابـەرەوە دەچێت بۆ جێگر لە نەریتی نەقشـــبەندیدا) یان ئاوی "کەلیماتوڵڵا" بریتییە لە یـادکردنـەوەی ئـەو ئـاوە پیرۆزەی لـە لایەن زۆرێک لـەو پیـاوە ئیندۆنیســـییانەوە بەرهەم دەهێنرێت کە وزە و توانای ڕۆحییان هەیە، موسـڵمان بن یان غەیرە موسـڵمان. بوتڵێک ئاو کە پیر و پیاوچاکێک دۆعای بە ســـەردا بخوێنێ و ویردێکی لە ســـەر بچرپێنێ وەک دەرمـانێکی کـاریگـەر دەبرێتـە مـاڵـەوە کـە توانـای چاککردنەوەی نەخۆشـــی هەیە یان خێر و خۆشـــی دەخاتە ئەو ماڵەوە، وەک ئاوی زەمزەم کە لە حەجی مەککەوە دەهێنرێت. زیخ و چەوە وزە بەرزەکان پێیان دەوترێت بەردی "ســـیججیل - ســـجیل" لە لایەن خەلیفە و موریدەکانی قادرونەوە، وەک ئەو بەردانەی کە تەیری ئەبابیل دەیانکێشـــا بە ســـەر ســـوپاکەی ئەبرەهەدا لە ســـوورەتی ١٠٥ی قورئاندا و بە شـــێوەیەکی موعجیزە ئاســـا هەموو فیلەکانی کوشـــت. هەروەها قادرون دەفرێکی بووە کە وەک ئیددیعای دەکرد توانای خواوەندی تێدا

بۆ خەڵکی جۆراوجۆر لە کۆبوونەوە و دەرکەوتنی گشـتیدا ئەم کارەی دەدا بە گوێی ئاپۆرەی ئامادەبوواندا و هەموو جار یەکێکی دەهێنا گوایە ئەو ئەفسەرەیە کە بردوویەتی بۆ گالوگانگ.

چڕبووەتەوە لە گەڵ دارعاسایەک (کە وەک خۆی دەیوت لە عاساکەی مووسا چووە). ئەو ئەم دارعاسایەی بۆ گەلێ مەبەستی تایبەتی بەکاردەهێنا، لەوانە چاککردنەوەی نەخۆشیی چەشنی شێرپەنجە و جارێکیان کەسێکی تازە مردووی زیندوو کردووەتەوە. گەلێ کەس لە پەیڕەوانی قەناعەتیان بەوە بووە کەوا قادرون دەسەڵاتی بە سەر مردن و ژیاندا شکاوە - هەڵبەت قادرونی شێخ یان با بڵێین ڕۆحیانەتەکەی - و قادرونی مامۆستا و ڕابەر نەبووە. بەڵام گەلێ لە ڕەخنەگران بڕوایان بە سەرچاوەی توانا و دەسەڵاتەکانی نەبووە بەڵام سڵیان لێکردووە و نەیانویستووە بیورووژێنن و تووڕەی بکەن.

قادرونی مامۆستا و قادرونی ئاسایی، لە بۆنە جیاوازەکاندا باس و گێڕانەوەی جیاواز هەیە لەبارەی سەرەتاکانی خوێندنی و بڕوانامە ئەکادیمیەکانییەوە. ئەم کورتەیەی خوارەوە پێدەچێت کەم تا زۆرێک ڕاست بێت. ئەم پیاوە لە باکووری سۆمەترە لە دایکبووە و بۆ خوێندن چووەتە جاوا، یەکەمجار بۆ یۆگیا کارتا و پاشان بۆ سەمارانگ و حەوت ساڵی خوێندنی دواناوەندیی (بە زمانی هۆڵەندی) لە ساڵانی ١٩٣٠ کاندا لەوێ تەواوکردووە و لە ناوبڕی دوو ساڵی دوای ئەوەدا و لە ساڵانی ١٩٤٠ ــــ ١٩٤٢ دا سەردانی هۆڵەندای کردووە و لەوێ کیمیای خوێندووە (وەک خۆی پێیوتم) یان سایکۆلۆجیی خوێندووە (وەک ژیاننامە ڕەسمییەکەی ئەم دواییەی باسی دەکات). لە ماوەی ساڵانی

خوێندنی قوتابخانەی دواناوەندیدا، ئەم لە گەڵ خێزانێکی قەشەی هۆڵەندیدا دەژیا، کە بە یاریدەدەری خۆی دایناوە و تەنانەت ناوبەناویش ڕێگەی داوە لە کەنیسەکەیدا وەعز و پەند دابدات[٣٨]. پێدەچێت ئەم قەشەیە بچێتەوە سەر بیر و بۆچوونی ڕێبازێک کەوا کراوەبێت بۆ ژیانی ڕۆحیی ڕۆژهەڵاتی، چەشنی کاسۆلیکە ئازادەکان، کە نزیکبوون لە تیۆسۆفییەوە[٣٩]. ڕەنگە ئەمە یارمەتیی

---

[٣٨] هەموو ئەم کارو کردەوە موعجیزە ئاسایانە و گەلێ لەوە زیاتریش، شێخ قادرون خۆی بۆی گێڕاومەتەوە لە یەکەم و (دوا) گفتوگۆی چڕوپڕم لەگەڵیدا، لەماڵی خۆیان لە مێدان و لە ٣ی نۆڤەمبەری ١٩٨٦دا. هەڵبەت تەماشام دەکرد چیرۆکەکان بەتەواوی ئاشنان بە دەستە و تاقمی پەیڕەوان لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئیندۆنیسیادا بەڵام حەزیان نەدەکرد لەگەڵ خەڵکی بێگانەدا باسی بکەن چوونکە بەئاشکرا دەیکێشایەوە بۆ تۆمەتبار کردنی شێخ بە ئەنجامدانی سیحر و جادووی نائیسلامی. ئەو خەلیفانەی کە دواتر ئەم چیرۆکە موعجیزە ئامێزانەم لەگەڵیان باس دەکرد لەگەڵ بیر و تێگەیشتنی قادرون لە بارەی هێز و توانای ڕۆحییەوە بە تەواوی لەگەڵ ئەوە بوون کە لێکدانەوەیەکی باوەڕدارانەی ئاسایی بۆ بکەن و پێیان لە سەر ئەوە دادەگرت کە هێز و تواناکە هی خوا بووە نەک قادرون، یان وەک یەکێکیان دەیوت قادرونی مامۆستا و ڕابەری مرۆڤێکی ئاساییە و هێز و توانای تایبەتی نییە، بەڵکوو کاتێ دەبێتە قادرونی شێخ دەسەڵات و توانای خوا لەودا ڕەنگدەداتەوە و کار دەکات.

[٣٩] ئەسکەندەر زولقەرنەینی کوڕی قادرون و وتەبێژیشی دواتر قسەکەی باوکی ڕاستکردووەتەوە و باسی ئەوەی کردووە کەوا ئەو کەسە لە یەکەی چاودێریی ورد لە نەخۆشخانەی مێدان وەک مردوویەک دەرکراوە و

دابێت لە خوێندنی نەخۆشیی چاککردنەوەدا ("تەبیبان"، بۆ نموونە ڕێوڕەسمی ڕاهێنانی تەبیب یان کەسی شیفابەخش) کە ئەم لە پاش قۆناخی خوێندنی دواناوەندی دەستی پێکرد و قۆناخی خوێندنەکەشی لە هۆڵەندا ترۆپکی ئەو کارەی بوو، بە پێی ژیاننامە ڕەسمییەکەی[٤٠]. پاشان گەڕایەوە بۆ ئیندۆنیسیایەک کە داگیرکراوی ژاپۆنییەکان بوو (١٩٤٢ - ١٩٤٥) و لە جەنگی سەربەخۆییدا (١٩٤٥ - ١٩٤٩) دژ بە هۆڵەندییەکان بەشداری کرد و لە ماوەی ئەو ساڵانەدا لە سۆمەترەی ڕۆژئاوا دەژیا و بە قووڵی چووە ناو تەریقەتی نەقشبەندییەوە. دواتر کچەکەی شێخ جەلالەدینی مارەکرد و بوو بە خەلیفەی جێمتمانەی چەندین شێخی تر. لە پاش جەنگ بڕوانامەیەکی لە فێرکردنی زمانی ئینگلیزیدا هێنا و لە قوتابخانەدا وانەی زمانی دەوتەوە. لە ساڵی ١٩٦١دا زانکۆیەکی تایبەتی لە شاری میدان دامەزراند، بە ناوی زانکۆی پانکا بودی، کە وەک ئەم ئیددیعای دەکرد تاقە زانکۆیە لە جیهاندا کە بەشێکی خوێندنی میتافیزیکی تێدابێت. هەڵبەت لە یەکەم ڕۆژی دامەزراندنییەوە ئەم سەرۆکی زانکۆکە و بێگومان

دەرمان و تیمارکردنیان ڕاگرتووە، بەڵام پاش ئەوەی براوەتە ماڵی قادرون هۆشی هاتووەتەوە بەر و بووژاوەتەوە، (پەیوەندییەکی شەخسی).

[٤٠] لەبارەی ئەم مەسەلە ئەکلیرکییەوە قادرون لە مشتومڕێکدا لە گەڵی لە ٨ی نۆڤەمبەری ١٩٨٦دا (کەوا گەلێ لە شوێنکەوتووانی ئامادە بوون) پێی وتم کە لە هیچ گێڕانەوەیەکی تری ژیانیدا باسی نەکراوە.

پرۆفیســـۆریش بوو لەوێ و لە هەمان کاتیشـــدا لە کۆلێجە جۆراوجۆرەکانی زانکۆی باکووری ســـۆمەترەدا موحازەرەی دەوتەوە. لە ســـاڵی ١٩٦٨دا زانکۆکەی خۆی بڕوانامەی دکتۆرای دایە لە فەلسەفەی ڕۆحانییەت و میتافیزیکیدا. لە ئەزموونی کار و فەرمانەکانیدا، ژیاننامەکەی باس لەوە دەکات کە ڕاوێژکارێکی تایبەت بووە بۆ فەرماندە ســـەربازییە جۆراوجۆرەکان و دەسەڵاتدارانی سیاسی بۆ کاروباری "ڕۆحی".

لای گەلێ لە پەیڕەوانی شـــێخ قادرون کارە ئەکادیمیەکانی وایکردووە کە دەســـتی بە ســـەر شـــێخەکانی تردا بشـــکێت و شـــەرعییەت بداتە ســـۆفیزمە نوێخوازییەکەی. بەهەرحاڵ، ئەوەی کە زۆر گرنگ بوو بۆ ئەوان بەڵگەکانی گەورەیی ڕۆحانییەتی ئەم بوو، کە هەندێکیان لە بایۆگرافیکی زۆر نائاســـاییدا باســـدەکرێن کەوا لە ناو پەیڕەوانیدا دەستاودەست دەکات[٤١]. ئەمانە یادکردنەوەی "مەناقیبی" گەورە پیاوچاکانی سەردەمی خۆیانن بەڵام بە شێوەیەکی تایبەتی بۆن و بەرامی ناوخۆیان هەیە. تەنانەت پێش لەدایکبوونی شـــێخیش گەلێ بەڵگە و ئاماژە ئەوەیان دەگەیاند کە ئەو بۆ شـــتی گـــەورە دەســـنیشـــان کراوە. دایکی هـــاتبووە نێو تـــەریقـــەتی نەقشبەندییەوە و لە سەردەستی شێخی گەورە، شێخ عەبدولوەهابی

---

[٤١] گەلێ لە پیاوانی ئاینی ئەم تاقمە، کە من چاوم پێیانکەوتووە یان باســـیانم بیستووە، لە ڕاستیدا فەرمەسۆنیش بوون و لە کۆمەڵەی تیۆسۆفیدا چالاک بوون.

بابوسسەلام تەمەسسوکی کردووە. شەوێکیان لە کاتێکدا کەوا ئەم ئـافرەتـە لـە دوای نوێژی ئێوارە خـەریکی زیکر کردن بووە، ڕووناکییەک لە شـێوەی مانگی چواردە هاتووەتە ژوورەوە و لێی نزیکبووەتەوە و لە ناوچەوانییەوە چووەتە سـەریەوە و ئەمیش بێهۆش کەوتووە. زۆر بە سـەر ئەم ڕووداوەدا تێنەپەڕیوە و پێغەمبەر هاتووەتە خەوی مێردەکەی و پێیوتووە کە منداڵێکی نێرینەیان دەبێت زۆر گەورە و نوورانی دەبێت و پێیشـی وتووە ناوی بنێ محەمەد ئەمین، کە ناوی پێغەمبەر خۆی بووە. باوک و دایکەکە وایانکرد، بەڵام منداڵەکە هەمیشـە نەخۆش بوو و کاتێ دایکی بردیە خزمەت شێخ عەبدولوەهاب پێشنیازی کرد ناوەکەی بگۆڕن بۆ قادرون یەحیا و تەنها کاتێ کە بوو بە شـێخ خۆی ناوەکەی یەکەمجاری خستە سەر ئەو ناوەی پێی ناسرابوو[٤٢].

---

[٤٢] چەشـنی بایۆگرافییە کورتەکەی لە هارا هاپ،"یادکردنەوەی ١٠ی ویندوو یان بای دە ڕۆژە"، ل ٣ ـــ ٧دا هاتووە، کە دوا گێڕانەوەی ڕێگە پێدراوە. لە هەردوک یۆگیاکارتا و سەمارانگ کوڕ و کۆمەڵی تێکەڵەی هۆڵەندی و چینی و خۆولاتیی ئیندۆنیسـی ئەندامێتییان هەبوو و پەرۆشـییەکی توندوتۆڵیان هەبوو لە مەسـەلە "ڕۆحییەکاندا"، وەک گێڕانەوەیەکی پێشـتر لە لایەن خەلیفەیەکەوە باس دەکات کە قادرون پەیڕەویی کۆرسـێکی نووسـراوی چاککردنەوەی جەسـتەیی کردووە کە لە ئەڵمانیاوە سـەرچاوەی گرتووە (راکوب هیدایەت، ئەهلی سیلسیلە، ل ٥) و زۆری لەبارەی ئیسۆتێریسیزم و بزووتنەوە باتینییەکانەوە خوێندووەتەوە (هەمان سەرچاوە، ل ٧).

کاتێ کە باوکی شـــکۆدار و مامۆســـتا (یانگ مولیا ئایا هەندەگورو)، وەک قادرون بەردەوام بەم ڕەنگە پەســـنی خۆی دەدا، هێشــتا قوتابی بوو لە یۆگیاکارتا، تووشــی شـێخێکی هندی بوو کەوا موریدێکی شـێخی گەورە عەبدولقادری گەیلانی و ناوی شـێخ ڕۆحانی بوو، کە بانگهێشــتی کرد لە ماڵی ئەودا بمێنێتەوە. ئەم شــێخە پێیوت کە "فیوز" یان "ئامرازێک" لە جەســـتەیدایە و (واتە جەســـتەی قادرون - و) بەوە دەتوانێ پەیوەندیی لە گەڵ خوادا بگرێت. دواتر هەر ئەو شـــەوە فریشـــتە لە ئاســـمانەوە دابەزین بۆ پاکژکردنەوەی (ئەمە دووپاتکردنەوەی حیکایەتی ئەو فریشـــتانەیە کە دڵی محەمەدیان پاک شـــۆردووە پێش ئەوەی ســـرووشـــی پێغەمبەرایەتیی بۆ بێت)[٤٣]. دواتر کە قادرون بۆ یەکەمجار چاوی بە شـێخ حاسـیم کەوت هاواری کرد "ئۆ، ئەمە ئەو کەســـەیە کە من چاوەڕێی دەکەم!"و ڕاســـتەوخۆ کەوتە ئـەنجـامـدانی "تـەوەجـجوە" لـە گـەڵیدا، بێئەوەی داوا بکات کۆڕی زیکر ببەســـتێت لە گەڵ دەســـنوێژ هەڵگرتن و تەوبەدا. باوک و مامۆســـتای شـــکۆدار لەبەر ئەوەی لە لایەن فریشـــتەکانەوە پاکژکرابووەوە پێویستی بە دەسنوێژی هەڵگرتنی ئیزافی نەبوو.

[٤٣] لە کتێبەکەی ڕاکوب هیدایەتدایە بە ناوی "ئەهلی ســـیلســـیلە". پەیڕەوە نزیکەکانی شـــێخ قادرون ئەم نامیلکەیەیان دا بە من بەو هیوایەی کەوا باس و خواســـە دزێوەکانی شـێخ (هەڵبەت لە دیدی ئەوانەوە) ڕاســـت بکەمەوە کە لە یەکەم چاپی کتێبەکەمدا لە سەر تەریقەتی نەقشبەندیی ئیندۆنیسی باسم لێوەکردبوو.

لە ڕوانگەی پەیڕەوانی زۆر دڵسۆزی شێخ قادرونەوە، نەک تەنها "فیوز"ەکەی ناوەوەی ڕێگەی پەیوەندیی دەدا بە خواوە، بەڵکووو پەیوەندییە زۆر گەرم و گوڕەکە ڕەنگە وای لێبکات وەک بڵێی خوا ئەوە دەکات کە شێخ قادرون دەیخوازێت. شێخ گەیشتووەتە پلەی یەکبوون "وەحدەت" (یان مێنیاتو، بوون بە یەک)، کە وای لێکدەدەنەوە گوایە چونیەکە لە گەڵ ئاسنێکی هێند گەرمی سپی هەڵگەڕاودا لە ئاگرێکدا و تا ئاسنەکە لە ناو ئاگردا بێت جیاوازیی نییە لە نێوان ئاسنە تیشکدەرەوەکە و ئاگرەکەدا، بەڵام کاتێ کە لە ئاگرەکە دەردەهێنرێت و سارد دەبێتەوە، ئەو کاتە تەنها پارچەیەک ئاسنە و هیچیتر. قادرونی پرۆفیسۆر حەز لە پارچەیەک ئاسنی سارد دەکات بەڵام ئەو شێخەی ئەوان دەیناسن شمشێرێکی بریقەدارە لە ناو ئاگردا و ئاگرەکە و شمشێرەکە چونیەکن[٤٤]. وادیارە هەندێ لە پەیڕەوان مەسەلەی یەکبوونەکە تەواو دەقاودەق وەردەگرن. "پیتۆتۆیەکی" گەنج (کەسێکە پلەیەک لە خوار خەلیفەوەیە) بۆی باسکردم کە چەند هەوڵیداوە بۆ دەرپەڕاندنی جنۆکەیەک کە ئافرەتێکی گەنجی بێزار

[٤٤] واتای تەواوی ناوەکە تا ئێستاش من چەواشە دەکات، چوونکە ئەمین وا نەزانراوە کە ناوی محەمەد بێت بەڵام بۆ قادرون یەحیا وادیارە ئیحایەکە بۆ پلە و پایەی وەک ناوەندیارێک لە نیوان خودا و مرۆڤدا. تەواوی ئەو "سووراوانەی" کە قادرون و پەیڕەوانی دایانمەزراندبوو ناوی وەک: دار الأمین، قطب الأمین، سیف الأمین .. تاد یان هەیە.

کردبوو بەوەی کەوا لە ئافرەتەکە بکات زیکر بکات و ئەمەش جنۆکەکەی تووڕە کردووە، کە تەواوی جەسـتەی ئافرەتەکەی داگیرکردبوو و لە ناو ئەوەوە دەسـتیکردبووە قسـەکردن. "پیتۆتۆکـە" خۆی دەسـتی کردبوو بـە زیکر کردن و زیـاتر جنۆکەکەی تووڕە و پەسـت کردبوو. پاشـان وێنەیەکی شـێخ قادرونی دەرکردبوو و لە جنۆکەکەی پرسیبوو ئاخۆ دەیناسێت و ئەمیش لەوەڵامدا وتبووی "بێگومان، چوونکە ئەمە ئەو کەسـەیە کە منی دروستکردووە!".[٤٥]

کەشـوفش و خۆنواندنی شـێخ قادرون و پلەوپایەی ڕۆحانیی بەرزی و ئەو موعجیزە جۆراوجۆرانەی دەدرێنە پاڵی، خەلیفە و پەیڕەوانێکی بێشـوماری بۆ خۆی کێشـکردبوو لە هەموو پیشـە و چینێک. لە دیمەن و ڕوخسـاری گشـتیدا بە شـێوەیەکی ئاسـایی تاقمێک لە "خەڵکی جوان" دەوریان دابوو، لەوانە هونەرمەندانی مێینە، ئەفسـەرانی پلە ناوەڕاسـت و یەک دوو کەسـی خەڵکی ئەکادیمی. زۆر جار پەنجە درێژ دەکرا بۆ پشـتیوانە بەهێزەکانی

---

[٤٥] قادرون لە هەموو شـوێنێک دەڵێ کەوا پێغەمبەر پاکژ کراوەتەوە، بە کردنەوەی سینگی و چوار جار شۆردنی دڵی و پاش ئەوە بۆراقی دراوەتێ (ئەو گیانلەبەرە باڵدارەی بە گەشتێکی شەوانە (إسراء) هەڵیگرتووە و بەرەو ئاسـمان هەڵکشـاوە)، کە ئەمە شـتێکی تر نییە لە وزەی بێکۆتای "وەسـیلە" بترازێت. قادرون یەحیا، "تەکنۆلۆجیای قورئان"، ل ٤١.

وەک ئەنجومەنی وەزیران و جەنەراڵەکان و بیروکراتە بەرزەکان، کە سوپاسگوزاری بوون بۆ ئەو خزمەتانەی پێشکەشی کردبوون. ئەو مورید و پەیڕەوانەی کە من چاوم پێیانکەوت لەو چەند "سووراوەدا" کە سەردانم کرد بەگشتی پیاوانی زیاتر پاشخان هاکەزایی بوون و وا دیاربوو نوێنەری خەڵکە لۆکاڵەکەن. لە سۆمەترەی باکووردا، کە تۆڕی موریدان زۆرترین چڕوپڕیی هەیە، گەلێ لە "سووراوەکان" کەوتبوونە ناوچە دێهاتییەکانەوە و زیاتر جووتیاران و دوکاندارانیان تێدەچوو، کە بۆ ئەوان ڕێوڕەسمی تەریقەتی نەقشبەندی وەک (زیکر و تەوەججوە و سلوک) بە سادەیی بەشێکی تەواوکەری خواپەرستیی ئیسلامییان بوو. لە یۆگیاکارتا، ئەو شارەی بە ژمارەی زۆری زانکۆ بەناوبانگە، ژمارەیەکی زۆری قوتابیان و کارمەندی مەدەنی هاتوچۆی "سووراوەکانیان" دەکرد و گونجاوییەکی تەواویان هەبوو لە تێڕامانی میتافیزیکی و ئەزموون و کردەوەی نائاساییدا. پەیڕەوانی دێهاتنشینی ڕۆژهەڵاتی جاوا کە من چاوم پێیانکەوت وادیاربوو بە تەواویی کەوتبوونە ژێر کاریگەریی هێز و دەسەڵاتی بان سروشتی و ململانێ ڕۆحییەکانەوە لە گەڵ دیسپلینە ڕۆحییەکان یان ڕابەر و مورشیدەکانی تردا.

لەگەڵ ئەو هەموو خەڵکە سەرسامەدا بە شێخ قادرون هەڵبەت کەسانێکیش هەبوون ڕەخنەیان لێدەگرت و خەوشیان تێدا دەدۆزییەوە. شێخە نەقشبەندییەکانی لقەکانی تر زۆر حەزیان

بەوە نەبوو ڕەخنەی لێبگرن و تەنها گومانیان لەو ئیددیعایانەی دەردەبڕی کە جێگرەوەی شـــەرعیی جەبەل ئەبو قوبەیســـە. بەهێزترین بەرهەڵستکاری لە کۆڕ و کۆمەڵە ڕیفۆرمیستەکانەوە بوو کە بە هیچ شێوەیەک بڕوایان بە سۆفیگەری نەبوو، بەڵام لە ناو کارە نەریتییەکانیشـــدا گومانی ئەوە هەبوو کە ئەوەی شـــیخ قادرون دەیکات و دیلێت پێشێلکردنی سنوورەکانی بیر و باوەڕی سۆفیزمە. لە مالیزیادا لقە نەقشبەندییەکەی ئەم بە ئاشکرا قەدەغە کرا وەک تاقمێکی لادەر لە لایەن ئۆفیســـی فیدراڵیی کاروباری ئاینی (کە ڕێگەی بە مەودایەکی دیاریکراوی پێناسەی باوەڕداریی دەدا و گـەلێ بزووتنـەوەی ئـاینیی قـەدەغـە کردبوو). لـە ئیندۆنیسیاشدا ئەو شتە دووبارە بووەوە بەڵام هەوڵەکان (سەری نەگرت) بۆ ئەوەی تەریقەتەکەی بە لادەر لە قەڵەم بدرێت لە لایەن ئـەنجومـەنی عولـەمـای ئینـدۆنیســـیـاوە و بەڵکووو لـە لایەن حکوومەتەوە قەدەغە کرا لە بەر هۆکاری جۆراوجۆر. وەک باس دەکرا کەوا پەیڕەوانی لە کاتی نوێژدا وێنەی شێخیان لە بەردەمی خۆیـانـدا دادەنـاو بـەو جۆرە وا دەردەکـەوتن کـە زیـاتر ئـەو دەپەرستن نەک خوا[٤٦]. کۆڕ و ئاهەنگی چوونە ناو تەریقەتەوە وا

---

[٤٦] گفتوگۆی هەمەلایەنە لەگەڵ هێندرۆ ســـاپتۆنۆی نوێنەری قادرون لە یۆگیاکارتاو لەگەڵ ئەحمەد موجیبی نوێنەری باشـــووری ســـۆمەترە، حوزێران و تەمووزی ١٩٩٣.

باس دەكرا ڕێوڕەسمی سەربڕینی مریشكێكی سپی لەگەڵدا بووە و باوەڕ وابووە كە ئەمە نەریتێكی بتپەرستانەیە و شێخیش بەوە تۆمەتبار دەكرا كە بازرگانی لەگەڵ ڕۆحەكاندا دەكات وەک لەوەی خواپەرستیی بكات و فریشتەكان بدوێنێت. سات و سەودای قادرون لە گەڵ كوڕ و كۆمەڵە خاوەن دەسەڵاتەكاندا ڕێگەی لە قەدەغە كردنی ڕێبازەكەی گرتبوو، بەڵام تۆمەتبار كردنی بە بیدعە و هەرتەقە كاری خۆیان كردبوو. شێخ و خەلیفەكانی بە شێوەیەكی ڕوو لە زیاد قورساییان خستبووە سەر ڕێوڕەسم و ڕاهێنانی عادەتیی تەریقەتی نەقشبەندی و وایان لێهاتبوو هەندێ لە بیروباوەڕی بنەڕەتییان دەشاردەوە.

لە ساڵی ١٩٧٤دا قاو داكەوت كەوا شێخ قادرون زیاد لە ١٩٥ خەلیفەی دامەزراندوە و بەو پێیە تەنانەت مەولانا خالیدیشی تێپەڕاندووە . ساڵ بە ساڵ ژمارەیان بەرەو زیادی دەڕۆیشت، بەڵام شێخ گۆڕانكارییەكی لە ناوەكەدا دروستكرد كە بەو پێیە دابەزاندنی پلە و پایەی زۆربەیانی دەگەیاند. زاراوە نوێیەكە (پێتۆتۆ) بوو، كە وشەیەكی تازەی مالایی - جاوایی بوو و واتای (ڕێكخەر یان ڕابەر) بوو و هیچ واتایەكی خەلیفەی نەدەگەیاند و بەو پێیە ڕێگەی لەو تۆمەتانە گرت كە دژ بە شێخ جەلادین قوت دەكرانەوە كە ئەو نازناوەی دەدا بە خەڵك بێ ڕاهێنانی گونجاو. (پێتۆتۆیەک) كە بە مانای بەرپرسی سووراو دێت (هەڵبەت لە هەندێک لەو ٣٥٠ سووراوەی لەو وڵاتەدا هەبوون زیاد لە یەک

پێتۆتۆیان هەبوو) ڕێگەی پێدەدرێت ڕابەریی تەوەججوە بکات (واتە کۆڕی بەکۆمەڵی زیکر کردن) بەڵام تەنها کەمێکیان ڕێگەیان پێدەدرا ڕابەریی "سـلوک" بکەن و ئەندامانی نویێ بهێننە ناو تەریقەتەوە. ئەو ئیمتیازە تەنها قۆرخ بوو بۆ چەند کەسێک کەوا کار و کردەوەی تایبەت ئەنجام دەدەن، لەوانە سـیحرولمەلیکی زاوای قادرون لە جاکارتا و مۆگا باریتا هاراهاپ لە ڕۆژهەڵاتی جاوا (کە هەردوکیان هاوڵاتیی سـۆمەترە بوون: یەکەمیان مینانگکاباو و دووەمیشـیان ماندایلینگ بوو وەک قادرون). لەبارەی هاراهاپەوە کە شـێوازی دەرکەوتنی زیاتر لە سـەرکردەیەکی سـەربازی دەچوو وەک لەوەی مامۆسـتا و ڕابەرێکی سـۆفیزم بێت و وەک باس دەکرێ کەوا زۆر لە مورید و خەلیفەکانی لەپێشـترە. ئەو هەمیشـە نزیک بوو لە بەدیهێنانی یەکبووندا و دەیتوانی بەردی "سیججیل - سجیل" بەرهەم بێنیت، واتە زیخ و چەوی پڕ لە هێزی "کەلیماتوڵڵا"[٤٧]، بەڵام من بۆچوونێکی بەهێزم هەیە کەوا لە ماوەی بیست ساڵی ڕابردوودا لقی قادرونی تەریقەتی نەقشبەندی - خالیدی، ئەگەر وەک دەستە و تاقمیکی ساینکرێتیستی باتینیی سیحریی مامەڵە نەکرایە، ئەوە زیاتر نزیک دەبووەوە لە یاسـا و دەسـتووری عادەتیی نەقشـبەندییەوە. قادرون یەحیا لە ٩ی مایسـی ٢٠٠١دا کۆچی

[٤٧] چاوپێکەوتن، ٢٦ی تەموزی ١٩٩٣.

دوایی کرد و چەند ســـاڵێکی کەم دوای ئەوە یادی لەدایکبوونی هەشـتا سـاڵەی کرایەوە و ئەمە دوا ڕووداوی گەورەی تۆماری ژیانی بوو. دوای خۆی کوڕەکانی ئەســـکەندەر زولقەڕنەین کە چەند ســـاڵێکی کەم دوای باوکی مرد و عەبدولخالیق فەجدوانی جێیان گرتـەوە. ئـەم دوانـە هیچکامیان ســـیفـەتی کاریزمایی باوکیان و خولیای جیهانی ڕۆحییان تێدا نەبوو و هەردوکیان زیاتر بەڕێوەبەر بوون وەک لەوەی ڕابەری ڕۆحیی بن. فرەی پینەچوو ســیحرولمەلیکی زاوای ڕابەرێتیی تەکێی ســەرەکیی لە جاکارتادا لەئەســتۆگرت و وادیاربوو گەلێ لە ســەردانیکەرانی عادەتیی خۆی لەدەستدابێت.

ئەنجام: نوێکردنەوە و خۆماڵی کردن

گەلێ شـێخی تری کاریگەری تەریقەتی نەقشـبەندی - خالیدی هەبوون لە ئیندۆنیسیادا، بەڵام ئەو سیانەی لەم بابەتە نووسینەدا باســـیان هـاتووە کـاریگـەرییـەکی بـەربڵاوتریـان هـەبووە لـە هاوکارەکانی تریان. بێجگە لەوەش ئەوان بە ڕوونی دوو ئاڕاستە وێنادەکەن کە ڕەنگە لە لقەکانی تری ڕێبازەکەشدا درکی پێبکرێت. یەکێکیان داشـــکاندنە بە لای ئۆرگانی فەرمی و بیروکراتییەوە لەگەڵ گۆڕینی شـــێوازی پابەند بوون لە پەیوەندییەکی تایبەت بە شـــێخەوە بۆ ئەندامیتی لە ڕێکخراوێکدا (کە بە ڕوونی لە حاڵەتی حیزبی PPTI شـێخ جەلالەدیندا دیارە). وەک هەردوو ئاڕاسـتەی PPTI و تۆڕەکەی شـــێخ قادرون دەریدەبڕن گواســـتنەوەیەکی تەواو لە کاریزمایەوە بۆ شــــەرعیەت پێدانی بیروکراتییەتی دەســـەڵات لە ڕێبازێکی ســـۆفیدا ئەگەری ســـەرکەوتنی دوورە. پێکهاتەی بیروکراتیی PPTI بە چاکی کاری دەکرد کاتێ شـــێخ جەلالەدین هێشـــتا لە ژیاندا بوو. بە هەمان شـــێوە هۆکاری پێکهاتەیی نییە کە بۆچی تۆڕی "سووراوەکان" چوونە ناو ڕێبازی نەقشـــبەندیی قادرونەوە دەبوو نەیانتوانیبایە لە کار و وەزیفەی خۆیاندا بەردەوام بن، بەڵام بە ماوەیەکە کەم لە پاش مردنی ڕوونبووەوە کەوا ســیفەتی کاریزمایی ئەو بووە کە تۆڕ یان نێت وۆرکەکەی پێکەوە هێشـــتووەتەوە و وای کردووە کۆمیونیتییە

(کۆمەڵگە) ناخۆییەکە هاتووچۆی "ســووراو" بکەن. حیزبی PPTI وەک ڕێکخراوێک بەردەوام بوو (هەرچەندە بە زەحمەت گەشــەی دەکرد) چوونکە حکوومەت وەک تاقە کاروانێک بۆ پەیڕەوانی تەریقەت پشــتیوانیی لێدەکرد. جێی ســەرســوڕمان دەبوو لای من ئەگەر تۆڕە "ســـــووراوەکانی" قادرون لە کاروباری بەفەرمی ناســـین و ســـەلماندندا ماوەیەکی هێند دوور و درێژ بەردەوام بوونایە مەگەر ســـــەرکردەیەکی کاریزمی پەیدا ببێتەوە کە هەموویان بخاتە ژێر باڵی خۆیەوە.

زنجیرەی یەک لە دوای یەکی عەبدولوەهاب - جەلالەدین - قادرون دیســـان نموونەیەکی ڕوونی پرۆســـەی خۆماڵی کردنی تەریقەتی نەقشــبەندیی خالیدییە لە کات و ســاتی کۆتایی هاتنی ســەنتەرەکەی جەبەل ئەبوقوبەیســەوە. شــێخەکانی بابوســـەلام لەو دەمەوە کە لە سەر دەستی شێخ عەبدولوەهاب تەمەسسوکیان کردبوو کەم تا زۆر پارێزگارییان لە بەڕێوەچوونی ڕێوڕەسمەکان دەکرد. شێخ جەلالەدین ڕێکخەر و بەمشوور بوو، کە بە پەرۆشی و دڵگەرمیی خۆی شــێوازی نوێ و ئەرگومێنتی نوێی دژ بە نەیارەکان هێنابووە ئاراوە. هەڵبەت لە ڕێوڕەســـمی وردەکایی تەمەســوکدا کە ئەو بەتۆکمەیی لە کتێبەکانیدا باس لەوە دەکات کە ڕەخنە و ڕەخنەکاری درکی بە نوێگەرییەکی نموونەیی ئیندۆنیســی کردووە (بە مەرگ و ناشــتنی نموونەیی و قۆناخی نێوانیان کە خەونی تێدا دەبینرێت، لە گەڵ ســـەرلەنوێ

لەدایکبوونەوەدا). بە بۆچوونی من شێخ قادرون نموونەی پەڕگری پرۆسەی خۆماڵی کردنی یاسا و دەستوور و ڕێوڕەسم دەنوێنێ لە تەریقەتی نەقشبەندیدا. سەرەڕای بەرپەرچدانەوە و دژوارییی، ئەو لە گەلێ ڕووەوە زیاتر بە شێخێکی باتینیساینکرێتستی جاوایی نیوەی یەکەمی سەدەی بیست دەچوو وەک لەوەی ڕابەرێکی قاڵبووی شەریعەت بێت لە تەریقەتی نەقشبەندیدا. باتینییەت و تەسەووفی ئەو لەبارەی بەدەستهێنانی هێز و توانای بان سروشت و کۆنترۆڵ کردنی کاروباری ئەم جیهانە بووە وەک لەوەی ملکەچی خواستی خوا بووبێت. بەهەرحاڵ، ئەم هێز و توانا بان سروشتانە لە ڕووی مۆراڵەوە سروشتی بوون و دەکرا جڵەو بکرێن و بوەستێنرێن. ئەمە زیاتر کوشتن بوو نەک چارەسەر لە گێڕانەوەکانی قادرون خۆیدا بۆ موعجیزەکانی تواناکانی زۆر نزیک بوون لە تێگەیشتنی جاواییەکانەوە بۆ هێز و توانا (یان کێساکتیان لە ئیندونیسیادا)، کە چەقی ئەدەبی کلاسیکیی جاوایی بوو و ڕۆڵێکی بایەخدار و بەرچاوی لە سیاسەتی نوێدا گێڕا[٤٨].

زیاتر پێدەچێت کەوا گەشە کردنی کاریگەریی بیری ئیسلامیی

[٤٨] ڕەنگە ئەم تۆمەتبار کردنە بەند بێت بە تێنەگەیشتن لە "ڕابیتە" بەڵام بەندیشە بە تێگەیشتنی پەیڕەوە سادە و ساکارەکانەوە کەوا شێخ یەکبوونی ئەنجامداوە.

گۆشــکراو بە چەمک و باوەڕی ســەلەفی و ئەو ڕێوڕەســمەی ڕێگەی لە بەردەوامیی خۆماڵی بوونی تەریقەتی نەقشــبەندی دەگرت. لەوێ فشـارێکی زیاد دەکرا بۆ سـەرکوت کردنی ئەو بیر و باوەڕ و نەریتانەی بە لادەر لەقەڵەم دەدران و لە ئەنجامدا وەک دەردەکەوێت ڕێوڕەســـم و ڕاهێنانەکانی ڕێبازەکە وەک - زیکری هاوبەش، خەڵوەت، گەڕانەوە بۆ قورئان و حەدیس - بە سـەر ئەو مەسـەلانەدا زاڵ بوون کەوا قادرون یەحیایان کردبووە کەسایەتییەکی ئاوها فرەڕەنگ.

کورتەیەک

لە پاش ڕۆژگاری ئەبو قوبەیس: گۆڕانکاریی تەریقەتی نەقشبەندی - خالیدی لە ئیندۆنیسیادا

تەریقەتی نەقشــبەندی - خالیدی بەخێرایی لە دوورگەکانی ئەرخەبیلی ئیندۆنیســـیدا بڵاو بووەوە لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا و باڵی خۆی بە سەر تەواوی وڵاتدا کێشا و کەوتە ڕکابەری کردن لە گەڵ لقە هاوچەرخەکانی ڕێبازەکەدا. ئەم بڵاوبوونەوەیە بە هۆی چالاکیی هێنانە ســـەر ڕێ بوو لە لایەن شـێخەکانی جەبەل ئەبو قوبەیســەوە لە مەککە لە ناو ئەو ئیندونیسیانەدا کە دەچوون بۆ حەج. بەڵام پاش ئەوەی سعوودیە مەککەی گرت نەقشبەندییە خالیدییەکانی ئیندۆنیسیا لە سەنتەری

ئەبو قوبەیس دابڕان و ســــەندتەرە ناوخۆییەکان لەجیاتی ئەو برەویان پەیداکرد. ئەم بەشـــە لەبارەی ســـێ ڕابەری کاریزمایی سۆمەترەوە دەدوێ کە بە شێوەیەکی سەرسامکەر سەرکەوتن لە ڕێکخستن و بڵاوکردنەوەی لقەکانی ڕێبازەکەیاندا و بەدەستهێنانی کاریگەریی سیاسیدا[٤٩]. شێخ عەبدولوەهاب ڕۆکان و شێخ حاجی جەلالەدین و شێخ قادرون یەحیا[٥٠] و تۆڕی مورید و پەیڕەوانیان پلە و ئاستێکی گەورەی جیابوونەوەیان دەنوێنێ لە ئەبو قوبەیس و گونجانیان لە گەڵ باروزرووف و یاسـا و ڕێسـای ناوخۆدا و شـــێوازی جیـاوازی پـەیوەنـدی کردن و مۆدێلی جیـاجیـای ڕێکخســـتندا. هـەروەهـا ئـەوان نموونـەیش بوون لـە مێژووی ئیندۆنیسـیادا، لە شـێوەی گەشـەکردنیان و ڕەخسـاندنی ڕێبازی "نوێی" سۆفیگەری کە بوو بە هۆی ڕاکێشانی خەڵکێکی زۆر[٥١].

---

[٤٩] لیستێک بە ناوی ئەم خەلیفانەوە، لەگەڵ سـاڵ و شـوێنی "ئیجازە" وەرگرتنیاندا، لە کتێبەکەی ڕاکوب هیدایەتدایە، "ئەهلی سیلسیلە"، لاپەڕە (٢٣ – ٢٩).

[٥٠] من یەکەمجار لە مێدان هارهاپم بینی لە ناو حەرەمی زانکۆی قادرون لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٩دا کاتێ بە خۆشی و سوعبەتەوە چیرۆکە بان ســـروشـــتەکانی دەگێڕایەوە کە قادرون یەحیا لە میتافیزیکدا ئەنجامیداون. "پێتۆتۆیـەک" کە لـە ٢٦ی تـەمووزی ١٩٩٣دا چاوپێکەوتنم لـەگـەڵ کرد لـە یۆگیاکارتا باسی ناوبانگی هاراهاپی بۆکردم لە بواری ڕۆحیدا.

[٥١] بێنێدیکت ئەندرسن، "ئایدیای توانا و دەسەڵات لە فەرهەنگی جاواییدا"، کە لە کتێبەکە س. هۆڵتدایە، "فەرهەنگ و سـیاسـەت لە ئیندۆنیسـیادا، (ئیسـاکا: چاپخانەی زانکۆی کۆرنێل)، ١٩٧٢، ل ١ – ٦٩.

ڕێبازە سۆفیگەرییەکان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا: لە پەرستشی تایبەتەوە بۆ تۆڕی کۆمەڵایەتی و کاری دامەزراوەیی

"تەریقەتی سۆفیگەری" زاروەیەکی ئینگلیزیی زۆر باوە بۆ ئەو پێکهاتەیەی کە *تەریقەتی* پێدەوترێت (دەقاودەق 'ڕێباز'؛ کۆی بە عەرەبی طرق؛ ئیندۆنیسی تەریقەت) و کاتێ بیر لە "ڕێبازەکان" دەکرێتەوە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای ئیسلامیدا، ئەوە تەریقەتە کەوا یەکەمجار دێت بە زەین و بیردا. زاراوەی "تەریقەتی سۆفیگەری" ڕەنگە فریودەر بێت، لەگەڵ ئەوەشدا، پێشنیازی "تەریقەتی" زیاتر وەک لەوەی پاساوی هەبێت. وشەی *"تەریقەت"*، لە کات و شوێنی جیاوازدا، ئاماژە بۆ کۆمەڵێکی جۆراوجۆری دیاردە دەکات و ئەمەش بە سەر تاک بە تاکی *تەریقەتە* سۆفییەکانی تردا دەسەپێت. حاڵی حازر، *تەریقەتە* سۆفییە سەرەکییەکان لە ئیندۆنیسیادا چالاکن، وەک نەقشبەندییە - خالیدییە و 'قادرییە و نەقشبەندییە' دامەزراوەی ئیعتیبارین لەگەڵ ئەندامێتیی بنەڕەتیی بە باشی دەسنیشانکراو و گرووپێکی گەورەتر و نەرمتری شوێنکەوتووانی نارێکخراو کە هەندێ جار بۆ مەبەستی سیاسی جووڵێنراون. هەڵبەت ئەوە مەسەلەیەکی

موغرییه بەڵام چەواشەکارە گریمانەی ئەوە بکرێت کە ئەمە بووە بە خاسییەتی تەریقەتەکان لە دەمی هاتنیانەوە بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا. ئەم باسە ئەو سەرچاوانەی بەردەست پیشاندەدات کە زۆرمان پێنالێت لەبارەی ڕەهەندی کۆمەڵایەتیی تەریقەتەوە لە ئیندۆنیسیا و ئەمە تەنها لە سەدەی نۆزدە بەملاوەیە کە ئێمە نموونەی ڕوون دەبینین لە کاری هاوبەش. لەوەش زیاتر، من وایدەبینم کە تەریقەتەکان تەنها پێکهاتەکانی هاوشێوەن لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا. ئەو کۆمەڵگانەی کە وەک *پوتیهان* دەناسرێن (ئەو کەسانەی کە سپیپۆشن)، لە موسڵمانە دیندارە توندەکان پێکدێن کەوا بەگشتی خۆیان بە پۆشاک و ڕەفتار جیادەکەنەوە لەودوای خەڵک، کەوا ئەوان (یان هەندێک لەوان) ڕۆڵیان گێڕاوە وەک پسپۆڕانی ئاینی و نموونەکانی مۆراڵ، کە ڕەنگە هێزێکی بەدیسپلینی کاریگەرتر بێت لە ناو موسڵمانانی ئەرخەبیلدا لە سەردەمەکانی پێشتردا وەک لەوەی تەریقەتەکان خۆیان بن.

تەریقەتە سۆفییەکان و بە ئیسلامبوونی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا

نیشتەجێکانی بازرگانە موسڵمانە بیانییەکان بۆ چەندین سەدە بوو لە وڵاتانی بەندەری باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا، بەڵام تەنها لە سەدەی چواردەدا کۆمەڵگە ڕەسەنەکان کەوتنە سەر ئەوەی ببنە ئیسلام و ماوەی تا سەدەی شانزەهەمی خایاند بۆ بەئیسلامبوونی دوورگەی گرنگی جاوا. ئەم قۆناخی گواستنەوەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا هاوزەمان بوو لەگەڵ کاتێکدا، کە تێیدا لە "خاکی ناوجەرگەی" ئیسلامدا، سۆفیگەری لە بزووتنەوەیەکی دەستەبژێری ئاینییەوە پەرەیسەندبوو بۆ پێدەچێت بۆ شێوازێکی باڵادەستی دینداری. ئەو تەریقەتانەی زیاتر میللی بوون لەو سەردەمەدا کەم و زۆر مێتۆدەکانی بەستانداربوونیان دەداییە خەڵکە ئاساییەکە سەبارەت بە چاندنی تەقوای پەرستن و گەیشتن بە لایکەمەکەی ساتەوەختێکی ئەزموونی سۆفیگەری. باوەڕهێنان بە کاریزمای "ئەولیا و دۆستانی خودا کە توانای پەرجوو یان موعجیزە نواندنیان هەبوو (*کەرامات*) تەنانەت لە دوای مردنیشیان و سەردانی (*زیارەتی*) گۆڕی ئەو جۆرە پیاوچاکانە بەشێکی دانەبڕاو بوو لەم شێوازە باڵادەستەی دینداریە، ئەگەرچی هەندێ *عولەمای* وەک ئیبن تەیمییە (کە ساڵی ١٣٢٨ مردووە) هەبوون کەوا ڕەخنەیان لەم باوەڕ و پەرستشە دەگرت و بەرهەڵستیشیان دەکرد.

بەو پێیە جێی سەرسوڕمان نییە کە بەرایی ئیسلامی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بەهێزەوە ڕەنگی فۆرمەکانی سۆفیزمی گرتووە کە باڵادەست بووە لە جیهانی بەرفراوانی ئیسلامیدا لەو کاتەدا. ئەفسانەکانی وەرچەرخان و وەرگۆڕانی بەشە جیاوازەکان ڕوون و ئاشکرا باس لە کاری پەرجوو ئاسای دەرەکی دەکەن وەک جووڵێنەری سەرەکیی وەرگۆڕانەکان[1]. گەلێ لەو دەقە ئیسلامییە کۆنانەی لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادان تەژین لە ئیتیکی سۆفیگەری یان تێهەڵکێشن لەگەڵ چەمک و تێگەیشتنی سۆفیگەریدا[2] و نووسەرە بەراییە موسڵمانەکان کە بە ناو بۆ ئێمە ناسراون وەک – حەمزە فەنسووری، شەمسەدین پاسای، نوورەدین ڕانیری، عەبدولڕەئووف سینگکێل، یوسف ماکاسار – ئەمانە سۆفی بوون و شیعر و پەخشانیان نووسیوە وەک گوزارش لە ئایدیا و باوەڕی ئاینیی سۆفیگەری. هەژموونی ئاشکرای سۆفیگەری لە ئیندۆنیسیای بەرایی سەدەکانی شانزە و حەڤدەدا، لەگەڵ ئەوەشدا، ئیسلام خۆی ناخاتە هەڵوێستێکی نەرم

[1] ڕەسڵ جۆنز، گۆڕانی ئەفسانە لە ئیندۆنیسیدا: وەرچەرخان بۆ ئیسلام"، تەحریری لە لایەن نەهێما لیڤتزیۆن (نیویۆرک: هۆڵمز و مایەر، ١٩٧٦)، لاپەڕە ١٢٩ – ١٥٨. بەهەرحاڵ، دەبێت ئەوە لەبیر نەکرێت کەوا ئەم ئەفسانانە زۆر دواترن لەو ڕووداوەی کە ئیددیعای گۆڕان و وەرچەرخانیان دەکرێت.

[2] ج. دەبلیو. جەی. درەوەس، "کەرەستەیەکی خاوی جاوی لە سەدەی شانزەدا"، (لایدن: بریڵ، ١٩٥٤)؛ *هۆشدارییەکی سەح باری* (لاهای: نیهۆف، ١٩٦٩).

ســـەبارەت بە بە پابەندیی شـــەرعی وەک بە زۆری گریمانە دەکرێت. لە نێو کۆنترین ئەو دەســـنووســـانەی لە جـاوا و ســـۆمەترەدان، ئێمە ئەو دەقانەش دەبینین لەبارەی شـــەریعەتی ئیســـلامییەوە (فیقە) و چەندین نووســـەری گەورەی ســـۆفییە بەراییەکـانیش کـاریـان لە ســـەر فیقـە کردووە و بەرهەمیـان بەدەســـتەوە داوە. ڕاســـتییەکەی لە ســـاڵی ١٦٣٨دا، حوکمڕانانی بانتێن نوێنەر و نێردەیان ڕەوانەی مەککە کردووە بە سێ ئامانج کە بریتی بوون لە دۆزینەوەی وەڵامگەلی جێمتمـانە بۆ هەنـدێک پرســـیاری میتافیزیکیی پەیوەســـت بە زانســـتی گەردوونیی ســـۆفیزمەوە (کۆزمۆلۆجی) و بۆ داواکردنی نازناوی ســـوڵتان بۆ حوکمڕانی بانتێن و بانگهێشت کردنی زانایەکی شەرعیی پێشەنگ کە بێت و وەک قازی لە بانتێن نیشتەجێ ببێت[٣].

[٣] یەکەم نێردە لە ســـاڵی ١٦٣٨دا ڕەوانە کرا و جەندین حوکمڕانی دواتر نێردەی هاوشێوەیان دەناردلە پاش چوونە سەر تەختیان. وا دیارە مەسەلە میتافیزیکییەکان ئاماژە بەو کارانە دەدەن کە لەلایەن حەمزە و نووســـەرانی نەناســراوی ترەوە. نووســراون تیدتیک پودجیاســتوتی، "ســەجەرەی بانتێن: بڵاوکردنەوەی دەق و وەرگێڕانی هـاوپێچ لەگەڵ پێـداچوونەوەی دەق و نامەکان (تێزی دکتۆرا، زانکۆی ئیندۆنیسیا، دیپۆک ٢٠٠٠)، کانتۆ ٧،٣٧، ٤٢:٢٦.
هەروەها بڕوانە حوسـەین جادینینگرات، بایەخدان ڕەخنەیی بە سـەجەرەی بانتێن: بەشـداری لە نەخشـەسـازییەکی ورد بۆ مێژووی جاوا (هارلێم جۆ ئەنیشخەدە ۆن زونین، ١٩١٣)، ل ٥٠، ١٧٤ - ١٧٥.

گەلێ لە توێژەر و زانایانییەکی وایبۆچوون کە پەیوەندییەکی سەبەبی هەبووە لە نێوان گەشەکردنی تەریقەتە سۆفییەکان لە ناوجەرگەی خاکی ئیسلام و بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا. ئەنتۆنی جۆنز بەتایبەتی لە گەلێ وتاری بەراییدا وایبۆچووە کە لەوانەیە ئەو بانگەشەکارانەی هاوەڵێتیی بازرگانە موسڵمانەکانیان کردووە ڕۆڵێکی سەرەکییان بینیبێت لەم پرۆسەیەدا[٤]. پێدەچێت هەندێک ئەفسانەی وەرچەرخان لەگەل ئەم گریمانەیەدا یەکبگرنەوە، بەڵام بەڵگەی تری پاڵپشت کەمن. کات تا ڕادەیەک درەنگە لە سەدەی حەڤدەهەم و بەملاوە، کەوا تەریقەتە سۆفییەکان بە ڕوونی و ئاشکرا لە سەرجاوە ڕەسەنە ئیندۆنیسییەکاندا باس بکرێن و دوای ئەوە لە ژینگەیەکدا باس دەکرێن کە بەتەواوی موسڵمانە. نوورەدین ڕانیری پڕ بەرهەمی مالایی (مەلایۆ) نموونەیەکی گونجاوی باشترین بانگەشەکاری سۆفیگەریی بیانییە. بە بنەچە خەڵکی گوجاراتە و ڕەچەڵەکیشی دەچێتەوە سەر عەرەبی حەزرەمەوت و سەر بە تەریقەتی سۆفیگەریی ڕەفاعی بووە و لە ئاچێدا چالاک بووە وەک زانایەکی

[٤] ئەنتۆنی ئێچ. جۆنز، "ڕۆڵی سۆفیگەری لە بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە مەلایۆ و ئیندۆنیسیادا"، *گۆڤاری کۆمەڵەی مێژووی پاکستان* ٩ (١٩٦١)، ل١٤٣ - ١٦٠؛ ئەنتۆنی ئێچ. جۆنز،"سۆفیزم وەک کاتیگۆرییەک لە ئەدەب و مێژووی ئیندۆنیسیادا"، گۆڤاری مێژووی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا ٢ (١٩٦١)١٠ - ٢٣.

پێشـــەنگی موسـڵمان لە دەرباری حوکمدا تا ئەو کاتەی ناکۆکی و ململانێیەک لە ســاڵی ١٦٤٤دا ناچاری کردووە ئەوێ بەجێبهێڵێت. بەهەرحاڵ، ئەو بەتایبەتی بە کەمپێنی مشـتومڕەکانی ناسـراوە دژ بە تەعالیمی ســـۆفیگەریی یەکلایەنە نووســــەرە خۆولاتییەکان حەمزە و شــەمســەدین، کەوا کار و بەرهەمەکانیان ڕەنگدانەوەی ڕاســـتەقینەی زانیارییەکی پەرەســـەندووی گوتاری ئیســـلامی. نووسینەکانی ڕانیری و هەروەها ئەوانی حەمزە و شەمسەدینیش مـامەڵە لەگەڵ خەڵک بکەن بە ئـاســـتێکی بەرچـاوی خوێندنی ئیســـلامی. لێکۆڵینەوەی ئەم دواییە بە شـێوەیەکی قەناعەتبەخش ئارگومێنتی ئەوە دەکات کە حەمزە نیو ســـەدە زووتر لە ئێســـتا ڕابوونی بەرپاکردووە بە گریمانە و ساڵی ١٥٧٥ لە مەککە کۆچی دوایی کردووە[٥]. ئەمەش بەو واتـایە دێـت کە شـــێوەی تەواو پەرەسەندووی شیعری سۆفیگەری کە بە زمانی مالایی (مالیزی) نووسرابێت بە زیاتر لە سەدەیەک لە پێش بەراییترین دەرکەوتنی "تەریقەتە" ســـۆفیگەرییەکـان لە نـاوچەکەدا. وا دیـارە ئەم کرۆنۆلۆجیـایە گریمـانەی تەریقەتە ســـۆفییەکـان دەکـات وەک فـاکتەرێکی ســـەرەکیی بەئیســـلامکردنی نـاوچەکە بێ داکۆکی

[٥] کلۆد گیلۆ و لۆدڤیک کالوس، "میلی سەر گۆڕی حەمزە فەنسوری"، ئەرخەبیل ٦٠ (٢٠٠٠)، ل ٣ - ٢٤. کلۆد گیلۆ و لۆدڤیک کـالوس، "بەرپەرچ دانەوەی ڤلادیمیر ئی. بارگینسکی"، *گۆڤاری ئەرخەبیل*، ژ ٦٢ (٢٠٠١)، ل ٣٤ - ٣٨.

لێکردنی و بێجگە لەوەش ڕەنگە ئەوان ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە ببینن لە قۆناخەکانی دواتردا[٦].

بەناوبانگترین زانا موسـڵمانەکانی سـەدەی حەڤدەهەمی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا - نورەدین ڕانیری، عەبدولڕەحمان سینگکێل و یوسف ماکاسار - بەئاشکرا پابەندیی خۆیان بە *تەریقەتە* جۆراوجۆرەکانەوە ڕاگەیاندووە و هەروەها *سیلسیلەی*

---

[٦] وا ئیددیعا دەکرێت، بە پێی چوارینەکانی حەمزە، کە تێیدا ڕایگەیاندووە کە متمانەی ڕاسپاردەی باڵای وەرگرتووە (کە عیلمی خیلافەت عەلی یە) کە دەچێتەوە سەر تەریقەتی تەسەوفی عەبدولقادری گەیلانی و لە ڕاستیدا وەک *خەلیفەیەکی* جێگرەوە کە نوێنەرایەتیی شێخ گەورە خۆی دەکات. سەید موحەممەد نەجیب ئەلعەتتاس، "تەسەووفی حەمزە فەنسووری (کوالا لامپوور: کتێبخانەی زانکۆی مالایا، ١٩٧٠)، ل ١٠ - ١١. ئەمە یەکێکە لە ئەگەری خوێندنەوە و ئیشارەتی کەمێک زیاتر هەیە کەوا عەبدولقادر لە کارەکانی حەمزەدا ئیشارەت بە هەستی ڕێزگرتنێکی تایبەتی دەدا بەرانبەر بەم پیاوچاکە بەغدادییە. بەهەرحاڵ، سەرباری بوونی ئیشارەتی بەردەوام بۆ هۆنراوەی حەمزە و میتافیزیکای سۆفیگەری، ناوی ئەو هەرگیز نەهێنراوە لە زنجیرەکانی دواتری گواستنەوەی تەریقەتی قادری لە ئیندۆنیسیادا. لەبەر ئەم هۆیە و هۆکاری تریش، من باوەڕم وایە کەوا ڕێنماییەکانی لە ئاچێ ڕاسپاردەی فەرمیی تەریقەتی لەخۆ نەگرتووە. بۆ زانیاریی زیاتر لە سەر ئەم بابەتە، بڕوانە ئەو ئارگومێنتانەی لەلایەن مارتن ڤان بروونەسنەوە پێشکەش کراون، "شێخ عەبدولقادری گەیلانی و تەریقەتی قادری لە ئیندۆنیسیادا"، گۆڤاری مێژووی سۆفیزم، ١ - ٢ (٢٠٠٠)، ل ٣٦١ - ٣٩٥، بەتایبەتیش ل ٣٦٢ - ٣٦٤.

خۆیان دۆکۆمێنت کردووه (واته زنجیرەی پشتاوپشت). پابەندیی سەرەکیی ڕانیری ڕەفاعی بوو، که تێیدا له سەر دەستی عومەر با شەیبان تەمەسوکی کردبوو، که عەرەبێکی تری به بنەچه حەزرەمیی دانیشتووی گوجارات بوو[٧]. موحەممەد جیلانیی ڕانیریی مامی نورەدین، وەک مامۆستا و مورشیدێک پێش ئەم کەوتبوو له ئاچیدا. (نورەدین دەگێڕێتەوه که چۆن مامی، پاش ئەوەی بۆ ماوەی چەند ساڵێک دەرسی شەرع و یاسای ئیسلامیی وتووەتەوه له ئاچێدا، گەشتی نیمچه دوورگەی عەرەبیی کردووه بۆ خوێندنی میتافیزیکی سۆفیگەری، چونکه خەڵکی ئاچێ داوای فێربوونی ئەمەیان کردووه و پاشان لێره وەک مامۆستایەکی سۆفیگەری گەڕاوەتەوه بۆ ئاچێ). کاتێ که ئەو به ڕێگەوه بووه له ماکاسارەوه بۆ نیمچه دوورگەی عەرەبی، یوسف ماوەیەکی له ئاچی بەسەرربردووه و لەوێ پابەدی تەریقەتی قادری بووه لەلایەن نورەدین یان مامیەوه (ناوەکان له گێڕانەوەکەی یوسفدا

---

[٧] بڕوانه *سیلسیلەی* ڕانیری وەک له "*جواهر العلوم فی کشف المعلوم*" دا هاتووه، له سەید نەجیب ئەلعەتتاس، "سەرنجێک له سەر حوججەتول سیدیقی نوورەدین الرانیری (کوالا لامپوور: وەزارەتی کولتوور، مالیزیا، ١٩٨٦)، ل ١٤ – ١٥. لەبارەی مامۆستاکانی تری باشەیبان و ڕانیرییەوه، بڕوانه ئەزیومەردی ئەزرا، "بناغەی ڕیفۆرمی ئیسلامی له باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا: تۆڕی عولەماکانی مەلایۆ – ئیندۆنیسی و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست له سەدەکانی ١٧ و ١٨دا، (لایدن: چاپی KITLV، ٢٠٠٤)، ل ٥٤ – ٦٢.

تێکەڵکراوە)[٨]. یەکەم بەشی *سیلسیلەی* قادرییەی یوسف ناوی هەمان عومەر باشەیبان دێنێت و بۆ ماوەی چەندین پشت لە ڕووی کردارییەوە هاوشێوە دەبێت لەگەڵ زنجیرەی ڕەفاعیی ڕانیریدا. پێشینەکانی باشەیبان لەم زنجیرەیەدا دەچنەوە سەر بنەماڵەی ئەلعەیدارۆس، کە بۆ ماوەی چەندین سەدە لە گوجارات نیشتەجێ بووبوون و وا دیارە تەدریس و ئیرشادی هەردوک ڕەفاعی و قادرییان کردووە وەک *تەریقەتی* بنەماڵەکەی خۆیان، کە عەیدارۆسییە بووە. بوونی ڕەفاعییە و قادرییە لە ئاچێدا لە دوا ساڵەکاندا و کاریگەرییان لە سەر ڕاهێنانەکانی ئاینیی میللی بەتەواوی سەلمێنراوە، بەڵام ڕوون نییە کە ئاخۆ ئەمە بە هۆی کاریگەریی ڕانیرییەکانەوە بووە یان بە هۆی هاتنەناوەوەی دواتری هەمان *تەریقەتەوە* بووە.

عەبدولڕەئووف نزیکەی دوو دەیەی لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بەسەربرد و لە سەردەستی زانا ناودارەکانی ئەو ڕۆژگارەدا دەیخوێند و بە شێوەیەکی تایبەتی نزیک بوو لە ئەحمەد ئەلقوشاشی (کە لە ساڵی ١٦٦١دا مردووە) و ئیبراهیم

---

[٨] یوسف باس لە سیلسیلە جۆراوجۆرەکانی تەریقەت دەکات لە کتێبە چاپ نەکراوەکەیدا *"سفینة النجاح". ئەم سیلسیلانە* جارێکیتر باسکراونەتەوە لە کتێبەکەی ئەبوحامیدا، "شێخ یوسف ماکاسار: عولەماکانی سیۆرانگ)، *sufi dan pejuang* واتە سۆفییان و جەنگاوەران (جاکارتا، یایەسان ئۆبە ئیندۆنیسیا، ١٩٩٤). ل ٣٥٦ - ٣٦٣

ئەلکورانیی جێگرەوەی (کە لەساڵی ١٦٩٠دا مردووە) و هەردوک ئەم دوانە لە بەرفراواندا بە گەورە زانایانی مەدینە دادەنران. هەردوکیشیان ناوبانگیان وەک دوو زانای شارەزای حەدیس ڕۆیشتبوو و تەدریسی ژمارەیەکی بەربڵاوی زانستی ئیسلامییان دەکرد و لە نێویشیاندا چەندین *تەریقەت*. قوشاشی عەبدولڕەئووفی کردە خەلیفەی خۆی بۆ تەریقەتی شەتتاری، کە لە پاش گەڕانەوەی بۆ ئاچێ (وا دیارە لە ساڵی ١٦٦١دا) کەوتە تەدریس کردنی، هاوشان لەگەڵ ئەو ئایدیا میتافیزیکییانەی پێوە پەیوەست بوون. کاراکتەری قوشاشی و کورانی بە شێوەیەکی بەرچاو لە هەموو *سیلسیلەی* دواتری شەتتاریدا دەبینرێن لە سۆمەترە و جاوادا. لە هەندێ حاڵەتدا، هێڵەکە بە عەبدولڕەئووف و یەکێک لە جێگرەکانیدا تێدەپەڕێت، لە حاڵەتەکانی تردا ئەم قوتابییە ئیندۆنیسییە پەیوەست دەبێت بە کوڕ یان کوڕەزا یان جێگرەوەیەکی دواتری کورانی لە مەدینەدا. (هەروەها لە *سیلسیلەی* نەقشبەندیشدا دەردەکەوێت و وا پیشان دەدات کە خەڵکی تری ئیندۆنیسیی هێناوەتە سەر ئەم تەریقەتە بێجگە لە شەتتاریش).

یوسف ماکاساریش، وەک عەبدولڕەئووف ساڵانێکی زۆری لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بەسەربردووە و لە سەر دەستی کۆمەڵێک زانای کارامە و ناوداردا خوێندوویەتی هەر لە یەمەنەوە تا سووریا و هاوزەمان پابەندی چەندین *تەریقەتی* تر بووە. ئەو بێجگە لە تەریقەتی قادری سیلسیلەی خۆی پەیوەست دەکات بە

نەقشـبەندی و شـەتتاری و بەعلەوی و خەڵوەتیشـەوە. ڕابەر و مامۆسـتای تەریقەتە شـەتتارییەکەی ئیبراهیم ئەلکورانی بووە و بەپێیە *سـیلسـیلەکەی* بە کرداری هـاوشـێوە بووە لەگەڵ عەبدولڕەئووفدا. ئەو بە شـێوەیەکی سـەرەکی وەک ڕابەری تەریقەتی خەڵوەتی ناسرا، کە لە سووریا پێوەی پابەند بوو بەڵام وا دیارە تەکنیک و ڕاهێنانی ئەم تەریقەتەی لەگەڵ ئەوانی تردا ئاوێتە کردووە و بەتایبەتی نەقشـبەندی. پێدەچێت لە دەوروبەری سالانی ١٦٠٠کاندا گەڕابێتەوە بۆ ئیندۆنیسیا و لە ساڵی ١٦٧٢دا دەبینین کە لە بانتێن نیشـتەجێ بووە و هەر زوو کاریگەری و دەسەڵاتی لە دەرباری حوکمدا پەیداکرد و پێدەچێت تەنها کەسانی ناوداری ماکاساری سەر بە نەتەوەکەی خۆی پابەند کردبێت بەم تەریقەتەوە. ئەم تەریقەتە کە بە خەڵوەتییەی یوسـف ناسـرابوو (بۆ جیاکردنەوەی لە ڕێبازێکی تر کە بە خەڵوەتییەی سـەمان ناسـرابوو و دواتر هاتبووە ئاراوە)، هەر لە سـولاوێسـی باشـووردا مایەوە و تا ڕادەیەک هەر مۆرک و خاسییەتی ئەریستۆکراتیی پێوەیە[٩].

---

[٩] مارتن ڤان بروونەسـن، "تەریقەتی خەڵوەتی لە سـێلێبسـی باشـوور"، تەحریری لە لایەن ئە. هاری "گەشـتەکان لە سـێلیبسـدا"، (لایدن: قوتابخانەی پۆیزە و پیم، ١٩٩١)، ل ٢٥١ - ٢٦٩ .

مارتن ڤان بروونەسن، "دادگای شـەرع و تەریقەت و پێسانترێن: دامەزراوە ئاینییەکان لە سـەڵتەنەتی بانتێن"، گۆڤاری ئەرخەبیل، ژمارە ٥٠ (١٩٩٥)، ل ١٦٥ - ١٩٩، بەتایبەتی ل ١٨٠ - ١٨٢.

سەرچاوەیەکی ئیندۆنیسیی هەیە ئاماژە بە کاتێکی پێشتری سەدەی شانزەهەم دەکات کەوا تەریقەتە سۆفییەکانی تێدا هاتوون، ئەگرچی ئەم سەرچاوەیە خۆی دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی درەنگ. مێژووی دەرباری حوکمی بانتێن *Sajarah Banten Ranté Ranté* - یان *حیکایەتی حەسەنودین*، کە دەبێ لە دەوروبەری سالانی ١٦٦٢ تا ١٧٢٥ کۆکرابیتەوە و نووسرابێت و ئەوە دەگێڕێتەوە کە چۆن دامەزرێنەری سیستەمی حوکم لە بانتێن، مەولانا مەخدووم ئەلیاس سونان گونونگ جاتی، چەندین دەیەی لە خویندن و دەرس وتنەوەدا بەسەربردووە لە مەککە و مەدینە و لەوێش تەمەسوکی بە چەندین تەریقەتەوە کردووە وەک: کوبرەوی، شازلی، شەتتاری و نەقشبەندی. ئەوەی کە زۆر جێی سەرنجە، ئەم دەقە گرنگترین ناوەکانی سیلسیلەی دوو لقی جیاوازی تەریقەتی کوبرەوی لیستکردووە شانبەشانی ئەو قوتابی و موریدە هانیشتمانییانەی سونان گونونگ جاتی. دەقەکە ئەو نوێنەرانەی ئەم تەریقەتە لیست ناکات کە لە عەبوللەتیف جامیی بەملاوەن و لە ١٥٤٧ - ١٥٤٨دا سەردانی مەککەی کردووە و هەروەها ئەحمەد شیناوی (لە ساڵی ١٦١٩دا مردووە) کە لە پێش قوشاشیدا بووە وەک زانایەکی پێشەنگ لە مەدینەدا. ئەمە ئاماژەیە بۆ ئەوەی کەوا هەندێک لە بانتێنییەکان دەبێ ئاگایان لە تەریقەتی

کوبرەوی بووبێت و ئەگەریش هەیە لە مەککە و مەدینە پابەندی بووبێتن لە وێستگە جیاوازەکانی نێوان ١٥٤٧ و ١٦١٩دا[١٠].

تەریقەتە سۆفییەکانی وڵاتانی ناوجەرگەی ئیسلام لە سەدەی حەڤدەهەمدا

ئەوەی کە هێشـــتا تێڕوانینێکی گشـــتیی ســـەرەکییە لەبارەی تەریقەتە سـۆفییەکانەوە، جەی. سـپێنسـەر تریمینگهام نەخشـەی پەرەسـەندنی مێژووییان وەک هێڵێکی سـادە بە درێژایی سـێ قۆناخ بۆ زیادکردنی بە سـیسـتەم کردنی تەکنیکە ڕۆحییەکان و زیادکردنی پلەی ڕێکخســـتن و ئاوێتەکردنی ژمارەیەکی زیادی مورید و شـوێنکەوتووان. تریمینگهام یەکەم قۆناخ دەبەسـتێت بە

---

[١٠] مـارتن ڤـان بروونەســـن،"نەجموددین ئەلکوبری، جومـادیـل کوبرا و جەمالوددین ئەلئەکبەر: شـــوێنکەوتنی کاریگەریی کوبرەوییە لە ســـەرەتای ئیسلامی ئیندۆنیسیدا"،

ژ ١٥٠ (١٩٩٤): ل ٣٠٥ - ٣٢٩، بەتـایبەتی ل ٣٠٧ - ٣١٣، بە گەڕانەوە بۆ ئەو دەقـانەی لە لایەن ئـێـدەلەوە دەرکـراوە. هەروەهـا بـڕوانە جەی. ئێدەل،"حیکایەتی حەسەنوددین"، (مەپەڵ: برینک، ١٩٣٨).

هەروەها باباد سێربۆن لە مێژووی دەرباری سێربۆندا باس لەوە دەکات کە سونان گونونگ جاتی کە شازلییە و کوبرەوییە و خەڵوەتییەی خوێندووە لە مەککە.

بڕوانە جەی. ل. ئە. براندس و د. ئە. ڕینکس "بـابـاد ســـێربۆن" (بـاتـاڤیا: ئەلبرێخت & کۆ. ، لاهای: م. نیهۆف، ١٩١١)، ل ٦٦ - ٦٧.

خانەقاوە یان شـوینی سـۆفی، کە ڕابەرێکی سـۆفیی تیدا ژیاوە لەگەڵ موریـدە نزیکەکـانیـدا؛ دووەم لەگەڵ تەریقەتـدا بە مـانـا قەدەغەکراوەکەی، وەک "تەدریســـی بەردەوامی قوتـابخـانەکانی ســـۆفیگەری" لە ڕێگەی "جۆری نوێی مێتۆدە بەکۆمەڵەکـانی بەرپاکردنی خۆشنوودی و حاڵ لێهاتن؛ قۆناخی سێهەمیش لەگەڵ دەرکەوتنی "تەریقەتە" گونجـاوەکـانـدا، کە ئەو زاراوەی تـایفە (گرووپ و کۆڕی) بۆ بەکاردێنێت[11].

دەکرێـت ئەم مۆدێلە تەواو ئـاســـانکراوە بۆ ئـاڕاســـتە ســـەرەکییەکان ســـوودبەخش بێت کاتێ لەوە دەگەین کەوا لە ڕاســـتیدا پەرەســـەندنەکان نە یەکگرتوو بوون و نە یەک هێڵ. بەهەرحاڵ، دەکرێ بە شـێوەیەکی لۆجیکی تەماشـای هەر سـێ جۆرە ئـایـدیـاڵەکەی قۆنـاخەکـانی تریمینگهـام بکەین وەک کـایە

[11] جەی. ســـپێنســـەر تریمینگهام، "تەریقەتە ســـۆفییەکان لە ئیســـلامدا" (ئۆکســـفۆرد: چـاپی کلارینـدۆن، ١٩٧١)، ل ١٠٣، گفتوگۆی مێژوویی پێشـوەختە کورت دەکاتەوە. دواتر زاناکان کەوتنە ڕەخنەگرتن لە هەندێ لە شـــیکاری و ئیدیعاکانی تریمینگهام. دوو پێداچوونەوەی تری ســـەرەکی ئەمانەی خوارەوەن: ئەلێکسـاندەر پۆپۆڤیچ و گایل ڤێنشـتاین، "تەریقەتەکانی ســـۆفیگەری لە جیهانی ئیســـلامیدا لە بنەڕەتەوە تا ئەمڕۆ" (پاریس؛ فایارد، ١٩٩٦)؛ سەید حوسەین نەسر، "ڕۆحانییەتی ئیسلامی: دەرکەوتن و گوزارش" (نیویۆرک: کرۆســـڕۆد، ١٩٩١)، هەردوک ئەمـانە دەوڵەمەندن لە زانیـاریی تەریقەتە تاکەکاندا بەڵام هەوڵی سەرجەم پێکهاتە و تەریقەتەکان نادەن.

جیاوازەکانی هەر *تەریقەتێک* بە تاک تاک: دامەزراوە مادی یان فیزیکییەکان، زنجیرەی گواستنەوە و پاکێجی ستانداری تەکنیکە ڕۆحییەکان و ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی. لۆج یان شوێنی تایبەتی سۆفی (کە ناویان *خانەقا، زاویە*، یان *تەکێیە* لە دۆخ و سیاقی جیاوازدا) تا ئەم نزیکانە هەر بە دەزگا و دامەزراوەی گرنگ مابوونەوە، بەڵام هەمیشە جۆراوجۆرییەکی گەورە هەبوو لە ئەرک و فەرمانیاندا[١٢]. بە شێوەیەکی سەرەتایی، خانەقا و زاویە بە پلەی یەکەم بەسترابوون بە دامەزرێنەرانیانەوە (میرەکان، والی یان حاکمەکان، بازرگانە دەوڵەمەندەکان) یان ئەو شێخانەی ڕابەرییان دەکردن[١٣]. لە قۆناخەکانی دواتردا، ئەوان بەستران بە

---

[١٢] بوارە جۆراوجۆرەکانی شوینی خواپەرستیی سۆفی لەم کتێبەدا گفتوگۆی لە سەر کراوە، ئارٍ. لیفچێز، "لۆج یان تەکێی دەروێش: شێوازی بیناسازی، هونەر و سۆفیزم لە تورکیای عوسمانیدا" (بێرکلەی: چاپی زانکۆی کالیفۆرنیا، ١٩٩٢). بۆ وەسفکردنی جۆرە جیاوازەکانی لۆجەکاکان لە تەریقەتێکی سۆفیگەری لە میسری هاوچەرخدا و خەڵوەتییە ، بڕوانە ڕیجارد چی، "تەریقەتی سۆفیگەری چییە؟ پێداچوونەوەی چەمکەکە لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی حاڵەتیکەوە لە بارەی تەریقەتی خەلوەتییەوە لە میسری هاوجەرخدا"، لە "سۆفیزم و "*مۆدێرن" لە ئیسلامدا*"، کە لەلایەن مارتن ڤان بروونەسن و یولیا د. هۆیڵەوە بووسراوە (لەندەن: ئای. بی. تۆریس، ٢٠٠٧)، ل ٢١ – ٣٨.

[١٣] ئێریک جیۆفری لە لێکۆلینەوەیدا بۆ سۆفیزم لە میسر و سووریا لە سەردەمی مەملووکیدا، وایبۆدەچێت کە خانەقا دامەزراوەیەک بووە بە دامەزرێنەرە دەسەڵاتدار یان دەوڵەمەندەکەی پێناسە دەکرێت و زاوییەش

تەریقەتە سۆفییە تایبەتەکانەوە یان هێڵەکانی ئینتیماوە. دەکرێ وا ڕووبدات کە تەکێ یان خانەقای سەر تەریقەتێک (یان لەلایەن دەوڵەتەوە ڕادەستی تەریقەتێکی تر بکرێت)، بەڵام تەکێ و خانەقای سەربەخۆ لەڕاستیدا تا ڕادەیەک لە حوکمی نەبوودا دادەنرا.

قۆناخی دووەمی تریمینگهام قۆناخێکی یەکلاکەرەوە بوو کە تێیدا زنجیرەکانی پابەندبوون لەگەڵ دامەزرێنەرانی نەتیتە ڕۆحییە جیاکارەکان دەرکەوتن. لە واقیعدا هەموو تەریقەتەکان بە ناوی دامەزرێنەر یان ڕیفۆرمیستێکی ئەم نەریتەوە ناودەنرا و ڕابەران و موریدانی تەریقەت لە ڕێگەی *سیلسیلەوە* پەیوەستی یەکتر دەبوون، کە زنجیرەیەکی پەیوەستبوونی ڕابەر و موریدە، بەم دامەزرێنەرەوە و دواتر تا دەگاتە پێغەمبەر. هەرکام لەم ڕێباز یان تەریقەتە بریتییە لە کۆمەڵە تەکنیکێکی ڕۆحیی جیاکار، کە دەکرێ بە تاک یان بە کۆمەڵ، واتە خوێندنی ناوی خواوەند

وا زانراوە کە بۆ ئەو ڕابەری سۆفییە کە سەرکردایەتیی دەکات. ئێریک جیۆفری' تەسەوف لە میسر و سوریا لە سەردەمی مەملووکی و عوسمانییەکانی بەراییدا: ڕینماییە ڕۆحییەکان و مەسەلە کولتوورییەکان V2.indd 146 5/17/18 4:43 PM-Book-6817 ئینستیتیوتی فەرەنسی لە دیمەشق (Damascus: Institut français de Damas, 1995), pp. 116 -175.
پێدەچێت جیاکارییەنی جیۆفری بەرکار بووبێت بۆ ئەو سەردەمە بەڵام پێوانییە ئەقڵانی بێت بۆ شوێن و کاتەکانی تر.

(زیکر)، پـــاڕانەوە (*ویرد، ڕاتیـب*)، دۆعـــا و نزا و شــــیوازی جۆراوجۆری تێڕامان. ســــیلســـیلە بە مەســــەلەیەکی ســــەنتراڵ دادەنرێت لە چەمک و تێگەیشتنی هەر تەریقەتێکی سۆفیگەریدا و شــــەرعییەتی ڕەچەڵەکی ڕابەر و ڕێنمـاییەکـانی پێکـدێنێـت و دەیبەســــتێـت بە پیـاوچـاکـانی پیرۆزی پێش خۆیـانەوە کەوا ناوبانگیان نەریتی ڕۆحیی ئەو *تەریقەتە* تایبەتە دیاری دەکات.

هەروەها *سـیلسـیلە* توخمێکی بنیادیی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتیی تەریقەتی سـۆفیگەریش پێکدێنێت. شـێخێکی کاریگەر کە چەندین خەلیفەی داناوە و ئەوانیش بە ڕۆڵی خۆیان خەلیفەی خۆیاذیان داناوە بۆ شـــوێنەکانی تر لە ناوەڕاســـتی تۆڕێکی لۆکاڵی کۆڕی موریداندا، کە نوێنەرایەتییەکی ئەندازەییە بۆ ئەو *سیلسیلەیەی* کە لە خەلیفەکان پێکدێت. لە بنەڕەتدا گرووپە پێکەوە نەبەستراوەکانی موریـدان، لەوەش زیـاتر، ڕەنگە ببنە بەشـــێـک لە تۆڕەکە بە خۆناســـاندنیان بە شـێخ یان خەلیفەیەک و بەو پێیە ســـەرلەنوێ *ســیلســیلەکەیان* ڕێکبخەنەوە[١٤]. دوو ڕاهێنانی تر گرنگ بوون بۆ بواری ڕێکخراوەیی تەریقەت، کە بریتین لە بەیعە یـان خۆ نەزر

[١٤] ئەم پرۆســـەیە بۆ حاڵەتی نەقشـــبەندی شـــیکراوەتەوە لە ســـەردەمی بەرفراوانبوونی خێرا لە کوردســـتانی ســـەدەی نۆزدەدا لە کتێبەکەی مارتن ڤان بروونەسن، "ئاغا و شێخ و دەوڵەت: پێکهاتە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی کوردستان" (لەندەن، زەد بووکس، ١٩٩٢)، ل ٢٢٤ - ٢٢٨.

کردن بۆ ملکەچی، کە ساتەوەختێکی فەرمییە بۆ چوونە ناو تەریقەتەکەوە و *ئیجازە* یان مۆڵەتی ڕاهێنانی تەکنیکەکانی تەریقەتەکە. لە زۆربەی تەریقەتەکاندا، پلەی جیاواز هەن بۆ ئەندامێتی (تریمینگهام باس لە 'شوێنکەوتوو' و 'مونتەسیب' دەکات) و هەروەها هەرەمییەتی *ئیجازە* (بۆ ڕاهێنان و ڕابەریکردنی ڕێوڕەسمە بەکۆمەڵەکان، بۆ هێنانەناوەوەی ئەندامانی نوێ بۆ تەریقەتەکە).

بە هاتنی سەدەی پانزەهەم، گەلێ لە تەریقەتە سۆفییە سەرەکییەکان - قادری، خەڵوەتی، سوهرەوەردی و ڕەفاعی - لە تۆرە لۆکاڵییەکانی گرووپەکانی پەیڕەوان کە بەسەر خاکی تەواوی جەقی ئیسلامدا بڵاوبووەتەوە، لە میسرەوە بۆ هندستان. پاشان کوبرەوی و نەقشبەندی هێشتا هەر تەریقەتی ناوەڕاستی ئاسیا بوون، بەخێرایی بە باشوور و ڕۆژئاوای ئاسیادا بڵاوبووەوە لە سەدەی شانزەدا و بەتایبەتی ئەمی دواییان (واتە نەقشبەندی) لێرە بەدواوە بوو بە کاریگەرترین و بەهێزترینی تەریقەتە سۆفیەرییەکانی تر[١٥]. تەریقەتەکانی چیستی و شەتتاری

---

[١٥] بۆ سووریا و میسر، بڕوانە جیۆفری، "سۆفیزم لە میسر و سووریادا"، پێداچوونەوەیەکی ورد بە جۆرەکانی ڕاهێنانی سۆفیگەری و دامەزراوەکان و فۆرمەکانی پابەندبوون لە سەدەکانی چواردە و پانزەدا. سەبارەت بە ئاسیای بچووک، تێڕوانین و دووربینییە گرنگەکان لە سروشتی گرووپەکانی سۆفی و دەروێشەوە لە هەمان سەردەم لەلایەن ئەحمەد ت. قەرەمستەفاوە

له بنەڕەتدا و بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ ســــتەبەر کردبوو له مەککه و مەدینەدا به تەریقەتێک هندی مایەوه و شـــازلییش، که تەریقەتێکی بـاکووری ئەفریقـا بوو، بوون و ئـامـادەگییەکی بەرچاویان دەســـتەبەر کردبوو کاتێ زاناکانی ئەو ناوچانه لەوێ وەک مامۆســـتا جێگیر بوون. پلەی ڕێکخراوەیی ئەم تەریقەتانه قورسه و ئاسان نییه له سەرجاوەکانیانەوه پێوەریان بۆ دابنێین و هەندێکیان بێگومان زیاتر ئارەزووی تێکەڵبوون دەکەن لەوانیتر[16].

باس کراوه له کتێبەکەیدا، "دۆسته لاسارەکانی خودا: گرووپەکانی دەروێش له ســەردەمی ئیســلامیی ناوەڕاستی درەنگدا، ١٢٠٠ - ١٥٥٠ (ســاڵت لەیک سیتی: چاپی زانستگەی یوتا، ١٩٩٤)؛ هەروەها مستەفا قەره، "لێکۆڵینەوەکانی مێژووی ســۆفیگەریی تورکی: تەریقەتەکان و تەکێکان و شــێخەکان" (ئیســتانبوڵ: دەرگاه، ٢٠٠٥). بۆ باشــووری ئاســیا بڕوانه ئەتهەر عەباس ڕیزڤی، "مێژووی ســۆفیزم له هندســتان، بەرگی ١: ســۆفیزمی بەرایی و مێژووەکەی له هندستان تا ساڵی ١٦٠٠" (نیودەلهی: مونشیرام مانهۆرلال، ١٩٧٨). لەبارەی تەشەنەکردنی تەریقەتی نەقشبەندی له ناوەڕاستی ئاسیاوه بەرەو ڕۆژئاوا و باشـــوور، بڕوانه حامید ئاڵگەر، "تەریقەتی نەقشـــبەندی: ڕووماڵێکی ســـەرەتایی بۆ مێژووەکەی و بایەخی"، گۆڤاری لێکۆڵینەوەی ئیسـلامی *Studia Islamica*، ژ ٤٤ (١٩٧٦)، ل ١٢٣ - ١٥٢؛ دینا لێ گاڵ، "کولتووری ســۆفیگەری: نەقشــبەندییەکان له جیهانی ئیســلامیدا، ١٥٤٠ - ١٧٠٠ (ئەلبانی، چاپی زانکۆی ویلایەتی نیویۆرک، ٢٠٠٥)؛ ســـەید ئەتهەر عەبباس ڕەزەوی، "مێژووی ســۆفیزم له هندســتان، بەرگی ٢: له ســەدەی شانزەوه بۆ سەدەی نوێ (نیودەلهی: موشیرام مانۆهارلال، ١٩٨٣).

[16] تریمینگهام به هەق تێبینیی ئەوه دەکات کەوا زاراوەی *"تایفه"* بۆ دوو

شێوەکەی تری ڕێکخراو یان دەستە و تاقم بەکاردێت بە خاسییەتێکی ئاینییەوە کە دەبێ جیاواز بێت لە تەریەتی سۆفیگەری سەرەڕای بوونی شێوازی ڕێکخراوی هاوشێوەی وەک سەندیکای بازرگانی و کۆمەڵەی لاوان یان سوارچاکی. کازەروونییە، کە بە هۆی گەڕیدە ئیبن بەتتووتەی مەغریبیی سەرەتای سەدەی چواردەوە دەیناسین، ئەمیش پێکهاتەیەکی هاوشێوەی تر بوو. ڕەزەوی، "مێژووی سۆفیزم لە هندستاندا"، بەرگی یەکەم، ل ٤٠٩ – ٤١١، وەک شیوازێکی تایبەتی تەریقەتی سۆفیگەری باسی دەکات. تریمینگهام لە "تەریقەتە سۆفییەکان لە ئیسلامدا"، ل ٢١ بە "کۆمپانیای دڵنیایی سۆفیگەری" ناوی دێنێت. ئەو لە تۆڕێک شوێنی تەکیّ و خانەقا ئاسا پێکهاتووە کە تەرخان بووە بۆ ئەبو ئیسحاقی کازەروونی سۆفیی سەدەی یانزەهەم، کە پیاوچاکی پیرۆز و پارێزەری دەریاوانان و بازرگانان بووە بە درێژایی ڕێگەی بازرگانیی نیوان کەنداوی فارس و باشووری چیندا. ئیبن بەتتووتە سەردانی مەزاری کازەروونی کردووە (لە باشووری ئێران) و *"خانەقا"* لە کامبای و کالیکوت لە هندستان، هەروەها ئەو مەزارەش کە لە دەرەوەی بەندەری زەیتوونە لە باشووری چین و تێبینیی ئەوەی کردووە کەوا بازرگانان بڕە پارەیەکیان بۆ ئەو پیاوە پیرۆزە بڕیوەتەوە لە بەرانبەر پارێزگاری لێکردنیاندا. ئەم بڕە پارانە لە لایەن زێوانی خانەقا جۆراوجۆرەکانەوە کۆدەکرانەوە (کە ناویان بووبووە پاشکۆی *ڕەچەڵەکی* کازەروونی و ئەمە وایدەگەیاند کە یان نەوەی پشتاوپشتی ئەبو ئیسحاق بوون یان *خەلیفەی* ڕێگەپێدراوی بوون) وەک بریکاری مەزاری ناوەندی و بە پێی سیستەمێکی ئاڵۆز دابەش دەکرایەوە کە ئیبن بەتتووتە باسی لێوە دەکات. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، هیچ باسێک لە لە ڕێوڕەسمی سۆفیگەری یان شوێنکەوتووانی ئەم *خەلیفانە* هەبێت. ئەمان وەک بریکاری دامەزراوەیەکی دارایی دەردەکەوتن وەک لەوەی مامۆستا و ڕابەری ڕۆحی

هەندێ لە تەریقەتەکان بەسەنترالّ کرابوون و دەسەڵاتی تەکێ یان خانەقای سەنترالّ یان یان ڕابەری باڵا لەلایەن کۆمەڵگە یان کۆمیونیتییە لۆکاڵەکانی ترەوە ددانی پێدا دەنرا. ئەمە ئەو حاڵەتە بوو کە تێیدا دەوڵەتێک پشتگیریی دەسەڵاتی ناوەندیی تەریقەتی دەکرد. بەهەرحالّ، تەریقەتە سەرەکییەکان سنووری دەوڵەتیان دەبەزاند و لە باشترین حاڵەتدا نزیکە ناوەندی بوون. پیاوانی وەک شیبنناوی و قوشاشی و کوورانی لە مەدینەدا کە لە ةێو بەناوبانگترین زانایانی سەردەمی خۆیاندا بوون و خاوەنی *ئیجازەی* تەدریس و ڕابەری بوون بۆ ژمارەیەک تەریقەتی جۆراوجۆر، ملکەچ نەدەبوون بۆ دەسەڵاتی هیچ ڕێبازێکی تری بالادەست. ئەوەش ڕوون نییە کە ئاخۆ ئەوان بە ڕاستی سەرۆکایەتیی زاویە یان تەکییان کردووە و بە ڕێکوپێکی ڕێوڕەسمی بەکۆمەڵیان بەجێهێناوە، چونکە ئەمە وا دیارە پەیوەندییەکی زیاتر تایبەت بێت بە تەنها تەریقەت یان ڕێبازێکەوە و پێدەچێت مەسەلەکە وانەبووبێت.

بن. (بڕوانە کورتەیەکی شێوازی تەسویقی "بەرەکەی" ئەبوئیسحاق لە کتێبەکەی تریمینگهام *"تەریقەتە سۆفییەکان لە ئیسلامدا"*، ل ٢٣٦).

چی تایبەتمەندیی تەریقەتێک جیادەکاتەوە لە ئیندۆنیسیای سەدەی حەڤدەدا؟

ئەوەی کە زاناکانی سەدەی حەڤدە، ڕانیری و عەبدولڕەئووف و یوسف دەینووسن لەبارەی تەریقەتەکانیانەوە بەندە بە *سیلسیلەکانیان* و چەند وەسفێکی گشتیی کەم سەبارەت بەجێهێنانی زیکر و سرووت و ڕێوڕەسمی دۆعا و پاڕانەوەکانی تر. یوسف وەسفی دۆعا و پاڕانەوەی جۆراوجۆر دەکات بۆ تازە دەستپێکردووان و پێشکەوتووان و ئەمیان بەدوای یەکدا بریتییە لە گۆکردنی ڕستەی "شەهادەتی باوەڕهێنان" (لا إله إلا الله) بۆ ألله، ألله و دواجاریش هو هو (واتە ئەو ئەو) و ڕوونیدەکاتەوە کە چۆن برگەکانی زیکری یەکەم بە ناو جەستەدا ڕادەکێشرێت و دەبێتە هۆی ڕاکێشانی زنجیرەیەک "لا"ی نکوولی کردن لە ناوکەوە بۆ مێشک و پاشان "إله" بەرەو شانی ڕاست، لەگەڵ تاوێک وەستاندا[١٧]. عەبدولڕەئووف وەسفی هاوشێوە بۆ زیکر دەدات بەڵام بە وردەکارییەکی زیاتر لە نامە و تێزەکانیدا، لەگەڵ ئیزافەکردنی ڕێنمایی زارەکی بۆ مورشید (واتە ڕابەری ڕۆحی)

---

[١٧] بروونەسن، "تەریقەتی خەڵوەتییە لە سێلیبسی باشووردا"، ل ٢٥٥ – ٢٥٦، لە پاش *"حبل الورید لسعادة المرید"* ی یوسف. بڕوانە ئەبو حامید، *"شێخ یوسف مەکاسار"*، ل ٢٠٦ – ٢١٠.

کە پێویستە بۆ ڕاستکردنەوەی ڕێوڕەسمی ڕاهێنان[18]. هەروەها وا باس لە *ویرد* دەکات کە دەبێت دوای هەر پێنج فەرزەی نوێژی ڕۆژانە بخوێنرێت و دۆعا و پاڕانەوەی ڕەتیبی لە کۆڕ و کۆبوونەوەی دوای نوێژی شێواندا بخوێنرێت لە ڕۆژانی هەینی و سێشەممەاندا[19].

ڕاسپاردە و ڕێنماییەکانی عەبدولڕەئووف بۆ خوێندنی *(ڕاتیب rātib)* تەنها ئاماژەیە کە ئەو پابەند بووە بە ڕێوڕەسمی سۆفیگەرییەوە (ڕێنماییەکان ئاشکران لەبارەی خوێندنی ئیمام و بەدوایدا وتنەوەی نوێژکەران). بەهەرحاڵ، هۆکاری بەجێ هەیە کە ئاخۆ ئەم ڕێوڕەسمی بەکۆمەڵە بەدیاریکراوی گرێدراوی تەریقەتە و لەلایەن تەنها مورید و شوێنکەوتووانی نوێوە بەجێدەهێنرێت. ڕەنگە عەبدولڕەئووف وای باسکردبێت کە ڕاهینان و پەرستشێکی شایستەی ڕێز و شکۆ بێت بۆ تەواوی کۆمەڵگە. لە سالانی دواتردا *ڕاتیب*، لە بەرزترین حاڵەتی خۆشنوودی و *جەزبەدا* بەسترابێت بە *تەریقەتی* سەممانییەوە کە سەدەیەک دواتر گەیشتووەتە ئاچێ و دواجار بووە بە شێوەیەک

---

[18] د. ئە. ڕینکس، "عەبدولڕەئووف ڤان سینگکێل: بەشداری کردن لە زانینی تەسەوف لە سۆمەترە و جاوا" (نامەیکی دوورودرێژ، لەیدن، ۱۹۰۹)، ل ٦٤ - ٧٥ لە پاش "عمدة المحتاجین" ی عەبدولڕەئووف)؛ عومان فەتحولڕەحمان، "تنبیه الماسی: مینوال وحدة الوجود: کاسوس عەبدولڕەئووف سینگکێل لە سەدەی ١٧دا لە ئاشێ (باندۆنگ: میزان، ۱۹۹۹)، ل٦٦ - ٧٤ (لە پاش تنبیه الماشی).

[19] ڕینکس، "عەبدولڕەئووف ڤان سینگکێل"، ل ٧٤ - ٧٥.

له شـــێوەکانی نەریتی کات بەســـەربردنی میللی کەوا زۆرێک له دەلالەتی پەرســـتشـــی ســـۆفیگەرانەی خۆی لەدەســـتداوە[20]. له دوادوایی ســـەدەی نۆزدەد، وەک ســـنۆک هۆرگرۆنیه به ڕوونی سەرنجی دەداتێ، ئەم ئەداکردن و نمایشانه زۆر جیاواز بوون له پەرســـتش و پابەندییەکانی شـــەتتاری که کەمتر ڕوون بوون و بەعادەت به تاک ئەدا دەکرا نەک بەکۆمەڵ[21]. هەروەها ئەو تێبینیی شـــوێنکەوتوویەکی زۆر کەمی تەریقەتی شـــەتتاریی کردووە له ئاچێ، بەڵام ڕێوڕەســـمێکی پەرســـتشـــی زیندوو له ســـەر گۆڕی عەبدولڕەئووف چڕبووبووەوە[22].

عەبدولڕەئووف دوو جێگر (*خەلیفە*)ی دەسنیشان کردبوو، کەوا گۆڕەکانی ئەمانیش بووبوونه زیارەتگای ســـەرەکی له ئەرخەبیلی ئیندۆنیســـیدا: له مینانگکاباو زانا بورهانەدین ئوڵاکان له پاریامانی سۆمەترەی ڕۆژاوا و عەبدولموحیی جاوایی له پامیجاهانی جاوای

---

[20] بەجێهێنانی ڕێوڕەســـمی ڕاتیب له ئاســـێی کۆتایی ســـەدەی نۆزدەدا به وردەکارییەکی باشـــەوە له کتێبەکەی هۆرگرۆنیەی کریســـتیان باســـکراوە، *"ئاشێیەکان De Atjèhers"*، بەرگی ۲ (باتاڤیا: خانەی چاپی نیشتمانی، لایدن: بریڵ، ۱۸۹۳)، ل ۲۲۰ – ۲٦٥.

[21] "سۆفیگەری له ڕێبازی شەتتاریدا خۆی ئاشکرا دەکات تەنها له چاودێری کردنی هەندێ خوێندنەوەی تایبەتی ســـادەی ناســـەرســـوڕهێن"، ســـنۆک هۆرگرۆنیه، *"ئاشێیەکان De Atjèhers"*، بەرگی ۲، ل ۲۲۱.

[22] هەمان سەرچاوە، ل ۱٦ – ۲۰.

ڕۆژاوا. هەر سـێ گۆڕەکە زۆرێک لە سـەردانیکەران بۆ خۆی ڕادەکێشـێت، بەڵام کەم کەس لەمانە لەواقیعدا پابەندی ڕێبازی شـەتتارین[23]. بەهەرحاڵ، لە سـۆمەترەی ڕۆژاوا و جاوای ڕۆژاوا و ناوەڕاسـت، ژمارەیەک لە کۆڕ و کۆمەڵی بچووکی مورید و شـوێنکەوتووانی شـەتتاری هەن کەوا شـوێن ڕەچەڵەکی خۆیان کەوتوون لە ڕێگەی یەکێک لەم دوو *خەلیفە* و عەبدولڕەئووفەوە بۆ قوشـاشـی. بە شـێوەیەکی ڕێژەیی ژمـارەیەکی زۆری دەسنووسی شەرعی سیلسیلەیەکیان تێدایە و ناوی بورهانەدین یان عەبدولموحی دەهێنن ئاماژە بەوە دەکات کەوا هەردوکیان هێڵەکـانی بەخۆ بەردەوامیـدانی گواسـتنەوەی شـەتتـاریی لەخۆگرتبوو. سیلسـیلەی دیکەی شـەتتاری لە جاوا ڕەنگدانەوەی

---

[23] ف. س. ڤـان ڕۆنکـڵ، "مەزاری ئۆیلەکـان"، *گۆڤـاری زمـانی دوورگە هندییەکان و خاک و ئیتنۆلۆجیا*، ژ ٥٦ (١٩١٤): ل ٢٨١ - ٣١٦. *Tijdschrift voor Indische Taal*؛

ئەزرا، *"بناغەی ڕیفۆرمر ئیسـلامییەکان"*، ل ٨٤ - ٨٦؛ ئەمان فەتحولڕەحمان، *"تەریقەتی شـەتتارییە لە میناکاباو، دەق و سـیاق"*، (Jakarta: Prenada Group/EFEO/PPIM/KITLV Jakarta, 2008), pp. 34 – 40; Media؛ ڕینکس، "عەبدولڕەئووف ڤان سـینگکێل"؛ تۆمی کریسـتۆمی، "نەریتی شـەدتارییە لە جاوای ڕۆژاوا: حاڵەتی پامیجاهان"، گۆڤاری لێکۆڵینەوەی ئیسلامی *Studia Islamika*، ٨ - ٢ (٢٠٠١): ل ٥٥ - ٨٢.

ئەزرا و فەتحولڕەحمان باس لە قوتابی و موریدەکانی تری عەبدولڕەئووف دەکەن، بەڵام ئەمە بەڵگە نییە کە ئەمانیش نوێنەرایەتی شەتتارییەیان کردبێت.

دوا پـابەنـدبوونن لە لایەن نەوە یـان جێگرەوەکـانی ئیبراهیم کوورانییەوە لە مەدینە[٢٤].

لە هەر یەک لە سـوّمەترە و جاوادا، ناوی شـەتتاری بە شـیوەیەکی تایبەتی بەسـتراوە بە دەق و بڵاوکراوە میللییەکانی تیۆریی فەیزی ئیلاهییەوە کە "حەوت پلەی 'بوونە' " (*مەرتەباتی توەجوە*) کەوا پەیوەسـتی بیر و ئایدیا خۆولاتییە ڕەسـەنەکەی گەردوونناسـی بووە و بریتییە لە ئایدیا بنەڕەتییەکانی زۆرێک لە

---

[٢٤] ڕینکس، "عەبدولڕەئووف ڤان سینگکێل"، ل ٩٤ – ١٣٠؛ ئەلییفا م. سانتری، 'مەرتەبەت (عەلەم) حەوت: دەقێکی ئیسـلامیی سـوّفی لە گوندی کارانگ، پامیجاهان'

Aliefya M. Santrie, "Martabat (Alam) Tujuh: Suatu naskah mistik Islam dari desa Karang, Pamijahan," in *Warisan* لە *intelektual Islam Indonesia: Telaah atas karya-karya klasik*,

میراتی بیری ئیسـلامیی ئیندۆنیسـیدا: لێکۆڵینەوەی کارە کلاسـیکییەکان. تەحریری ئەحمەد ڕیفاعیی حەسـەن (باندۆنگ: میزان، ١٩٨٧)، ل ١٠٥ – ١٢٩؛ تۆمی کریستۆمی، "بەڵگە و دەلالەتەکانی وەلی: باس و گێڕانەوەی پێگە پیرۆزەکان لە پامیجاهان، جاوای ڕۆژاوا، تێزی دکتورا، زانکۆی نیشـتمانیی ئوسـترالی، ٢٠٠٣[وەک کتێبێکی ئەلیکترۆنی بڵاوکراوەتەوە لە لایەن ئە. ن. یو پریسـەوە لە سـاڵی ٢٠٠٨دا]، ل ٢٥ – ٣٧؛ فەتحولڕەحمان 'تەریقەتی شەتتارییە لە مینانکاباو "، ل ٧٢ – ١٠٠.

ئەزرا و فەتحولڕەحمان باس لە قوتابی و موریدەکانی تری عەبدولڕەئووف دەکەن، بەڵام ئەمە بەڵگە نییە کە ئەمانیش نوێنەرایەتی شەتتارییەیان کردبێت.

بزووتنەوە باتینییەکانی دواتر و هەروەها پەرستش و ڕاهێنانە جادووییەکان. لەگەڵ ئەوەشدا، پابەندبوونی ڕاستەقینە بە تەریقەتی شەتتارییەوە پێدەچێت هەر بە سنووورداری مابێتەوە و تەنها أمارەیەکی کەمی مورید و شوێنکەوتووانی لەدەور بووبێت. لە جاوا، کۆڕ و کۆمەڵی سیرەبۆن وەک مەڵبەندی سەرەکیی ڕێنمایی و تەدریسی شەتتارییە دەرکەوتووە. وا دیارە پەیوەندییەکی ڕاسەوخۆ هەبووە لە نێوان عەبدولموحی و دەرباری حوکمی سیرەبۆندا و هەندێ نەریت و ترادیسیۆنی زارەکی ئیددیعای ئەوە دەکەن کە شازادەی سیرەبۆنی مارەکردبێت و گەلێ سیلسیلە لە دەسنووسەکانی سیرەبۆندا وەک سەرچاوەی سەرەکیی شەتتارییە لە جاوادا ناویدێنن (بەڵام ئەوانیتر ئیددیعای پێشینەیەکی دواتر دەکەن کە ڕاستەوخۆ لە مەدینەوە بووە). تەریقەتەکەش دواتر - لە دوادوایی سەدەی یان سەرەتای سەدەی نۆزدە - لەلایەن *پێسانترێنی* سەرەکییەوە تەدریسی تێدا کراوە (شوێنی فێرکردنی ئیسلامی) لە هەرێمی سیربیۆن بەڵام تا ئەو کاتە وا دیارە لەلایەن بازنەکانی دەرباری حوکمەوە قەدەگەی لە سەر بووە[٢٥].

---

[٢٥] شارۆن سیددیق، "شوێنەوارەکانی ڕابردوو، توێژینەوەیەکی سۆسیۆلۆجی سەڵتەنەتی سیریبۆن، جاوای ڕۆژاوا"، (تێزی دکتۆرا، زانکۆی بیلفیلد، ١٩٧٧)، ل ١٢٢ - ١٢٤؛ ئە. جی. موهەیمین، " نەریت و ترادیسیۆنی ئیسلامی لە

پێدەچێت هەمان شـــت بۆ تەریقەتەکانی تر لە ئیندۆنیســـیادا ڕاستبێت لە هەردوو سەدەی حەڤدە و هەژدەدا. نورەدین ڕانیری و عەبدولڕەئووف زانای ئیســـلامیی پێشـــەنگ بوون لە دەرباری حوکمڕانیی ئاچێدا. یوســـف ماکاســـاریش هەمان ڕۆڵی گێڕا لە دەرباری بانتێندا و نامە و نووسراوی گۆڕیوەتەوە لەگەڵ میرێکی گۆوای هاونەتەوەی خۆیدا لە ســـەر مەســـەلەکانی ســـیاســـەت و ســـۆفیگەری. دەرکەوتووترین مامۆســـتا و ڕابەری تەریقەت لە ناوەڕاســـتی ســـەدەی هەژدەدا عەبدوڵڵا بن عەبدولقەهار بوو، کە ئیجازەی ڕابەریکردنی هەردوو تەریقەتی شەتتاری و نەقشبەندی لە جێگرەوەی دووەم یان سێهەمی ئیبراهیم ئەلکورانی وەرگرتووە لە مەدینە و ئەو خۆیشـــی ئەندامێکی بازنەکانی دەرباری بانتێنی بوو. دەستەبژێرانی دەرباری سیرەبۆن *ئیجازەی* شەتتارییان لەو وەرگرتووە، بەڵام سێ خەلیفەی نەقشبەندیشی دەسنیشانکردووە بۆ هەرێمی بۆگۆر - ســیانجور. ئەم ســیانەی دوایی حاجی بوون

سیریبۆندا: عیبادەت و عادات لە ناو موسڵمانە جاوابییەکاندا"، (تێزی دکتۆرا، زانکۆی نیشتمانیی ئوسترالی، ١٩٩٥، [وەک کتێبێکی ئەلیکترۆنی بڵاوکراوەتەوە لە لایەن ئە. ن. یو پرێسەوە لە ساڵی ٢٠٠٦دا])، ل ٢٤٧ - ٢٥١.

چاوپێکەوتنەکانم لەگەڵ ڕابەرەکانی تەریقەتی شەتتاریدا لە سیریبۆن، ئەوانی ســـەر بە پێســـانترێن و دەربـاری حوکم بوون، ئەوە دەگەیەنێت کە جیاوازییەکی بەرچاو بووە لە پراکتیز و ڕاهێنانی نێوان هەردوو ناوەندە کۆمەڵایەتییەکەدا.

بەڵام ڕەنگە باری بژێوییان باس بووبیت هەرچەندە نەگەیشتبووە ئاستی ئەریستۆکراتەکانی دەربار[٢٦].

زیاتر پێدەچێت کە ئەم پیاوانە ڕابەری و تەدریسی خۆیان بۆ تەریقەت قۆرخ کردبوو بۆ ئەوانەی زانیارییەکی تەواویان بە باوەڕی ئیسلامی هەبووە و لە میتافیزیکای سۆفیگەری گەیشتبوون. ڕەنگە پیاوانی دەربار هۆکاری تریان هەبووبیت بۆ ئەوەی نەهێڵن ڕینماییەکانی تەریقەت بگاتە جەماوەری خەڵک. وەک *حیکایەتەکانی حەسەنەدین و باباد سێربۆن* بەتوندی ئەوە دەگەیەنن کە *تەریقەتە* جۆراوجۆرەکان بە سەرچاوەی زانیاریی تەمومژ دادەنرێت (*ngèlmu*) کە بە شێوەی بانسروشت یارمەتیدەر بووە سەرەڕای پیدانی شەرعییەت بە کۆنترۆڵی حوکمڕان بۆ مەملەکەتەی و ڕەخساندنی پارێزگاری لە هەموو جۆرە هەڕەشە و مەترسییەک. لە بازنەکانی بەرگری لەخۆکردن، هێشتا باوەڕ وایە کە ئەو تەکنیکەی لە تەریقەتەوە سەرچاوەی گرتووە سەبارەت بە چاندنی هێزی نائاسایی (*tenaga dalam*) و مەناعەی (*kekebalan*) بە تەواوی ئێرەییەوە پاس دەکران وەک قۆرخکردنێکی دەربار.

هەموو ئەم پیاوانە چالاکانە تەریقەتیک یان زیاتریان فێرکردووە بە دوای یەکدا. ئەوان تەنها ژمارەیەکی کەمی

---

[٢٦] بروونەسن، "شەریعەتی دەربار، تەریقەت و پێسانترێن"، ل ١٨٢.

خەلیفەیان دامەزراند و هانی ژمارەی زۆری خەڵکی تازە دەستپێکردوویان نەدەدا کە بچنە ناو تەریقەتەکەیانەوە. هیچ ئاماژەیەک نییە لە سەرچاوەکانماندا بۆ زاویە یان دەزگا هاوشێوەکانی و شتێکیش نییە ئاماژە بێت بۆ ئەوەی کە تەریقەت جۆرێک بووبێت لە پەیوەندیکردن بەو ئەندامانەوە کەوا کۆنسێرتێک کۆیان بکاتەوە (بەڵام ناتوانین بگەینە ئەنجامێک کە بێدەنگیی سەرچاوەکانمان کەوا ڕێوڕەسمی بەکۆمەڵ یان هەر کارێکی تری کۆمەڵگەیی ڕوووینەدابیت). ئەگەر بەپێی ئەو نووسینانەی کە هەن حوکم بدەین، هەموو ئەو پیاوانەی خۆیان تەرخانکردووە بۆ کۆششی زیاتری ڕوونکردنەوەی ڕیبازە سۆفییەکان و گونجاندنیان لەگەڵ باوەڕی ئیسلامی وەک لە ڕاهێنانی پراکتیکیی *تەریقەت*. ئاشکرایە کەوا داواکاریی ناوخۆیی هەبوو بۆ دەستەبەر کردنی لێکدانەوەی جێمتمانە بۆ ئەم ڕێبازانە. وەک لە سەرەوە باسکراوە، یەک لەو ئەرکانەی ئەو نوێنەرایەتییەی دەرباری حوکمی بانتێن لە سەدەی حەڤدەدا ناردوویەتی بۆ مەککە بۆ بەدەستهێنانی ئەو لێکدانەوەیە بووە[27]. چەند دەیەیەک دواتر، ئیبراهیم کورانی کتێبەکەی "*ئیتحاف ئەلذەکیی - إتحاف الذکی*" نووسیوە وەک وەڵامدانەوەیەکی ئەو مشتومڕانەی کە لە ئیندۆنیسیادا سەریانهەڵدا سەبارەت بە

[27] بڕوانە تێبینی و پەراویزی ٣ لە سەرەوە.

لێکدانەوەی کارەکەی بورهانپوور کە لە ئاستێکی میللیی بەرفراواندا بەناوبانگ بوو لەبارەی *"وحدة الوجود"* ەوە[28]. ئەم چەشنە نووسینە ئاڕاستەی دەستەبژێرێکی ڕۆشنبیر بوو، کە بە زۆری بنکەیان لە دەربارەکاندا بوو.

لە پاش مەرگی ئەم نووسەرە سۆفییانە، تائیفە و شوێنکەوتووان لە دەوری گۆڕەکانیان کۆدەبوونەوە و مەسەلەیەکی باوبوو داوای شەفاعەتیان و پارێزگاریی بانسروشتیان بکرێت. ئەم ڕاهێنانە میللییانە شتێکی وا نەبوون بێجگە لە پەیوەندییەکی لاواز بەو تەریقەتەوە کە فێریبووبوون و راهینانیان لە سەر دەکرد. ڕەنگە ئەوە گرنگ بێت کەوا لە ئاچێی دوادوایی سەدەی نۆزدەدا، نورەدین ڕانیری یاد نەدەکرایەوە لەو تەریقەتەدا کە خۆی ڕابەری و ڕێنمایی بۆ دەکرد، بەڵام ناوی ئەو

[28] ئۆمان فەتحولڕەحمان، "ئیتحاف ئەلزەکی لە لایەن ئیبراهیم ئەلکورانییەوە: سەرنجێک لە سەر *وەحدەتول وجوود* بۆ جەماوەری جاوییەکان"، *گۆڤاری ئەرخەبیل* ژ. ٨١ (٢٠١١)، ل ١٧٧ – ١٩٨؛ ئەنتۆنی ئێچ. جۆنز، "دۆستانی ڕەحمەت و بەزەیی: ئیبراهیم ئەلکورانی و عەبدولڕەئووف سینگکێل"، لە کتێبی، *"سپێکترەم: ئەو بابەتانەی پێشکەشی سوتان تەکدیر ئەلیسهابانا کراوە"*، تەحریری س. ئودین (جاکارتا؛ دیان ڕاکیات، ١٩٧٨)، ل ٤٦٩ – ٤٨٥. لەبارەی *"التحفة المرسلة إلى روح النبي"*، فەزلولڵا بورهانپوور و وەرگێڕانە مالیزییەکەی، بڕوانە ئەنتۆنی جۆنز، *"دیاریی بۆ ڕۆحی پێغەمبەر"* (کانبێرا: زانکۆی نیشتمانیی ئوستralیا، ١٩٦٥).

له *ڕاتیبێکدا* دەخوێنرا کە پەیوەست بوو بە تەریقەتی سەممانییەوە، کە نوێنەرایەتیی قۆناخێکی دواتری دەکرد لە سۆفیزمی ئیندۆنیسیدا[29].

بڕۆ ناو جەماوەرەوە

یەکەم ئاماژەکردنی خۆولاتی بۆ ئەوەی کە بەشـــداربیەکی جەماوەرییە لە چالاکیی تەریقەتدا لە دەقێکی مالاییدایە (مالیزیدا) لە پالێمبانگ "شـــیعری جەنگی مێنتێنگ *Syair Perang Menteng*"، کە باس لەو ڕووداوانە دەکات کەوا لە سـاڵی ١٨١٩دا بەرپابوون، کاتێ هێزێکی سەربازیی هۆڵەندی بە فەرماندەیی هێرمان وەرنەر مۆنتیغی (مێنتێنگ)، کە بەم دواییە کرابوو بە حاکم، خۆی ئامادە کردبوو بۆ هێرشکردن و داگیرکردنی سەڵتەنەتەکە. سێیەیر باس لەوە دەکات کە چۆن گرووپێکی گەورەی پیاوانی سـپیپۆش (واتە حـاجییەکان بە پێی دەقەکە) چوونەتە دۆخێکی بووراوەییەوە بە خویندنی زیکر (واتە وشـــەکانی لا إله إلا الله دەخاتە دڵیەوە) شـــێتییان دەورووژێت بە دەنگی بەرز و هـاوارێکی ڕەتیب و بێترس هێرشیان کردە سەر هێزە هۆڵەندییە باڵادەستەکە لەڕووی ســـەربازییەوە[30]. پێدەچێت "حاجییەکان" باوەڕیان بەوە بێت کەوا

[29] سنۆک هۆرگرۆنیە، *"ئاشێکان De Atjèhers"*، بەرگی ٢، لاپەرە ٢٦٢.

[30] دەقی تەواوی *سیەیر syair* لە کتێبەکەی م. ئۆ. وێلدەرس بڵاو کراوەتەوە، *"سەڵتەنەتی پالێمبانگ ١٨١١ - ١٨٢٥"* (لاهای: نیهۆف، ١٩٧٥)، ل ١٩٤ - ٢٢٢ (وەرگێڕانی هۆڵەندی لە لاپەرە ٣٨٥ - ٤١٣).

زیکر و *ڕاتیب* هاوڕێ لەگەڵ جووڵە جەستەییە کێوییەکانیان هێزێکیبانسروشت و پارێزبەندییەکی ڕاستەقینەیان دەداتێ.

هەرکە هۆڵەندییەکان کۆنترۆڵی خۆیان بۆ ناوچەکانی ئەرخەبیل بەرفراوان کرد لە سەدەی نۆزدەدا و بەردەوام دژی هەمان بەرهەڵستیی "دڵگەرمانە"، کە تێیدا خەڵکەکان خۆیان ئامادەکردبوو بۆ شەڕکردن لەلایەن ڕێورەسمە بەکۆمەڵەکانی زیکر و ڕاتیبەوە. لە ساڵانی ١٨٦٠کاندا ڕاپەڕین لە باشووری بۆرنیۆ وەک باس دەکرێت بوو بە هەڕەشەیەکی جیددیی زیاتر کاتێ کەوا خەڵک بەکۆمەڵ ئەدای *بەیعەت* دەکەن بە ڕابەری *تەریقەتێک*، کە فێری *ڕاتیبی* کردوون و دۆعا و نووشتەی پارێزگاریی لێدەکردن. بۆ ماوەی چەندین دەیە، ئەم بزووتنەوەی بەراتیب بیماڵە *beratib beamal*، وەک لە ناوخۆدا ناسراوە، دەربڕینی سەرەکیی بەرهەڵستیی باوی خەڵک بووە بۆ پێشڕەوی کردنی هۆڵەندی[٣١].

---

[٣١] پ. جەی. ڤێت، "هێت بەراتیپ کاری باشی کردووە لە بێنجەرماسین Het beratip beamal in Bandjermasin"، *گۆڤاری دوورگەکانی هندی ڕۆژهەلاتی هۆڵەندی،* ٣ - ٢ (١٨٦٩ - ١٨٧٠): ١٩٧ - ٢٠٢؛ هیلیوس شەمسوددین، "ئیسلام و بەرگری لە باشوور و ناوەڕاستی کالیمانتان لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای بیستدا"، لە کتێبی " *ئیسلام لە دۆخی کۆمەلایەتیی ئیندۆنیسیادا*"، دەرکردنی لە لایەن م. س. ریکلێفس (کلەیتۆن: زانکۆی مەڵبەندی مۆناش بۆتوێژینەوەکانی باشووری ڕۆژهەلاتی ئاسیا، ١٩٩١)، ل ٧ - ١٧.

هەرچەندە سەرچاوەکان باسیان لە هیچ تەریقەتێکی دیاریکراو نەکردووە لەم ڕووەوە، بەڵام تا ڕادەیەک دڵنیاین کەوا لە هەردوک پالێمبانگ و بۆرنیۆی باشوور پابەندن بە تەریقەتی سەممانییەوە، کە ڕێبازێکی "نوێیە" و بەوە ناسراوە کە *ڕاتیب و* زیکر بە ڕیتم و دەنگی بەرز و خۆشـــنوودی و حـاڵ لێهـاتنەوە ئەدا دەکەن[32]. امەزرینەری ئەم تەریقەتە، موحەممەد بن عەبدولکەریم ئەلسەممان (کە ساڵی ١٧٧٥ مردووە)، یەکێک بوو لە زانا گەورەکانی تەدریس

ئەو ڕاتیبەی لەوێدا باسکراوە ڕاتیبی ستانداردی سەممانی نییە بەڵکوو دەقە شـــێوێنراوەکانی لە شـــوێنانی تریشــــدا هاتوون. وا زانراوە کە تەریقەتی ســــەممانی لە لایەن نەفیس ئەلبەنجارییەوە هاتبێتە ناوچەکەوە، کە دانەری *"دورەر ئەلنەفیس"ی* کە دانەری نامە و نووســــینە ســــۆفیگەرییە میللییە ناوخۆییەکان بووە و ئەگەریش هەیە لەلایەن گەڕاوەکانی تریشەوە لە نیمچە دوورگەی عەرەبییەوە نووسرابێت.

[32] بۆ ناونانی ئەم ڕێبازە دروســـتکراوانە بە "نوێ"، من ئیشـــارەت بە دەرکەوتنیـان دەکەم وەک پێکهـاتەی جیـاکـار و تـایبەت و مەبەســــتم ئـامـاژەکردن نییە بە "نیۆ – ســـۆفیزم"، کە زاراوەیەکە دەگەڕێتەوە بۆ شتگەلێکی زۆر جیاواز و بەزۆری بووەتە مایەی سەرلێتێکدان وەک لەوەی ڕوونکردنەوە بێت (بڕوانە مشتومڕەکان لە مارتن ڤان بروونەسن، "ئیسلامی 'میللی' و بەرەوڕووبوونەوە لەگەڵ نوێبوونەوە'، لە *"ئیســـلام و نوێبوونەوە: مەســـەلە ســـەرەکییەکان و مشـــتومڕەکان"*، نووســـینی موحەممەد خالید موســـعوود، ئارماندۆ ســـالڤاتۆر و مارتن ڤان بروونەســـن [ئەدینبەرە: چاپی زانکۆی ، ٢٠٠٩ ئەدینبەرە]، ل ١٢٥ – ١٥٧.

و ئیرشـاد له مەدینەدا که پێکهاتەیەکی جۆراوجۆری ترادیسـیۆنی سـوفیگەریی پەرەپێداوە. ڕێبازی سـەممانییەی ئەم پشـت بە خەڵوەتییە دەبەسـتێت، بە ئیزافە کردنی توخمی جۆراوجۆر کە لە ڕێباز یان تەریقەتەکانی تر خواسـتراون، بەتایبەتی قادری و نەقشـبەندی. بەڵام ئەم هەندێ خاسـییەتی هەیە کە تایبەتن بە خۆی، چەشـنی زیکر کردن بە دەنگی بەرز و دەسـتپێکردن بە ناوەکانی خواوەندو پاشـان گواسـتنەوە بۆ دەربڕینی هەندێک دەنگ کە مانایەکی ئاشـکرا و ڕوونیان نییە[٣٣]. لە پاش مردنیشـی ناوبانگێکی وای بەدەسـتهێنابوو کە بە پلەی دووهەم دەهات لە پاش ناوبانگی عەبدولقادر گەیلانی.

تەریقەتی سـەممانی بەخێرایی لە گەلێ بەشـی باشـووری ڕۆژهەڵاتی ئاسـیادا بڵاوبووەوە و قەرزاری ڕۆڵی نێوەندگیری عەبدولسـەمەد پالیمبانیی زانا بوو کە زادەی دەرباری حوکمی پالیمبانگ کەوا زۆربەی ژیانی لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بەسـەربردووە و تەدریس و ئیرشـادی کردووە و کتێبی مالایی (مالیزی) دەنووسـێت بۆ ئەوەی وایلێبێت کە زۆر بە فراوانی دەقەکانی سـۆفیگەری لە باشـووری ڕۆژهەڵاتی ئاسـیادا

---

[٣٣] لەبارەی نموونەیەکی وەک زیکرەوە، بڕوانە سـەید نەجیب ئەلعەتتاس، "هەندێک لە کایەکانی سـۆفیگەری وەک لێتێگەیشـتن و ڕاهێنان لە ناو مالیزییەکاندا (سینگاپورە: ئینستیتیوتی لێکۆڵینەوەی مالیزی، ١٩٣٥)، ل ٨٦.

بخوێنرێنەوە. کەسـانێکی هێجگار زۆری خەڵکی باشـووری ڕۆژهەڵاتی ئاسـیا وەختێکیان بەسـەردەبرد بۆ خوێندن لە نیمچە دوورگەی عەرەبی لە ماوەی نیوەی دووەمی سـەدەی هەژدەدا، کە بە لای کەمەوە هەندێ دەقی *فیقە* و بنەماکانی تریان دەخوێند بە سـەرپەرشـتیی ئەو[34]. هەروەها ئەو یەکێک بوو لە *خەلیفەکانی* سـەممان و بەو پێیە ئیرشـادی گەلێ کەسـی دەکرد لە زیکر و *ڕاتیبی* تەریقەتی سـەممانیدا یان بەرەوڕووی سـەممان دەکرانەوە و دواتریش بەرەوڕووی سـدیق بن عومەر خـانی *خەلیفە* سـەرەکییەکەی لە مەدینەدا. دەربـاری حوکمی پـالێمبـانـگ سەرپەرشتی و چاودێریی ڕێبازی سەممانیی دەکرد و ساڵێکیش دوای مردنی سـەممان سـوڵتانی پالێمبانگ *زاویە (تەکێ)*یەکی سـەممانیی لە جەدەدا دروسـتکرد بۆ سـوود و جزمەت گەیاندن بەو ڕەعییەتانەی خۆی کە ئەرکی حەجیان بەجێدەهێنا[35]. بنیاتنانی

---

[34] لەبارەی عەبدولسەمەد و تۆڕەکانیەوە، بڕوانە ئەزرا، "*بناغەکانی ڕیفۆرمی ئیسـلامی*"، ل ١١١ - ١١٧؛ مـارتن ڤـان بروونەسـن، "توێژینەوەکـانی سـۆفیگەری لە دوادوایی سـەدەی هەژدەدا: عەبدولسـەمەد ئەلفالیمبانی، نەفیس ئەلبانجاری، ڕەهبانییەتی تەریقەتی سەمانییە"، لە بروونەسن، "*کیتاب، کونینگ، پێسـانترێن و تەریقەت: نەریتە ئیسـلامییەکان لە ئیندۆنیسـیادا*" (باندۆنگ: میزان، ١٩٩٥)، ل ٥٥ - ٨٧.

[35] ئەحمەد پوروادەکسـی، "*ڕاتیب سـەممان و حیکایەتی شـێخ موحەممەد سـەممان*". چاپکردنی دەسـنووسـەکە و پێداچوونەوەی ناوەرۆکی دەقەکە"

ئەم زاویەیە لە هێنانە سـەر زمانی مەلایۆی ژیاننامەی سـەممانـدا لە زمـانی عەرەبییەوە بـاســـکراوە و پێدەچێت لە پـالێمبـانـگ نووسـرابێت لە کاتێکدا کە ماوەیەکی زۆر تێنەپەڕیوە بەسـەرمەرگیدا و لە گەڵیٚ شـــوێنی ئەرخەبیلدا لەبەریگیراوەتەوە. لە میانەی چەندین دەیەدا، تەریقەتی سەممانی نەک هەر لە پالێمبانگ ناسرابوو، بەڵکوو لە باتاڤیا و بانتێن و ئاشێ و پاتانی و بۆرنیۆی باشوور و سیلێبسی باشووریشدا (کە بە خەڵوەتی - سەممانی ناسرابوو)[٣٦].

تەریقەتی ســـەممانی *بەیعەی* تێدایە، بەڵام زیکر و *ڕاتیبەکەی* لە لایەن خەڵکێکی زۆرەوە دەخوێنرا کە ئینتیمـای فەرمیشـــیـان

(تێزی دکتۆرا، زانکۆی ئیندۆنیسیا، جاکارتا، ١٩٩٢)، ل ٣٣٥ - ٣٣٦.

[٣٦] بروونەسـن، "تەریقەتی خاڵوەتی لە باشـووری سـێلێبس"، ل ٢٥٨ - ٢٦٢؛ بروونەســن، "توێژینەوەی تەســەوف لە کۆتایی ســەدەی هەژدەهەمدا"؛ ج. درەوەس، "ســەرنجێک لە ســەر موحەممەد ســەممان، نووســینەکانی و پەرستش و ڕاهێنانەکانی سـەممانییە لە سـەدەی نۆزدەدا و بە شـێوەیەکی ســەرەکی لە باتاڤیا، بەپێی داتای نووراو"، ئەرخەبیل ٤٣ (١٩٩٢): ٧٣ - ٨٧. هەندێک لە 'عولەما' زۆر ناسـراوەکانی تر کە پابەندی تەریقەتی سـەممانییە بوون لە نێویـانـدا م. ئەرشـــەد ئەلبەنجاری، نەفیس ئەلبەنجـاری و داود ئەلفەتانی (پەتانی). لەپاڵ باشـــووری ڕۆژهەڵاتی ئاســـیادا، تەریقەتەکەکە تەشـــەنەی کردبوو بۆ ســودان و لە ڕاســتیدا شــوینانی تریش. لەبارەی پەرەسـەندنی تەریقەتی سـەممانییەوە لە سـودان، بڕوانە عەلی سالح کەڕاڕ، *"برایەتی و ڕێکخراوی ســۆفیگەری لە ســودان"* (لەندەن: س. هێرســـت و کۆمپانی، ١٩٩٢)، ل ٤٣ - ٤٩.

نەبوو بۆ ڕێبـازەکە، چونکە ئەنـدامێتی مەرجێکی توند نەبوو بۆ بەشـــداربوون. هەندێ لە مامۆســـتا ڕابەرە ئیندۆنیســـییەکانی تەریقەتەکە *خەلیفەی* تـایبەتی خۆیـان دادەمەزرانـد و ئەمەش هەرەمێکی دیـاریکراوی ڕێکخســـتنی لێکەوتبووەوە و ئەگەری کـاری لێکـدان و تێکەڵکردنیش. ڕۆڵی تەریقەتی ســـەممـانی لە بەرگری کردنی دژە هۆڵەندیدا ڕوون و ئاشـــکرا دەکات، بەڵام لە زۆربەی شـوێنەکاندا زیکر و *ڕاتیبی* بەکۆمەڵ گرێدراو نەبوون بە هیچ فۆرمێکی جۆشـدان و جووڵاندنی سـیاسـی. *ڕاتیبی* ڕێبازی سەممانی لە هەندێک لە ناوچەکاندا پەرەیسەندووە بۆ فۆرمێک لە کەیف و خۆشـیی میللی یان نمایشـی میللی، لە شـوێنانی تر لە لایەن گرووپە هونەرییەکانی بەرگری لەخۆکردن پەیڕەوی دەکرا وەک تەکنیکێکی خۆپاریزی، کە تێیدا شێخ سەممان و عەبدولقادر گەیلانـی و ئەحـمەد ڕەفـاعـی داوایـان لـێکـراوە مـوریـد و شـوێنکەوتەکانیان بپارێزن کاریگەریی بڕینی ئاسـن و سـووتانی ئـاگر و ژەهری کوشـــنـدە[37]. بە بەراورد لەگەڵ تەریقەتەکـانی

---

[37] لەبارەی ڕاتیبەوە بڕوانە پورواداسکی، *"ڕاتیب سەممان و حیکایەتی شێخ موحەممەد سـەممان"؛* ئەلعەتتاس، *"هەندێک لە کایەکانی سـۆفیزم"*، ل ٦٨ – ٨٨ ؛ سـنۆک هۆرگرۆنیە، *"ئاشـیکان De Atjèhers"*، بەرگی ٢، ل ٢٢٠ – ٢٦٥؛ ڤێت، "هێت بەراتیپ کاری باشـی کردووە لە بێنجەرماسـین Het beratip beamal in Bandjermasin"، *گۆڤاری دوورگەکانی هندی ڕۆژهەڵاتی هۆڵەندی،* ٣ – ٢ (١٨٦٩ – ١٨٧٠).

ســـەدەی حەڤـدەدا، تەریقەتی ســـەممـانی پێـدەچێـت کەمتر ئەریســـتۆکراتی و زیاتر چالاک بێت و تۆڕەکانی بە خێراییەکی زیاتر و بەربڵاوتر تەشـــەنەی کردووە لە نێو دانیشـــتواندا بە شـــێوەیەکی گشـــتی و لە گەلێ شـــوێنیش ســـرووت و ڕێوڕەسمەکانیان تێکەڵ بە کولتووری میللی بوون.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، تەریقەتی سەممانی وردە وردە لە بەرانبەر تەریقەتی "ئەلقـادرییە وەلنەقشـــبەنـدییە"دا کشـــایەوە، کە تەریقەتیکی "نوێی" هاوشـــێوەیە و لەلایەن ئەحمەد خەتیب سەمباسەوە دروستکراوە کە زانایەکی مەلایۆی نیشتەجێی مەککە بووە (ســـاڵی ١٨٧٥ ردووە) و ســـەرکەوتووانە لە جاوا بڵاوبووەتەوە لە لایەن سێ خەلیفەوە کەوا لە بانتێن و سیرەبۆن و مادورا نیشـــتەجێ بوون. ئەمیش وەک ســـەممانییە و (چەندین تەریقەتی "نوێی" تر لە ســەدەی ســەدەی نۆزدەدا ســەرهەڵدەدەن) و ئەم تەریقەتە ژمارەیەک لە نەریت و ترادیسیۆنە تایبەتمەندەکان لە پێکهاتەیەکی نوێدا کۆدەکاتەوە[٣٨]. زانـاکانی پێشـــتری وەک

---

[٣٨] لەم حاڵەتەدا ئەمانە، چەشـــنی نامیلکەی پێشـــتری تەریقەتەکە بە ناوی *"فەتحولعارفین"* باســـی کردووە، نەقشـــبەندی، قادری، تەریقەتول ئەنفاس، تەریقەتول جونەید و تەریقەتول موافەقە. هەمان دەق ســـەرنج و تێبینی چاوبەســـتیی دەکرد کەوا لێکدانی تەریقەتەکە هاوشـــێوە بوو (؟) لەگەل ســـەممانییەدا. تەریقەتیکی دروســـتکراوی تر کە پێدەچێت ئەحمەد خەتیب بە

قوشـاشـی و کورانیش تەدریس و ئیرشـادی ژمارەیەک *تەریقەتی* جیاوازیان کردووە، بەڵام ئەمانە هەر بە جیاکاری مانەوە و هەر یەکەیان *سیلسیلەی* خۆی هەبوو. هەندێک قوتابی فێری تەریقەتیک دەکران و هەندێکی تریش تەریقەتێکی جیاواز. سەممان و ئەحمەد خەتیب، بەپێچەوانەوە، تەدریسـی پاکێجێکی تەواوکەریان دەکرد کە نەدەکرا پێکهاتەکانیان لێکتر جیابکرێنەوە. خاسـییەتیکی هاوبەشی تر ئەوەیە کەوا هەردوو دامەزرێنەرەکە زانای شەرع و تەسـەوف بوون و تەریقەتە نوێکانیان ڕاهێنانی سـۆفییانەی هەڵچوون و پابەندبوونی توندی شـەریعەتیان لێکگرێدەدا. دیسـان هەردوو ئەم تەریقەتانە لەکۆتاییدا شوێنکەوتەی سەرەکیی خۆیان لە دەرەوەی بـازنەکـانی دەربـار دەدۆزییەوە - لەکـاتێکـدا کە سـەممانییە لە سـەرەتاوە لەلایەن سـەڵتەنەتی پالێمبانگەوە چـاودێری دەکرا، بەڵام 'قـادرییە و نەقشـبەنـدییە' پـارێزەری شاهانەیان نەبوو. خەلیفە سەرەکییەکانی ئەحمەد خەتیب لە بانتێن و سـیریبۆن پێدەچێت سـەر بەو بنەماڵانە بووبێتن کە پەیوەندیی مێژووییـان بە دەربـارەوە هەبوو، بەڵان لە دەرەوەی سـەنتەر پشـتیان بە *پێسـانترین pesantren* دەبەسـت بۆ بڵاوکردنەوەی

باشـی ئاگای لێبیت خەتمییە بوو، کە لە سـودانادا بایەخی پەیداکرد و ناوی دەرکرد (بڕوانە کەڕاڕ، *برایەتیی یان یەکگرتوویی سۆفیگەری لە سـوداندا*، ل ٦٤ - ٦٦، ٧٣ - ١٠٢).

تەریقەتەکە لە ناو دانیشتووانی دێهاتدا لە ڕێگەی تۆڕێکی خەلیفە و جێگرانی ڕیزەکانی خوارەوەدا.

لە حاڵەتی تەریقەتی سەممانییەدا، زۆربەی زانیاریی ئێمە لەبارەی مورید و شوێنکەوتووەکانی ڕێبازی "قادرییە و نەقشبەندییەدا" لەو ڕاستییەوە سەرچاوە دەگرێت کە تێوەگلاوە لە ژمارەیک ڕاپەڕیندا دژ بە حوکمی هۆڵەندییەکان یان دژ بەو دەستەبژێرە خۆولاتییانەی هاوکار بوون لەگەڵ هۆڵەندییەکاندا). یاخیبوونە گەورەکەی بانتێن کە لە ساڵی ١٨٨٨دا بەرپابوو لە سەر پاشخانێکی داتەپینی ئابووری و بە باوەڕی کارتۆدیردیۆی مێژوونووسیش بە هۆی ڕابوونێکی ئاینی بووە، کە تێیدا ڕێبازی 'قادرییە و نەقشبەندییە' چوارچێوەیەکی دەستووریی هێناوەتە پێشەوە بۆ پەیوەندیکردن و یەکگرتوویی. ئەو پیاوەی کە بووبوو بە خەلیفەی ئەحمەد خەتیب لە بانتێن، واتە شێخ عەبدولکەریم، لەو کاتەدا نیشتەجێی مەککە بوو، کە تێیدا جێگەی مامۆستاکەی گرتبووەوە وەک سەرۆکێکی فەخریی تەریقەتەکە. هەڵبەت نە ئەو و نە جێگرە ناوخۆییەکانی بەشدار نەبوون لە ئامادەکاریدا بۆ ڕاپەڕینەکە، بەڵام بە بێگومان زۆرێک لە مورید و شوێنکەوتووانیان بەشدار بووبوون تێیدا. زیکر کردن بە دەنگی بەرز و ئەو دۆعا و نووشتانەی لە لایەن خەلیفە یان پیاوانی تری ئاینەوە دەکرا بوێری و باوەڕی خەڵکیان بە خۆپاریزیی خۆیان زیاتر دەکرد. ئێمە تەریقەتەکەمان لە پاشخانی چەندین شۆڕشی

تردا له کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەشدا دەبینییەوە[39]. له هەرێم و ناوچەکانی تردا، که تێیاندا ئەم چەشنە ڕاپەڕینانە نەبەسترابوونەوە به کایەکانی سۆفیزمەوە، بەڵام پێدەچوو ئامادەگیشیان هەبووبێت بێئەوەی کەس سەرنجی دابێت. له سەدەی بیستەمدا تەریقەتی 'قادرییە و نەقشبەندییە' پەرەیسەندبوو بۆ سێ تۆڕی چاک ڕێکخراوی ناوەندی و پێکەوە تەواوی ئیندۆنیسیا و مالیزیایان گرتبووەوە، به سەدان هەزار شوێنکەوتە و مورید و سەدان گرووپی ناوخۆییەوە که به ڕێکوپێکی کۆڕ و کۆبوونەوەی زیکر و سروود و ڕێوڕەسمی تریان دەبەست[40].

---

[39] سارتۆنۆ کارتۆدیردیۆ، "شۆڕشی جووتیارانی بانتێن له ساڵی ١٨٨٨دا (گراڤێنهاگ: نیجیهۆف، ١٩٦٦)؛ سارتۆنۆ کارتۆدیردیۆ، بزووتنەوە نارەزاییەکان له دێهاتی جاوادا (کوالا لامپوور: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٧٣)؛ کریستیان سنۆک هۆرگرۆنیە، "تەسەوف، جادووگەری، تەریقەتەکان" له ئامۆژگاریی فەرمیی هۆرگرۆنیەدا، ١٨٨٩ - ١٩٣٦"، بەرگی ٢، بڵاوکردنەوەی ئی. گۆبی و س. ئادریانس (لاهای: نیهۆف، ١٩٥٩)، ل ١١٨٢ - ١٢٢١؛ بروونەسن، "شێخ عەبدولقادر"، ل ٣٧٨ - ٣٨١.

[40] سری مولیاتی، *"ڕۆڵی پەروەردەیی تەریقەتی قادریی نەقشبەندی لەگەڵ مەرجەعی سەرەکیی سوریالایا"* (جاکارتا: کەنکانا، ٢٠١٠)؛ بروونەسن، "شێخ عەبدولقادر"، ل ٣٨٢ - ٣٨٦.

له گەڕان بەدوای ڕوونکردنەوەیەکدا: چ شتێک گۆڕاوە؟

هەندێک جیاوازیی بەرچاو هەن لە نێوان ڕواڵەت و دەربڕینی تەریقەتەکانی شەتتاری و خەڵوەتی و نەقشبەندیدا لە سەدەکانی حەڤدە و هەژدەدا لەگەڵ تەریقەتەکانی سەممانی و 'قادرییە و نەقشبەندییە' ی سەدەی نۆزدەدا. ئەوەی کە زۆر بەرچاوە، وادیارە زیادەیەکی هەستپێکراو هەبوو لە پلەی ڕێکخستن و بەشداریی جەماوەریدا. لێرەدا مرۆ تەنها هەردوو قۆناخی دووەم و سێیەمی بیردەکەوێتەوە لە مۆدێلە سێ قۆناخییەکەی تریمینگهامی لەمەڕ پەرەسەندنی *تەریقەتە* سۆفییەکان. هەموو ئەم تەریقەتانە بریتی بوون لە "قوتابخانەی فێرکردن و ئیرشادی بەردەوامی تەسەوف کەوا مێتۆدی بەکۆمەڵی هاندانی جەزبە و خۆشنوودیی ڕەخساندووە (چەشنی قۆناخی دووەمی تریمینگهام)، بەڵام تەنها دوو قۆناخێ دوایی تا ڕادەیەک "بەکۆمەڵن" (لە قۆناخی سێهەمدا). لەگەڵ ئەوەشدا، لێکدانەوەیەکی قەناعەتبەخش بۆ وەرچەرخان و گۆڕانکارییە ئاشکرایانە بەئاسانی خۆیان دەرناخەن. ئێمە زانیاریی سۆسیۆلۆجیی کەممان هەیە لەبارەی قۆناخی پێشترەوە و وا دەردەکەوێت کە ڕێکخستن و بەشداریی جەماوەریی زیاتر هەبووە لەوەی کە لە سەرچاوەکانی ئێمەدا تۆمارکراوە لە سەردەمی پێشوودا. بەگریمانەی ئەوەی کەوا جیاوازییە درک پێکراوەکان ناتوانرێت بەتەواوی کەمبکرێتەوە بۆ کوالیتیی

ناتەواوی سەرچاوەکانمان، لەگەڵ ئەوەشدا، پێویستە بەدوای لێکدانەوەی هەر گۆڕانکارییەکەوە بین لە *تەریقەتەکاندا* کە چۆن کاریانکردووە لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا یان گۆڕانکارییان بەرپاکردووە لە کۆمەڵگەی ئیندۆنیسیدا کە وایان لە *تەریقەت* ڕۆڵی نوی ببینن. من ئاماژەم بە هەندێ جیاوازی کردووە لە نێوان *تەریقەتە* "نوێکان" و کۆنەکاندا، بەڵام مەسەلەیەکی قورسە کەو ببینین ئەوە چۆن بووە بە هۆیەکی سەرەکی جەماوەریێتیی گەورەی ئەوی پێشتر لە ئیندۆنیسیادا. لەگەڵ ئەوەشدا، تەریقەتی سەممانییە و 'قادرییە و نەقشبەندییە' ڕاهێنانی هەمان فراوانبوونی نەکردووە لە شوێنی تر لە جیهاندا (بە ڕیزپەڕیکی بەشبەشی سوودان لە حاڵەتی سەممانییەدا).

لەبەر ئەوە، پێویستە بە دوای پەرەسەندنە پەیوەندیدارەکان بگەڕێین لە کۆمەڵگەی ئیندۆنیسی و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا بەگشتی و لەوانە فاکتەر و هۆکاربن. گۆڕانی ڕوون و ئاشکرا لە کۆمەڵگەی ئیندۆنیسیدا بەرفراوانبوونی کۆنترۆڵی هەرێمیی هێز و دەسەڵاتی کۆلۆنیاڵی بوو[٤١]. کۆنترۆڵی کۆلۆنیاڵی

---

[٤١] ئەم تەشەنەکردن و بەرفراوانبوونە لە سەردەمێکی زۆر پێشترەوە دەستیپێکرد. هۆکاری ئەوەی کە یوسفی ماکاسار لە گۆوای زیدی خۆی جێگیر نەبوو لە کاتی گەڕانەوەیدا لە نیمچە دوورگەی عەرەبییەوە و بەڵکوو ئەوەی هەڵبژارد کە لە بانتێن بژی لەبەر ئەوە بوو کەوا گۆوا لەلایەن بوگیی دەراوسیی بۆن و هۆلەندییەکانی کۆمپانیای دوورگەکانی هندی

بەدوای خۆیدا ژمارەیەک گۆڕانکاریی تری هێنا کە پێدەچێت زیاتر پەیوەندیدار بن بە ڕۆڵی بەرفراوانبوونی تەریقەتە سۆفییەکانەوە. سەڵتەنەتە جۆراوجۆرەکان، کە بووبوونە چاودێر و پاسەوانی سۆفی و زاناکان، لە ماوەی سەدەی نۆزدەدا زۆرێک لە دەسەڵاتی پێشووی خۆیان لەدەستدا. لە ڕاستیشدا سەڵتەنەتی بانتێن لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە هەڵوەشایەوە. زۆرێکی تر دەرباز بوون بەڵام خرانە ژێر دەسەڵات و چاودێریی هۆڵەندییەکانەوە و دەسەڵاتیان بە سەر خاک و خەڵکدا بەردەوام لە داکشاندا بوو. لێرە گۆڕانکاریی گەورە لە بنیات و ژێرخانی ئەرخەبیلدا ڕوویدەدا و ڕێگەوبان دروستدەکران و پەیوەندیی نێوان کۆمەڵگە پێشتر دابڕاوەکان پەرەیدەسەند لەمیانەی سەدەی نۆزدەدا. ئەو زانا (ئاینییانەی) لە خوێندن دەگەڕانەوە لە مەککە ژمارەیەک پێسانترێنی *pesantren* (قوتابخانەی ناوخۆیی) سادەیان دامەزراند نەک لە دەرباری حوکمدا لە ناوچەکانی دێهاتدا و کارلێکیان دەکرد لەگەڵ دانیشتووانی تەواو جیاواز و جۆراوجۆردا. لە دوادوایی سەدەی هەژدەدا و تاوەکوو سەدەی

ڕۆژهەڵاتەوە داگیرکرابوو. کاتێ کە دواتر کۆمپانیا بانتێنیشی داگیرکرد و سوڵتان ئاگێنگ تیرتایاسای گوڕی بە سوڵتان حاجیی کوڕی، بەڵام یوسف لایەنی ئەوەی پێشتری گرت و چوونە چیاکان. هێزەکانی کۆمپانیاش گرتیان و دوورخرایەوە بۆ سەیلان.

نۆزده، ژمارەیەک پێسانترێن و قوتابییەکانیان پلە بە پلە زیادیان دەکرد[٤٢]. هەڵبەت *تەریقەت* و مامۆستا و ڕابەرەکانیان سەرچاوەی دەسەڵاتی ئەڵتەرناتیڤیان ڕەخساندبوو، کە تا ڕادەیەک جێگەی ئەوانی دەرباریان گرتبووەوە. هەمیشە کەسانێک و پێگە و مەقامی دەسەڵاتی ڕۆحیی هەبوون لە چواردەوردا و سەربەخۆ بوون لە دەربارەکانی حوکم ، بەڵام پەرسەندنی *پێسانترێن* بە شێوەیەکی بەرچاو زیادیکردبوو لە ژمارەیاندا و لە کاتی زیادبوونی فشاری کۆلۆنیالی لە سەر دەسەڵاتی دەربارەکانی ئەرخەبیل. پێسانترێن خۆی بە شێوەیەکی سەرەکی دامەزراوەیەکە کە تێیدا منداڵان فێری ئەوە دەکران کەوا *"کیتاب"* بخوێننەوە، واتە دەقە ئاینییەکان. هەروەها هەندێ لەو مامۆستایانەش خزمەتی خۆیان بە کەسانی تەمەن گەورەش دەگەیەنن، لە فۆرمی ڕێوڕەسمی بەکۆمەڵدا کە خوێندنی دەقەکانی

---

[٤٢] مارتن ڤان بروونەسن، "پێسانترێن و کیتاب کونینگ: بەردەوامی و گۆڕان لە خوێندن و پەروەردەیەکی نەریتیی ئاینیدا"، لە *"دەقەکان لە دوورگەکانەوە: ترادیسیۆنە زارەکی و نووسراوەکانی ئیندۆنیسیا و جیهانی مەلایۆ"*، لە لایەن وۆڵفگانگ مارشاڵ (بێرن: ئینستیتیوتی ئیتنۆلۆجیی زانکۆی بێرن، ١٩٩٤)، ل ١٢١ – ١٤٦؛ م. س. ڕیکلێفتس، *"جەمسەربەندیی کۆمەڵگەی جاوایی: ئیسلامی و تێڕوانینی تر، ١٨٣٠ – ١٩٣٠"* (سینگاپورە: چاپی نوس، ٢٠٠٧)، ل ٤٩ – ٧٤.

پەرستش، دوعا و نزا، *ڕاتیب* و *زیکری* لەخۆگرتووە[٤٣].

تۆڕی بەربڵاوی *پێسانترێن* لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەندیدارە بە پەرەسەندنێکی ترەوە لە مەککە، کە ئەویش پەیدابوونی کۆمەڵگەیەکی گەورەی نیشتەجێبووانی "جاوا" یان ئاسیاییەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتە و زۆرێکیشیان، نەک هەر هەموویان زانا بوون[٤٤]. وەک لە خوارەوە باسی دەکەم، هۆکارێک هەیە بۆ باوەڕهێنان بەوەی کە بوونی ژمارەیەکی بەرچاوی تەدریس و فێرکردنی جاوا لە مەککەدا دیاردەیەکی تا ڕادەیەک نوێ بووە و ماوەیەکی کەم لە پێش سەدەی نۆزدەهەمدا پەیدابووە. ئەم زانایانە تەنانەت لە کاتی دەرس وتنەوەی دەقە عەرەبییەکاندا، ڕاڤەکردن و لێکدانەوەیان بە زمانی مالیزی یان جاوایی دابێت. ئەمئامادەگی و بوونەیان لەوێ زەمینەیەکی ڕەخساندبوو بۆ ئەو پیاوانەی کە ئاشنایی سنووردرایان هەبوو بە زمانی عەرەبی بە خێرایی زانیاریی

[٤٣] گەلێ لەو *پێسانترێنانەی* سەردانم کردوون یادی ئەوە دەکەنەوە کە پێشتر لە سەر تەریقەتی *پێسانترێن* بوون و ئەوە دەگەیەنێت کە ئەوان فێری زانیاریی کتێب نەبوون بەڵکوو فێری تەکنیکە ڕۆحییەکان بوون و بە زۆری بۆ مەبەستە جادووییەکان بووە.

[٤٤] کۆمەڵگە یان کۆمیونیتیی جاوا وەک ناو و شۆرەتدار لە بەرگی دووەمی کتێبی "مەککەی" سنۆک هۆرگرۆنیەدا باسکراوە (لاهای: مارتینوس نیجیهۆف، ١٨٨٩).

شـــكۆدار وەربگرن لە مەككەدا، لە ماوەی ســـاڵێک یان دواندا. کەسانی وەک عەبدولڕەئووف سینگکێل و یوسف ماکاسار دەبوو چەندین دەیە لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بەســـەربەرن پێش ئەوەی وەک مامۆســتا بگەڕێنەوە بۆ ئیندۆنیسـیا. بوونی زانایانی جاوا (بە هەمان شێوەش وەک یاریدەدەرە جاواییەکانی زانایان و ســـۆفییەکـان لە بەرژەوەنـدیی قوتـابییـانی جـاوادا) و ڕێگەیـان کورتکردووەتەوە بۆ نەوەکانی دواتر. دواتر ژمارەی قوتابییانی جاوا زیادیان کرد و تێکڕا کاتێکی زۆر کەمتریان بەســـەربردووە لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا.

ئـامـاژە ســـەرنجڕاکێشـــەکـان لەبـارەی دینـامیکەکـانی ئەم کۆمەڵگەیەوە دەکرێـت بەدیبکرێن لە زنجیرەی گواســـتنەوەی (*ئیســـناد*) ئەو کتێبانەوە بوو کە دەیانخوێندن. *ئیســـناد* زۆر لە *سیلسیلەی تەریقەت* دەچێت و هەمان فەرمانی شـەرعیی هەیە. لە ژینگەی فێرکردنی نەریتیدا، پەیوەندییە ڕووبەڕووەکان پێویســـت بوون لە تەدریس و فێرکردنی دەقە نووسراوەکان. ئەو قوتابییەی (فەقێیەی) خوێندنی دەقێکی تایبەتی تەواو دەکرد ئیجازەیەکی ئەو دەقەی لە مامۆســـتاکەی وەردەگرت، کر بە شـێوەیەکی ئاســـایی لەگەڵ ئیسـنادداىە، واتە ئەو زنجیرەیەی مامۆسـتاکانی پێشـووی پێوە هاوپێچ دەکرێت. هەڵبەت مەســـەلەیەکی ناباو نەبوو بۆ زاناکان ئەو ژیاننامە ڕۆشـنبیرییانە بنووسـنەوە کە بریتین لە تا ڕادەیەک *ئیســـنادی* تەواو بۆ کتێبە ســـەرەکییەکانی کە خوێندوویانە و

سیلسیلەی ئەو *تەریقەتەی* کە پێوە پەیوەست بوون[٤٥]. ئەو پیاوەی کە بە زانایەکی ئیندۆنیسیی پێشەنگ و نەریتی دادەنرا لە مەککە لە دووادوایی سەدەی بیستەمدا، شێخ یاسین پادانگ بوو (کە ساڵی ١٩٩٠ کۆچی دوایی کردووە)، کۆکەرەوەیەکی گەورەی *ئیسناد* بوو و کتێبێکی زۆری بڵاوکردبووەوە کە ئیسنادەکانی خۆیی تێدابوو لە هەموو بوارەکانی *فیقه* و فەرموودە (*حەدیس*) و ڕاڤەکردن (*تەفسیر*) و دیسپلینەکانی تردا[٤٦]. شیکردنەوەیەکی سەرەتایی ئەم کۆمەڵە بابەتە هەندێ ئەنجامی سەرنجڕاکێشی لێ بەرهەمهاتووە کە پەیوەندییان بە مێژووی *تەریقەتی* ئیندۆنیسییەوە هەیە. شێخ یاسین لە سەر دەستی چەندین مامۆستای جیاجیادا خوێندوویەتی و تەنانەت ئەو کتێبانەی لە ژێر سەرپەرشتیی هەمان مامۆستادا خوێندوونی بەعادەت

---

٤٥ دوو نموونەی بەناوبانگ ئەمانەن: ئەحمەد قوشاشی، "*ئەلسیمت ئەلمەجید*" و ئیبراهیم کورانی"ئەلئومام لیئیقاز ئەلهیمام"، کە هەردوکیان دواتر لە ١٩٠٩ – ١٩١٠دا لە حەیدەر ئاباد چاپکران.

٤٦ شێخ یاسین بەڕێوەبەری کۆلێجی *دار العلوم الإسلامية الإندونيسية* بوو لە مەککە و بەلایکەمەوە دە کتێبی لەو چەشنەی نووسیوە، کە گرنگترینیان م. یاسین و م عیسا ئەلفەدانی، "*العقد الفريد من جواهر الأسانيد*" (سورابایا: دار ئەلسەققاف، بێ. مێژوو) لەگەڵ ئیدەم، "*نيل الأماني في بعد أسانيد الشيخ محمد ياسين بن محمد عيسا الفداني*"، (جاکارتا: لیژنەی گواستنەوەی سەر بە شێخ موحەممەد یاسین عیسا ئەلفەدانی، ١٩٩٣).

ئیســـنادی تەواو جیاوازیان هەبوو، ئەمەش ئاماژەیە کە نەوەی پێشووی مامۆستایان بە دوای زانست و زانیاریدا گەڕاون لە ژێر سایەی دەسەڵاتە جۆراوجۆرەکاندا. بەهەرحاڵ، هەندێک لە هەمان ئەو نـاوانە لە گەڵیَ *ئیســـنـاددا* دووبـارە بوونەتەوە و ئەوە دەگەیەنێت کە ئەمانە دەسەڵاتی پێشەنگی نەوەی خۆیان بوون. لە ماوەی تەواوی سەدەی نۆزدەدا، ناوەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسـیا لە نێو ئەم دەســەڵاتانەدا بە زەقی دەردەکەون لە ناو ئەم دەسەڵاتانەدا، لەگەڵ عەرەبی بەناوبانگی ئێرە و ئەویَ و ئینتیباعی کۆمەڵگەیەکی تانوپۆ توند و تۆکمە دەگەیەنن لە زانا جاوابیەکان، کە بەزۆری لە سـەردەستی جاوابیەکانی تر خوێندوویانە و تەنها ژمارەیەکی کەمیان ڕاسـتەوخۆ لە سـەردەسـتی زانا عەرەبەکان خوێندوویانە. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، بۆ نموونە، ناوەندی نەواویی بانتێنی بەناوبانگ Nawāwī Banten خاڵێکی جیاکار بوو لە تۆڕە زانسـتییەکانی جاوادا. ئەم کەسـایەتییە تەدریسـی گەڵیَ دەقی کردووە بۆ ژمـارەیەکی هێجگـار زۆری قوتـابییـان. بەڵام پێگە و مەقـامی ســـەرەکی لە تۆرەکـانـدا دەگەڕێتەوە بۆ عەبدولسەمەد پالیمبانیی سەرەتای سەدەی نۆزدە، کەوا کۆمەڵێکی بەرفراوان دەقی هەموو بنەما ئیسـلامییەکانی گواسـتووەتەوە لە زۆربەی مامۆســـتا عەرەبەکانەوە بۆ ژمارەیەکی هێجگار زۆری قوتابی و (فەقیَ) جاوابیەکان. وا دیارە ئەو لە پێشەنگی کۆمەڵگەی زانایانی جاوایی لە مەککەدا بەردەوامی بە خۆی بدات.

به گەڕانەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەم، پێدەچێت عەبدولڕەئووف سینگکێل و یوسف ماکاساریش وەک نێوەندگیری جاوابیەکانی تر کاریان کردبێت کە لە سەردەمی ئەماندا لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا خوێندوویانە. وا باسدەکرێت کەوا خەلیفەی سەرەکیی دواتری یوسف لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا لەگەڵیدا بووە، بۆ نموونە، هەروەها عەبدولڕەئووف پەیوەست بووە بە ئیبراهیم ئەلکورانییەوە لەبریی جاوابیەکانی تر. هەرچۆنێک بێت، چەند نەوەیەکی کەمی دواتر گەشتیان کردووە بۆ نیمچە دوورگەی عەرەبی بۆ خوێندن لە سەردەستی جێگرەوە (غەیرە جاوابیەکانی) کورانی و هاوکارەکانیدا. بارودۆخ لە سەدەی نۆزدەهەمدا بەتەواوی جیاواز بوو. خوێندنی دەقەکان ئاسانتر بوون، ژمارەی تەواوی مامۆستایان هەبوون بۆ لێکدانەوە و ڕوونکردنەوە بە زمانی مالایی (مالیزی) و ڕاهێنانی پراکتیکیش لە تەکنیکەکانی تەریقەتدا دەستەبەر بوو بە زمانەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا. ئەوجا *زاوییەیەکی (تەکیە)ی تەریقەتی* سەممانییە هەبوو لە جەددە کە گریمانە وابوو قسەکردن بە زمانی مالایی بووبێت تییدا و عاریفی دامەزرێنەری تەریقەتی 'قادرییە و نەقشبەندییە' خودی خۆی جاوابیەکی نیشتەجێی مەککە بوو، کە ئەویش ئەحمەد خەتیب سەمباس بوو، کەوا بە شێوەیەکی شەخسی "هەزاران حاجی و نیشتەجێبووانی، لە هەموو ناوچەکانی دوورگەکانی

هندی ڕۆژهەڵاتی" هێنابووە ناو ئەو تەریقەتەوە[47].

بە زیادبوونی ژمارەی حاجییان لە باشـــووری ڕۆژهەڵاتی ئاســـیاوە، گەلێ لەوانەی کە بەهیوابوون *ئیجازەیەک* لە مەککە بەدەســـتبێنن و بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی خۆیان. بۆ نموونە، چەشـــنە داواکارییەک هەبوو بۆ هاتنە ناو تەریقەتەوە کەوا تا ناوەڕاســـتی ســـەدەی نۆزدە تەنانەت هەندێ لە مامۆســـتا ناجاواییەکان دەســـتپێشـــخەر بوون لە خۆتەرخانکردن بۆ ڕاهێنانی قوتابییە جاواییەکان. هەڵبەت شێخە (تورک و داغستانییەکان)ی تەریقەتی نەقشـــبەندیی - خالیدی لە مەککە ســـتافێک لە یاریدەران و وەرگێڕانی مالیزی و جاوایی و سوندانیی تەریقەتەکە هەبووە بۆ ئەوەی جەندە بتوانێت خزمەتی موریدان و هەوادارانی بکات. سنۆک هۆرگرۆنیە، کە بەدواداچوونی بۆ هەواڵدەرەکانی کردووە، بە زاراوە و دەستەواژەی تەوس ئامێزەوە باس لە *زاویە (تەکێی)*

---

[47] ســـنۆک هۆرگرۆنیە، "*مەککە*"، بەرگی ٢، ل ٣٧٢. ســـنۆک تێبینیی ئەوە دەکات کەوا هەردوک ئەحمەد خەتیب و عەبدولکەریم بانتێنی جێگرەوەکەی بەهرەمەند بوون لەوەی کە هەموو چینە کۆمەڵایەتییەکان ڕێزیان دەگرتن، تەنانەت لەنێویشیاندا زانا هەرە خوێندەوار و بەناوبانگەکان، بە شێوەیەکی ســـەرەکی لە جاوا و هەروەها زاناکانی بنەچە ناوخۆییش. هەروەها ســـنۆک هەندێ تێبینیی بایەخداریشـــی لە ســـەر ڕابەری و ڕێنمایی عەبدولکەریم بۆ تەریقەت و پەیوەندییەکانی لە دەســـتە تاقمە جۆراوجۆرەکانی ناو تەریقەتدا؛ هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٣٧٢ - ٣٧٩.

نەقشــــبەندی دەکات وەک دەزگا و دامەزراوەیەکی بازرگانی کە تێیدا جۆر بووبوو بە قوربانی چەند و ژمارە. بەهەرحاڵ، پێدەچێت ئەم حوکمدانەی کەوتبێتە ژێر کاریگەریی ئەو ڕاســـتییەی کەوا ئیسماعیل مینانگکاباویی یەکەم ڕابەر و مامۆستای دەرکەوتووی ئیندۆنیســیی ســەر بەم لقەی نەقشــبەندی پیاوێکی تا ڕادەیەک "ڕۆشــــنبیر بووبێت بەڵام زۆر دەمارگرژ بووە"، واتە بەرهەڵستکارێکی توندی حوکمی کافر بووە لە دوورگەکانی هندی ڕۆژهەڵاتدا[٤٨]. مەســـەلەکە هەرچییەک و هەرچۆنێک بێت، ڕێبازی نەقشـــبەندیی خالیدیش ئەزموونی پەرەســـەندنێکی زۆر خێرای کردووە لە ئیندۆنیســـیادا و وا دیارە بووە بە تەریقەتە زۆر ڕێکخراوەکان لەوێ.

[٤٨] سنۆک هۆرگرۆنیە، "مەککە"، بەرگی ٢، ل ٢٨٥ – ٢٨٧، ٣٨٠ – ٣٨١ ، ٣٨٩ (لەبارەی شــێخە نەقشـــبەندییەکانەوە)، ٣٥٥ (لەبارەی ئیســماعیل مینانگکاباوییەوە).

تەریقەت وەک دامەزراوەیەک: گوندی نەقشـــبەندی لە لانگکات، بابوسسەلام، باکووری سۆمەترە

لەم مێژووەی بنیات و ڕێکخســـتنی ڕوو لە زیادی *تەریقەتی* ئیندۆنیسـیدا، یەک لە کەسـایەتییە بنەڕەتییەکان شـێخ سـولەیمان ئەلزوهدی بوو کە سـەرپەرشـتیی *زاویەی* نەقشـبەندیی دەکرد لە ســـەر شـــاخی ئەبوقوبەیس لە مەککە لە ماوەی دوا چواریەکی سەدەی نۆزدەهەمدا. ئەو یەکەم مامۆستا و ڕابەری ئەم تەریقەتە نەبوو کەوا ئەم کاریگەرییە بەدەستبێنێت لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئـاســـیـادا، بەڵکووو زۆرترین بەرهەمیشـــی هەبوو. ڕابەرە پێشـینەکانی خۆی، سـولەیمان ئەلقرمی و عەبدوڵڵا ئەلئەرزنجانی، بە هاوکاریی ئیســـماعیل مینانگکاباویی جێگریی مەلایۆ زمانیان ڕابەریی یەکەم بڵاوبوونەوە و تەشەنەکردنی نەقشبەندیی خالیدیی کرد لە جاوا و سۆمەترە، بەڵام ئەوە بەتایبەتی ئەلزوهدی بوو کە بە شـێوەیەکی سـیسـتماتیکی خەلیفەی دانا بۆ تەواوی بەش و ناوچەکانی ئەرخەبیل[٤٩]. ڕاهێنانێکی کورت بە دوای بیســـت یان

---

[٤٩] مارتن ڤان بروونەسـن، "تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیا: ڕووماڵێکی مێژوویی و جوگرافی و کۆمەلایەتی" (باندۆنگ: میزان، ١٩٩٢)، بەشەکانی ٧، ١٠ – ١٢. ماتن ڤان بروونەسـن، "لەپاش ڕۆژگاری ئەبوقوبەیس: گۆڕانکاری و وەرچەرخانی تەریقەتی نەقشـــبەندیی خالیدیی ئیندۆنیســـی"، *گۆڤاری مێژووی ســـۆفیزم*، ژ. ٥ (٢٠٠٨)، ٢٢٥ – ٢٢٨؛ وێرنەر کراوس، "هەندێک تێبینی لە سـەر چوونە ناوەوەی نەقشـبەندیی – خالیدی بۆ ئیندۆنیسـیا"، لە

چل ڕۆژێکی خەڵوەتکێشـــان یان سـلووکدا) دەهات لە *زاوییە (تەکێ)دا* لە ژێر سـەرپەرشـتیی شـێخ یان یاریدەدەرانیدا کە وا دیاربوو ئەمە بەس بێت بۆ زەمانەتی وەرگرتنی *ئیجازەیەک*. ئەم بەرنامە کورتەی پابەندبوونە ئەوەی سـەلماندبوو کە فاکتەرێکی گرنگە لە بەرفراوانبوون و بەجەمـاوەری بوونی تەریقەتەکە لە دوادوایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا.

زۆربەی زۆری *خەلیفە* ئیندۆنیسـییەکانی سـولەیمان زوهدی تەنها هەڵگری ئیجازەی سـەرەوکاریی زیکر و هاندانی تازە دەسـتپێکردووانی تەریقەت بوون بەڵام نەیاندەتوانی خەلیفە و جێگرەوە بۆ خۆیـان دابنێن. ئەمەش وایـدەگەیـانـد کەوا هەر نەوەیەکی نوێ پێویسـتی بە داواکردنی ئیجازە بوو لە مەککە و بەوەش وەک نـاوەنـدێکی دیفـاکتۆی تۆڕە نەقشـبەندییەکـانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا مایەوە. بەهەرحاڵ، ژمارەیەکی کەمی *خەلیفەی* بـاوەڕپێکراویش ئیجـازەی دامەزرانـدنی جێگرانی خۆیـانیان پێدەدرا. یەکێک لەوانە مـالاییەک (مـالیزییەک) بوو لە سـۆمەترەی ناوەڕاسـت و ئەویش عەبدولوەهاب ڕۆکان بوو، کە بەردەوام خـاوەن زۆرتـریـن کـاریـگەری بـوو وەک ڕابەر و

کتێبی *"نەقشبەندییەکان: گەشتەکان و دۆخی ئێستای تەریقەتی سۆفیگەریی ئیسـلامی"*، لەلایەن مارک گابۆریۆ، ئەلێکسـادەر پۆپۆڤیچ و تیری زارکۆن بڵاوکراوەتەوە (ئیستانبوڵ و پاریس:Éditions Isi ، ١٩٩٠)، ل ٦٩١ – ٧٠٦.

مامۆستای *تەریقەتی* ئیندۆنیسی. ئەو لە سەردەستی شێخ سولەیمان ئەلزوهدی خوێندبووی، کە دەسەڵاتی دابوویە بۆ بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی تەریقەتەکە لە تەواوی باکوور و ڕۆژهەڵاتی سۆمەترەدا، لە ئاچێوە تا پالیمبانگ و ئەویش هەر وایکرد. عەبدولوەهاب کەوتە گەشتێکی چڕ بەم ناوچانەدا و لە هەموو شوێنێک پێشوازیی گەرمی لێدەکرا وەک پیاوێکی خاوەن بەهرەی تایبەت و هاوسەرگیریی ستراتیجیی ئەنجامدەدا لەگەڵ ئافرەتانی بنەماڵە کاریگەر و دەسەڵاتدارەکان و کەسانی شایستەی بنەماڵەی دەستەبژێرە ناوخۆییەکانی سەر بە *تەریقەت*. ئەو لە نێوان گەڕانەوەی بۆ سۆمەترە لە ١٨٦٨ - ١٨٦٩ و مردنی لە ساڵی ١٩٢٦دا، لانیکەم بیست و حەوت ژنی هێناوە و چل و سێ منداڵی خستووەتەوە و نزیکەی ١٢٠ *خەلیفەی* دامەزراندووە لە ناوچەکەدا و لەوبەری تەنگی مەلایۆشەوە[٥٠]. عەبدولوەهاب مایەی پەسەندیی زۆرێک لە حوکمڕانە ناوخۆییەکان بوو لە سەرانسەری هەرێمەکەدا، لەنێویاندا سوڵتانەکانی لانگکات و دێلی کە دەرکەوتووترین دەسەڵاتەکانی خۆولاتی بوون لە کەناری

---

[٥٠] ئەم *خەلیفانە* ناوجە بە ناوچە لیستکراون لە کتێبی ئێج. ئە. فوئاد سەید، *"شێخ عەبدولوەهاب: توان گورو بابوسسەلام"* (مێدان، پوستاکا بابوسسەلام، ١٩٨٣)، ل ١٣٦ - ١٣٩؛ سەبارەت بە ژن و نەوەکانی، بڕوانە ل ١٧٠ - ١٨٥. نووسەری ئەم بایۆگرافییە مێژووییە یەکێکە لەو ٢٠٧ کوڕەزا و کچەزایەی عەبدولوەهاب.

ڕۆژهەڵاتی سـۆمەترەدا. سـوڵتان مووسـای لانگکات، کەوا کەمەندکێشـی ژیانی ئاینی بوو و لە ڕێگەی کێڵگە و مەزراکانی بیبەریەوە دەوڵەمەند بووبوو و سـەرەکیترین سوودمەند بوو. لە پاش ژمارەیەک لە لە سـەردانی کورت، کە تێیاندا شـێخ سەرپەرشتی و ڕێنمایی زیکر و (*خەڵوەت* یان *سلووکی*) دەکرد و سوڵتان لە ساڵی ١٨٧٧دا بانگهێشتی کرد بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی هەمیشـەیی نیشـتەجێ بێت لە دەرباری تانجونگ پورا و چەند سـاڵێکی کەمی دواتر پارچە زەوییەکی گەورەی وەک *وەقف* پێبەخشراوە بۆ دامەزراندنی ناوەندێکی *تەریقەتی* نەقشبەندی.

پاشـان شـێخ و ژن و منداڵەکانی هاتنە ئەوێ لەگەڵ نزیکەی ١٥٠ مورید و شـوێنکەوتووی لە نـاوچە جۆراوجۆرەکـانی سـۆمەترەوە، کە زۆریان مەلایۆ و ماندەلینگ باتاک بوون. ئەمانە یەکەم نیشتەجێبووانی ئەو گوندە بوون کە لە سەر پارچە زەوییە وەقفەکە دروسـتکرا و شـێخ ناوی لێنا بابوسـسـەلام. ناوەندی گوندەکە بوو بە *مەندەرسـەیەکی* mandarsah گەورە (واتە قوتابخانە و دیارە مەدرەسەیە و لەم زمانانەدا کەمێک گۆڕانکاریی بەسـەردا هاتووە - وەرگێڕ) و مزگەوتێکی لە خشت دروستکراو و شـوێنێکی جیاش بۆ زیکرکردن بە سـەر هۆڵی نوێژکردنەوە. جیا لە مەدرەسـەکەش دوو شـوێن بۆ سـلووک و خەڵوەتکێشـان دروسـتکرابوو، لەگەڵ هۆڵی دارین گەورە گەورە و بە پەردەی قوماش خانە خانەی بچووکیان تێدا بڕدرابوو بۆ ئەو ژن و

پیـاوانەی لە هەموو لایەکی کەنـاری ڕۆژهەڵاتەوە دەهـاتن بۆ خەڵوەتکێشـــانی دە یان بیســـت یان چل ڕۆژ کە خاســـییەتیکی تـایبەت بوو بە ڕیبـازی نەقشـــبەندیی خـالیدی. ئەوجا لەگەڵ بەردەوام هاتنی مورید و شـوێنکەوتووی زیاتری شـێخ، گوندەکە گەشـەی کرد و تا قەبارەیەک گەشـەی کرد کەوا گەیشـتە ئاستی خۆبژێویی ئابووری.

هەڵبەت بە ڕێنمـایی و ســـەرپەرشـــتیی عەبـدولوەهـاب، نیشـــتەجێبووانی بابولســـەلام (بابوســـســـەلام) کەوتنە چاندنی بەروبوومە بازرگانییەکان لە زەویی وەقفەکەدا چەشـــنی - داری میوە، قاوە، بیبەر و کاوتچۆک (مەتات یان لاســـتیکی ڕووەکی - و) - و هەروەها بەخێوکردنی ئاژەڵ و هەر هەموو دەبوو کات و کۆششی خۆیان تەرخان بکەن بۆ پرۆژەی هاوبەش و ئابووریی گوندەکە بووژایەوە و گەشـەی کرد. شـێخ "دەسـتوورێکی" وردی (*peraturan - peraturan*) بۆ گوند نووسـی و تێیدا هاتبوو کە تەنها مورید و شـــوێنکەوتووە چالاکەکانی ڕێبازی نەقشـــبەندی دەتوانن لەوێ جێگیر ببن و هیچ غەیرە موســـڵمانێک بۆی نەبوو لەوێ نیشـــتەجێ ببێت. هەروەها دەبوو تەواوی دانیشـــتووانی گوندەکە مێزەری ســـپی لە ســـەر بکەن بۆ جیاکردنەوەیان لە کۆمەڵگەی دەوروپشـــتیان. نەخشـــەی کات و شـــوێن بە کاری خۆبەخشـــانە و خۆبەختکردووانە بکێشـــن، چونکە تەواوی گوندەکەیان بەشداریی ڕۆژانەی نوێژ و پاڕانەوە و زیکری دەکرد.

لە بەرەبەیان و خۆرئاوابووندا لە سەر منارەی مزگەوتەکەوە بانگی نوێژ دەدرا و لە پێشدا *موناجاتی* دوور و درێژ دەکرا (واتە دۆعا و پاڕانەوە) و تییدا یادی هەموو پیاوچاکانی *سیلسیلەی* تەریقەتی نەقشبەندی دەکرایەوە[٥١].

وەک پرۆژەیەکی ئابووری، بابوسەلام پشتی بەخۆی دەبەست و هاوکاری گەشەکردنی ئابووریی بوو لە تێکڕا ناوچەکەدا، بەڵام دیسان بەشێکی دانەبڕاو بوو لە تۆڕێکی مامەڵە و ئاڵوگۆڕی ئابووری کە ڕەنگدانەوەی پەیوەندیی هەرەمی بوو لە نێوان ڕابەر و موریددا و بەو پێیەش ستروکتووری ناوەندیی تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدیی هێشتبووەوە. عەبدولوەهاب کاتێ گەڕایەوە بۆ سۆمەترە هەژار کەوت، بەڵام ناوبانگی ئەو وەک پیاوێک کە خاسییەتی نائاسایی تێدابوو و دەسگرۆیی و چاودێری کردنی لە لایەن دەوڵەمەندان و دەسەڵاتدارانەوە بەزووی ژیان و گوزەرانی خۆشکرد. ئەو پێشتر گوندێکی تەواو هاکەزایی و پەرپووتی لە کوباو دروستکردبوو لە ناوچەی ڕیاو، کە تێیدا دەستیکرد بە ڕابەری و ڕێنماییکردن. لێرەوە ئیتر مورید و

---

[٥١] وەسفی ژیان لە بابوسەلامدا لە پاش کتێبەکەی سەید و چاوپێکەوتنەکانی من لە گوندەکە لە نۆڤەمبەری ١٩٩٣دا. هەروەها بڕوانە دێنیس لۆمبارد، "تەریقەت و دامەزراوەکانی لە سۆمەترە: نموونەی شێخ حەبدولوەهاب ڕۆکان (دەوروبەری ١٨٣٠ - ١٩٢٦)"، لە کتێبی "نەقشبەندییەکان" بڵاوکردنەوەی گابۆریۆ، پۆپۆڤیچ و زارکۆن، ل ٧٠٧ - ٧١٥.

زیارەتکەران بە گوێرەی توانای خۆیان دەست و دیارییان بۆ دەهێنا بە پارە و شمەک و هەر زوو وەک داهاتێکی بەرچاو کەڵەکە بوو. ئەمیش چەندی لەتوانادا بوو، سالانە بڕێکی باشی پارە و دیاریی دەنارد بۆ مامۆستا و ڕابەرەکانی خۆی لە مەککە و بەتایبەتیش بۆ سولەیمان ئەلزوهدی[٥٢]. پاشان هەر کە لالێکردنەوە و چاودێریی سوڵتان مووسای دەوڵەمەندی لانگکاتی بەدەستهێنا قەناعەتی پێکرد کە ئەرکی حەج بەجێبێنێت و بە سولەیمان ئەلزوهدیی ناساند. سوڵتان لە پاڵ حەجکردندا بە سەرپەرشتیی ئەلزوهدیی خەڵوەتی کێشا و پاشان *ئیجازەی خەلیفایەتیشی* وەرگرت و ئەوجا مزگەوتێکیشی لە نزیک زاوییەکەی ئەلزوهدییەوە دروستکرد و بەخشییە ئەم شێخەی خۆی، لەگەڵ چەند خانوویەک بۆ ڕابەر و مامۆستاکانی تری تۆڕەکەی عەبدولوەهاب[٥٣].

ڕوماه سلووکی *rumah suluk* (واتە خەڵوەتخانە – و) گەورە لە بابوسسەلام لێشاوێکی بەردەوامی زیارەتکەرانی بۆ خۆی ڕاکێشا کە دەهاتن بۆ خەڵوەتکێشان بە ڕابەری و ڕێنمایی شێخ و لەگەڵ

---

[٥٢] بە پێی ژیاننامەکە (بایۆگرافی)، عەبدولوەهاب سالانە لای کەمەکەی ٤٠٠ ڕینگگیتی بۆ ئەلزوهدی دەنارد، کە دەکاتە یەک هەزار خڵدەری هۆڵەندی. بڕوانە سەید، *"شێخ عەبدولوەهاب"*، ل ٤٠.

[٥٣] سەید، *"شێخ عەبدولوەهاب"*، ل ٥٧ – ٥٨.

خۆیان چەندیان لەتوانادا بوایە دیارییان دەهێنا. بەتایبەتی لە ماوەی ئارامی و کشوماتیی دوای دروێنە و هێنانەناوی بەروبوومی ساڵ، گوندنشینان لە ناوچە دوورەکانەوە گەشتی بابوسەلامیان دەکرد بە مەبەستی دە یان بیست ڕۆژی خەڵوەتکێشان. سلووک یان خەڵوەت سرووت و ڕاهێنانێکن کە لە تەریقەتەکانی تریشدا ناسرابوون، بەڵام وەک یەکێک لە ڕاهێنان و پەیڕەوە ناوەندییەکانی مورید و شوێنکەوتووانی تەریقەتی نەقشبەندیی خالیدی بوو لەلایەن مەولانا خالیدی ڕیفۆرمکارەوە[٥٤].

---

[٥٤] بڕوانە بوترس ئەبومەننە، "خەڵوەت و ڕابیتە لە بنتەریقەتی خالیدیدا"، لە کتێبی *"نەقشبەندییەکان"*، کە لە لایەن گابۆریۆ و پۆپۆڤیچ و زارکۆنەوە بڵاوکراوەتەوە، ل ٢٨٣ - ٣٠٢، سەبارەت بە جەختکردنی مەولانا خالید لە سەر *"خەڵوەت"* وەک خۆدابڕانی جەستەیی لە جیهان. ئەمە جیاوازە لە پرەنسیپی کلاسیکیی نەقشبەندی بۆ *"خەڵوەت دەر ئەنجومەن"*، واتە چاندنی هەڵوێستی خودایی یان بانسروشتی. لەبارەی تەریقەتەکانی ترەوە، زۆربەی لقەکانی خەڵوەتییە (کە ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ پەرستش و ڕاهێنانەکەی) و دەگوترێت کەوا خەلوەتی پەسەند کردووە، بەڵام بەڵگەیەکی ڕەها نییە کە ئاماژە بێت بۆ ئەوەی هێنرابێتە ناو ئیندۆنیسیاوە. (هەڵبەت گێڕانەوەیەک لە ئارادایە کە جێی بایەخی نیکۆلاس گێرڤایزی مسیۆنێری فەرەنسییە لەبارەی ئەوەوە کە لە ساڵی ١٦٨٠دا خەڵوەت لە مزگەوتێکی ماکاساردا ئەنجامدراوە، بەڵام گێرڤایس خۆی لەوێ نەبووە و پێدەچێت وەسفەکەی تێکەڵ بە زانیارییە شەخسییەکەی کردبێت لەبارەی بوودایی تایلەندییەوە؛ بڕوانە کریستیان پێلڕاس، "وەسفی سەرەکیی سێلێبسی باشوور بە فەرەنسی و

ئەم خەڵوەتكێشانە سیستەمێكی دابڕان و تەریكبوون، ڕۆژوو و ڕۆژانێكی تەواوی زیكركردن و نزا و پاڕانەوە لەخۆدەگرێت. لە كاتێكدا كە هەموو خەلیفەیەك بۆی هەبوو سەرپەرشتیی كۆڕ و كۆبوونەوەی *زیكری* بەكۆمەل بكات، بەڵام سەرپەرشتی كردنی سلووك یان خەڵوەت پێویستی بە ئاستێكی باڵاتری بەدەستهێنانی ڕۆحی بووە لە ڕێگەی جۆرێكی جیاوازی ئیجازەوە. تۆڕی ڕێوڕەسمی هۆڵەكان بۆ ئەم بۆنانەی (*ڕوماە سلووك*) هاوكار بوو لە هێشتنەوەی لقە ناوخۆییەكانی نەقشبەندی تا ڕادەیەك بە ناوەندی. بێجگە لەوەش، زنجیرەبەندی هەرەمیی ڕوماە سلووك و خەلیفە، وەك دەردەكەوێت لە مەسەلەی سەردانەكەی سوڵتان مووسادا بۆ مەككە. بۆ موریدە بەپەرۆش و مەراقدارەكان ئەم پێشكەوتنە ڕۆحییە لەگەڵ هەڵكشاندا یەكدەگرێتەوە بەدرێژایی ئەم ڕیزبەندە هەرەمییە، لە ڕاهێنانانەوە لەلایەن یەكێك یان زیاتر لە *خەلیفە* ناوخۆییەكانەوە بۆ ژمارەیەك لە خەڵوەتگەكان لە بابولسەلام و بەرەو سەرەوە تا دەگاتە خەڵوەتكێشان لە *زاوییەكەی* ئەبوقوبەیسی مەككە.

بەسەرهاتی سەرنجڕاكێشی دوو كەس لە شازادە گەنجەكانی ماكاسار لە فەرەنسای لویشی جواردەدا"، گۆڤاری ئەرخەبیل، ژ ٥٤ (١٩٩٧)، ل ٦٣ - ٨٠ و بەتایبەتی ل ٦٧؛ مایكڵ ف. لافان، *"پێكهاتەی ئیسلامی ئیندۆنیسی: ڕۆژهەڵاتناسی و گێڕانەوەی ڕابوردووی سۆفی"* (چاپی زانكۆی پرینستۆن، ٢٠١١، ل ٢٠ -٢١).

پێکهاتەی ناوەندیی تەریقەتەکە زیاتر جەختی لە سەر کراوە و پارێزراوە لە لایەن ئەو تەکنیکەی تێڕامانی نەقشبەندییەوە کە پێیدەوترێت *ڕابیتە* یان *ڕابیتە بیلشەیخ*، کە تێیدا مورید چاوی دەنوقێنێت و خەیاڵی شێخە ڕابەرەکەی دەکات بۆ دامەزراندنی پەیوەندییەکی ڕۆحی لەگەڵ ڕابەر و لە ڕێگەی ئەویشەوە بۆ ڕابەرە بەرینەکان لە *سیلسیلەدا* تا دەگاتە پێغەمبەر. مەولانا خالید داوای لە گشت شاگرد و موریدانی و تەنانەت ئەوانی نەوەکانی دواتریش کە ڕاستەوخۆ ڕابیتە لەگەڵ خۆیدا بەجێبێنن (لەجیاتیی ئەوەی لەگەڵ یەکێک لە *خەلیفەکانی* ئەنجامی بدەن). سولەیمان ئەلزوهدی، کە خەلیفەیەکی نەوەی سێهەمی مەولانا خالید بوو، داوای لە مورید و خەلیفەکانی کردووە کە بە خەیاڵ مەولانا خالید بێننە بەرچاوی خۆیان. نامیلکەیەک کەوا لە لایەن حاجییەکی ئیندۆنیسییەوە هێنرابووەوە و ئەم حاجییە لە زاوییەکەی سولەیمان ئەلزوهدیدا پابەندی تەریقەت بووبوو، بێجگە لە چەند سەرنج و تێبینیی ترلەبارەی هونەر و تەکنیکەکانی نەقشبەندییەوە، وەسفێکی کورتی ڕوخساری مەولانا خالیدی وەک یارمەتیدانێک بۆ تێفکرین و تێڕامان لەبارەیەوە[٥٥]. تەواوی مورید و

---

[٥٥] سنۆک هۆرگرۆنیە، "سۆفیگەری و جادووگەری و تەریقەت"، ل ١١٨٢ – ١١٨٣. لەبارەی بایەخی ڕابیتەوە لە لقی خالیدیی نەقشبەندیدا، بڕوانە ئەبومەننە، "خەڵوەت و ڕابیتە لە لقی خالیدیی نەقشبەندیدا".

شـــوێنکەوتووانی عەبدولوەهاب ڕێنمایی دەکران کە بەخەیاڵ ڕوخســاری مەولانا خالید بهێننە بەرچاوی خۆیان لە هەر کاتێکی رامـان و تێفکرینـدا و ئەوەش پەیوەنـدییەکی بەتین بوو لەگەڵ ناوەندا دەهێڵێتەوە. ئەمە تەنها لە پاش ئەوە بوو کە پەیوەندی لەگەڵ مەککەدا بچڕا بە هۆی گرتنی دووەم جـاریەوە لە لایەن وەهابییەکانەوە و لێرە بەدواوە نەقشـبەندییە ئیندۆنیسـییەکان بە خەیاڵ کەوتنە وێناکردنی شێخ و ڕابەرە ئیندۆنیسییەکان لە *ڕابیتەدا*[٥٦].

ڕێبازە ســۆفیگەرییەکان، تەریقەتی پێســانترێن و کۆمەڵگەکانی گوندی پوتیهان

بابوســـــەلام حاڵەتێکی تایبەتە بە هۆی ئاســـت و قەبارەی ســـەرکەوتنەکانی عەبدولوەهـاب لە بڵاوکردنەوەی تەریقەت و ڕێکخســتنی بەروبوومی کشــتوکاڵیدا، بەڵام حاڵەتی تری شــێخ و ڕابەرانی *تەریقەت* هەیە کەوا کۆمەڵگەی گوندیان دامەزراندووە لە ســـەدەی بیســـتەمدا. چەشـــنی ئەم نموونانە بۆ پێدانی مۆرکی دامەزراوەیی بە تەریقەت تیشک دەخاتە سەر ئەو گۆڕانکارییانەی لە سایەی ڕێبازە سۆفیگەرییەکاندا بەڕێوەچوون لە ناو ئەرخەبیلی ئیندۆنیسی لە ماوەی هەردوو سەدەی نۆزدە و بیستدا. سەدەیەک لە پێش عەبدولوەهابدا، ئەرشـــەد ئەلبەنجاری (ســـاڵی ١٨١٢

---

[٥٦] هەروەها بڕوانە: بروونەسن، "لە پاش ڕۆژگاری ئەبوقوبەیس".

مردووه) - کەوا چەندین سـالّی بە خوێندن لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بەسەربردووە و پێدەچێت پابەندی تەریقەتی سەممانییە بووبێت - بە هەمان شـێوە گوندێکی نوێی بنیاتناوە لە سـەر پارچەیەک زەویی ڕووتەن کە لە لایەن سـوڵتانی بانجەماسـینەوە پێیبەخشـرابوو و پاشـان بوو بە ناوەندی سـەرەکیی خوێندنی ئیسلامی لە بۆرنیۆی باشوور. ئەرشەد ئەلبەنجاری پێکەوە لەگەڵ خێزانەکەی و مورید و شـوێنکەوتووانیدا جۆگەی ئاودێرییان لێدا و زەوییان ئامادەکرد بۆ کشتوکاڵ و گوندەکەیان کردە مۆدێلێکی پەرەسـەندنی کشـتوکاڵ لە ناوچەکەدا[٥٧]. لە سـەردەمی عەبدولوەهابدا، خەلیفەکانی تری سـولەیمان ئەلزوهدی گوندی نوێی خۆیان دروسـتدەکرد و لە ناوچە دارسـتانەکانی ناوەوەی جاوا و سۆمەترەددا و زۆرێکیشیان پابەندی ڕینمایی و پەرستشی نەقشبەندی دەبوون لەو مزگەوت و *پێسانترێنانەدا* (واتە مەدرەسە یان حوجرە - و) کە هەبوون[٥٨]. گەلێ لەم خەلیفانەش جێگریان بۆ خۆیان دادەنا و تۆڕی بەرفراوانیان دادەمەزراند لەو دەستە و تاقمانەی پابەندی نەقشـبەندی بووبوون. دوو پشـت یان نەوە

---

[٥٧] کارڵ ئە. سـتینبرینک، "هەندێ لایەنی ئیسـلام لە ئیندۆنیسـیای سـەدەی نۆزدەهەمدا" (جاکارتا؛ بولان بینتانگ، ١٩٨٤)، ل ٩٤؛ ئەزرا، *"بنەماکانی ڕیفۆرمی ئیسلامی"*، ل ١١٩ - ١٢٠.

[٥٨] بروونەسن، *"تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیا"*، ل ١٢٥ - ١٢٨ (سۆمەترەی ڕۆژاواوا)، ل ١٦٢ - ١٦٧ (گریکوسومۆ و سۆکارایا لە جاوا) و ل ١٦٢ - ١٧٢.

دواتر، دەبینین کەوا شێخە نەقبەندییەکان سەرەوکاریی ئەو گوندە سـۆفییانە دەکەن کە هاوشـێوەی بابولسـەلام بوون لە ئاچێی باشوور و مالیزیادا[59].

بڵاوبوونەوەی تەریقەتی نەقشـبەندیی خالیدی تا ڕادەیەک دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕیفۆرمانەی کە مەولانا خالید (سـاڵی ١٨٢٧ کۆچی دوایی کردووە) هێناویەتیە ناو تەریقەتەوە و ژمارەیەکی زۆری *خەلیفەی* دامەزرانـدووە و ئیلهـامی دەروونگەرمیی مسیۆنێریی پێداون. تەشەنەکردن و بڵاوبوونەوەی تەریقەتەکە لە ئیمپراتۆرییەتی عوسـمـانیـدا پێش بڵاوبوونەوەی کەوتبوو لە ئیندۆنیسیادا و بگرە خێراتر و دراماتیکیتر بووە. شێخ خالید زیاد لە شـەسـت *خەلیفەی* هەبووە لە نـاوچە جۆراوجۆرەکـانی ئیمپراتۆرییەتی عوسـمانیدا، کەوا گەلێک لەوانە لای خۆیانەوە خەلیفەی زۆریـان دانـاوە (هەرچەنـدە لەوانەیە هیچکامێکیـان لەم ڕووەوە بەرهەم زۆر نەبوون وەک عەبـدولوەهـاب ڕۆکـان). لە کاتێکدا کە لە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا نەقشبەندیی خالیدی تەنها تەریقەت بوو کە ئەو چەشـنە دینامیکەی پیشـانداوە لە سـەدەی نۆزدەدا، لە ئیندۆنیسـیادا بڵاوبوونەوەی و چالاکییەکانی زۆرێک لە کۆلکەی هاوبەشـیان بووە لەگەڵ ئەو دوو تەریقەتەدا

---

[59] هەمان سـەرچاوە، ل ١٤٣ - ١٤٦ (ئاسـێی باسـوور)، ل ١٥٨ - ١٦٠ (سێلانگۆر، مالیزیا).

که دواتر گەیشتوون، وەک سەممانییە و 'قادرییە و نەقشبەندییە'، کە ئەمـــانیش ژمـــارەیەک تۆڕی هەرێمییـــان هەبووە لەگەڵ ڕیزبەندییەکی هەرەمیی ناوخۆیی لە ئیندۆنیســـیا و دەســـەڵاتێکی ناوەندی کە بنکە و بارەگای لە مەککە یان مەدینەدا بووە.

بەرفراوانبوونی ئەم تۆڕە ناوەندییانەی تەریقەت لە ســـەدەی نۆزدەدا بەشـــێک بوو لە پەرەســـەندنێکی بەرفراوانتر و بڵاوبوونەوەی کۆمەڵگە دێهـاتییەکـان و (هەنـدێ جـاریش شـــارســـتانییەکان) کە ئاماژەن بۆ پابەندیی بەهێز و توندیان بە ئیســـلامەوە لە ڕێگەی بەســـەرەوە بەســـتنی مێزەری ســـپی و لەبەرکردنی پۆشـاکی سـپییەوە و بەو پێیە جیاکردنەوەی خۆیان لە خەلکنی دەوروبەریـان. هەڵبەت ئەم چەشـــنە کۆمەڵگـانە جۆراوجۆر بوون کە لە جاوا بە *پوتیهان* یان *پاموتیهان* دەناســـرا (واتە ســـپییەکان). هەندێک لەمانە لەو خێزانانە پێکدەهاتن کەوا پاسەوانیی گۆڕە پیرۆزەکانیان دەکرد و شانازییان بە مێژوویەکی درێژیـانەوە دەکرد، ئەوانیتریش زیـاتر بەم دواییە دەرکەوتن لە چواردەوری ڕابەر یان مامۆستایەکی ئاینی یان کوێخای گوندێکی نموونەیی لە تەقوا و خواپەرســـتیدا. هەندێک لەم کۆمەڵگانە، نەک هەموویان، لە هەندێک باج و پابەندیی تر بەخشـــراون لە بەرانبەر ئەو خزمەتگوزارییە ئـاینییـانە کەوا کردوویـانە بۆ حوکمرانە ناوخۆییەکان. زۆرێک لەو پێســانترێنانە ڕەگوڕیشــەی خۆیان لەم کۆمەڵگـایـانەی پوتیهـانـدا دەبیننەوە. زیـادبوونی ژمـارەی ئەم

کۆمەڵگـایـانە تـا ڕادەیەکی زۆر بە هۆی ژمـارەی زۆری ئەو پیاوانەوە بووە کە لە خوێندن گەڕاونەتەوە لە مەککە و خۆیان وەک ڕابەر و مامۆستا لەقەڵەمدەدا[٦٠].

بەهەرحـاڵ، هەموو دامەزرێنەرانی *پێســانترێن* و/ یـان کۆمەڵگەکانی پوتیهان پەیوەســت نەبوون بە مەککەوە. یەکێک لە کۆنترین *پێسانترێن* کە لە جاوای ڕۆژاوادا بوو ئەوەی بونتێنتە لە ســیربیۆن و لە دوادوایی ســەدەی هەژدەدا دامەزراوە. ڕابەر و مامۆســتاکان و بنەماڵەکانیان و شــوێنکەوتووان هاتوون بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی گەورەی *پوتیهان*. بەپێی نەریتی زارەکی

---

[٦٠] تێبینییە ورد و درکپێکراوەکـان لەبـارەی شــیوە جۆراوجۆرەکـانی گوندەکانی *پوتیهانەوە* لە کتێبەکەی کریستیان سنۆک هۆرگرنیەدا دەبینرێن، "Vrije desa's گوندی ڤری"، لە ئامۆژگاریی فەرمیدا بە قەڵەمی هۆرگرۆنیە، ١٨٨٩ – ١٩٣٦، بڵاوکردندنەوەی لەلایەن ئی. گۆبی و س. ئەدریانس بەرگی ١(گراڤێنهاگ: نیجیهۆف، ١٩٥٧)، ل ٧٢٢ – ٧٣٥ (لە ســالی ١٨٩٥دا نووســراوە)، کە جێگەی تویژینەوە هۆڵەندییە کۆنەکانی گرتووەتەوە. نەوەکانی *پوتیهان* پشتاوپشت جاودێری و پاسەوانیی گۆڕ و مەزارە پیرۆزەکانیان کردووە لە هەرێمی سـوراکاتا و لەلایەن سـتێفن س. هێدلەی گفتوگۆی لە سـەر کراوە، "بە ئیسلامبوونی جاوای ناوەڕاست: ڕۆڵی نەوەکانی موسڵمانەکان لە کالیۆسۆ"، *گۆڤاری لێکۆڵینەوەی ئیسـلامی*.82 – 55 :(1997) 4.2 *Studia Islamika*. ســەبارەت بە گوندەکانی پوتیهان و پێســانترێن، بڕوانە بروونەســن، "پێســانترێن و کیتاب کونینگ". لەبارەی حەج و بڵاوبوونەوەی کۆمەڵگەکانی پوتیهان، بڕوانە ڕیکلێفس، "*جەمسەرگیریی کۆمەڵگەی جاوایی*"، ل ٤٩ – ٧٤.

و پێش ئەوەی ببێتە نـاوەنـدێکی فێرکردنی دەق، بونتێنـت *تەریقەتێکی پێسـانترێن* بوو، کەوا خەڵکانی گەورە دەهاتنە ئەوێ و بەدوای هێزێکی بانسـرووشـت دەگەڕان. ئەو تەریقەتەی کەوا لێرە پەرسـتش و ڕاهێنانی تێدا دەکرا شـەتتاری بوو، واتە هەمان ئەوەی دەرباری حوکمی سـیربیۆن بوو، بەڵام یەکەم مامۆسـتا و ڕابەری شـەتتاریی بونتێنت، کە بە کی بویوت کرییان دەناسـرا ئیجـازەی نە لە بـازنەکـانی دەربـاری حوکمـدا وەرگرتووە و نە ڕاستەوخۆ لە مەدینە، بەڵکوو لە ڕابەر و مامۆستایەکی جاواییەوە بووە لە جاوای ناوەڕاستدا، کیای ئەشعەریی کالیونگۆ بوو (کە لە مەککە خوێندبووی بەڵام لە ناوخۆدا وەک ڕابەر و مامۆسـتایەکی تەریقەت نـاونەدەبران، بەڵکوو زیـاتر وەک نوێنەرێکی "مـاتەرام ئیسـلام" - کە پێکهاتەیەکی جاوایی - ئیسـلامییە[61]. بونتێنت، بە پێچەوانەوەی بـابولسـەلامەوە، تێکەڵ بە تۆڕێکی گەورەتری

[61] موهەیمین، "نەریتی ئیسـلامی لە سـیریبۆن"، ل ٢٤٩ - ٢٥٠، لەگەڵ چاوپێکەوتنی شەخسی لە بونتێت؛ ناوەکان لە سیلسیلەی موحەمەد سەعید مەدەنیدا وەک ڕابەری ئەشـعەری هـاتووە و لە ڕێگەی "تـاهیر مەدەنی"، "ئیبراهیم" و "تاهیرێکی" ترەوە بۆ ئیبراهیم ئەلکورانی (لێکدانی جۆراوجۆری هەمـان نـاو، هەندێ جار وەک ئیبراهیم بن تـاهیر یان تـاهیر بن ئیبراهیم دێتەپێشـەوە لە سـیلسـیلەی تری شـەتتاریی جاوابیدا). یادەوەریی ناوخۆیی کیای ئەشـعەری لەم کتیبەی شـۆلەخاتول ئەمالیادا کۆدەبێتەوە، "ڕۆڵی کیای ئەشعەری لە وەعز و ڕینماییدا لە ناوچەکانی کالیونگو و کابوپاتین کێندالدا".

تەریقەت نەبووە، بەڵکوو وا دیارە کۆمەڵگەکە بە شێوەیەکی بەکۆمەڵ پەیڕەوی پەرستشی ڕێبازی شەتتارییان کردووە. ئەوە کۆمەڵگەی پوتیهان بوو کەوا ڕاستەوخۆ پەیوەست نەبووە بە مەککەوە بەڵکوو لە ڕێنماییەکانی ئەو تەریقەتەوە ئیلهامی وەرگرتووە کە لە کولتوور و فەرهەنگی جاوابیەوە سەرچاوەی گرتووە. بەهەرحاڵ، لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە ڕکابەری کەوتە نێوان 'قادرییە و نەقشبەندییەی' *پێسانترێنەوە* لەو نزیکانە و بونتێنت یەکەم بوو لە ئیندۆنیسیادا بۆ پابەندبوون و بڵاوکردنەوەی *تەریقەتی* تیجانی، کە تێیدا یەکێک لە ڕابەر و مامۆستاکان بە ناوی کیای ئەنەس چووبووە سەر ئەو تەریقەتە لە ماوەی مانەوەیدا لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا. ئەم پەرەسەندنە نوێیە *پێسانترێنی* کردە ناوەندی تۆڕێکی ئەوپەڕی دینامیکی بۆ شوێنکەوتووان و جووڵاندنی خەلکە دڵگەرمەکان بۆ سەلماندنی دەسەڵاتێکی بالا لە مەدینەدا[٦٢].

---

[٦٢] ج. ف. پیپەر، "هەڵکشانی تەریقەتی تیجانی لە جاوادا"، لە پیپەر، *پارچەکانی ئیسلام Fragmenta Islamica* (لایدن: بریل، ١٩٣٤)، ل ٩٧ – ١٢١؛ مارتن ڤان برونەسن، "مشتومڕ و چەندوچوون لەبارەی ڕێبازەکانی سۆفیگەرییەوە لە ئیندۆنیسیای سەدەی بیستەمدا"، لە کتێبی "تەسەوفی ئیسلامی جێی مشتومڕە: سیانزە سەدە لە ململانێ و مشتومڕ"، نووسین و بڵاوکردنەوەی فرێدریک دی یۆنگ و بێرنارد ڕاتکە (لایدن: بریل، ١٩٩٩)، ل ٧٠٥ – ٧٢٢ و بەتایبەتی ٧٢٨.

کۆمەڵگەکانی *پوتیهان* و *پێسانترێن* کەوا پێگەیەکی دەرکەوتوویان بەدەستهێنا لە سەدەی نۆزدەدا لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی هاوشێوەی تەریقەتدا، بەڵام لە گەلێ حاڵەتدا پابەندی تەریقەتێکی ئاسایی نەبوون و پەیوەستی سەرچاوەیەکی دەرەکیی دەسەڵاتی ئاینی بوون. زانیاریی وردەکاریی کەم لە سەر کۆمەڵگەکانی پوتیهان لەبەردەستدایە. ڕووماڵە کۆلۆنیاڵییەکانی گوندەکانی *پێردیکان* (واتە لە باج بەخشراوەکان) تا ڕادەیەک درەنگ کۆکرابوونەوە و بێجگە لەوەش ڕەنگە گوندە نوێکانی *پوتیهانیان* پەڕاندبێت کەوا ئیمتیازاتی کۆنی باجیان نەبووە. خوێندکارانی زانستی ئەدەب *santri lelana* (*Serat Centhini* و *Serat Jatiswara* و بابەتی لەم چەشنە) بەردەوام لەم چەشنە کۆمەڵگایانە دەدوێن بەڵام زانیاریی کەم دەستەبەر دەکەن و مێژووە ناوخۆییەکان ڕەنگە زانیاریی بەنرخ دەستەبەر بکەن بەڵام بە شێوەیەکی بەرچاو تەمومژە لە ڕیزبەندیی کاتدا (کرۆنۆلۆجیی). لەگەڵ ئەوەشدا، هەندێ بەڵگە هەن کە بە درێژایی ئەو "مەودا دوورەی" سەدەی نۆزدەهەم (لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە بەردەوام بوو تا سەدەی بیست) ژمارەی کۆمەڵگە پوتیهانەکان بە شێوەیەکی بەرچاو زیادیانکردووە و گۆڕانیکی بەرچاویش هەیە لە ئاڕاستەدا. هەرچەندە پێشتر زۆربەی ئەم کۆمەڵگەیانە بەسترابوون بە سەنتەرە ناوخۆییەکانی هێزی ڕۆحییەوە چەشنی گۆڕە پیرۆزەکان کە بە شێوەیەک بەرچاو پێوەی پەیوەست بوون، لە ڕێگەی

سیلسیله یان *ئیسنادەوە* لەگەڵ دەسەڵاتەکانی مەککە یان مەدینەدا.

هەردوک *تەریقەت و پێسانترین* گرێدراوی کۆمەڵگەکانی *پوتیهان* بوون، بەڵام بەڵام پەیوەندییەکی سادە یان یەکگرتوو نەبوو لە نێوان ئەم دەستە و تاقمە کۆمەڵایەتییانەدا لە جاوای سەدەی نۆزدەدا. زۆربەی ئەو کۆمەڵگایانەی *پوتیهان* کە لە دەقە جاواییەکاندا ناویان هاتووە جۆری جیاوازی پەرستشی تاک و کۆ بەجێدێنن لەپاڵ بەجێهێنانی فەرزەکاندا بەڵام مەرج نییە پابەندبن بە هیچ *تەریقەتێکی* تایبەتەوە. بەپێچەوانەشەوە، مەرج نییە هەموو شوێنکەوتووانی *تەریقەت* سەر بە کۆمەڵگەکانی *پوتیهان* بن، تەنانەت ئەگەر زۆربەی ڕابەران و مامۆستایانیش وابووبێتن. لەم قۆناخەدا شەتتارییە ئامادەگیی خۆی سەلماندبوو کەوا کاریگەرییەکی بەربڵاوی هەیە. باوەڕە میللییەکان و پراکتیزە جادووییەکان لە ژێر کاریگەریی ئایدیا گەردوونی و میتافیزیکییەکاندا بوون کە سەردەمێک پەیوەست بوون بەم تەریقەتەوە. زۆربەی مامۆستا و ڕابەرەکانی شەتتاری لە دووریی چەند نەوەیەکی کەمەوە بوون لە دوا نوێنەرانی هێڵی مامۆستایان و ڕابەران لە مەدینەدا و پێدەچیت یەکگرتووییەکی کەم هەبووبێت لەوەی کە خوێندبوویان و فێریبووبوون. هەردوو ڕێبازی 'قادرییە و نەقشبەندییە' و نەقشبەندیی خالیدی و (دواتریش تیجانی) زیاتر تەریقەتی ناوەندی بووبێتن. لای ئەمان کۆڕ و کۆمەڵی مورید و شوێنکەوتووان پێکەوە لەگەڵ یەکتر گرێدراو بوون و بەتایبەتیش

لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی لە مەککەدا. هەردوو تەریقەتەکە، لانی کەم لە تیۆریدا، پێویستیان بە پابەندبوونی توندی شەریعەت بوو و بەو پێیەش ئاستێکی دیاریکراوی زانیاریی دەق بوو.

سادەترین پێسانترێن تەنها فێرکردنی دەقی نووسینی عەرەبی و لەبەرکردنی هەندێ ئایەتی قورئان بوو، هەرچەندە ئوسووڵی فیقە و مەزهەبیان دەخویند، لە ڕێگەی بەکارهێنانی دەقی سادەی کتیبەوە. لەگەل پێشکەوتنی سەدەی نۆزدەدا، ژمارەیەکی زیاتری پێسانترێن دەرکەوتن کە تێیاندا کتیبی فیقهیی پەرەسەندووتر و کتێبی تری عەرەبی دەخوێندرا. بەعادەت دامەزرێنەرانی ئەم دەزگایانە پیاوانیک بوون کە سالانێکیان لە مەککە بەسەربردبوو لە ناوەندەکانی خویندن و فێرکردنی توێژەر و زانایانی پایەبەرزدا، کە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا عولەما جاواییە نیشتەجێکان بوون کە ئەم کتێبانەیان لە ژێر سەرپەرشتیدا دەخوێنرا و لە کۆتاییشدا *ئیجازەیان* وەردەگرت بۆ پێخوێندن و فێرکردنی ئەم زانیارییانە. پەیوەندیی ئەم پیاوانە لەگەڵ ڕابەر و مامۆستا مەککییەکان کەمێک جیاوازە لەوەی کە خەلیفەی تەریقەتێکی ئیندۆنیسی لەگەڵ شێخەکەیدا. لە ڕاستیدا، هەرچەندە زانایەک چاوەڕێی هەمان ئاستی ملکەچی و تاعەت کە تەریقەتی شێخ داوای دەکرد کە پەیوەستبوون پێیەوە دەکرێ بەهێزتر بێت بە هۆی ئاوێتەبوونێکی دوور و درێژ و چڕەوە کە هاوەڵە لەگەڵ

لێکۆڵینەوەکانی دەقدا[٦٣]. ئیسناد پەیوەندییەکی هەمیشەیی دەسەڵات و شەرعییەت پێکدێنێت، چەشنی *سیلسیلە*، جیاوازیی سەرەکی ئەوەی کە زۆربەی ئەوانەی خوێندنی مەککەیان تەواوکردووە چەندین ئیسنادیان هەیە کە دەیانبەستێتەوە لەگەڵ زیاتر لە مامۆستا و ڕابەرێکی مەککیدا، چونکە خوێندن لە سەردەستی هەمان مامۆستایان لە مەککە پەیوەندیی دروستکردووە لە نێوان مامۆستا موسڵمانە جاوییەکاندا (*kyai*) کە هاوشێوەیە لە نێوان شوێنکەوتووانی هەمان *تەریقەتدا*. تێکڕا کۆمەڵگەی زانایانی جاوای نیشتەجێی مەککە و قوتابییەکانیان کە پێسانترێنیان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا دروستکردووە (یان تێیدا خوێندوویانە) جۆرێک لە برایەتییان پێکهێناوە، کە ئەندامێتی تێیدا

[٦٣] بەو پێیە عەبدولوەهاب ڕۆکان بە درێژایی تەمەنی ملکەچیی خۆی پاراست بۆ مامۆستا و ڕابەرە سەرەکییەکەی *"کیتاب"* لە مەککە، کە ها. میم. یونس باتو بارا بوو، چونکە ئەوە یونس بوو کە ئامۆژگاریی کرد خوێندنی تیۆریی سۆفیگەریی تەواو بکات لە ڕێگەی "ئیحیائی" غەزالییەوە هاوتەریب لەگەڵ ئەزموونی پراکتیکیی بە سەرپەرشتیی سولەیمان ئەلزوهدی. دواتر عەبدولوەهاب ساڵانە پارەی بە دیاری بۆ هەردوکیان دەنارد و کاتێ کە سوڵتانی لانگکاتی پارێزەرەکەی سەردانی مەککەی کرد بۆ حەجکردن، نەک هەر ڕێزی لە الزوهدی نا بەتەنها بەڵکوو هەمان ڕێزی یەکسانیشی لە یونس باتو بارا نا (سەید، سەردانی مەککەی کرد بۆ حەجکردن، نەک هەر ڕێزی لە الزوهدی نا بەتەنها بەڵکوو هەمان ڕێزی یەکسانیشی لە یونس باتو بارا نا (سەید، *"شێخ عەبدولوەهاب"*، ل ٢٨ - ٣٣، ٥٨).

پشـــت به *بەیعەتی* فەرمی نابەســـتێت بەڵکووو بەو ئیجازەیە دەبەستێ کە سەرکەوتنی توانای دەسەلمێنێت بەسەر دەقەکاندا.

تا ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدە، ئەم یەکێتییەی زانایانی *"کیتاب" و قوتابییانیان* پێدەچێت تەنها ڕێژەیەکی کەمی پێکهێنابێت ، بەڵام گەشەکردوو و بەشێک لە هەموو ئەوانە لە لایەن هۆڵەندییەکانەوە وا پۆلێن دەکرێن کە گیسـتێلیجیکەن ***geestelijken*** (واتە "پیاوانی ئاین" کە بژێویی خۆیان بە ئاین پەیدا دەکەن)[٦٤]. زۆرێک لەوان بە

[٦٤] بڕوانە شـیکاریی ئاماری گیسـتێلیجیکەن *geestelijken* و حاجییەکان و قوتابخانەکان و قوتابییەکان لە سـاڵانی ١٨٦٠کاندا، لە سـەرچاوە هۆڵەندییە جۆراوجۆرەکانەوە، لە کتێبی ڕیکلێفس، *"جەمسـەرگیریی کۆمەڵگەی جاوایی"*، ل ٦٣ - ٧٢. بە پێی بنەمـای دابەشــکردنە جوگرافییە جۆراوجۆرەکـانی گیستێلیجیکەن و حاجییەکان، ڕیکلێفس زۆربەی ژمارەی حاجییەکانی پێشـووی کۆکردەوە، کە ژمارەیان لە حاجییەکانی هەموو شـوێنێک هەڵکشـاوتر بوو، بەڵام زیاتر بوون لە حاجییەکانی ناوچەکانی ناوەوەی جاوا، کە تێڕوانینی هـاوشــێوەیان هەبوو بۆ "پێکهاتەی سـۆفییانەی" جاواییەکـان و چینە ئەریسـتۆکراتەکانی ئەوێ باوەشـیان بۆ کردبوونەوە، ئەم بۆچوون و تێڕوانینانە بەو بیر و ئایدیا نوێیانەیی کە لە مەککەوە دەهاتن بەرەنگارییان دەکرا. ئەو ئەم دوو جۆرەی لە ڕابەر و سـەرکردە ئاینییەکان وادەبینی کە نوێنەرایەتیی "جیهانە جیاوازەکانی خواپەرستی و تەقوای ئیسلامی دەکەن". بەڵام لێکدانەوەی تایبەتی من، کەمێک جیاوازە و ئەو جیاوازییەش لە ناو دەستە و تاقمی گیستێلیجیکەندا دروستبووە. بە تەنها ئەو حاجییانەش کە بە دوای خوێندنی جیددیدا وێڵبوون لە مەککەدا و پاش گەڕانەوەیان بوون بە مامۆستا و ڕابەرانێک کەوا کاریگەریی گەورەیان هەبوو.

سـانایی خزمەتگوزاریی ئاینی پێشـکەش دەکەن وەک بەرنوێژی کردن یـان هەر پەرســتش و ڕاهێنـانێکی ئاینی، ڕێورەســمی ئامادەکردنی مردوو بۆ ناشـتن و پرسـە، پاسـەوانی کردنی گۆڕە پیرۆزەکان و سـەرپەرشـتی کردنی سـەردانی گۆڕەکان و دۆعا و نـزا خـوێـنـدن لەبـری زیـارەتـکەران و نـووشـــتەکـردن و چارەسەرکردن. هەروەها زۆرێکیشیان زیکر و ویرد و شێوەکانی تریش فێر دەکرێن بۆ ئەوەی بە مەبەستە جادوویەکان بخوێنرێن. لە واقیعدا وشەی *تەریقەت* بە شێوەیەکی بەرفراوان بەکاردەهێنرا بۆ ئاماژەکردن بە ڕاهێنانە جادووییەکان تەنانەت ئەگەر پابەند نەبوونیش نەبێت بە *تەریقەتێکی* تایبەتی. گرنگترین وەرچەرخان کە لە ســـەدەی نۆزدەدا ڕوویدا ئەوەیە کە هەردوو جۆرەکەی تەریقەت کە لە مەککەدا جێگیر بوون و تەریقەتە سۆفییە نوێیەکە و زانـایـانی برایەتیی "*کیتـاب*"، وردە وردە کـارییگەرییەکـانیـان باڵادەست بووبوون لە ناو دەستەی پسپۆڕانی ئاینیدا.

دەکرێت لە ســـێ لایەنەوە تەریقەتێک پێناســـە بکرێت و هەر لایەنە یەکەم ڕەچەڵەک یان *سـیلسـیلەیەکی* ڕۆحیی تایبەتمەندی هەیە، دووەم کۆمەڵێک تەکنیک و ڕاهینانی پەرسـتشـی هەیە کەوا "ڕێبـازی" تـایبەتی خۆی پێکـدێنێـت. بێجگە لەوەش، دەکرێـت بیانبەستیت بە شێوازێکی دیاریکراوی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی کە لەوانەیە دام و دەزگـاکـانی بە شـــێوەیەکی جۆراوجۆر پێکبێت. ســـەبارەت بە بوار یان لایەنی ســـێهەم، لەوانەیە یەک تەریقەت

جۆراوجۆرییەکی گەورە بنوێنێت بە پێی کات و شوێن.

هونەر و تەکنیکە ڕۆحییەکانی تەریقەتە سۆفییە جۆراوجۆرەکانی چەسپاو لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا لە سەدەی حەڤدەهەمەوە تەدریس و ڕێنمایی دەکرێت و بە ئەگەرێکی تەواوەوە لە نیوەی دووەمی سەدەی شانزەهەمەوە. بیر و ڕاهێنانی سۆفیگەری لە سەرەتادا و لە پلەی یەکەمدا بە شێوەیەکی سەرەکی لە ناو دەستەبژێری ئەریستۆکراتیی سەڵتەنەتە خۆولاتی یان خۆجێییەکاندا بڵاوبووەوە. گرنگییەکی زیندوو لە میتافیزیکی سۆفیگەری و مشتومڕ لە سەر لێکدانەوە و شیکردنەوەی باوەڕی *"وحدة الوجود"* وا دیارە پێش وەرگرتنی تەریقەت کەوتووە وەک ڕێگەیەکی ستانداردی بەدەستهێنانی ڕاهێنانی سۆفیگەری. پابەندبوونی کرداری بە تەریقەتەوە ماوەیەکی دوور و درێژ بە کۆتوبەندکراوی مابووەوە ، بەڵام بەلایکەمەوە لە هەندێ ناوچەدا ڕاهێنانە دیاریکراوەکانی خوێندنی (زیکر *و ویرد و ڕاتیب*) بوو بە بەشێک ڕاهێنان و پەرستشی میللی. ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیی تەریقەتیش بە پڕ چاوبەستیترین بوار مایەوە. سەرچاوە بەردەستەکان وایبۆدەچن کە ڕابەر و مامۆستاکانی *تەریقەت* ژمارەیەکی کەمی *خەلیفەیان* بووە و ئەو ژمارەیەی کە لە *تەریقەتدا* ناونووس کراوە هەر بە کۆتوبەندکراوی ماوەتەوە.

هەڵبەت تەنها لە سەدەی نۆزدە بەملاوە ئێمە ئەو ڕاپۆرتانە دەبینین لەبارەی ئەو ژمارە زۆرەی خەڵکەوە کە بەئاشکرا بەشدار

دەبن لە سروووت و ڕێوڕەسمە بەکۆمەڵەکانی *تەریقەتدا*. لەپاڵ نیگەرانییەکی بەرپرس و کاربەدەستە هۆڵەندییە کۆلۆنیاڵەکاندا کە بایەخیان دەدا بە ڕاپۆرتدان لە سەر ئەم ئەم چالاکییانە، ئەمە پێدەچێت ڕەنگدانەوەی دوو گۆڕانکاریی گرنگ بێت لە پەیوەندیی نێوان موسڵمانانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و ناوەندی سیمبۆڵیی جیهانی ئیسلامدا، کە شارە پیرۆزەکانی مەککە و مەدینەن. ژمارەیەکی گەورەی خەڵکی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا چەندین ساڵیان بە خوێندن دەدا لەم شارە پیرۆزانەدا، کەوا ئاسانتر بووبوو چونکە ژمارەی زانا "جاوایيە" نیشتەجێکانی ئەوێ زیادی کردبوو کەوا پیشەی مامۆستاییان دەکرد بۆ ژمارەی هەڵکشاوی ئەو قوتابییانەی کە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیاوە دەهاتن. بێجگە لەوەش تەریقەتی تری نوێ پەیدابوون و چالاکانە حاجی و قوتابییە جاواییەکانیان دەهێنایە سەر ڕێبازی خۆیان و زمانی مەلایۆیان وەک ئامراز بەکاردەهێنا. ئەو تەریقەتانەش سەممانی لە سەدەی هەژدەدا و 'قادرییە و نەقشبەندییە' و نەقشبەندی - خالیدی لە سەدەی نۆزدەدا بوون. خەلیفەکانی ئەم تەریقەتانەی ئێرە بەخێرایی تۆڕی خۆیان بڵاوکردەوە لە ناو مورید و شوێنکەوتووانی ناوخۆدا و تەریقەتەکانیان گۆڕییە بزووتنەوەی جەماوەری پەیوەندیدار بە کولتووری دەستەبژێری دەرباری حوکمەوە.

لە میانەی هەمان ئەم ماوەیەدا، تەشەنەکردن و بڵاوبوونەوەی

ئەو قوتابخانانەی کە دەقە ئیسلامییەکانیان تێدا دەخوێنرا (*کیتاب*) دیاردەیەکی بەرچاو بوو، ئەگەرچی بە خاوی دەڕۆیشـــت. زانا ڕاهێنراوەکانی مەککە، کەوا کۆک بوون لە ســـەر دڵســـۆزیی هاوبەش بۆ ئەو مامۆســـتایانەی *ئیجازەیان* پێدابوون، جۆرێک لە یەکگرتوویی و برایەتییـان پێکهێنـابوو کە لە نـاو چینە ئـایینییە پرفێشناڵەکەدا پەیدا بووبوو و لە سەرەتای سەدەی بیستەوە بوو بە مەسـەلەیەکی باڵادەست لە نێوانیاندا. زاناکان و پێسـانترێن کە وانەی *'کیتـابیـان'* دەوتەوە تۆڕی هـاوتەریـب و پێـدەچێـت تێهەڵکێشـیشیان پێکهێنابێت کە لە ڕووی بونیاد و ستراکتۆرەوە هاوشیوەی ئەو ڕێبازە سۆفیگەرانە بوون - کە لە دۆکیومێنتەکانی هێڵە ئاینییەکاندا دەبینرێن هاوتەریبی فۆرمەکانی *سـیلسـیلە* و *ئیســناد*. بۆ هەردوکیان، مەککە ناوەندێکی نموونەیی بوو کە دەســـەڵاتی کۆتایی دەگرتە خۆی و هەموو نەوەیەکی نوێ تێیدا بەدوای تەواوکـاریی ڕۆحی و زانســـتیـدا دەگەڕا. هەروەهـا هەردوکیشیان ناوەندی سانەوییان هەبوو لە بەشـە جیاوازەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا کە تێیدا تەشەکردن و بەرفراوانیی زیاتر چێبووبوو. داگیرکردنی مەککە لە ســـاڵی ١٩٢٤دا لە لایەن ســـعوودیەوە جارێکیتر گۆڕانکاریی ئەم تۆڕانەی لێکەوتەوە و بە شێوەیەکی تایبەت و بەرچاویش بە ئیندۆنیسی کردنی تۆڕەکانی *تەریقەت*، بەڵام ئەو پەرەسەندنانە بەدەرن لە بواری ئەم باسە.